

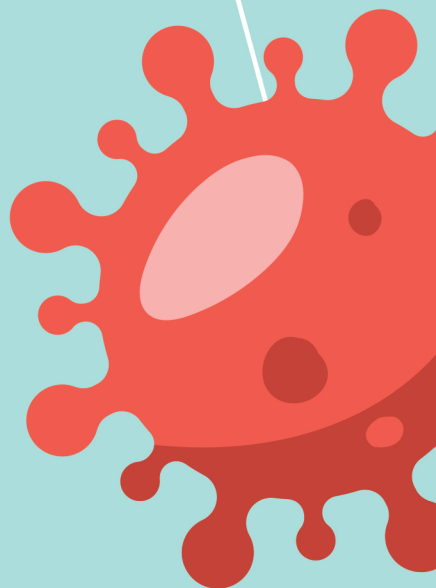
Udruženje za političke nauke Srbije
Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

POLITIČKE POSLEDICE PANDEMIJE

POLITICAL CONSEQUENCES OF THE PANDEMIC

ZBORNİK RADOVA

Urednik/Editor
Ivan Stanojević

sa redovne međunarodne konferencije Udruženja za političke nauke Srbije
održane 26–27.09.2020. u Beogradu

The 2020 Serbian Political Science Association Annual Conference Proceedings
Held on September 26–27, 2020 in Belgrade

Beograd, 2021.

POLITIČKE POSLEDICE PANDEMIJE

POLITICAL CONSEQUENCES OF THE PANDEMIC

Udruženje za političke nauke Srbije
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Urednik
Ivan Stanojević

POLITIČKE POSLEDICE PANDEMIJE

Political Consequences
of the Pandemic

ZBORNİK RADOVA

sa redovne međunarodne konferencije
Udruženja za političke nauke Srbije
održane 26–27. 09. 2020. u Beogradu

The 2020 Serbian Political Science Association
Annual Conference Proceedings
Held on September 26–27, 2020 in Belgrade

Beograd, 2021.

IZDAVAČI:

Udruženje za političke nauke Srbije
Beograd, Jove Ilića 165

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165

ZA IZDAVAČE:

Dušan Pavlović
Dragan R. Simić

UREDNIK:

Ivan Stanojević, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

DIZAJN KORICA:

Virtu studio

PRELOM:

Olivera Tešanović

LEKTURA I KOREKTURA:

Olivera Veličković

RECENZENTI:

Dušan Pavlović, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Davor Boban, Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti
Nikola Beljinac, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

INTERNATIONAL SELECTION COMMITTEE / MEĐUNARODNI NAUČNI ODBOR

Chip Gagnon (Ithaca College, Ithaca), Maria Spirova (Uniuersiteit Leiden, Leiden), Marina Popescu (CEU, Vienna), Goran Čular (Faculty of political science, Zagreb), Ivan Damjanovski (Faculty of Law, Skoplje), Asim Mujkić (Faculty of political science, Sarajevo), Bojan Todosijević (Institute for Social Science, Beograd), Ana Milojević (Faculty of political science, Beograd), Jelena Vasiljević (Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd), Rok Zupančič (Faculty for social sciences, Ljubljana)

TIRAŽ:

100 primeraka

ISBN:

978-86-6425-081-8

PRIPREMA I ŠTAMPA:

Čigoja štampa, Beograd
office@cigoja.com
www.cigoja.com

SADRŽAJ

Aleksandar Đenić

Društvene i ekonomske posledice neoliberalnog delovanja tokom pandemije Covid-19 7

Aleksandar Kovačević

Pandemija korona virusa – šansa za uspešnu digitalizaciju rada ili dodatno unižavanje prava radnika 23

Alpar Lošonc

Univerzalni dohodak, pandemija, vanredno stanje 39

Aneta Stojanovska-Stefanova

Hristina Runcheva Tasev

The impact of the coronavirus crisis on climate action: lessons learned for the governments 59

Aslam Mohammad

Covid-19 Plague: Decay of Liberal Political Order and Reshaping New World Order 73

Duško Radosavljević

Pandemija, autoritarnost i kako joj se odupreti? Demokratska nastojanja 93

Duško Trninić

Aleksandar Janković

Ranka Perić Romić

Socio-political changes in mode of living of and social relationships between citizens of the Republic of Srpska during COVID-19 pandemic 109

Goran Kaluđerović

Pandemija, laži i moć bez politike u Srbiji 129

Hristina Runcheva Tasev

Aneta Stojanovska-Stefanova

Public Policy and the Response to Covid-19 145

Ivan Milovanović

The experience of COVID-19 pandemic and solidarity in the European Union 163

Jasmin Hasanović

Izlazak političkog iz mraka:

Pandemija pozitivizma i resocijalizacija znanja. 181

Jasminka Simić

Pandemija kovida 19:

Nova, zdravstvena, kriza kao izazov u institucionalnoj reformi Evropske unije. 201

Jordan Jorgji

The pandemic of Covid-19 and conspiracy theories in Albania 223

Marko Simendić

A curious case of amnesia in Thomas Hobbes:

Why the plague is not an ailment of the body politic? 239

Mila Bajić

Balkanskom rutom do Beograda: Teorije zavere o naseljavanju

migranata u Srbiji za vreme koronavirusa. 249

Miljana Đurčević Cucić

Posledice odluka nadležnih organa u vreme pandemije po pravo

na slobodu i bezbednost ličnosti i razvoj građana Republike Srbije 265

Nemanja Đukić

Pandemija Covid-19.

Između medicine i politike

(Prilog medicinskoj sociologiji) 287

Pfokrelo Kapesa

Architecture of Oppression: Pandemic and State Repression in India. 299

Strahinja Obrenović

Od opšteg načela solidarnosti ka energetskej solidarnosti 309

Aleksandar Đenić¹

Fakultet za medije i komunikacije

Društvene i ekonomske posledice neoliberalnog delovanja tokom pandemije Covid-19

SAŽETAK

Ceo svet je potresen pandemijom COVID-19. Ekonomska, politička i društvena kriza prouzrokovana od strane virusa slična onoj koja je postojala tokom Drugog svetskog rata. Još jednom se pokazalo da živimo u vremenu u kom je svaki deo planete povezan jedan sa drugim. Imajući ovu ideju na umu, može se reći da niko u svetu nije pošteđen, izolovan, ili da je prošao bez bilo kakvih posledica u sudaru sa virusom. Kriza je ostavila milione ljudi bez posla u najbogatijim zemljama sveta, dok je situacija u nerazvijenim zemljama još teža. Sve vodeće ekonomije u svetu, osim kineske, beleže negativan BDP. Društvene i političke turbulencije su postavile pitanje o funkcionisanju samog neoliberalnog koncepta koji se suočava sa sve glasnijim primedbama da je takav ekonomski i politički sistem neodrživ. U ovom istraživanju pažnja će biti na analizi odnosa

1 Kontakt: aleksandar.djenic.20194011@fmk.edu.rs

između trenutne pandemije i njenog uticaja na ekonomsku krizu, koju prati snažan državni intervencionizam, koji znači stidljivi povratak kejnzijanizma kao dominantnog ekonomskog modela. U samom istaživanju biće prikazano da je ekonomska kriza počela pre same pandemije, COVID-19 i da se svet još nije oporavio od prethodnih ekonomskih kriza. U zaključnim razmatranjima biće predstavljeno kakav je uticaj antagonizama između rada i kapitala i postojećih društvenih odnosa u savremenom svetu na širenje pandemije.

KLJUČNE REČI: COVID-19, pandemija, ekonomska kriza, neoliberalizam, kapitalizam, MMF, Svetska banka

1. UVOD

Prema podacima UN o trgovini i razvoju, u daljem tekstu (UNCTAD), Međunarodnog monetarnog fonda (u daljem tekstu MMF), Svetske banke i Instituta za međunarodne finansije (u daljem tekstu IIF-a), tokom pandemije COVID-19, ekonomski uragan je zahvatio čitav svet. Najviše su pogođene sadašnjom ekonomskom krizom najsiromašnije zemlje, ali ni one najrazvijenije nisu pošteđene ekonomske stagnacije. Ekonomske posledice biće ogromne, a pomenute institucije predviđaju da će posledice krize osetiti milioni ljudi širom planete koje će odvesti u ekstremno siromaštvo. Dominantni neoliberalni koncept, koji podrazumeva politiku slobodnog tržišta, pokazao se u praksi neefikasnim da se izbori sa izazovima pandemije i ekonomske krize, o čemu se govori u prvom delu ovog rada. Nakon analize posledica same ekonomske krize, u drugom delu rada, osvrt će biti na tome da su mnoge države, da bi spasile svoje ekonomije, krenule putem intervencija na finansijskim tržištima i stidljivim vraćanjem na politiku kejnzijanizma. Ipak, ekonomski pokazatelji govore da je kriza nastala pre samog virusa, koji je samo ubrzao njeno produbljivanje. Kako bi se razumela dubina sadašnje ekonomske krize neophodno je da se shvati logika funkcionisanja kapitalističkog sistema i njegove protivrečnosti koje dovode do ekonomskih stagnacija. Takođe, biće objašnjeno kroz istorijat ekonomskih kriza da samo vraćanje na kejnzijansku politiku ne može rešiti osnovne kontradikcije koje postoje u srži kapitalističkog društva. Samim tim, biće prikazano da je sadašnja ekonomska kriza deo jedne veće krize koja traje od sedamdesetih godina XX veka, koja se odnosi na krizu koja postoji u realnom sektoru. Zaključak samog rada posvećen je posledicama vođenja globalne ekonomske politike, čiji teret kriza snose građani.

2. EKONOMSKI URAGAN KORONE

Korona je preko noći srušila mnoge mitove. Nestašica najosnovnijih životnih sredstava, prazni rafovi i opšta histerija u najbogatijim zemljama sveta, kolaps privatnih zdravstvenih sistema, pomaganje siromašne Kube bogatoj Italiji – stvari su koje su bile nezamislive. Preko noći se postavilo pitanje ko zaista uživa u bogatstvu? U SAD, Brazilu, Francuskoj, Švedskoj, Italiji, Španiji i drugim zemljama može se svedočiti kataklizmičkim slikama (WHO 2020). U SAD 41.000.000 ljudi ostao je bez posla, a prema podacima UN-a, nezaposlenost je porasla za 300.000.000 ljudi. Prema procenama UNCTAD, stvarni BDP globalne ekonomije ove godine će se smanjiti za oko 4,3%, a to znači da će na nivou globalne proizvodnje do kraja godine biti manje od šest triliona američkih dolara od onoga što su ekonomisti očekivali da će biti pre nego što se COVID-19 virus počeo širiti. Brazilska, indijska i meksička ekonomija se nalaze pred potpunom katastrofom, što može imati tragične posledice po međunarodnu ekonomiju. UNCTAD procenjuje da će se trgovina smanjiti za oko petinu tokom ove godine, dok priliv stranih direktnih investicija do 40%, a same doznake će pasti za više od 100.000.000.000 dolara. Prema istom izvoru, sadašnji pokazatelji govore da će recesija 2020. u razmerama prevazići onu iz tridesetih godina XX veka. To znači da je danas pod znakom pitanja više od 500.000.000 radnih mesta širom sveta, a najmanje 100.000.000 radnih mesta biće potpuno izgubljeno do kraja 2020. godine. Isto tako, procena je da će između 90.000.000 i 120.000.000 ljudi biti gurnuto u ekstremno siromaštvo u zemljama u razvoju, a glad i neuhranjenost će sigurno uslediti, dok će se razlike u prihodima širiti svuda. Ove pokazatelje neminovno prate porast masovnih bolesti i velike smrtnosti. Neophodna potreba za povećanom zdravstvenom potrošnjom, zajedno sa smanjenim poreskim prihodima, kombinovana sa kolapsom zarade od izvoza i neizmirenim plaćanjem duga, prikazuje nedostatak u finansiranju od 2–3 triliona dolara u svetu koji „međunarodna zajednica” do sada nije uspeła da reši (Roberts 2020).

Snaga pandemije širom sveta nosi pečat kapitalističke politike, koja se kocka sa zdravljem ljudi radi uvećavanja profita, posebno u turizmu i transportu, gde se ne poštuju striktni zdravstveni protokoli i mere zaštite. Stravične situacije, u kojima su lekari prinuđeni da biraju za čiji će se život boriti, a za čiji ne, kako u zemljama sa „neoliberalnim” vladama, poput Italije, Brazila i SAD, tako i u zemljama u kojima vladaju takozvani „progresivni savezi”, u kojima država ima veću ulogu. Mit o privatnim zdravstvenim sistemima se srušio kao kula od karata, a mnogo veću efikasnost su pokazali zdravstveni sistemi koji su u rukama države. I na ovom mestu praksa je pokazala da su privatni zdravstveni sistemi dostupni samo malom broju ljudi, prema sistemu „ko ima para on može da se leči, a ko nema neka umre”. Privatni zdravstveni sistemi su pokazali da nemaju kapaciteta da odgovore na velike izazove kao što su pandemije. S druge strane, sjajni rezultati u borbi protiv COVID-19 mogu se videti u Kini,

Vijetnamu, Kubi i indijskoj državi Kerali. Sve te zemlje su se suočile sa virusom, vršeći masovna testiranja i izolujući kontakte zaraženih. Ove države su to mogle da ostvare, jer izdvajaju ogromna sredstva za zdravstvenu zaštitu koja je pod kontrolom države (WHO, Aljazeera Balkans, Telesure, DW, Peoples Dispatch, 2020).

Prema MMF-u i Svetskoj banci, najsiromašnije zemlje sveta imaju katastrofalni ekonomski pad tokom pandemije, a takva situacija dovodi do gomilanja njihovih dugovanja koje njihove vlade i kompanije ne mogu da otplate. Isti izvor tvrdi da je oko polovine ekonomija sa niskim primanjima sada u opasnosti od neizmirivanja duga. „Tržišta u razvoju” imaju povećanje duga sa 40% na 60% u ovoj krizi. Ove zemlje su u mnogo slabijem položaju u poređenju sa globalnom finansijskom krizom 2007–09. U 2007. godini, 40 zemalja u razvoju i zemlje sa srednjim dohotkom imalo je kombinovani fiskalni suficit centralne vlade jednak 0,3% BDP-a, dok su prošle godine zabeležili fiskalni deficit od 4,9% BDP-a. U narednom periodu Indiji i Brazilu se predviđa dug od 90% BDP-a do kraja sledeće godine, koji će se približiti 100% BDP-a do 2022. godine. Prema navodima IIF-a, dugovi nefinansijskih kompanija u 30 najvećih tržišta u razvoju porasli su na 96% BDP-a u prvom kvartalu ove godine, a to je više od iznosa korporativnog duga u razvijenim ekonomijama, koji je 94% BDP-a. Tokom naredne dve godine 30 ekonomija u razvoju suočiće se sa najvišim nivoom dospelosti duga, kako u privatnom tako i u javnom sektoru. Ono što predstavlja takođe problem je to što je veći deo duga u američkim dolarima, a kako je ta hegemoniska valuta porasla u vrednosti kao „sigurno utočište”, teret otplate raste u korist dominantnih ekonomija naspram „juga”, tako da je nivo veći nego 2008. godine (Roberts 2020).

U prilog ovome govori MMF-ov izveštaj o finansijskoj stabilnosti iz oktobra 2019. godine, u kome je prosečan spoljni dug zemalja u razvoju i zemalja sa srednjim dohotkom porastao sa 100% BDP-a u 2008. na 160% BDP-a u 2019. U skladu sa ovim ekonomskim kretanjama, ekstremno siromaštvo će porasti za više od 80%, a najgore su pogođene oblasti Južne Azije i Podsaharske Afrike. U prilog tome, Svetska banka je istakla da čak i pod optimističnom pretpostavkom da se posle 2021. rast vraća na istorijske stope... osiromašeni efekti pandemije biće ogromni. Predviđa se da će globalna ekonomija ove godine smanjiti između 5 i 8% po glavi stanovnika, a to bi vratilo nivo siromaštva na nivo iz 2017. godine, poništavajući tri godine napretka u poboljšanju životnog standarda. Pokazatelji govore da se napredak u smanjivanju siromaštva usporavao pre pandemije. Oko 52.000.000 ljudi širom sveta izvuklo se iz siromaštva u periodu između 2015. i 2017. godine, ali je stopa smanjenja siromaštva usporila na manje od 0,5% godišnje tokom tog perioda, nakon smanjenja od oko 1% godišnje između 1990. i 2015. Takođe, podaci za ovaj period nam govore da je celokupno smanjenje stope siromaštva od 1990. bilo u Aziji, posebno u istočnoj Aziji, prvenstveno u Kini, koja je snizila za taj period 75% siromaštva u celom svetu. U svom polugodišnjem izveštaju Svetska banka procenjuje da će pande-

mija ove godine gurnuti između 88.000.000 i 115.000.000 ljudi u ekstremno siromaštvo, što znači da će po njihovim parametrima imati manje od 1,9 dolara dnevno (što je ionako bedna cifra). Zabrinjavajuće procene nam govore da će gotovo 7% svetske populacije živeti sa manje od 1,90 dolara dnevno do 2030. godine, što je daleko od postavljenog cilja UN-a koji je imao nameru da to bude niže od 3%. U tom duhu je jedna od vodećih ekonomistkinja Svetske banke Carmen Reinhart istakla da će siromašne zemlje biti prisiljene da povećaju svoje zaduživanje kako bi se izborile sa padom tokom pandemije i na taj način ispunile otplate postojećeg duga (Roberts 2020).

Nova kriza koja je nastala usled pandemije COVID-19 postala je već globalna, a ima potencijala da nadmaši sve prethodne. Ono što nju razlikuje od prethodnih kriza je to što vodeće finansijske institucije i vlade vodećih kapitalističkih zemalja žele da prikažu kako je ona nastala usled prirodnih uticaja, odnosno da je ona posledica širenja virusa, a ne ekonomskih aktivnosti (Katić 2020). U tom smislu, vredni se setiti Dejvida Harvija koji je napominjao da se odnos civilizacije i prirode bez sumnje nalazi u dijalektičkom odnosu, te da se ekološke krize (i druge prirodne katastrofe) najbolje mogu razumeti kao sastavni deo opšte kapitalističke krize (Hravec 2010, 71–77). Ipak, pojedini teoretičari ističu da se svet već nalazio u novoj recesiji (ili da se nije ni izvukao iz prethodne, odnosno da se nalazio u permanentnoj krizi od sedamdesetih godina), a da je COVID-19 dobar izgovor vladajućim elitama za novonastalu krizu. Takvu tendenciju primećuju i ekonomisti UNCTAD-a (Katić, Roberts 2020). U prilog tome govore podaci da je u razvijenim kapitalističkim ekonomijama prosečna stopa rasta između 2010–2019 godine fluktuirala oko godišnjeg proseka od 2%, u poređenju sa 2,4% koji je bio u periodu 2001–2007. godine. Takođe, rast je opao u zemljama u razvoju sa 7,9% u 2010. na 3,5% u 2019. godini, sa godišnjim prosekom rasta od samo 5% u poređenju sa 6,9% u periodu 2001–2007. Globalna ekonomija ušla je u opasne vode već krajem 2019. godine, u kojoj se rast usporavao u svim regionima, a brojne ekonomije su smanjile svoje aktivnosti u poslednjem kvartalu. UNCTAD računa da je uzrok globalnog usporavanja pre pandemije prvenstveno posledica „nedostatka globalne potražnje“. Takođe, da je kriza nastala pre same korone pokazuju intervencije Trampa i FED-a, koji su spašavali finansijska tržišta 2018. i 2019. godine. U 2019. godini ukupna profitabilnost SAD blago je pala u odnosu na 2018, a to znači da je iznosila između 5–9%, što je ispod maksimuma nakon velke recesije iz 2014. godine, i 10% ispod maksimuma koji je postojao 2006. Isto tako, ukupna dobit je pala za 3% u 2019. godini, a period između 2014. do 2019. spada u najduži period smanjenja profitabilnosti u SAD od 1946. godine, što ide u prilog činjenici da je ekonomija SAD bila u strmoglavom padu i pre same pandemije COVID-19 (Roberts 2020).

3. STIDLJIV POVRATAK KEJNZIJANIZMU

Stagniranje ekonomije u EU i drugim vodećim kapitalističkim ekonomijama dovelo je do nove kapitalističke krize. Sadašnja ekonomska kriza, poput prethodne tri, praćena je smanjenjem obima proizvodnje u preduzećima, negativnim trendom rasta bruto društvenog proizvoda, stagnacijom investicija, nezaposlenošću, padom cena sirovina na svetskom tržištu, nestabilnošću vrednosti akcija na berzama... Prema argumentaciji UNCTAD-a, kao i praksama koje su usledile tokom ove krize, možemo pretpostaviti da se kejnzijizam vraća na mala vrata kao dominantan model. UNCTAD smatra da sve dok se rast oslanja na kredite i to da država bude uklonjena iz delovanja kontrole finansija, osiguranja pune zaposlenosti, finansijske nestabilnosti i krize će biti neminovnost kapitalističkih ekonomija. UNCTAD implicira da bi država, ako kontroliše finansije, mogla postići punu zaposlenost i okončati krize i da bi se na taj način obezbedila funkcionalna raspodela dohotka. Ista organizacija dalje navodi da tržišta, koja ostaju sama, ne mogu efikasno da obezbede društvu potrebna kolektivna dobra i uslove za održiv, ravnopravan rast i razvoj, bez obzira na polaznu tačku. Ista organizacija navodi argument da bi stvari efikasno funkcionisale kada bi se intervenisalo i upravljalo tržištima, te da bi trebalo obnoviti da se umanjí monopolizacija tržišta i traženje korporativne rente, veći deo regulatorne strukture koja je demontirana u protekle četiri decenije. Pored toga, moraju se osvežiti antitrustovski i antimonopolski zakoni, uz potrebnu ponovnu regulaciju finansija. To uključuje suočavanje sa ogromnim privatnim bankama putem međunarodnog nadzora i regulacije; adresiranje visokokonzentrisanog i kritičnog tržišta za kreditni rejting i ugodan odnos između rejting agencija i bankarskih institucija u senci (Roberts 2020).

UNCTAD može misliti da će povratak kejnzijanskom upravljanju potražnjom rešiti rastuću nejednakost, globalno zagrevanje i niske zarade i investicije, ali ako profitabilnost kapitala ostane niska takve politike neće funkcionisati, ali ovaj aspekt kejnzijanske teorije savremeni kejnzijani ignorišu. U celom podužem izveštaju UNCTAD-a nema ni pomena dobiti ili profitabilnosti. Umesto toga, od javnosti se traži da prihvati da je pad uzrokovan niskim platama, potrošnjom i malim ulaganjima prouzrokovanim prelaskom na finansijske špekulacije koje dovode do nestabilnosti. U poslednjih 40 godina udeo dobiti u nacionalnom dohotku glavnih ekonomija porastao je na štetu zarada i tako je kriza kapitalističke proizvodnje vođena nadnicama, a ne profitom. Ukoliko ova stezanja kaiša nad platama ostanu na snazi kao pre COVID-19 udeo radne snage će verovatno nastaviti da opada u mnogim ekonomijama u narednim godinama pogoršavajući nejednakosti. U Sjedinjenim Državama, nakon 50-godišnjeg opadanja, udeo radne snage vratio se sada na nivo iz pedesetih godina: ako se trenutni trendovi nastave, za deset godina vratiće se na nivo „provalije” iz 1930. (Roberts 2020).

Mere koje su preduzele EU i vlade država članica, prelazeći na protekcionizam, zatvarajući granice i finansirajući sopstvene monopolske grupe paketima

finansiranja, neće zaustaviti ovaj kurs. Istorijska praksa je pokazala da kejnzijanizam ne može da reši kapitalističke kontradikcije, a državne intervencije ovog tipa, kao i promovisano fiskalno opuštanje, da bi se podržala kapitalistička ekonomija, još jednom će platiti radnici koji će biti pozvani da popune nove fiskalne praznine i vrate nove pozajmice. Mnogi sadašnje stanje žele da opravdaju da bi se moglo reći da je „u pitanju možda pogrešan pristup“, „greška jednostavne političke strategije“ koja se možda može „ispraviti pojedinačnim poboljšanjima“ ili „promenom nekih menadžera vlasti smenjivanjem liberala socijaldemokratama“ i obrnuto (Roberts 2020; Husson 2012; Harvi 2014).

3.1. Budućnost jedne iluzije kao kontinuitet krize

Kako bi se razumeli koreni sadašnje ekonomske krize, moramo razumeti logiku funkcionisanja samog kapitala. Zato je važno razumeti u kakvoj je vezi sadašnja kriza sa onim koje su bile pre nje. Istorija ekonomskih kriza uči da su one svojstvene kapitalističkom sistemu, tokom koje se smenjuju periodi prosperiteta i pada. U doba prosperiteta, kada su profitne stope visoke, vlasnici kompanija idu ka tome da uvećaju svoju proizvodnju i uposle nove radnike kako bi bili u koraku sa rastućom potražnjom. U trenutku kada dođe do prezasićenosti na tržištu vlasnici kompanija postaju nagomilani zalihama robe koju ne mogu prodati na tržištu. Spomenute okolnosti dovode do smanjenja obima proizvodnje i otpuštanja „tehnoloških viškova“, a takve mere krizu dalje produbljuju. U periodu ponovnog dizanja profitnih stopa i oporavka agregatne tražnje dolazi do uslova za ponovni ciklus ekspanzije.

Logika funkcionisanja kapitalističkog sistema prikazuje nam ustaljeni tok cikličnih kriza koje su karakteristične za bilo koju tržišno orijentisanu nacionalnu ekonomiju koje se događaju u vremenskim intervalima od otprilike 10 godina. Ove učestale oscilacije nisu isto što i krize kapitalizma, koje nastaju usled akumulacija kontradikcija preko više manjih, cikličnih kriza. Tokom 20. veka kapitalizam se razvijao kao svetski sistem, a njegove krize su se javljale kao globalne ekonomske krize. Od tada pa do danas svet se suočavao sa tri velike krize. Prva kriza je bila velika ekonomska kriza tridesetih godina, zatim energetska kriza sedamdesetih godina i velika recesija koja se dogodila 2008. godine (Gamble 2009, 59–60; Harvey 2010, 169–170; Musić 2013, 23–24).

Tokom XIX veka klasični liberalizam je na ciklične krize koje su se pojavljivale u kapitalizmu gledao kao na elementarne nepogode, smatrajući da će samo tržište da reguliše krizu, postavljajući temelj za novu ekspanziju i rast.² Tokom krize tridesetih godina postojao je jak državni intervencionizam koji

2 U tom duhu se gledalo i na krizu koja je postojala u Irskoj, između 1845. do 1849. godine, od čije posledice je umrlo skoro milion ljudi, bez želje britanske vlade da interveniše.

je prvenstveno investirao u javne infrastrukturne radove. Međutim, ono što je vratilo ekonomske stope rasta je bila obnova nakon Drugog svetskog rata i nove inovacije, poznatija kao kejnzijski model. Sprovođenje ovog ekonomskog modela značilo je da je i tokom pedesetih i šezdesetih godina XX veka postojao jak državni intervencionizam u privredi, uz „klasni kompromis“ koji je povezivao državu, sindikat i poslodavca. Tokom ratnih razaranja uništena je infrastruktura širom Evrope, a takve okolnosti su delovale pozitivno na akumulaciju kapitala predstavljajući najsnažniji rast u istoriji kapitalizma. Tokom Hladnog rata SAD su postale svetski hegemon, čija težnja se ogledala u uspostavljanju novog liberalnog ekonomskog poretka koji je bio usmeren ka razvijanju svetske trgovine i podsticaju obnove tržišta u državama pod njihovom sferom uticaja. Takve istorijske okolnosti su omogućile da u opustošenim državama zapadne Evrope i Japana utabaju put za slobodnu akumulaciju kapitala i tehnološki napredak.

Paralelno sa tim, u SAD je nastao novi tip urbanizacije, koji je predstavljao spajanje predgrađa autoputevima, što je omogućilo da se ostvaruju nove investicije. Takav vid stanovanja, uz dogovor između kapitala i sindikata, dao je mogućnost sigurnim osnovama za prilagođavanje i komercijalizaciju širokog dijapazona izuma kao što su automobili, frižideri, televizori, telefoni itd. Ubrzo, privredni razvoj Nemačke i Japana doveo je do toga da su njihove robe postale konkurentne na tržištu onima iz SAD, tako da je došlo do njihove prezasićenosti, a samim tim i pada cena. Tako je krajem šezdesetih godina došlo do kraja rasta. U to vreme, organizovani radnički pokret krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina sprečavao je smanjivanje nadnica, što je opet dovelo do zaustavljanja obnavljanja stope profita za kapitaliste. Samim tim, u svetskoj ekonomiji od polovine sedamdesetih nastaje period dugoročnog pada, što je podrazumevalo slabljenje svih ekonomskih pokazatelja, uključujući bruto društveni proizvod, prosečne stope profita, produktivnost i stopu zaposlenosti. Osamdesetih godina došlo je do pada investicija, dužničke krize i u otvaranju novih radnih mesta u državama periferije, tako da je u tom periodu primetan i nedostatak agregatne tražnje u celom svetu (Musić 2013, 24).

Odgovor na ekonomsku krizu na Zapadu sredinom sedamdesetih godina postao je neoliberalni model koji je ostao dominantan model sve do današnjih dana. Umesto mešanja države u rešavanje krize, neoliberalni koncept se zalaže za davanje više prostora privredi, a to znači smanjenje poreza na kapital i ukidanje regulacije tržišta od strane države (Harvi 2014, 36–55). Jedan od najpoznatijih teoretičara ove struje mišljenja, Milton Fridman, smatrao je da što je dobro za kapital to je dobro za sve. Tvrdio je da ako država da poreske olakšice kapitalu preduzetnici će više investirati, a to će značiti više radnih mesta. Neoliberalni sistem podrazumeva isključivanje iz sistema odlučivanja sindikate i odbacuje bilo kakav oblik socijalne države. U duhu neoliberalnih reformi, u prvom redu dolazi do povećanja nezaposlenosti (samim tim i slabljenja radničke klase) i predstavljanje sindikata kao neprijatelja reformi, što dovodi do

smanjenja plata i veće profitabilnosti. Drugi korak neoliberalizma se ogleda u tome što je zbog smanjivanja subvencija preduzeća propalo dosta manje profitabilnih preduzeća, dok je treći doveo do dužničke krize periferije, uz pomoć Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke.

Vašingtonskim konsenzusom neoliberalizam je postao dominantan globalni sistem, a to je značilo: fiskalnu disciplinu, rezove u socijalnim davanjima umesto poreza, liberalizaciju uvoza i slobodnu trgovinu, otvorenost ekonomije za direktne strane investicije, privatizaciju državnih preduzeća, deregulaciju tržišta, visok nivo zaštite privatne svojine. Neoliberalizam je zavladao na osnovu četiri kriterijuma: u SAD i Velikoj Britaniji direktnim napadima na radničku klasu, u trećem svetu preko spoljnog upadanja, u postsocijalističkom svetu putem tranzicije, a u Evropi preko institucija EU, u kojima su kejnzijanski sistem i sindikalizam bili mnogo jači, te je neoliberalizam vršio svoju implementaciju putem direktiva EU, čija je uloga bila da se brine o fiskalnim i monetarnim disciplinama država, kako bi se zaštitilo slobodno evropsko tržište i zdrava konkurencija (Mesec 2014, 175–178). Prema neoliberalnoj praksi, dolazi do fleksibilizacije rada, putem fleksibilizacije načina zapošljavanja, fleksibilizacije radnog vremena i fleksibilizacije nadnica. Fleksibilizaciju načina zapošljavanja karakteriše smanjivanje stalno zaposlenih radnika i klasičnog načina zapošljavanja i porast prekarnih radnika. Kod fleksibilizacije radnog vremena javlja se da se ugovori na neodređeno menjaju ugovorima na određeno radno vreme, ili za neku vrstu projektnog, ili privremenog rada, čime dolazi do smanjenja radničke klase. Drugi vid fleksibilizacije radnog vremena se odnosi na uvođenje i širenje rada nepunim radnim vremenom, u kome su radnici primorani da rade više honorarnih poslova. Treći vid fleksibilizacije se odnosi na rad na poziv, u kom radnici obavljaju poslove po pozivu i od njih se očekuje da budu spremni u svakom trenutku. Fleksibilizacija nadnice nam govori da je sama isplata nadnice fleksibilnija, a to ide u prilog njenog snižavanja svim mogućim sredstvima. Ovde se jasno vidi da je visina nadnice određena individualnim, a ne kolektivnim ugovorom (Krašovec 2014, 138–139).

Ipak, za razliku od klasičnog ekonomskog liberalizma tokom XIX veka, vodeće zapadne zemlje tokom neoliberalnih procesa nisu dozvoljavale spontane kontradikcije tržišta, odnosno dovođenja do tačke u kojoj bi se dovoljno kapitala obezvređilo, kako bi se stvorili uslovi za novi period jake ekspanzije. Uvreženo mišljenje podrazumeva da je država odgovorna i dužna da zaštiti svoje građane od ekonomskih udara. Tog principa su se držali čak i Ronald Regan i Margaret Tačer, jer nisu dopuštali tržištu da se samoreguliše do kraja, tako da su zapadne države obezbeđivale dovoljne količine kredita kako bi zaštitile vodeće korporacije u svojim zemljama od bankrota tokom pada potražnje (Musić 2012, 26).

Treća svetska finansijska kriza se dogodila 2007–2008. godine, otpočevši sa krizom stambenih hipoteka u Sjedinjenim Američkim Državama, da bi se kasnije razvila u punu međunarodnu bankarsku krizu. Ona je nastala tako što

su krupni kapitalisti putem potrošačkih kredita pokušavali da nadoknade hronični deficit agregatne tražnje kod ljudi. Ekspanzija kredita pomogla je cirkulaciji kapitala, jer povezuje razmenu roba koje nameravaju tek da se proizvedu u budućnosti sa vrednošću koja je već stvorena. Kako bi kredit uspešno vršio svoju funkciju potrebno je da kreditori budu sigurni da će im se pozajmljena sredstva vratiti sa kamatom. Tokom ekspanzije ovaj sistem uspešno funkcioniše određeno vreme, šireći rizik i odugovlačeći sa postojećim kontradikcijama. Ipak, vremenom se pojavljuju kontradikcije kredita, finansijski mehur raste, tako da dolazi do vraćanja početnom problemu sa mnogo većim posledicama. Međutim, manjak agregatne tražnje ne spada u bazičnu kontradikciju kapitalističkog načina proizvodnje, već to predstavlja nemogućnost profitabilnog investiranja viška vrednosti koji se tokom vremena akumulirao. U trenutku kada dođe do usporavanja privredne aktivnosti javlja se nagla kontrakcija ukupnog kredita, iz razoga što kreditori nemaju poverenje u mogućnost povraćaja pozajmljenih sredstava. Državni podsticaj potražnje odnosi se na alternativni vid veštačkog produžavanja agregatne tražnje iznad stepena zagarantovanog tržišnom preraspodelom celokupne stvorene vrednosti. Putem mera fiskalne politike država ima mogućnost da premosti deo viška vrednosti u upravljanje onima koji će se, za razliku od vlasnika kompanija, sa tim sredstvima očigledno pojaviti na tržištu roba i usluga široke potrošnje. U slučaju da nema nameru da oporezuje profit kapitalistima država ima mogućnost zaduživanja, ili štampanje novca koji bi mogao podstaći agregatnu tražnju. U ovom slučaju posledica je pad vrednosti novca i eventualna inflacija.

Međutim, kada se državna potrošnja usmeri ka investicijama u javnim radovima na kapitalnim (ili drugim nekomercijalnim) projektima, ona daje najbolje rezultate, iako takve investicije ne dovode direktno do same akumulacije kapitala. Ipak, zbog potiskivanja privatnog sektora i smanjenja njegove glavniće za akumulaciju, takve mere je u normalnim okolnostima teško implementirati u dužem vremenskom intervalu. Favorizovanje monetarizma i smanjenje inflacije utabalo je osnove za nezamisliv razvoj finansijskog sektora. Iz razloga postojanja niskih stopa profita u proizvodnji, akumulirani kapital se u takvim okolnostima u sve većem obimu usmerava u špekulacije i trgovinu vrednostima na berzi. Takve okolnosti, odnosno deregulacija finansijskih tržišta i rast vrednosti akcija koji je bio posledica takve politike, manifestovali su se tako da su najveći američki proizvođači ostvarivali veću stopu profita preko finansijskih transakcija, nego putem proizvodnje i prodaje roba i usluga. „Šarm“ finansijalizacije nije zapljusnuo samo kapitaliste, već je imao ogromnu ulogu u održavanju kupovne moći kod širokih narodnih masa, bez obzira na smanjenje realnih plata i porasta nezaposlenosti. Finansijski kapital koji je funkcionisao bez sistema regulacije otpočeo je da apsorbuje u berzansko poslovanje svaki oblik prihoda i svojine, uključujući i penzije, štednje, kredite, osiguranja, rente na nekretnine itd. formirajući veliki broj kreativnih finansijskih instrumenata.

Tako je došlo do eksplozije duga koji se zasnivao na naduvanim cenama porodičnih kuća u SAD (Magof i Yates 2009; Musić 2012, 26–27; Harvey 2010).

Iako je kapitalizam uspeo da izbegne pad u permanentnu recesiju, ipak je, sa druge strane, dobio gomilu mehurova u finansijskom sektoru, čije posledice su se javile pre pojave COVID-19. Ekonomije koje su bile lideri predvodivši ekonomski rast pre finansijske krize u oporavku su imale 26,5%, dok su nastajuće i razvijajuće ekonomije činile 73,5% globalnog rasta GDP-a u periodu od 2007–2017. (International Monetary Fund 2018). Rešenje za globalnu krizu bila je državna intervencija prvenstveno u finansijskom sektoru, kako bi se sprečio kolaps svetskog finansijskog sistema. To je značilo da su se rešenja ogledala u kvantitativnom olakšanju, odnosno da su snižene kamatne stope, što znači da su one veoma niske. Danas su one već gotovo na nuli, dok Evropska banka daje negativnu profitnu stopu onim bankama koje ne smanjuju zajmove. Na ovaj način finansijska tržišta se održavaju kvantitativnim upumpavanjem novca, smanjujući kamatnu stopu, kako bi se prinudile banke i preduzeća da investiraju. Iz toga proizlazi ideja da se jeftinim novcem pokrene ponovo proizvodnja, ali se, videći kako su u praksi banke i kompanije koristile taj novac, dobije rezultat da je veoma malo reinvestirano u proizvodnju. Operacije koje su kompanije obično radile bila je kupovina deonica vlastite firme od deoničara i time su isplaćivane velike cene deonica koje su bile iznad cene koji su investitori platili za te deonice, a time su smanjivali broj deonica na tržištu, uvećavajući udeo u vlasništvu nad njima, zatim su dizali dividende i na taj način podizali i cene samih deonica. To je podstaklo nove investicije i na veštački način pumpalo njihovu cenu, bez obzira na proizvodnju. Taj novac je trošen kako bi se finansijski mehur na tržištu deonica pumpao sve više. Drugi način na koji su koristili novac je da su kompanije koje nisu rizične za finansiranje dobijale vrlo jeftine kredite od centralne banke i ostalih banaka i takođe ga nisu produktivno potrošile, već su taj novac pozajmljivale malim i srednjim preduzećima, jer su ova preduzeća bila rizična. Tako su velika preduzeća pozajmljivala novac za malu kamatnu stopu od banaka, a zatim pozajmljivala za veću kamatnu stopu velikim preduzećima. Male firme su ulazile u problem, jer od svog profita nisu mogle da plate svoje kamate za prethodna dugovanja i onda ponovo pozajmljivale sredstva kako bi se vraćale prethodne kamate, što je njihov dug uvećavalo. Međutim, upravo te firme iz donje polovine su one koje su najviše ulagale u proizvodnju, u nova radna mesta i inovacije. Bez obzira na to, one su postale zavisne od velikih kompanija koje kontrolišu globalni lanac proizvodnje, jer imaju dostupnost jeftinijim kreditima, tako da se pojavljuje nova kontradikcija sistema u kojoj najviše propadaju firme koje investiraju u proizvodnju (Roberts 2015, 2019; Reddy 2020; Husson 2012, 1–18).

4. ZAKLJUČAK

Sva rešenja koja se danas traže odnose se na fiskalnu i monetarnu politiku, jer je finansijalizacija bila odgovor krupnog kapitala na produktivnu krizu. Stoga, sadašnja kriza ne samo da je nastavak ekonomske krize iz 2007–2008, već je nastavak krize iz sedamdesetih godina XX veka, koja je bila kriza produktivnosti kapitala, odnosno kriza u realnom sektoru ekonomije. Krupni kapital je smanjene profite u proizvodnji hteo da nadomesti povećanim profitima u sferi finansijskih špekulacija. Od sedamdesetih godina pa do sada stopa akumulacije kapitala se smanjuje, odnosno onaj deo profita koji se vraća nazad u proizvodne svrhe, tj. u nova radna mesta i novu tehnologiju. U taj deo spada onaj deo investicija koji odlazi u proizvodnju nove vrednosti, a ta stopa akumulacije permanentno opada, što pokazuje period u poslednjih 20 godina, dok, sa druge strane, raste deo profita koji firme investiraju u finansijski sektor. To je bila ključna promena u menadžmentu firme tokom neoliberalnih reformi, jer do tada se menadžment držao politike da zadrži što više profita da bi ga reinvestirao u proizvodnju, dok je menadžment sad stao na stranu deoničara, tako da otad postoji princip smanjivanja troškova, odnosno umanjivanja što više nadnica i proizvodnje, a povećavanja što više dividendi i akcionarstva, odnosno fokus ulaganja je koncentrisan na finansijska tržišta. Takve okolnosti su stvorile temeljnu kontradikciju koja traje već veoma dugo, odnosno da profiti u finansijskom sektoru rastu, a u proizvodnom stagniraju, ili opadaju. Samim tim, bilo je pitanje vremena kada će mehuri pući, a COVID-19 virus je možda ubrzao proces ekonomske krize, ali ona je već zasigurno počela da se pojavljuje.

Danas je sam kapitalizam bankrotirao, sama tržišna ekonomija u svim svojim verzijama je bankrotirala, što onemogućava radničkoj klasi i radnom narodu da uživa u visokokvalitetnim zdravstvenim uslugama u skladu sa razvojem nauke i tehnologije, upravo zato što je njen glavni kriterijum kapitalistički profit. Čak i u pandemijskim uslovima sve podleže isplativosti kapitala. Zbog toga su radnici radili uprkos zabranama, bez zaštitnih mera, sa poznatim tragičnim rezultatima. To je razlog zaoštavanja konkurencije između transnacionalnih monopola oko toga ko će patentirati novu vakcinu, u vreme kada bi trebalo da postoji saradnja i zajednički naponi najboljih svetskih naučnika i istraživačkih centara. Takođe, veliki poslodavci gaze sva preostala radnička prava, isprobavaju nove oblike eksploatacije, poput rada na daljinu, i nastavljaju masovna otpuštanja.

No, ovo pokazuje u praksi da je slobodna trgovina ništa drugo nego mit koji služi vladajućoj klasi da pljačka narod. Ako „nevidljiva ruka” tržišta sve reguliše, postavlja se pitanje zašto onda uvek u krizama postoji državni intervencionizam? Odgovor je prost. Cilj je sačuvati vladajuću kapitalističku klasu na vlasti koja će se održavati zahvaljujući mehanizmu eksploatacije. U tom duhu, važno je na ovom mestu setiti se mita o čuvenoj „evropskoj solidarnosti” kada su u Evropskoj uniji Nemačka i Francuska zabranile „slobodu kretanja robe”

čak i za izvoz potrebnog sanitarnog materijala u druge zemlje. Ovde se moglo videti na delu kako iluzija o slobodnoj trgovini u praksi funkcioniše! Stoga se na ovaj način, pa čak i u tragična vremena za narode Evrope, dokazuje da EU nije unija naroda već „grabežljivi savez” u interesu bogatih, čiji je cilj da bogati budu još bogatiji, a siromašni još siromašniji.

Prema tome, iako se razmotri mogućnost da dođe do eventualnog rasta, radnici neće imati nikakve koristi od toga, jer se sa ovim fenomenom istovremeno nastavlja žestoki napad na dohodak i sva druga prava radnika. Veća državna intervencija, na kraju, opet na druge načine stavlja teret na građane. Samim tim, građani će morati da plate nove vladine zajmove i snose teret privatnih poslovnih grupa koje stvaraju gubitke. Novac koji se izdvaja za podršku kapitalu državnim subvencijama, oslobađajući privrednike dugova i gubitaka, zaradiće se krvarenjem i velikim oporezivanjem radnika i narodnih masa, kao što je to bio slučaj i sa prethodnim krizama, odnosno nju će plaćati oni najsiromašniji kako bi se sačuvalo bogatstvo onih najbogatijih. Ekonomska kriza koja je nastala tokom pandemije COVID-19 govori da je sam problem dublji od samog virusa, tako da se može zaključiti da je korona virus, a kapitalizam pandemija!

LITERATURA

- Al Jazeera Balkans, „Kina četiri meseca bez smrtnih slučajeva od COVID-19”, 20. 10. 2020. (<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/kina-cetiri-meseca-bez-smrtnih-slucajeva-od-covid-19>)
- DW, „Kubanska vakcina”, 1. 09. 2020. (<https://www.dw.com/bs/kubanska-vakcina/a-54675155>)
- Gamble, Andrew. 2009. *The spectre and the Feast: Capitalist Crisis and the Politics of Recession*. London: Palgrave Macmillan.
- Harvey, David. 2010. *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*. London: Profile Books.
- Harvi, Dejvid. 2014. *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Media terran.
- Husson, Michel. 2012. „Where is the Crisis going?”, edit. Ozlem Onaran and Fred Leplat. *Capitalism, Crisis and Alternatives*. 1–18. London: Resistance Books.
- International Monetary Fund. „World Economic Outlook Database”, April 2018. (<https://www.imf.org/en/Publications/SPROLLS/world-economic-outlook-databases#sort=%40imfdate%20descending>)
- Katić, Nebojša. „A kada prođe pandemija”, *Politika*, 25. 03. 2020. (<http://www.politika.rs/sr/clanak/450802/A-kada-prode-pandemija>)
- Krašovec Primorž. 2014. „Transformacija rada i socijalne politike u neoliberalizmu”. Institut za filozofiju i društvenu teoriju, *Filozofija i društvo*, 129–146.

- Magdoff, Fred and Michael D. Yates. 2009. *The ABCs of the Economic Crisis: What Working People Need to Know*. New York: Montly Review Press.
- Mesec, Luka. 2014. „Posleratni Kapitalizam”. Institut za filozofiju i društvenu teoriju, *Filozofija i društvo*, 164–185.
- Musić, Goran. 2013. „Istorija ekonomskih kriza u kapitalizmu”. urd. Miloš Jadžić, Dušan Maljković. *Kriza, odgovori, levica*. 11–30. Beograd: Roza Luksemburg.
- Peoples Dispatch. “How is Kerala tackling the Coronavirus pandemic?”, 25. 03. 2020. (<https://peoplesdispatch.org/2020/03/25/how-is-kerala-tackling-the-coronavirus-pandemic/>)
- Reddy, Sriharsha. “Quantitative easing: Is it a solution for economic crisis due to COVID19”, *Deccan Chronicle*, 16. 05. 2020. (<https://www.deccanchronicle.com/opinion/op-ed/160520/quantitative-easing-is-it-a-solution-for-economic-crisis-due-to-covid.html>)
- Roberts, Michael. “A delicate moment”, *Michael Roberts Blog*, 14. 04. 2019. (<https://thenextrecession.wordpress.com/2019/04/14/a-delicate-moment/>)
- Roberts, Michael. “China in the post pandemic 2020s”, *Michael Roberts Blog*, 22. 05. 2020. (<https://thenextrecession.wordpress.com/2020/05/22/china-in-the-post-pandemic-2020s/>)
- Roberts, Michael. “Corona Crisis: Tge Debt Dilemma”, *Brave New Europe*, 10. 05. 2020. (<https://braveneweuropa.com/michael-roberts-corona-crisis-the-debt-dilemma>)
- Roberts, Michael. “Corona Crisis: The Scarring of the Economy”, *Brave New Europe*, 2. 05. 2020. (<https://braveneweuropa.com/michael-roberts-the-scarring-of-the-economy>)
- Roberts, Michael. “Debt disaster with no escape”, *Michael Roberts Blog*, 25. 10. 2020. (<https://thenextrecession.wordpress.com/2020/10/12/debt-disaster-with-no-escape/>)
- Roberts, Michael. “Ending the pandemic slump – a return to Kejns?”, *Michael Roberts Blog*, 2. 10. 2020. (<https://thenextrecession.wordpress.com/2020/09/28/ending-the-pandemic-slump-a-return-to-keynes/>)
- Roberts, Michael. “Recessions, Monetar Easing and Fiscal Stimulus”, *Brave New Europe*, 9. 10. 2019. (<https://braveneweuropa.com/michael-roberts-recessions-monetary-easing-and-fiscal-stimulus>)
- Roberts, Michael. “The Fed, trade wars and recession”, *Michael Roberts Blog*, 23. 03. 2018. (<https://thenextrecession.wordpress.com/2018/03/23/the-fed-trade-wars-and-recession/>)
- Roberts, Michael. “The US rate of profit before the COVID”, *Michael Roberts Blog*, 13. 09. 2020. (<https://thenextrecession.wordpress.com/2020/09/13/the-us-rate-of-profit-before-the-covid/>)
- Roberts, Michael. “The value in GDP”, *Michael Roberts Blog*, 27. 01. 2020. (<https://thenextrecession.wordpress.com/2020/01/27/the-value-in-gdp/>)

Telesure, "Vietnam goes 29 Days without COVID-19 cases", 1. 10. 2020. (<https://www.telesurenglish.net/news/Vietnam-Goes-29-Days-Without-COVID-19-Cases-20201001-0015.html>)

WHO. 2020. Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard. (<https://covid19.who.int/>)

Aleksandar Đenić

SOCIAL AND ECONOMIC COONSEQUENCES OF THE NEO-LIBERAL ACTS DURING THE PANDEMIC OF COVID-19

SUMMARY

The whole world has been shaken by the pandemic of COVID-19. Economic, political and social crises provoked by this virus are similar to those after the World War II. It confirmed once again the globality of the planet Earth where every part of the planet is in communication with the other. Having this idea in mind, we could easily say that in the world like this no one could be spared, isolated or simply passing without any consequences. The crisis left millions of people without the job in the wealthiest countries of the world. The situation in those less prosperous is even more disastrous. In the peak of pandemic many healthcare systems could not be controlled. It is believed that one of the outcomes of this crisis would be negative GDP in the greatest world economies, except Chinese. All the economies who are dependent on tourism and tertiary branches will, most probably, collapse. However, practice has shown that state-controlled healthcare systems performed much better and were more effective in combating COVID-19 than privately-owned ones. Social and political turbulences have called into question the functioning of the neoliberal concept itself with the increasingly loud remarks that such an economic and political system is unsustainable. In this research we will concentrate on analysing the relations between the current pandemic and the welfare state, the universal basic income and the universal healthcare. As a conclusion we will present what is the influence of the antagonisms between labour and capital and leading social relations in the modern world on the spread of the pandemic.

KEYWORDS: *COVID-19, pandemic, economic crisis, neo-liberalism, capitalism, IMF, World Bank.*

Aleksandar Kovačević¹

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Pandemija korona virusa – šansa za uspešnu digitalizaciju rada ili dodatno unižavanje prava radnika

SAŽETAK

Aktuelna pandemija korona virusa nas je prisilila da pronademo nove načine rada, komunikacije i življenja, ali i otvorila brojna pitanja o tome kako su uređena naša društva, kakva je njihova budućnost i u kom pravcu treba ulagati resurse radi očuvanja stabilnosti. U ovom radu pokušaćemo da osvetlimo promene do kojih dolazi usled sveobuhvatne upotrebe digitalnih alata u sferi rada. Otuda i istraživačko pitanje: da li aktuelna pandemija predstavlja šansu za uspešnu implementaciju digitalnog rada posredstvom digitalnih platformi? Ovim istraživanjem se želi pronaći kauzalni odnos između pandemije i rada na digitalnim platformama. Istraživanja su pokazala da pandemija ima dva ključna efekta na ovaj rad: (1) na povećanje potražnje i (2) opadanje potrebe za ovim radom. Ovo istraživanje je pokazalo da, iako pandemija ima veliki uticaj

1 Kontakt: aleksandar.kovacevic@fpn.bg.ac.rs

na promene u radu digitalnim platformama, ona predstavlja još jednu propuštenu šansu, što se posebno manifestovalo kroz opadanje prihoda digitalnih radnika i dodatno unižavanje njihovih prava.

KLJUČNE REČI: *digitalizacija, digitalno tržište rada, gig ekonomija, digitalni radnici, digitalne platforme, pandemija*

1. UVOD

Velike ekonomske krize pobuđuju ogromne nade kod istraživača iz oblasti politikologije. Sa druge strane, ovakve krize produbljuju i strah od mogućnosti dodatnog unižavanja već stečenih prava. Velike pandemije otvaraju brojna pitanja o tome kako su uređena naša društva, kakvi su odnosi između različitih aktera, te kakva je naša budućnost i u kom smeru treba ulagati resurse radi očuvanja stabilnosti ili obezbeđivanja pozitivnih promena. Aktuelna pandemija je povećala potražnju za digitalnim alatima posebno u sferi rada. U ovom radu ćemo pokušati da osvetlimo socio-ekonomske posledice aktuelne pandemije na status digitalnih radnika. Stoga, osnovno istraživačko pitanje od koga polazimo u ovom radu glasi: da li aktuelna pandemija predstavlja šansu za uspešnu implementaciju digitalnog rada posredstvom digitalnih platformi? U odgovoru na postavljeno istraživačko pitanje ćemo predstaviti različita istraživanja koja govore o mogućim efektima aktuelne pandemije. Na samom početku daćemo kratak osvrt na osnovne pojmove od kojih polazimo u ovom radu u cilju boljeg razumevanja položaja digitalnih radnika.

2. ČETVRTA INDUSTRIJSKA REVOLUCIJA, DIGITALIZACIJA, DIGITALNO TRŽIŠTE RADA I GIG EKONOMIJA

Pre nego što se upustimo u definisanje gig ekonomije i digitalnog tržišta rada potrebno je da definišemo pojam digitalizacije i da izvršimo njegovo povezivanje sa terminom četvrta industrijska revolucija. Digitalizacija podrazumeva radikalno preoblikovanje poslovnog okruženja i prirode rada, kao i redefinisane granice proizvodnje, distribucije i potrošnje (EESC 2017, 9). Neophodno je napraviti razliku između dva talasa digitalizacije. Prvi talas digitalizacije podrazumeva „digitalizaciju rada kao posledicu automatizacije i robotizacije industrijske proizvodnje” (Kovačević 2019, 86). Izraz drugi talas digitalizacije koristi Digris kako bi označio spajanje velike količine podataka koji su dostupni na mrežama (engl. Big data) i procesa robotizacije (Degryse 2016, 51). Četvrta industrijska revolucija se vremenski podudara sa drugim talasom digitalizacije i karakteriše je sve veće prisustvo i upotreba mobilnog interneta, različitih jeftinih senzora i veštačke inteligencije (Schwab 2019, 11–12).

Četvrta industrijska revolucija počinje na prelazu u novi milenijum i nadozvezuje se na proces automatizacije i robotizacije industrijske proizvodnje. Ovaj izraz je prvi put upotrebljen 2011. godine tokom poznatog sajma u Hanoveru kao deo projekta u visokotehnološkoj strategiji nemačke industrije. Radna grupa za četvrtu industrijsku revoluciju je 2013. godine na istom sajmu predstavila izveštaj kojim je definisana oblast četvrte industrijske revolucije. Ona uključuje snažno prilagođavanje proizvoda u uslovima visoke fleksibilnosti masovne proizvodnje (proces automatizacije), koji zahteva samorganizovane sisteme (samooptimizacija, samokonfiguracija, samodijagnostifikacija) kako bi se dobila odgovarajuća veza između stvarnog (mašine i radnici) i virtuelnog sveta. Izraz „četvrta industrijska revolucija” je formalno usvojen 2015. godine na godišnjem sastanku Svetskog ekonomskog foruma u Davosu u Švajcarskoj (Devezas 2017, 2).

Razvoj informacionih tehnologija u poslednjim decenijama je doveo do fundamentalnih promena u društvu koje imaju socijalne, ekonomske i političke posledice. Upravo se na temelju ovih posledica javlja novi oblik ekonomije u kojoj dolazi do strukturnog pomaka od industrijske ekonomije ka ekonomiji koju karakterišu informacije, nematerijalne vrednosti i usluge i paralelna promena ka novim radnim organizacijama i institucionalnim oblicima. Woodall, 2000; Sharma et al. 2004; Gardin 2002 i drugi pokušavaju da pronađu najbolji termin za ovu vrstu ekonomije i koriste izraze kao što su: ekonomija zasnovana na znanju (engl. the knowledge-based economy), ekonomija bez granica (engl. the borderless economy), bestežinska ekonomija (engl. the weightless economy), umrežena ekonomija (engl. the networked economy), ekonomija zasnovana na informacijama (engl. the information-based economy) i digitalna ekonomija (engl. the digital economy). Većina autora upotrebljava izraz digitalna ekonomija i navodi njene ključne elemente:

(1) digitalizacija i intenzivna upotreba informacionih i komunikacionih tehnologija (ICT); (2) kodifikacija znanja; (3) transformacija informacija u robu i (4) novi načini organizacije rada i proizvodnje (Sharma in Kehal & Varinder 2005, 3).

Digitalna ekonomija pokriva nekoliko ključnih polja i to: (1) elektronske transakcije i ugovori (engl. e-commerce); (2) elektronske finansije (usluge, takse i carina); (3) intelektualna svojina (žigovi, autorska prava i patenti); (4) zaštita ličnih podataka; (5) bezbednost informacija (sajber bezbednost i sajber kriminal) i (5) zaštita potrošača (Ruzic in Kehal & Varinder 2005, 107–108).

Najzastupljeniji oblik digitalne ekonomije je gig ekonomija ili ekonomija tezgji. Ovaj izraz označava niz kratkoročnih poslova i ugovora koje pokreću kompanije koje zapošljavaju osobe za pojedine poslove i plaćaju ih po učinku ili satu bez da im nude puno radno vreme. Ovo se najčešće odnosi na dostavu hrane, taksi usluge, ali i na kvalifikovana radna mesta kao što su programira-

nje i inženjering (Sinicki 2019, 2). Gig ekonomija najčešće uključuje dva oblika rada: (1) rad na digitalnim platformama i (2) rad na zahtev preko mobilnih aplikacija. Prvi oblik rada se odnosi na ispunjavanje različitih zadataka putem onlajn platformi, dok se drugi oblik rada odnosi na obavljanje tradicionalnih radnih aktivnosti (npr. transport, čišćenje itd.) preko aplikacija kojima upravljaju firme koje postavljaju minimum standarda (De Stefano 2016, 1). Osnovne karakteristike gig ekonomije su:

(1) fleksibilno radno vreme; (2) slobodan izbor lokacije posla; (3) rad u kome se uživa; (4) samostalno određivanje zarade; (5) produktivnost; (6) stabilnost i (7) razvijanje sopstvenog biznisa i lični razvoj. Takođe, neophodno je navesti i njene negativne karakteristike: (1) insistiranje na disciplini; (2) drugi ljudi kreiraju probleme koje rešava zaposlen; (3) nedostatak drugih samozaposlenih; (4) veliki broj administratora na platformama i (5) rizik od gubitka posla (Sinicki 2019, 4–9).

Negativnim karakteristikama gig ekonomije je potrebno dodati nepostojanje jasne razlike između privatnog i poslovnog života, uz odsustvo prava na diskonektovanje koje zahtevaju sindikati.

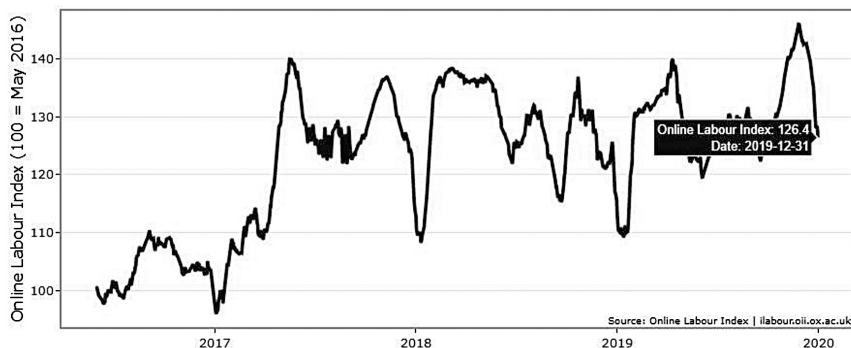
Digitalno tržište rada nastaje u uslovima digitalizacije i digitalne, odnosno gig ekonomije. Ono se razvija kao paralelno tržište koje je ultrafleksibilno i gde ne postoji bilo kakva forma ugovora o radu, garantovana zarada, jasno definisano radno mesto, radno vreme, pristup sindikatima ili kolektivna akcija. Zaposlen se posmatra kao partner koji pripada virtuelnoj zajednici i koji je najčešće samozaposlen, što podrazumeva sopstveno obezbeđenje prava koja proizlaze iz radnog odnosa, kao što su osiguranje u slučaju nezaposlenosti, penzijsko i zdravstveno osiguranje i bezbednost i zdravlje na radu (Degryse 2016, 35). Sa druge strane, Eurofound u svom izveštaju iz 2015. godine govori o devet novih oblika rada koji nastaju kao direktna posledica digitalizacije. Kao predmet istraživanja u ovom radu je uzet rad na digitalnim platformama (engl. Crowd employment), koji se može definisati kao „oblik rada koji koristi onlajn platforme kako bi omogućio organizacijama ili pojedincima pristup nedefinisanim i nepoznatim grupama organizacijama i pojedincima radi rešavanja specifičnih problema ili pružanja specifičnih usluga u zamenu za novac (Eurofound 2015, 107). U poslednjim izveštajima Eurofonda engleski izraz Crowd employment je zamenjen izrazom Platform work. Iako ne postoji značajna razlika između definicija ovih pojmova, smatramo da je potrebno prilikom terminološkog određenja ovog pojma zadržati izraz Crowd jer on ukazuje na ponašanje gomile, što je ujedno i osnovna karakteristika ovog oblika rada. Stoga, smatramo da je neophodno rad na digitalnim platformama posmatrati kao proces koji se, prema Marku Veksleru, odvija u pet različitih faza sa jasnim objašnjenjem ovog rada na osnovu ponašanja gomile koje je racionalno motivisano (Wexler 2011, 10).

3. INDEKS ONLAJN RADA I DIGITALNO TRŽIŠTE RADA U SRBIJI

Istraživači sa Oksfordskog internet instituta su u okviru ilabour projekta razvili indeks onlajn rada (engl. Online Labour Indeks – OLI) kao novi ekonomski indikator koji meri ponudu i potražnju za digitalnim radom praćenjem broja projekata i zadataka na pet najvećih digitalnih platformi (Upwork.com; Freelancer.com; Peopleperhour.com; Mturk.com i Guru.com) koje predstavljaju promet od najmanje 70% svetskog tržišta (Kässi & Lehdonvirta 2018, 243). Prilikom određivanja ranga platforme koristi se merilo Alexa rang koje pokazuje popularnost web stranice, što je u direktnoj sprezi sa očekivanim brojem posetilaca web stranici platforme na mesečnom nivou. Kesi i Lendrovirta su pokazali da platforma upwork.com zauzima najviši rang prema ovom kriterijumu, što znači da ima najveći očekivani broj posetilaca na mesečnom nivou (Kässi & Lehdonvirta 2018, 243). Ovim indeksom je moguće izmeriti ponudu i potražnju za onlajn radom u različitim zemljama i različitim grupama zanimanja i to: (1) razvoj softvera; (2) kreativne industrije i multimedija; (3) pisanje i prevođenje; (4) administrativne usluge i unos podataka; (5) prodaja i marketing i (6) profesionalne usluge. Ključni nedostaci ovog indeksa su: (1) mali broj platformi koji je uključen u ovaj indeks i (2) isključivanje svetski poznatih platformi kao što su Uber i Delivero koje su u razvoju. Autori ovog indeksa ističu da gorenavedene platforme deluju lokalno, te ne mogu biti obuhvaćene ovim indeksom.

Na Grafikonu 1 je predstavljen Indeks onlajn rada u periodu od 01. juna 2016. do 31. decembra 2019. godine. U periodu od uspostavljanja Indeksa onlajn rada ovaj indikator pokazuje konstantan rast uz moguće sezonske varijacije² (Stephany 2020, 562). Iz posmatranog indeksa je izuzeta 2020. godina kako bi se jasno odredio efekat pandemije na potražnju za digitalnim radnicima. Na osnovu ovog indeksa moguće je posmatrati razvoj digitalnog tržišta rada i potrebu za digitalnim radnicima u definisanim zanimanjima u određenom vremenskom periodu i određenoj zemlji. Upotrebom ovog indeksa može se doći do određenih podataka o razvoju digitalnog tržišta rada i potrebe za digitalnim radnicima u Srbiji. Pre nego što se upustimo u detaljnu analizu prema ovom indeksu potrebno je dati određene podatke o nastanku i razvoju digitalnog tržišta rada u Srbiji.

2 Sezonske varijacije se odnose na moguće opadanje broja radnika na digitalnim platformama u periodu godišnjeg odmora, naročito u vreme novogodišnjih praznika (Stephany et al 2020).

Grafikon 1. Indeks onlajn rada (2016–2019) (OLI, 2020)

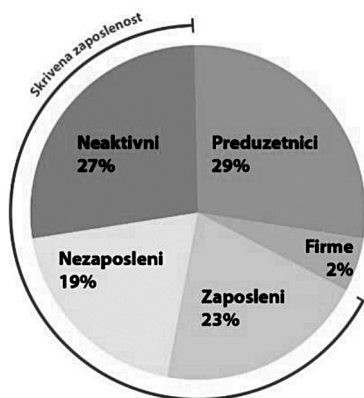
Digitalno tržište rada u Srbiji se razvija uporedo sa razvojem digitalnog tržišta rada u čitavom svetu. Osobnosti naše zemlje su i ovaj put igrale odlučujuću odluku u nastanku i razvoju ovog tržišta. Neophodno je istaći da Srbija ne zaostaje za razvijenim zemljama u pogledu razvoja ovog tržišta. Digitalna zanimanja koja prati OLI indikator veoma su razvijena i u našoj zemlji. Prema OLI indikatoru, najzastupljenije zanimanje u Srbiji je razvoj softvera. Ovaj podatak nije iznenađujući budući da su informaciono-komunikacione tehnologije u našoj zemlji u ekspanziji, te brojne visokoškolske ustanove školuju ovaj kadar. Prema podacima Penta bloga, Srbija zauzima 5. mesto na svetskoj rang-listi programera (Lasnier 2019). Naši programeri su vredni, obrazovani i posvećeni radnici koje svaka kompanija iz Zapadne Evrope i SAD želi da angažuje. Ovome doprinosi činjenica da brojne svetske IT kompanije, poput Microsofta i Telenora, imaju svoja predstavništva u Srbiji gde zapošljavaju vodeće srpske IT stručnjake. Takođe, prema Global Gig Economy Index za 2019. godinu, Srbija se svrstava u prvih 10 zemalja u svetu sa stopom od 19% prihoda od frilensera (Payoneer 2019). Prema podacima Global Internet freelancer marketing overview za 2018. godinu, Srbija zauzima 11. mesto u svetu prema broju frilensera, odnosno 1. mesto u svetu prema broju frilensera na 1.000 stanovnika sa koeficijentom zastupljenosti od 3.52 (Victor 2018).

Gorenavedeni podaci govore o velikom značaju gig ekonomije i digitalnog tržišta rada za našu ekonomiju. Stoga je neophodno jasno odgovoriti na pitanje ko su digitalni radnici u Srbiji, ali i suočiti se sa brojnim problemima koji kvare idealnu sliku o ekspanziji gig ekonomije. U odgovoru na ovo pitanje ujedno i leži osnovna premisa o digitalnim radnicima u Srbiji, te se može reći da su digitalni radnici u Srbiji mladi i visokoobrazovani ljudi iz oblasti ekonomije, dizajna, marketinga, arhitekture, filologije i inženjerstva.

Tabela 1. Ko su digitalni radnici i radnice u Republici Srbiji? (Anđelković 2018, 6)

	Godine starosti	Obrazovanje	Radni status	Zanimanje
muškarac	25–29	Srednja škola	Preduzetnik	Softverski inženjering i tehnologije
žena	25–29	Osnovne studije	Nije definisan	Pisanje i prevodenje

U Tabeli 1 su navedene osnovne razlike prema polu. Postoje izvesne razlike između muškaraca i žena koji pristupaju digitalnim platformama na osnovu obrazovanja, radnog statusa i zanimanja. Žene zaposlene na digitalnim platformama imaju viši nivo obrazovanja, ali ne uživaju viši stepen radno-pravne zaštite. Takođe, zanimanja koja obavljaju su manje plaćena od zanimanja koja obavljaju muškarci. Ovo govori u prilog činjenici da je jaz između muškaraca i žena u pogledu zarada identičan jazu koji postoji u uslovima tradicionalnog tržišta rada. Sa druge strane, opravdano se postavlja pitanje radno-pravnog statusa digitalnih radnika u Srbiji. Istraživanje koje je sproveo Centar za istraživanje javnih politika iz Beograda daje poražavajuće podatke o ovom polju. Naime, samo 31% zaposlenih na digitalnim platformama imaju registrovane preduzetničke radnje, odnosno firme i na neki način garantovanu zaštitu prava iz radnog odnosa. Ovde treba dodati da digitalne platforme nisu registrovane u Srbiji te se ne može govoriti o odnosu između zaposlenih i poslodavaca. Sa druge strane, 69% radnika na digitalnim platformama se nalaze u okviru skrivene zaposlenosti, što ne garantuje bilo kakvu zaštitu radnih prava.

Grafikon 2. Zaposleni na digitalnim platformama prema radnom statusu.

Izvor: Centar za istraživanje javnih politika (Anđelković 2018, 8)

Ukoliko na osnovu ovih podataka pokušamo da odgovorimo na pitanje da li digitalni rad u Srbiji predstavlja dodatni ili osnovni posao možemo doći do zaključka da u velikom broju slučajeva digitalni rad u Srbije predstavlja osnovni

posao. Zaposleni na digitalnim platformama koji su definisali svoj status na osnovu nacionalnog zakonodavstva otvorivši preduzetničke radnje ili firme su samozaposlena lica koja se pre mogu posmatrati kao poslodavci nego kao zaposleni. To dodatno otežava položaj ovih radnika s obzirom na to da ne postoji mogućnost zaštite osnovnih prava ovih radnika od strane sindikata, te je neophodno promeniti sindikalne platforme kako bi se njima obuhvatila i ova lica.

4. POVEĆANJE POTRAŽNJE VS. OPADANJE POTREBE ZA OVIM RADOM KAO DIREKTNA POSLEDICA AKTUELNE PANDEMIJE

Pre nego što se upustimo u detaljnu analizu efekata pandemije potrebno je da otvorimo pitanje da li rad na digitalnim platformama spada u domen dostojanstvenog rada. Rad na digitalnim platformama ne spada u domen dostojanstvenog rada sa nekoliko različitih stanovišta:

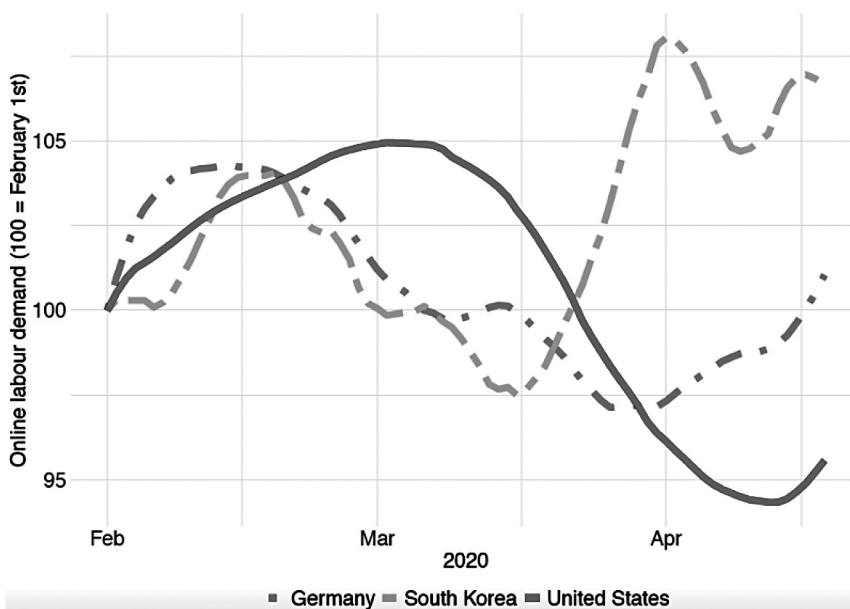
(1) rad na digitalnim platformama je nesiguran i/ili privremeni posao; (2) postoji mogućnost plagiranja poslovne ideje od strane poslodavca uz nemogućnost radnika da zaštiti svoja prava; (3) postoji bojazan da će težnja za većom zaradom uzrokovati prekovremeni rad koji u bitnome može ugroziti zdravlje zaposlenog; (4) zaštita socijalnih prava zaposlenog i članova porodice pada na teret zaposlenog koji je najčešće samozaposlen, što je posebno značajno ukoliko ovakav rad predstavlja osnovni posao (Kovačević 2019, 95).

Ipak, ukoliko rad na digitalnim platformama posmatramo sa stanovišta razvijanja socijalnog kapitala od strane radnika možemo zaključiti da radnici mogu uslovno kreirati socijalni kapital integrišući se drugim radnicima širom sveta posredstvom virtuelne zajednice. Ukoliko ovde dodamo ostvareno pravo na diskonektovanje, možemo zaključiti da rad na digitalnim platformama sa ovog stanovišta spada u domen dostojanstvenog rada (Kovačević 2019, 96). S obzirom na to da broj negativnih karakteristika preovlađuje može se zaključiti da rad na digitalnim platformama nije dostojanstven rad. Prema mišljenju brojnih autora, ovaj oblik rada možemo posmatrati kao prekarni (Stephany 2020, 562).

Istraživači sa Oksfordskog internet instituta koji su razvili OLI indikator imali su pune ruke posla nakon zvaničnog proglašenja pandemije od strane Svetske zdravstvene organizacije. Oni su morali da reaguju efikasno kako bi odredili moguće efekte pandemije. Zbog specifičnosti ovog oblika rada moguće je odrediti tri moguća razloga zbog kojih možemo biti sigurni da će aktuelna pandemija imati veliki uticaj na ovaj oblik rada. Ti razlozi su sledeći:

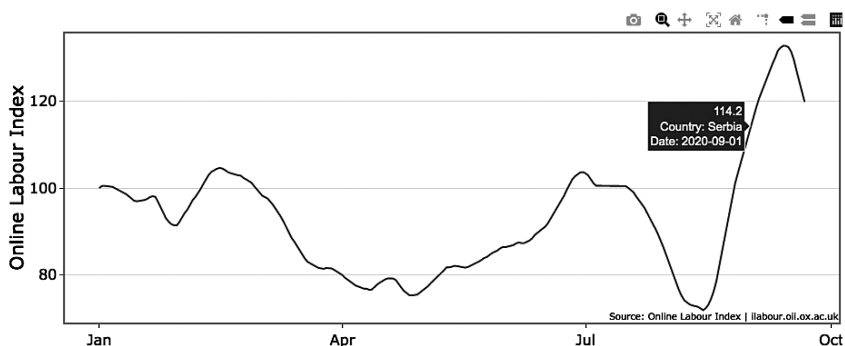
(1) onlajn priroda rada, koju navodi Dunn, čini radnike podložnim većoj konkurenciji; (2) projektno zasnovani rad, o kome govori Wood i ostali, čini da ovde postoji veoma malo i gotovo nimalo obaveza između poslodavca i radnika izvan projekta i (3) status samozaposlenih u mnogim zemljama ostavlja frilensere ranjivim posebno tokom ekonomskih kriza (Stephany 2020, 562).

Gorenavedeni razlozi čine ove radnike potencijalno ranjivim u vremenima velikih pandemija s obzirom na to da ukoliko nema poslovnih aktivnosti (projekata) na digitalnim platformama nema ni njihovog angažmana. Ovi istraživači, u saradnji sa istraživačima iz SAD, pretpostavljaju postojanje dva jednostavna efekta pandemije ali međusobno suprotstavljena efekta pandemije, i to: (1) povećanje potražnje za ovim radom (engl. Distancing bonus) i (2) opadanje potrebe za ovim radom (engl. Downscaling loss) (Stephany 2020, 564). Neophodno je ispratiti kretanja na OLI indikatoru u vremenu proglašenja pandemije kako bi se opisao mogući efekat. Autori u svom tekstu navode podatke za SAD, Nemačku i Južnu Koreju, uz napomenu da je potrebno izvršiti dalju analizu efekata pandemije u drugim zemljama.

Grafikon 3. Potražnja za digitalnim radnicima u J. Koreji, Nemačkoj i SAD između februara i aprila 2020. godine (Stephany 2020, 566)

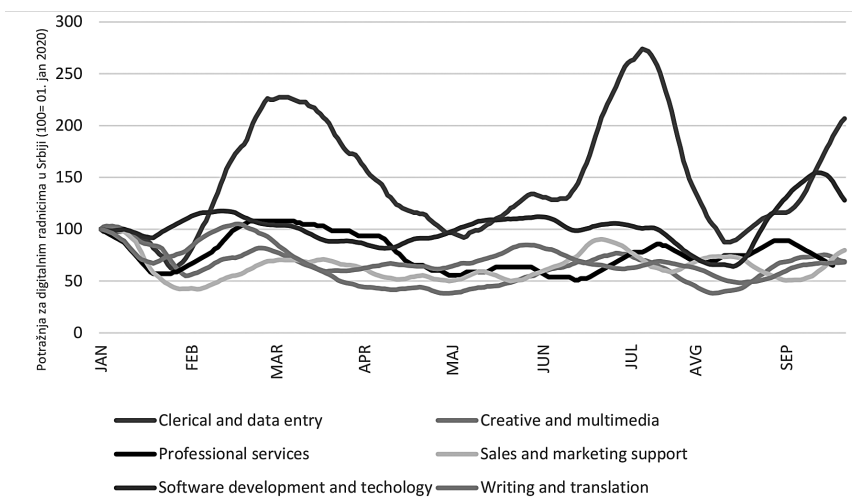
Na Grafikonu 3 je prikazana potražnja za digitalnim radnicima u J. Koreji, Nemačkoj i SAD između februara i aprila 2020. godine. Grafikon nedvosmisleno pokazuje da potražnja za ovim radnicima počinje da pada od momenta proglašenja pandemije (u prvoj polovini marta), da bi se ovo tržište postepeno počelo obnavljati od kraja marta i početka aprila. Na osnovu datog prikaza se može jasno utvrditi postojanje uzročno-posledične veze između javljanja epidemije u pojedinim zemljama i pada potražnje za digitalnim radnicima. Na Grafikonu 4 je prikazana potražnja za digitalnim radnicima u Srbiji od januara do septembra 2020. godine. Ovaj grafikon nedvosmisleno pokazuje da je aktuelna pandemija imala važan uticaj na potražnju za digitalnim radnicima u Srbiji budući da je sredinom marta došlo do naglog pada, da bi se kasnije tokom aprila ovo tržište postepeno oporavilo. Trendovi u Srbiji su u korelaciji sa trendovima u ostatku sveta. Kako su odstupanja na OLI indikatoru prisutna u specifičnom vremenskom periodu izvan sezonskih odstupanja, kakva su prisutna svake godine, može se zaključiti da je u periodu od početka marta do početka aprila aktuelno bilo opadanje potrebe za ovim radom (engl. Downscaling loss) da bi se od početka aprila ovo tržište oporavilo i povećala se potražnja (engl. Distancing bonus) za ovim oblikom rada. Istraživači su pokazali da je efekat povećanja potražnje postao dominantan u odnosu na efekat opadanja potrebe za ovim radom, odnosno da se ovo tržište brzo oporavilo (Stephany 2020, 566).

Grafikon 4. Potražnja za digitalnim radnicima u Srbiji (januar – septembar 2020. godine) (OLI 2020)

Na Grafikonu 5 je prikazana potražnja za digitalnim radnicima u Srbiji od početka 2020. godine. Opadanje potrebe za digitalnim radnicima prisutno je u martu i aprilu, dok do povećane potražnje dolazi od početka maja. Pošto je razvoj softvera jedno od najzastupljenijih digitalnih zanimanja u Srbiji neophodno je posebno obratiti pažnju na efekte pandemije u ovom slučaju. Razvoj softvera na početku pandemije beleži isti trend kao i druga zanimanja. Međutim, oporavak potražnje za ovim zanimanjem izgleda nešto drugačije u odnosu na

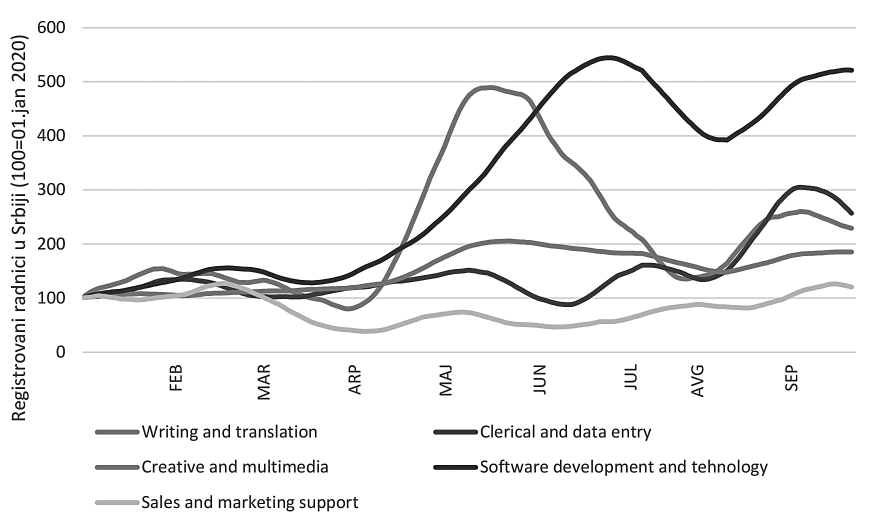
globalne trendove. Istraživači nedvosmisleno pokazuju da je potreba za ovim zanimanjem u razvijenim zemljama, kao što su SAD, ostala uglavnom netaknuta (Stephany 2020, 568). Sa druge strane, potreba za ovim zanimanjem u Srbiji opada kao posledica epidemije, da bi se ona oporavila tek krajem avgusta i početkom septembra uz identifikovan blagi pad u septembru. Sa druge strane, potreba za administrativnim uslugama i unosom podataka ostaje netaknuta i beleži značajan rast. Prihod koji se ostvaruje od ova dva zanimanja je različit i u slučaju administrativnih usluga i unosa podataka znatno niži, što nas nedvosmisleno dovodi do zaključka da je i na digitalnom tržištu rada prisutna tradicionalna razlika između bogatog severa i siromašnog juga. Ostaje nam da pratimo kretanja prema ovom indikatoru kako bi konačno utvrdili da li će razvoj softvera ponovo doživeti ekspanziju ili će usled pandemije potreba za ovim zanimanjem u Srbiji opasti u korist drugih zanimanja.

Grafikon 5. Potražnja za digitalnim radnicima u Srbiji od početka godine (OLI 2020)

Jedan od značajnih pokazatelja kretanja na digitalnom tržištu rada je i broj registrovanih digitalnih radnika, te je efekte pandemije moguće prikazati i na osnovu ovog pokazatelja. Naime, porast u broju registrovanih frilensera u SAD je primetan od početka aprila, posebno u polju razvoja softvera, dok druga zanimanja ne pokazuju sličan rast (Stephany 2020, 569). Na Grafikonu 6 je prikazan broj registrovanih digitalnih radnika u Srbiji od početka godine. Ovde se jasno može uočiti pozitivan trend u broju registrovanih radnika u polju razvoja softvera i pisanja i prevođenja nakon kraja aprila. Broj registrovanih radnika u ostalim zanimanjima stagnira ili ima blagi pad. Takođe je primetan i osetan pad u broju registrovanih digitalnih radnika u polju pisanja i prevođenja

nakon juna. Konstantan rast registrovanih digitalnih radnika u polju razvoja softvera pokazuje da naši programeri žele da unovče svoja znanja na ovom tržištu budući da za iste poslove na tradicionalnom tržištu rada u Srbiji dobijaju znatno manje novca. Broj registrovanih digitalnih radnika u polju razvoja softvera nije u korelaciji sa potražnjom za ovim radnicima na digitalnom tržištu rada, što u budućnosti može predstavljati potencijalnu opasnost za ove radnike u smislu rizika od gubitka posla.

Grafikon 6. Registrovani digitalni radnici u Srbiji od početka godine (OLI 2020)

Centar za istraživanje javnih politika iz Beograda je u junu izašao sa preliminarnom procenom efekta COVID-19 na rad na digitalnim platformama u Srbiji. U svojoj analizi oni testiraju uticaj pandemije na primeru platforme Upwork. U cilju procene efekata analiziraju sledeće pokazatelje: (1) broj gig radnika i radnica; (2) bruto zaradu; (3) fond radnih sati po polu; (4) cenu rada po satu po polu na platformi Upwork (Gigmetar 2020, 2). U pogledu broja digitalnih radnika na platformi Upwork, Centar u maju beleži pad od 5,6% u odnosu na februar 2020. Broj radnih sati među digitalnim radnicima takođe beleži osetan pad u periodu između februara i maja. U prvim mesecima pandemije ovi radnici su praktično došli na 1/3 oflajn rada, što je osetan pad budući da su u januaru i februaru obuhvatali 1/2 oflajn rada (Gigmetar 2020, 3). Takođe, prosečna bruto zarada digitalnih radnika beleži veliki pad. Efekat ovog pada je značajan ukoliko se napravi razlika između muškaraca i žena. Prosečan pad bruto zarade kod muškaraca iznosi -41,12%, dok kod žena iznosi -44,49% (Gigmetar 2020, 4). Time je produbljen postojeći jaz između muškaraca i žena budući da,

prema dostupnim podacima, bruto zarada kod žena pada na 74,44% bruto zarade muškaraca, dok je pre epidemije ona iznosila 78,98% (Gigmetar 2020, 5).

Jedini pokazatelj koji ima pozitivan trend je cena radnog sata digitalnih radnika. U Tabeli 2 je dat prikaz cena rada prema OLI klasifikaciji zanimanja. Jasno se beleži tendencija rasta cena rada kod svih zanimanja izuzev razvoja softvera koji beleži pad. Centar za istraživanja javnih politika govori o dva moguća uzroka pada cene rada u polju razvoja softvera i to: (1) cene rada u ovoj oblasti su bile najveće pre pandemije i (2) došlo je do smanjivanja budžeta i uklanjanja/odlaganja inovacionih projekata (Gigmetar 2020, 6). Ipak, potrebno je dalje produbiti analizu kako bi zaključili zašto dolazi do pada zarada. Možemo zaključiti da je pad cene rada direktna posledica niske potražnje do koje je pak došlo kao posledica pandemije. Digitalno tržište se pokazalo kao fleksibilno s obzirom na to da je obaranjem cene radnog sata sačuvalo registrovane digitalne radnike u ovoj oblasti budući da je u posmatranom periodu potražnja bila u blagom padu ili stagnaciji. To je omogućilo da u narednom periodu dođe do blagog porasta potražnje za digitalnim radnicima, što je dalje rezultiralo povećanjem broja registrovanih radnika na digitalnim platformama u ovoj oblasti.

Tabela 2. Cene rada po satu u Srbiji prema OLI klasifikaciji zanimanja (Gigmetar 2020, 6)

	DEC 19	FEB 20	MAJ 20
Profesionalne usluge	\$19.6	\$21.7	\$23.5
Administrativne usluge i unos podataka	\$9.5	\$9.9	\$10.2
Kreativne usluge i multimedija	\$20.6	\$20.5	\$21.0
Prodaja i marketing	\$20.3	\$19.6	\$21.3
Razvoj softvera	\$22.9	\$23.5	\$23.1
Pisanje i prevođenje	\$15.2	\$15.2	\$15.6

5. ZAKLJUČAK

U uslovima aktuelne pandemije digitalno tržište rada se pokazalo kao fleksibilno budući da je jako brzo usledio njegov oporavak. Međutim, ova fleksibilnost nije imala pozitivan uticaj na zaštitu prava registrovanih digitalnih radnika. Ukoliko ponovo pođemo od pretpostavke da je digitalni rad zapravo prekamni rad zasnovan na projektima/ugovorima koji nemaju formalni značaj u pravnom prometu, možemo zaključiti da aktuelna pandemija nije dovela do poboljšanja statusa digitalnih radnika, nego je u mnogo čemu dovela do narušavanja njihovih prava. Digitalni radnici su samozaposlena lica koja nemaju jasno definisan radno-pravni status budući da su istovremeno i zaposleni i poslodavci ili su oni, pak, formalno nezaposleni bez bilo kakvih radnih prava. Aktuelna pandemija je predstavljala šansu za popravljjanje položaja digitalnih radnika. Ova šansa je ubrzo postala još jedna propuštena prilika budući da je

izostala sveobuhvatna socijalna mobilizacija zaposlenih na digitalnim platformama u cilju promene postojeće zakonske regulative i aktivnijeg uključivanja svih socijalnih aktera u zaštitu prava ovih zaposlenih. Benefite državnih davanja u Srbiji su jedino osetili oni radnici koji imaju registrovane preduzetničke radnje ili firme, a kojih, prema poslednjim istraživanjima, ima svega trećina. Takođe, aktuelna pandemija je produbila već postojeći jaz između muškaraca i žena u pogledu prihoda i poslova koji obavljaju na platformama. Ona je prvi put uzdrmala poziciju programera čiji je posao postao nesiguran i slabije plaćen. Neophodno je pratiti kretanje u ovom zanimanju kako bi se utvrdilo da li će razvoj softvera ponovo doživeti ekspanziju ili će usled pandemije trajno oslabiti potreba za ovim zanimanjem u korist drugih zanimanja na digitalnim platformama.

LITERATURA

- Andelković, Branka. et al. 2018. „Gig ekonomija u Srbiji: ko su digitalni radnici i radnice iz Srbije i zašto rade na globalnim platformama”. Centar za istraživanje javnih politika, Beograd.
- De Stefano, Valerio. 2016. “The Rise of the ‘Just-in-Time Workforce’: On-Demand Work, Crowdwork and Labour Protection in the ‘Gig-Economy’”. Conditions of Work and Employment Series No. 71, International Labour Office, Geneva.
- Degryse, Christophe. 2016. “Digitalisation of the economy and its impact on labour markets”. ETUI, Brussels.
- Devezas, Tessaleno (eds.). 2017. “Industry 4.0 Entrepreneurship and Structural Change in the New Digital Landscape”. Springer International Publishing, Cham, Switzerland.
- EESC. 2017. “Impact of digitalisation and the on-demand economy on labour markets and the consequences for employment and industrial relations”. Visits and Publications Unit, Brussel.
- Eurofound. 2015. “New forms of employment”. Publication Office of European Union, Luxembourg.
- Kässi, Otto, Lehdonvirta, Vili. 2018. “Online labour index: Measuring the online gig economy for policy and research”. Technological Forecasting and Social Change, Volume 137, 241–248.
- Kovačević, Aleksandar. 2019. „Ka dostojanstvenom digitalnom radu – položaj radnika na digitalnim platformama”. Godišnjak FPN, Beograd. 85–99.
- Lasnier, Frederic. 2019. “IT Ranking: Where to Find the Best Developers?” Penta Blog, May 6, 2019; <https://www.pentalog.com/blog/it-ranking-world-top-developers>, (accessed 15/09/2020).
- OLI. 2020; <https://ilabour.oii.ox.ac.uk/online-labour-index/>, (accessed 20/09/2020).

- Payoneer. 2019. "The Global Gig Economy Index"; (accessed 20/09/2020).
- Ruzic, Fjorod. 2005. "Electronic Signature: The Core Legislation Category in Digital Economy". In Harbhajan S. Kehal, Varinder P. Singh, *Digital Economy: Impacts, Influences and Challenges*. Idea Group Inc, London, 98–135.
- Schwab, Klaus. 2016. "The Fourth Industrial Revolution". World Economic Forum, Geneva.
- Sharma, Sushil. K. 2005. "Socio-Economic Impacts and Influences of E-Commerce in a Digital Economy". In Harbhajan S. Kehal, Varinder P. Singh, *Digital Economy: Impacts, Influences and Challenges*. Idea Group Inc, London, 1–20.
- Sinicki, Adam. 2019. "Thriving in the Gig Economy: Freelancing Online for Tech Professionals and Entrepreneurs". Apress, Bicester.
- Stephany, F. et al. 2020. "Distancing Bonus or Downscaling Loss? The Changing Livelihood of US Online Workers in Times of COVID-19". *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 2020, Vol. 111, Issue 3, 561–573.
- Tim Gigmotra. 2020. „Preliminarna procena efekata COVID19 na platformski rad u Srbiji". Centar za istraživanje javnih politika Beograd, jun; Dostupno na: <https://publcpolicy.rs/publikacije/072c9f82d85e15b1b8d8d6f76089012273ae233c.pdf> (priступljeno: 20/09/2020).
- Victor. "Global Internet Freelance Market Overview for 2018". Analytics Help, December 27, 2018; <https://analyticshelp.io/blog/global-internet-freelance-market-overview-2018/>, (accessed 15/09/2020).
- Wexler, Mark, N. 2011. "Reconfiguring the sociology of the crowd: exploring crowd sourcing". *Journal of Sociology and Social Policy*, Emerald Publishing Limited, Bingley, UK, Vol. 31, no. 1/2, 2011. 6–20.

Aleksandar Kovačević

THE CORONAVIRUS PANDEMIC – THE CHANCE FOR SUCCESSFUL DIGITALIZATION OF THE LABOUR OR FURTHER VIOLATION OF WORKERS' RIGHTS

SUMMARY

The Coronavirus pandemic forced us to find new ways of labour, communications and living, and it opens a numerous question about the organization of our society and its future and about the direction of investing the resources to preserve the stability. In this paper, we will try to describe the changes that occur due to the extensive use of digital tools in the field of work. Therefore, the research question is: If the actual Coronavirus pandemic is the opportunity for the successful implementation of digital work thought Crowd employment? In this research, we want to find a causal relation between Coronavirus pandemic and Crowd employment. The researchers found two essential effects at this work: (1) distancing bonus and (2) downscaling loss effect. This research showed that although the pandemic has an enormous impact on changes in Crowd employment, it represents another missed opportunity, which manifested through the decline in digital workers' incomes and further humiliation of their rights.

KEYWORDS: digitalization, digital labour market, gig economy, digital workers, digital platforms, pandemic.

Alpar Lošonc¹

Univerzitet u Novom Sadu, SANU

Univerzalni dohodak, pandemija, vanredno stanje

SAŽETAK

Univerzalni i neuslovljeni dohodak se nudi kao mera protiv negativnih posledica pandemije. O dohotku se već odavno vodi rasprava, pandemija samo ubrzava i intenzivira dotične debate. Rad se sastoji od uvoda i četiri dela. U prvom delu raspravljam o značenjima univerzalnog dohotka i stavljam ga u kompleksne relacije sa državom blagostanja. U drugom delu postavljam pitanja u vezi ekonomske održivosti i posebno naznačujem upozorenja moderne monetarne teorije. U trećem delu se osvrćem na finski slučaj, odnosno na finski eksperiment povodom pomenute forme dohotka. Eksperiment se naznačuje kao konzervativno-bihejvioristički pokušaj artikulacije univerzalnog dohotka. U poslednjem delu tematizujem pitanja u vezi političkog horizonta univerzalnog dohotka, tumačeći njegove domete u pogledu interpretacije ključnih političkih pitanja.

KLJUČNE REČI: *univerzalni i neuslovljeni lični dohodak, država blagostanja, kriza, pandemija*

1 Kontakt: alpar@uns.ac.rs

1. UVOD

U punom je jeku debata o univerzalno/bezuslovnom ličnom dohotku, tačnije ponovo se rasplamsala rasprava o dotičnom dohotku. Pandemija koja je postala bezrezervno globalna iznova je stavila dotični „koncept“ u prvi plan. Pri tome, opet se susrećemo sa fenomenom koji se i ranije vezivao za dotični oblik dohotka: političari i teoretičari veoma različitih provenijencija nalaze za shodno da podržavaju univerzalni/bezuslovni dohodak (Jäger, Zamora 2020) kao instrument koji će ublažiti drastične posledice.

Doduše, mnogo toga još ne znamo u pogledu različitih negativnih posledica pandemije koja je još daleko od završetka. Ne vidimo tačno u kom pravcu se pomiče kriza. Rekapitulacija još nije završena. Postoji besomučna trka u pogledu pozicioniranja u eventualnoj post-Covid-konstelaciji (Tooze 2020). Pojavljuju se različite postdramaturgije koje projiciraju transformaciju oblika organizacije kolektivnog života. Pri tome, politička teorija mora da pokazuje visoku zainteresovanost: ona mora da promišlja smisao i forme zajedništva u promenjenoj situaciji. Ali mora se priznati da čak i to predstavlja pitanje da li će uopšte postojati postpandemijsko stanje, ili ćemo morati još dugo da živimo u simbiozi sa virusom. Pitanje imuniteta, koje je dobilo u poslednje vreme i političko-filozofsku artikulaciju (Roberto Esposito), dobija ovde puno značenje. Samo je to očigledno da je pandemija uzdrmala postojeći poredak, da je bacila svetlo na slabe tačke etabliranih odnosa. Kao što je evidentno da su već i sada poznate posledice alarmantne, te da se ne mogu prenebregavati. Kasni kapitalizam, čiji su barem određeni proponenti u pretkriznom stanju, dakle pre 2007. godine, verovali da je kriza *passé*, perpetuirano pokazuje visoku osetljivost na različite impulse i tendencije; otuda i česta razmišljanja o njegovoj budućnosti. Čak i ako nikakva ozbiljna alternativa nije na vidiku, to ne znači da bi se kasni kapitalizam mogao uljuljkivati u imaginaciji potpune osiguranosti. *Pandemija u stvari samo obnavlja određene legitimacijske pritiske u pogledu postojećeg sistema.*

Pri tome nije teško birati između različitih dijagnoza socio-ekonomskih posledica pandemije koje nam stoje na raspolaganju. One se, doduše, razlikuju u stepenu procene, ali ipak konvergiraju u pogledu ukazivanja na regresivne tendencije (npr. UNCTAD, 2020, tumačenje istog izveštaja, Roberts 2020). U Svetskoj banci se čuju alarmantni glasovi zato što će se politika smanjivanja siromaštva zaustaviti, da će se jedan stabilni trend (koji neki tumači ipak osporavaju) prekinuti (World Bank 2020). Isto tako, postoji žustro traženje izlaza, ili barem pripitomljavanja nastalih tendencija, te i debate o univerzalnom (bezuslovnom) dohotku se situiraju u kontekstu ovog traženja. Naravno, konceptualizacija istog oblika dohotka seže dalje od današnjice (kako ćemo to odmah i pokazati), odnosno odgovarajuće diskusije se vode već odavno. Ipak, postojeća konstelacija posebno izostrava određena pitanja, osim toga neizostavni moment je da je Finska pre nekoliko godina i realizovala jedan makroprojekat u pogledu uvođenja univerzalnog/bezuslovnog ličnog dohotka. Želimo li

razmišljati o dometu univerzalnog/bezuslovnog ličnog dohotka moramo to uzeti u obzir.

Da li je pomenuti oblik dohotka odista univerzalni lek za zgusnute tendencije u pandemiji? U kojoj meri se uopšte ovaj oblik dohotka može sagledavati kao polemički u pogledu postojećeg poretka? Koji je domet pomenute forme dohotka?

2. UNIVERZALNI DOHODAK I KRIZA/DINAMIKA DRŽAVE BLAGOSTANJA

Imati određeni nivo dohotka koji ne zavisi od učinaka na tržištu, od meritokratskih kalkulacija, od participacije u razmeni, samo na osnovu određenih antropoloških određenja („biti čovek”), to je minimalna definicija ovog oblika dohotka. Ne zavisiti od kontingentnih rezultata na tržištu, od neplaniranih ishoda tržišne razmene, to je upisano u samo tkivo univerzalnog dohotka.

Mogli bismo reći da ovaj oblik dohotka predstavlja izvesnu vrstu replike na onaj inače mnogo puta raspravljani stav Rusoa (Rousseau) da treba uzeti u obzir ljude „kakvi oni jesu” (Herzog 2015; Cohen 2002). Naime, univerzalni dohodak u smislu definicije odista odmerava ljude „kakvi oni jesu”, stavlja ih na vagu nezavisno od njihovih doprinosa, predstavlja indikaciju toga da se vodi briga o njima na bezuslovan način. U idealnoj projekciji to bi trebalo da predstavlja realizaciju obećanja o modernitetu koji bez uslova omogućava prisvajanje postignutih civilizacijskih rezultata. Ali, univerzalnom dohotku se može pripisati i jasna *normativna* legitimacija: *intencija* bezuslovne pravednosti.

Naravno, univerzalni dohodak je teren za isprobavanje političko-filozofskih argumenata. Ko god se upušta u razmatranje različitih *pro* i *contra* argumenata za univerzalni/neuslovljeni dohodak nailazi takoreći na celokupan spektar političke filozofije. No, u ovom slučaju reč je o ispoljavanju istovremeno kontrastnih, ali i konvergentnih argumentacija različitih pravaca političke filozofije. Interesantno je, naime, da je oko univerzalnog ličnog dohotka nastao *relativni* konsenzus između različitih orijentacija, uprkos tome što isti pravci daju različite argumente, odnosno legitimišu dohodak iz diferenciranih vido-krugova. Štaviše, kao da postoji neko nadmetanje u legitimaciji dohotka: kao da ove orijentacije žele da dokažu da upravo one mogu da opravdavaju univerzalni lični dohodak. Odnosno, uprkos tome što one orijentacije koje predlažu univerzalni dohodak imaju različita gledišta o kapitalizmu ipak se usmeravaju ka artikulaciji pomenutog oblika dohotka.

Tako *republikanci* (Pettit 2007; Casassas 2006) razvijaju široku argumentaciju koja cilja na činjenicu da se dohotkom najzad ostvaruje željena „neovisnost” koja je neophodna u pogledu participacije u političkoj zajednici, te da se na ovaj način ostvaruje „nestigmatizovana” redistribucija u cilju kreiranja politizovane zajednice. Utilitarizam zakazuje, jer drži pred sobom agregativnu

metriku korisnosti, ali ga „neovisnost“ ne interesuje. Mnoge moderne orijentacije ističu slobodu, ali se distanciraju od toga da promišljaju materijalne uslove „socijalno-ekonomske neovisnosti“, kao i „bezbednosti“. Sloboda i neovisnost odsada više nisu puke normativne projekcije nego imaju materijalnu podlogu (Raventós, *ibid.*), to jest, materijalnu zasnovanost. Biti neovisan: to pretpostavlja mogućnost da se odbija bilo koja situacija u kojoj postoji mogućnost arbitrarnog uplitanja u život dotičnog pojedinca. Ne možemo čak ni prosuđivati „ljude kakvi oni jesu“ ukoliko im ne obezbeđujemo materijalnu osnovicu za vođenje neovisnog života.

Postoji i *liberalno* opravdanje univerzalnog dohotka. Siromaštvo je intrinzično negativna konstelacija, no pomenuti lični dohodak može da koriguje takve situacije. Tako se razvija argumentacija. I upravo neuslovljena univerzalnost dohotka pomaže određenim liberalima da podupiru ovaj oblik dohotka. Osim toga, liberali bi mogli da pozdravljaju proširivanje mogućnosti za lični izbor, to jest za proširivanje subjektivnog manevarskog prostora. Ovo poslednje privlači čak i neke libertarijance koji prizivaju Fridriha Hajeka (Friedrich Hayek), naravno i Milтона Fridmana² (Friedman) u pogledu davanja legitimacije dohotka (Zwolinski 2013). Sada se otvaraju široka vrata za samoniklog pojedinca koji je u mogućnosti da sagleda posledice svog nastupa.

Nadalje, uvažavam da u modernitetu postoji „strukturalna krhkost“ (Gädeke 2019) određenih subjekata koji uvek mogu da budu izloženi arbitrarnim intervencijama nosioca moći. U njihovom slučaju arbitrnost moći nije „epizodnog“ karaktera. Feminizam različitih boja (Cox 2019) upravo misli na istu „krhkost“ kada se zalaže za univerzalni dohodak: čak se tvrdi da je dohodak imanentan deo svih feminističkih borbi za pravедnost. U okviru toga se naročito priziva već u sedamdesetim godinama lansirani projekat *Najamnina za kućni rad* (Cox, Federici 1976). Naglašava se da dohodak, doduše, ne može ukinuti porodicu, ali je pozicionira u jednom bogatijem kontekstu; dohodak bi mogao da smanji radno vreme i da doprinosi reorganizaciji sfere rada, kao i ozeleljavanju politike (Weeks 2020). Različite imaginacije o postkapitalističkim mogućnostima isto tako se priklanjaju uvažavanju dohotka kao sredstvu u pogledu stabilizacije kriznih odnosa (Mason 2015; Srnicek and Williams 2015).

Time nismo iscrpeli listu onih koji favorizuju dohodak, ali se nadamo da smo dovoljno rekli. Da li nam genealogija nudi neke uvide u pogledu univerzalnog/neuslovljenog ličnog dohotka?

Neki tumači, tražeći arheologiju univerzalnog/bezuslovnog dohotka, iznalaze ga već u antičkim vremenima, ili u borbama za slobodu na engleskom tlu (Standing 2006). Nedvojbeno, postoje zameci dohotka u pomenutim

2 Milton Fridman je bio jedan od inicijatora u pogledu univerzalnog i neuslovljenog bazičnog dohotka sa njegovom koncepcijom negativnog poreza. No, Raventós (*ibid.*) negativni porez izuzima iz okvira dohotka.

vremenima, ali uputno je razumevati dohodak u ključu moderniteta; tek u sklopovima moderniteta, u okvirima spleta konstitutivnog momenta slobode i različitih prinudnih determinacija³ koje se vezuju za funkcionisanje kapitalizma možemo govoriti o univerzalnom/bezuslovnom dohotku. Ne bismo mogli govoriti o univerzalnosti pre moderniteta, jer, kako su to već mnogi tumači izveli, univerzalnost u svom refleksivnom obliku dobija svoj puni smisao tek u modernitetu. „Bezuslovnost“ podrazumeva istovremeno konstitutivni modus jednakosti koji pre moderniteta uopšte ne postoji. Drugim rečima rečeno, univerzalni lični dohodak se može razumeti tek u svetlu konstitutivnih principa slobode i jednakosti, odnosno kao intenciju da se ovi principi dosledno uvažavaju.

Treba zabeležiti da ovaj oblik dohotka adresira individuu (ne domaćinstvo, ne porodicu; to posebno naglašava: Raventós 2008, 20, vidi i obrazloženje u čemu se razlikuje univerzalni lični dohodak od sličnih instrumenata kao što je „participativni dohodak“, itd.), što opet dokazuje da je reč o modernističkom načelu. Bezuslovnost dodatno podrazumeva ne samo apstrakciju od pojedinih partikularnih određenja (pol, itd.) nego i od drugih oblika dohodaka (kako se to pokazalo i u finskom slučaju). Recipijenti ne podležu testovima ili uslovima (u smislu toga da moraju da učestvuju npr. u javnim radovima, kao u nekim današnjim državama).

To podrazumeva i određenu *istoričnost* univerzalnog dohotka. U najvećem broju zemalja (ili u gradovima kao što je Utrecht) različiti „pilot-programi“ nastaju već u šezdesetim godinama. Ipak, neki tumači posebno ukazuju na slučaj Velike Britanije koja se često promovise kao prva država koja je lansirala infrastrukturu države blagostanja (o britanskoj istoriji u perspektivi nastajućeg univerzalnog dohotka, Jäger, Zamora, ibid., Sloman 2019): u njenom slučaju odgovarajući pokušaji vezuju nas za završetak I svetskog rata.

Zapravo, putanju univerzalnog dohotka moramo da tematizujemo u svetlu dinamike države blagostanja u XX i XXI veku. Pogleda li se odgovarajuća istorija unikatne Velike Britanije (vidi naznake gore) tamo se dotični dohodak tretira kao deo genealogije države blagostanja. *Ovde je u stvari nadasve interesantno pitanje odnosa između univerzalnog dohotka i države blagostanja.* Ako uzimamo u obzir teorijske artikulacije pokazuje se da stavljanje dohotka u relaciju sa državom blagostanja predstavlja značajnu referencijalnu tačku. Tako, određeni libertarijanci preferiraju univerzalni dohodak stoga što može da zameni preskupu infrastrukturu države blagostanja sa neposrednom zajednicom autonomnih pojedinaca. *Drugi* teoretičari se *ad analogiam* nadaju da dohodak može da supstituiše državu blagostanja koja je, uprkos tome što je u protivrečnosti sa kapitalom, ipak uvučena u kolotečinu obezbeđivanja uslova za reprodukciju

3 Zarad jednostavnosti citiramo: „Ukoliko je pojedinac prinuden da učini nešto, on je istovremeno i slobodan da to uradi“. Cohen 1988, 241. To jeste sklop moderniteta i kapitalizma.

kapitalizma (Birnbau, Cassasas 2007). Inače i neki egalitarijanci projektu postojanje barem izvesne dihotomije između dohotka i države blagostanja: univerzalni dohodak vrši transfer samo „dohotka“, država blagostanja, međutim, transferiše određena dobra i određene usluge – pri tome dohodak uvek ima u sebi višak „libertarijanizma“, jer apriori pretpostavlja da svaki pojedinac može na isti način da „konvertuje dohodak u slobodu“ (Anderson 2000; tako se predlažu „univerzalne usluge“ a ne univerzalni dohodak). Treći predviđaju da bi dohodak mogao da ponudi slamku spasa za u poslednjim decenijama oronulu državu blagostanja koja je nekada bila glavni instrument balansirajućeg kompromisa socijalne demokratije sa kapitalizmom (Pitts, Lombardozi, Warner 2007). Po tome, dohodak ne konkuriše državi blagostanja koliko ubrizgava nove količine krvi u nju: država blagostanja, kako smo gore pokazivali, uvek je selektivna za razliku od dohotka koji ima univerzalne pretenzije. Država blagostanja je utkana u kult rada, ona je funkcionisala kao metaokvir za reprodukciju radne sfere; za razliku od toga, dohodak se može promovisati znajući o „krizi rada“, ili o „krizi najamnog rada“ (Kronauer 2019). Odnosno, univerzalni dohodak bi mogao da odgovara epohi koja računa na tehnologiju kao medijum koordinacije između članova zajednice. Samo sa dohotkom se mogu izbeći takve situacije koje bi značile masovnu tehnološku nezaposlenost.

Uostalom, ne treba negirati da ove argumentacije imaju jasnu pozadinu: postojeće projekcije odista nagoveštavaju intenziviranu „krizu rada“. Naime, kapitalno intenzivno tehnologija deluje kao supstitucija živog rada, to jest kao istiskivanje ljudskog elementa, što bi moglo da prouzrokuje masovnu nezaposlenost, čak i feudalizaciju povodom radnih mesta, odnosno stvaranje snažno demarkiranih segmenata onih koji rade i onih koji ne rade (za prognoze videti, McCinsey Company 2020). Poluautomatske mašine i roboti bi mogli da „konkurišu“ ljudima na tržištu rada, te bi mogli da pospešuju intenzifikaciju prekarog rada i, dakako, čak i pauperizam.

Ali, kako se to odražava na putanja države blagostanja? Znamo da je država blagostanja već odavno na meti određenih kritičara i da su se kritike intenzivirale u sedamdesetim i osamdesetim godinama XX veka. „Neoliberalizam“ je izneo mnoštvo kritičkih primedbi u pogledu ekspanzije države blagostanja (npr. da pretenzije države blagostanja neminovno istiskuju privatne investicije i da uništavaju motivacije u pogledu inovacija, da je ona neefikasna u pogledu servisiranja određenih usluga; npr. Palley čak izjednačava „neoliberalizam“ sa atakom na državu blagostanja, 2020), ali da ne zaboravimo da su kritike stizale i sleva (Claus Offe, npr.) zbog viška paternalizma. Država blagostanja se pokazuje kao upletena u krizu zbog različitih razloga („globalizacija“, „deindustrijalizacija“, *gap* između broja onih koji zahtevaju usluge i objektivnih potencijala države blagostanja, itd.)

Ipak, bez obzira na stepen kriznosti sa kojim je država blagostanja pogođena, bez obzira na procese koji su uslovlili promene odgovarajućih kontura, o njenoj potpunoj demontaži ne može biti govora. Postoje ireverzibilni momenti

u pogledu njenog postojanja uprkos „neoliberalnoj” ofanzivi i uprkos njenim selektivnim praksama. Država blagostanja, makar u izmenjenom vidu, ali ispunjava određene imperative koji nastaju uz postojanje zajedničkog života u kapitalizmu i nužnosti reprodukcije: kriza nije potpuno oduzela snagu državnom aparatu koji se stara o blagostanju svih.

To nam nalaže takvo razmišljanje da čak i ako prihvatamo univerzalni dohodak ne moramo ga apsolutizovati. Odnosno, univerzalni dohodak ne bi supstituisao državu blagostanja koliko bi je *upotpunjavao*, korigovao njene deficite. Takva refleksivnost, dakako, iziskuje iznalaženje različitih nagodbi (*trade-off*) između usmerenja države blagostanja i univerzalnog dohotka. Ostaje da se razmišlja o političkoj praksi koja bi artikulisala i promovisala takve nagodbe. Ali pre toga da postavimo još jedno pitanje: da li je i univerzalni dohodak pogođen istim primedbama *ekonomskog* tipa kao i država blagostanja koja je, da ne zaboravimo, tokom sadašnje decenije u nekim konstelacijama (Evropska unija, npr.) bila podređena logici regulisane štednje? Nije li celishodno da i univerzalni dohodak bude podvrgnut istim procesima? Zašto bi on bio izuzet u odnosu na logiku ekonomske rigoroznosti?

3. NEIZBEŽNA PITANJA EKONOMSKE ODRŽIVOSTI

Oko univerzalnog dohotka su odavno postojali glasovi koji su prejudicirali ne-skriveni „parazitizam” (Elster 1986) koji se krije u samom dohotku. Logika „besplatnog ručka” je mnogo puta nalepljena na dohodak. U ekonomskom smislu dohodak bi mogao imati inflatorne posledice, jer pretpostavlja ekspanziju monetarnih agregata sa odgovarajućim posledicama.

Prihvati li se ova logika to znači da dohodak preti integritetu ekonomskog sistema. Ono što su neki teoretičari naznačivali kao poželjan normativni horizont („emancipacija koja nadilazi logiku monetarnih agregata” Standing 2015, *ibid.*; „mogućnost da se kaže *'ne'* prinudnom radu, ili autoritativnim odnosima”, Offe 2009; Parijs 2013) sudara se sa nemilosrdnom ekonomskom logikom kapitalizma, sa logikom fiskalne discipline čiji nedostatak može da bude poguban. Prinuda na rad se može dovesti u pitanje normativnim rezonom, s aspektima normativne valjanosti, ali time se još uopšte ne dotiče ekonomska opravdanost dohotka.

Ali, način kako se ophodimo prema inflaciji uslovljava i modus našeg ophođenja prema univerzalnom dohotku. Nisam ovde u mogućnosti da detaljno raspravljam o fenomenu inflacije. Ipak, treba reći da dotični fenomen otvara različite interpretacije: jedna je, dakako, monetarna, koja razvija snažnu kauzalnost između monetarne ekspanzije, inflacije i fiskalne nediscipline. No, u poslednje vreme „moderna monetarna teorija” prednjači u pogledu *dekonstrukcije* pomenute kauzalnosti. Tako se kritikuje „mit o fiskalnom deficitu” (Kelton 2020), to jest izlaže se kritici mitologija „deficita” (ne kritikuje se samo

to nego i kult „neutralne centralne banke“, kao i intencija da se bezrezervno balansira budžet i da to predstavlja zvezdu vodilju), čime se udara i na temelje modusa „štednje“ koja je bila sprovedena u toku poslednje decenije kao panaceja. „Deficit uopšte nije štetan“, figura „finansijskih ograničenja“ je tek prepreka koja se može uz suptilnu državnu politiku preskočiti, tako se tvrdi od strane teorije. I to otvara vrata i prema univerzalnom dohotku, mada da dodamo da izvorno univerzalni dohodak nije bio predviđen u repertoaru teorije.

S obzirom na to da je dotična teorija dobila jaku (pozitivnu/negativnu) recepciju u poslednje vreme (Epstein 2019), te da izaziva značajnu pažnju, uzimam je kao *relativnu* referencijalnu tačku. Ne zbog toga što se može potpisati svaki njen potez, ne zbog toga što ona posreduje ultimativnu istinu (postoje značajne kritike na njen račun koje zaslužuju pažnju, Epstein 2019, Palley 2015), nego zbog toga što može da pokaže da se univerzalni/neuslovljeni dohodak ne sudara *apriori* sa problemom ekonomske neodrživosti.

Ali, pre nego što obrazložim glavne poente želeo bih da ukažem na činjenicu koja je analogna sa recepcijom univerzalnog dohotka. Naime, i „moderna monetarna teorija“ okuplja teoretičare i praktičare različitih profila počev od libertarijanaca do takvih subjekata kao što je Varen Mosler (Warren Mosler), koji je poznati *hedge fund* operator. Ne može se govoriti o tome da neradikalna leвица, kao što su postkejnzijanci (ili aktivisti na levoj strani Demokratske stranke u SAD), ima monopol na reprezentaciju dotične orijentacije. Sama orijentacija se može nadovezivati na osudu paradigme „štednje“, ali je ona, oslanjajući se na neke ranije zamisli (npr. „funkcionalne finansije“ Abbe Lerner iz četrdesetih godina XX veka), ponudila i robusniju perspektivu koja se odnosi na osnovne strukturalne karakteristike ekonomskog sistema kapitalizma.

Prema tome, moderna monetarna teorija pledira za demarkaciju između mikro- i makronivoa. Mikrosubjekti su odista ograničeni logikom balansiranog budžeta. Ali to se ne odnosi na makroplan koji je određen državnim-monetarnim aktivnostima koje ne samo da tehnički emituju novac nego i *stvaraju* novac u striktnom smislu reči (u teoriji ova logika se naziva „čartalistička teorija“). Otkad cirkulišući novac nema više materijalnu podlogu, *fiat* novac podaruje velike mogućnosti monetarnom suverenu. Država pokazuje suverenitet povodom emisije i transmisije novca i to omogućava državi stanoviti manevarski prostor, kao recimo mogućnost da ona može da bude „ultimativni poslodavac“. Umesto „suverenog duga“ kao mnogo puta pominjane kategorije ovde se promovise „suvereni novac“, i poentira se na tome da, zahvaljujući tome da se više ne robuje monetarnoj imaginaciji u pogledu *iskonske* ograničenosti budžetskih aktivnosti, država može da plasira odgovarajuću količinu monetarnih sredstava i za pospešivanje investicija, kao i za potrebe socijalne sfere. Shodno tome, progresivni predlozi koji se odbacuju zbog opasnosti zbog fiskalne nediscipline se ipak mogu ostvariti, odnosno otpada primedba da emisija novca automatski stvara nezaustavljivu i pervertiranu inflaciju.

Treba što više investirati u takve delatnosti kao što su obrazovanje i zdravstvo (Kelton, Bernal, Carlock 2020), to ponavljaju neumorno reprezentanti ove orijentacije. Predstavnici teorije su istovremeno ubeđeni da je i plaćanje poreza uslovljeno zbog emisije novca; političko-ekonomski suverenitet države se ispoljava i u monetarnom i u fiskalnom suverenitetu. Pogrešna je reprezentacija emisije *fiat* novca koja odgovara nekim unapred datim ograničenjima, kao što je i pogrešna predstava o tome da banke samo redistribuiraju novac na osnovu zadatih ograničenja (McLeay, Radia, Thomas 2014). Proponenti teorije odbacuju optužbu da je ovde posredi logika „besplatnog ručka”, kao i logika „beskrajnih mogućnosti”: ograničenja postoje, ali se mogu otklanjati ili barem neutralizovati uz praćenje nivoa inflacije i pomoću podešavanja oporezivanja. Nijednog trenutka nije reč ovde o tome da su predloženi, državno inspirisani programi bez ikakvih troškova, to jest da se ovde odustaje od uzimanja u obzir troškovnih konsideracija (o troškovnom horizontu u vezi implementacije moderne monetarne teorije, Nersisyan, Wray 2019).

Moderna monetarna teorija očigledno želi da pomera naše koncepcije o limitima. Ona se može sagledavati kao *političko-ekonomska* teorija koja podrazumeva da, nasuprot starim, standardnim zamislima o „mekom” i „čvrstom” budžetskom ograničenju, politička deliberacija ima relativno širok dijapazon mogućnosti za delanje, ili barem šire mogućnosti no što mnogobrojne današnje zamisli to pretpostavljaju.

Ponavljam, nije reč ovde o propagiranju moderne monetarne teorije, niti o kompleksnom odmeravanju njenog dometa u pogledu kalibriranja ekonomske politike, ili njenih deficita. To bi zahtevalo dodatne napore, i jedan drugi rad. Dovoljno je primetiti makar njenu *relativnu* relevantnost u pogledu demonstracije koja je nama ovde bitna: *univerzalni/neuslovljeni dohodak se ne može apriori odbaciti zbog ekonomske neodrživosti*. Kako smo videli, povodom univerzalnog dohotka se pojavljuju mnogobrojni vektori i očituju se mnogobrojne tendencije („kriza najamnog rada”, pandemija i njene posledice, itd.). Ali, pri tome je bitno da ekonomska ograničenja nisu *apsolutna*: to je pouka koja se može izvesti iz diskursa moderne monetarne teorije i koja se mora uvažiti. Univerzalni dohodak ima svoje ekonomske horizonte, ali isti horizonti traže *političku* interpretaciju. Prema tome, koji su politički dometi univerzalnog dohotka?

4. DA LI EMPIRIJSKI PRIMERI MOGU DA BUDU VODIČI?

Empirija nudi različite primere. Poslednji takav primer koji je inače detaljno tematizovan je Finska koja je posredstvom Kele (Institucija društvenog osiguranja) u 2017. i 2018. godini započela projekat a koji je bio u znaku dohotka. Izabrano je „nasumice” (*random*) 2.000 nezaposlenih (podaci, Kela 2017; 2018; 2019; McKinsey 2020; Henley 2018) između 25 do 58 godina koji su dobili po

560 evra bezuslovno i njihovo ponašanje se upoređivalo sa kontrolnom grupom od 5.000 ljudi koji su predstavljali referentnu tačku.

Primer Finske je veoma različito tretiran, ali postojale su česte maligno-triumfalne interpretacije: rodio se novi dokaz koji demonstrira da je eksperiment unapred osuđen na propast (Goodman 2017). Međutim, situacija nalaže oprez. Videli smo da je moguće da dohodak ulazi u kombinaciju i sa drugim orijentacijama, ili programima, *štaviše mi insistiramo na tome da se dohodak mora posmatrati u sintezi*. Dakle, celishodno je praktikovanje dohotka ocenjivati u svetlu ovakvih kombinacija, samim tim što i primer Finske to pokazuje. Osim toga, dohodak je podložan političkim interpretacijama, što se desilo i u slučaju dotične zemlje.

Kako to jedna detaljna analiza pokazuje, u Finskoj je praktikovanje dohotka bilo povezano sa jednom značajnom paradigmom koja zauzima bitno mesto i u teorijskim i u političkim diskursima. Istraživanja, naime, pokazuju da je finska država potražila savete od strane eksperata u bihejviorizmu (Whitehead, Jones, Lilley, Pykett, Howell 2018) i da je situacija sa univerzalnim dohotkom zapravo izvesna vrsta „instrumentalizacije” dohotka radi drugih ciljeva.

Reč je, dakle, o (neo)bihejviorizmu koji inače vodi razmišljanje mnogih subjekata u poslednjoj deceniji u pogledu uokvirenja javne politike, podrazumevajući i određene instance Evropske unije. Bihejviorizam egzistira, naravno, već decenijama, ali je njegova reputacija izuzetno porasla posle krize 2007. godine. Naime, posle dotične krize za mnoge teoretičare su se postavke o neokrnjenoj strateškoj i instrumentalnoj racionalnosti pokazale kao neodržive: bihejviorizam nema problema u pogledu uvažavanja kompleksnijih dimenzija racionalnosti, zapravo nudi imaginaciju amalgama između racionalnih i iracionalnih usmerenja.

Pri tome, bihejviorizam, za razliku od političke filozofije, *ne* cilja na normativne horizonte, utoliko je i otežan njegov dijalog sa političkom filozofijom. On projektuje obrasce ponašanja koji, uvažavajući kombinacije racionalnih i iracionalnih usmerenja, projektuje i modulira ponašanje u empirijskom smislu reći. Tako se u merodavnom istraživanju o finskom slučaju sa naučnom pretenzijom (Mannuveo 2019) tvrdi da je Finska upriličavala praksu bihejviorističke paradigme na osnovu logike „nasumice kontrolisanog eksperimenta” (*random controlled experiments*). Štaviše, po tome u finskom slučaju posredi je isprobavanje čak jedne dublje paradigme, naime, „neoliberalizma” koji se nudi usled debakla „neoliberalizma” u pomenutoj krizi. Po istom istraživanju Finci su doveli neoliberalizam do prakse.

Treba da znamo da neoliberalizam ne nastaje sa finskim slučajem, o njemu se raspravljalo i ranije, naročito posle izbijanja krize (Pykett 2013). On je bio predmet mnogobrojnih reprezentativnih artikulacija, podrazumevajući i političku filozofiju (Maason, Sutter 2007). On podrazumeva stvaranje saveza između različitih disciplina: ekonomije, kognitivnih nauka, neuronauka (neurobiologija), psihologije i različitih marketinških strategija koje ciljaju na

privlačenje i održavanje pažnje (tako nastaje „neuromarketing“) i to u cilju osvetljavanja dubinskih struktura ljudskog odlučivanja. Motiv toga je usmeravanje ljudskog odlučivanja u kontekstu, zapravo racionalizacija sveze između racionalnih i neracionalnih odluka i bacanje svetla na „socijalnu heuristiku“ koja može da orijentiše ljude koji su određeni suboptimalnim kognitivnim kapacitetima. Umesto starih obrazaca modelira se regularno javljajući iracionalizam koji se podupire različitim tvrdnjama a koje se crpe iz kognitivnih nauka; ne tvrdi se više da je iracionalizam devijacija i ne misli se na način starijih teoretičara koji su povodom deficita racionalnosti odmah ugledali uskraćenost slobode.

Tako nastaje izvesna vrsta socijalne tehnike koja se, recimo, kod izvesnih teoretičara (Thaler, Sunstein 2009) ekstrapolira kao „libertarijanski paternalizam“. Oni protestuju protiv toga da je posredi nemogući poduhvat, to jest da postoji nemogućnost spajanja libertarijanizma, koji promovise bezuslovnu slobodu, i „paternalizma“, koji u nama budi asocijacije tlačenja slobode i asocijacije podređenosti i nadređenosti. Planeri koji nameravaju da koriguju postojeće stanje, odnosno ciljaju na „progres“, „dobrobit“, nužno proizvode određene paternalističke sheme, i ukoliko se iste razvijaju bez prinude može se zaista govoriti o „libertarijanskom paternalizmu“ koji „modulira“ odluke odgovarajućih subjekata. Politika ima u sebi inherentni paternalizam (antipaternalistički argument je „inkohherentan“, Thaler, Sunstein 2003), što se može pokazati upravo sa *mélange*, navedenih disciplina. Politika opremljena biheviorističkim i neuroscijentističkim spoznajama treba hrabro da prihvati logiku „moduliranja“ u kontekstu različitih subjekata čije kognitivne sposobnosti su „ograničene“ i slabo mogu da razvijaju kapacitete u pogledu procesuiranja relevantnih podataka. Subjekti su još uvek nosioci slobodnih odluka, niko se ne odriče mnogo slavljene autonomije, ali uz konstitutivni momenat da se oni mogu usmeravati ukoliko „padaju u klopku“ sopstvene ograničenosti.

Mannuveo tako prezentuje finski eksperiment kao „postracionalni“, „postbirokratski“ pokušaj usmeravanja odluka, odnosno kao pokušaj stvaranja kompatibilnosti između paternalizma i slobode, to jest kao osmišljenu praksu „mekog paternalizma“, ili „meke kontrole“. Mekost se (to je već naša interpretacija) očituje u balansiranju između indukovane autonomije subjekata (u ovom slučaju adresata neuslovljenog dohotka) i njihove nužno objektivne uloge kao učesnika u usmeravanom eksperimentu intencionalno benignog paternalizma. Mannuveo ovde vidi analogiju sa kibernetikom projekcijom ljudskog uma koja nastoji da emancipuje ljude koji su većito prikovani za sebe, naime, ona bi proizvodila emancipaciju od „anksioznosti“, „straha“ koja opterećuje ljude izložene besomučnoj konkurenciji.

O crtava se istovremeno slika finske države koja je preuzela pionirsku ulogu implementacije asocijacije „neuroliberalizma“, „biheviorističke nauke“ i „libertarijanskog paternalizma“. Za nas je to scijentizovana socijalna tehnika, „tehnološko starateljstvo“ koje uokviruje ljudske odluke, kalibrira njihove kapacitete odlučivanja. Umesto normativne reflektivnosti ovde se predlaže

perspektiva bihejviorizacije, posmatranje ljudske egzistencije kao *oblika ponašanja predviđenog za moduliranje*. Mannueo je čak izričit u tome da se finski slučaj ne može podvesti pod rubriku bezuslovnog dohotka, to je tek racionalizacija „bio-fizičkih kapaciteta radne populacije” (Mannueo 2019, 15), njihovo privođenje u kanale paternalizma u naznačenom smislu. U tome se slažu i neki drugi komentari (Henley 2018) koji insistiraju na tome da je pažnja bila usredsređena na posledice u pogledu demontaže birokratije države blagostanja (to se inače može citati i iz izveštaja Kele), kao i na uticaj dohotka na dinamiku tržišta rada: pokazalo se inače da se zapošljavanje nije povećavalo (nemojmo zaboraviti: univerzalnim dohotkom se dobivalo manje od onoga što se dobija kanalima države blagostanja), ali se poboljšala „subjektivna dobrobit”, pojačao se osećaj sigurnosti, odnosno došlo je do izvesnih iskoraka.

Utoliko je brzopleto izrečeno da finski slučaj pruža nepobitan dokaz da sprovođenje politike na osnovu dotičnog dohotka ne može da uspe. Ali, upitno je ako se tvrdi da to nije bio „čisti” eksperiment sa univerzalnim dohotkom, da se tek očekuje novi eksperiment koji bi izbegao instrumentalizaciju neuslovljenog dohotka. Finski slučaj se uklapa u „postneoliberalne” orijentacije koje promišljaju mogućnost upravljanja za „postracionalnu” populaciju. Sputani kognitivni kapaciteti predstavljaju polazišnu tačku za takvo eksperimentisanje, kao što je i doziranje paternalizma u ime očuvane slobode horizont ovakve prakse.

To ne znači da sam eksperiment ne zaslužuje kritiku. Teoretičari koji, na primer, razvijaju svoju argumentaciju na osnovu Fukoovog (Foucault) pojma upravljaštva imali bi šta da kažu u pogledu vibriranja moći ili (ne)prisilnih momenata u ovakvom eksperimentu. U istom duhu neki teoretičari bi komentarisali da „meki paternalizam” može da bude benignog karaktera, ali tek na osnovu samorazumevanja. Ili, da se prebacim na drugi nivo: finski slučaj sa bihejviorističkim kovarijablama i kontrolisanim eksperimentom bi sigurno mogao da izazove republikansku kritiku koja je, videli smo, projicirala univerzalni dohodak kao osnov za eliminisanje zavisnosti. Republikansku argumentaciju koja cilja na kritiku usmerenog prilagođavanja ljudi bismo mogli oponirati „libertarijanskom paternalizmu”. Možda bi se mogao zamisliti čak i libertarijanski protest protiv „libertarijanskog paternalizma”, to je ipak tek jedna interpretacija samog libertarijanizma.

Ali, *mogućnost* bihejviorizacije je ipak upisana u sam dohodak; ono što se dogodilo u Finskoj nije potpuno strano u odnosu na samu logiku dohotka. Kao što je i *mogućnost* instrumentalizacije ukodirana u sam smisao implementacije univerzalnog dohotka.

To osnažuje našu tvrdnju da univerzalni dohodak otvara prostor za različite interpretacije. Tačnije, za različite *političke* interpretacije. Uostalom i „libertarijanski paternalizam” (Barton, Grüne-Yanoff 2019) utisnut u finski slučaj jeste izvesna vrsta *političke* interpretacije koju je inače sprovela konzervativna finska vlada na vlasti i koja je želela da iskušava povratne sprege uvođenja

univerzalnog dohotka. Socijalna tehnika dotične vlade je otisak određene post-krizne politike, s njom se poručuje da se kriznim sklopom ipak može upravljati čak i u situaciji kada vlada neizvesnost. To je za nju simbolički značaj eksperimentisanja sa univerzalnim dohotkom: uvažavanjem savremenih bihejviorističko-neuroliberalnih tehnika može se spasiti sloboda.

Moguće su, dakako, i druge političke interpretacije. To čini sudbinu dohotka nezavršenom, nefinalizovanom; tek u konkurirajućoj političkoj praksi se mogu odlučiti značenja univerzalnog dohotka. Dohodak je previše neodređen da bi *per se* mogao da dobije smisao. I time smo uz raspravu o modernoj monetarnoj teoriji pokazali da je bitnije posmatrati političku nego ekonomsku interpretaciju dohotka.

5. DOMETI UNIVERZALNOG I NEUSLOVLJENOG DOHOTKA

Na kraju želimo da komplikujemo značenja dohotka. Naime, značaj dohotka se mora posmatrati i u kontekstu dinamike postojećih kriza. Plural nas opominje da pandemija nije opešbnjena kriza koja je punktualno eruptirala. Reč je tek o kriznoj etapi koja se nadovezuje na multidimenzionalne krize koje su umrežene i stvaraju epohalnu kriznu konstelaciju.

To određuje i smisao univerzalnog dohotka. Iskustvo da se različite krize ne okončavaju, te da se nagoveštava i kontinuitet postojećih kriznih potencijala (ekološki, itd.) čini od univerzalnog dohotka mogućeg, dobrodošlog instrumenta u pogledu pacifikacije različitih posledica iste konstelacije. Vanredno stanje kao figura političke filozofije danas kontinuirano postoji. Uzimamo li u obzir različite *anticipirane* krizne sekvence (npr. eventualni masovni/robusni gubitak poslova usled automatizacije, Autor, 2015, naredne pandemije, Hook 2020), *moćnost* neuspelih nagodbi između različitih domena kapitalizma (Boeri, Caiumi, Paccagnella 2020), onda univerzalni dohodak deluje kao *korektiv* u odnosu na prognosticirane negativne tendencije. Finski slučaj je ipak značajan u pogledu izvojevanja makar određenih iskoraka kao što je „subjektivna dobrobit“, što zaslužuje pažnju uprkos tome što na taj način rizikujemo da previše psihologizujemo argumentaciju političke filozofije („subjektivna dobrobit“ je koncept samorazumevanja i uglavnom predmet psihologije, što se inače sasvim uklapa sa bihejviorizmom finskog slučaja; nešto o dotičnoj dobrobiti, Diener 2008).

S obzirom na objektivnu mogućnost kumuliranja različitih kriza možemo prizivati „heuristiku straha“ (Hans Jonas). Izvorno, sintagma je izrečena povodom zamršenih odnosa između tehnološke omnipotentnosti i ekoloških regresija i s obzirom na temporalnost projekcije negativnih posledica u budućnost. Jonas je pretpostavljao da „heuristika straha“ može da ponudi orijentaciju u svetu gde se konsekvence ljudskih postupaka disperzuju u velikom vremenskom razmaku. U tom smislu, „heuristika straha“ može da orijentiše i ljude koji

su pogođeni repetacijom kriznih procesa. Univerzalni dohodak bi istovremeno mogao da bude instrument „heuristike straha“, sredstvo onih koji projiciraju različite forme krize.

Univerzalni dohodak ima *ograničeno* dejstvo: oni koji se nadaju da će dohodak *per se* doneti univerzalnu emancipaciju, ili konstelaciju u kojoj više nema arbitrarnih nastupa moći, pripisuju preveliku ulogu univerzalnom dohotku. Zadaci emancipacije se dohotkom ne mogu izvesti. Postoji čitava serija ključnih pitanja za političku zajednicu koja se uopšte ne dotiču dohotkom. *U stvari, dohodak pokazuje nedovoljnost upravo povodom političkog uokvirenja zajednice, odnosno nedovoljnost u pogledu artikulacije kolektivnih političkih akcija.*

U pogledu jednakosti i slobode, odnosno autoritarnosti u sferi rada (Anderson 2015; Gourevitch 2016), univerzalni dohodak može da funkcioniše i kao „izlaz“ (*exit*) i ne kao „učestvovanje“ (*voice*), ako koristimo klasične pojmove Alberta Hiršmana (Hirschman). Da li logika univerzalnog dohotka dozvoljava da se reaguje, recimo, na situacije koje su se pojavile u kontekstu pandemije (primera radi, Amazon zapošljava posebne radnike bezbednosti protivaktiviste u sferi rada, Vice 2020)? Postoji objektivna *moгуćnost* oportunističke individualizacije onih koji su prikovani za dohodak: oni koji univerzalni dohodak iskorišćavaju za realizaciju isključivo potrošnje gube kapacitete za razvijanje solidarnosti povodom rada i proizvodnje. Univerzalni dohodak *automatski* ne stvara nikakav priključak u odnosu na meta-individualne aspekte u odnosu na autoritarne aspekte sfere rada, to jest kolektivna solidarnost se time ne dostiže. Tako se dohotkom još ne pita za mnogobrojne asimetrije moći u savremenoj epohi, ne tematizuju se različite forme zavisnosti koje opetovano opstaju. Tek odgovarajuća politički posredovana interpretacija bi mogla da stvori spojeve između sindikata, odnosno organizovane borbe za interese onih koji rade i propagiranja dohotka.

To dočarava domete/ograničenja univerzalnog i neuslovljenog dohotka. Zato smo više puta govorili tek uslovno. Dohodak predstavlja tek *parcijalnu* repliku u odnosu na tendencije kasnog kapitalizma, i u tom smislu zasluуuje pažnju kao izraz intencije pripitomljavanja regresivnih tendencija. Ali dohodak ne može supstituisati krucijalna pitanja političke zajednice, kao i pitanja povodom asimetrične konfiguracije moći.

6. ZAKLJUČAK

Univerzalni i neuslovljeni dohodak s razlogom izaziva pažnju. Krizni procesi koji se umnoуavaju i stvaraju krizni „čvor“ (podrazumevajući i sadašnju, još uvek postojeću, pandemiju) iziskuju mere koje koriguju regresivne tendencije. Dohodak se podupire od strane različitih političkih orijentacija, ali to samo dokazuje činjenicu da dohodak traţi političku interpretaciju da bi dobio smisao i značenje. Ekonomski argumenti, to jest monetarna rigoroznost apriori,

ne dovode u pitanje univerzalni dohodak. Dosadašnji empirijski primeri dokazuju da se dohodak situira u kontekstu sa nekim drugim aranžmanima, kao npr. sa državom blagostanja. Politička interpretacija upravo realizuje artikulaciju između različitih nagodbi između dohotka i drugih aranžmana. Dohodak je, shodno tome, parcijalna mera u pogledu konstituisanja političke zajednice, što znači da ne može nadomestiti neizbežna pitanja političke zajednice, kao i političkog uokvirenja konfiguracije moći.

LITERATURA

- Anderson, Elisabeth. 2000. "Optional freedom"; <http://bostonreview.net/forum/basic-income-all/elizabeth-anderson-optional-freedoms>; (accessed 10/9/2020).
- Anderson, Elisabeth. 2020. "Equality and Freedom in the Workplace: Recovering Republican Insights", *Social Philosophy*, 48–69, doi:10.1017/S0265052514000259.
- Autor, David H. 2015. "Why are there still so many jobs? The history and future of workplace automation". *Journal of Economic Perspectives* 29, 3: 3–30.
- Barton, Adrien and Grüne-Yanoff, Till. 2015. "From Libertarian Paternalism to Nudging – and Beyond". *Review of Philosophy and Psychology*, 6: 341–359.
- Bastani, Aaron. 2019. *Fully Automated Luxury Communism: A Manifesto*. New York: Verso.
- Birnbaum, Simon and David Casassas. 2008. "Beyond Welfare-State Capitalism: Foundations of a Citizen Society in Europe". In Daniel Leighton and Stuart White (eds.), *Building a Citizen Society: The Emerging Politics of Republican Democracy*. London: Lawrence and Wishart.
- Boeri, Tito, Alessandro Caiumi, and Marco Paccagnella. 2020. "Mitigating the work-safety trade-off". *Covid Economics*, 2: 60–66.
- Casassas, David. 2006. "Property, Community and the Accomplishment of Republican Freedom in Market Societies". Working paper 167, *Hoover Chair of Economic and Social Ethics*, 1–22.
- Cohen, Gerald. 1988. *History, Labour, Freedom*. Oxford: Clarendon Press.
- Cohen, Joshua. 2002. "Taking People as They Are?" *Philosophy and Public Affairs*, 30, 4: 363–386.
- Cox, Eva. 2019. "Feminist Perspectives on Basic Income". In: Klein E., Mays J., Dunlop T. (eds.), *Implementing a Basic Income in Australia. Exploring the Basic Income Guarantee*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-14378-7_4.
- Cox, Nicole, Silvia Federici. 1976. *Counter-Planning from the Kitchen: Wages for Housework, A Perspective on Capital and the Left*. Brooklyn: New York Wages for Housework Committee.
- Diener, Ed. 2008. *Happiness: unlocking the mysteries of psychological wealth*. Malden, MA: Blackwell Pub.

- Elster, Jon. 1986. "Comment on Van der Veen and Van Parijs". *Theory and Society*, Vol. 15, 5: 709–721.
- Epstein, Gerald A. 2019. *What's Wrong with Modern Money Theory? A Policy Critique*, London: Palgrave, Macmillan.
- Gädeke, Dorothea. 2019. "Does a Mugger Dominate? Episodic Power and the Structural Dimension of Domination". *The Journal of Political Philosophy*, 0: 1–23.
- Goodman, Peter. 2016. "Free cash in Finland. Must be jobless". *New York Times*; <https://www.nytimes.com/2016/12/17/business/economy/universal-basic-income-finland.html>; (accessed 10/9/2020).
- Gourevitch, Alex. 2016. "The Limits of a Basic Income: Means and Ends of Workplace Democracy". *Basic Income Stud.* DOI 10.1515/bis-2016–0008.
- Henley, Jon. 2018. "Money for nothing: Is Finland's universal basic income trial too good to be true?" *The Guardian*; <https://www.theguardian.com/inequality/2018/jan/12/money-for-nothing-is-finlands-universal-basic-income-trial-too-good-to-be-true>; (accessed 10/9/2020).
- Herzog, Lisa. 2016. "Basic Income and the Ideal of Epistemic Equality". *Basic Income Stud.* 11(1): 29–38.
- Hook, Leslie. 2020. The next Pandemic: where is it coming from and how do we stop it?; <https://www.ft.com/content/2a80e4a2-7fb9-4e2c-9769-bc0d98382a5c?fbclid=IwAR31OCfHG3LyTNIcuWP7tgjNjFPPER6cnCsFCg7rQpNfIPASv4tXiLH0nIo>; (accessed 5/9/2020).
- Jäger, Anton, Daniel Zamora. 2020. "Free Money for Surfers: A Genealogy of the Idea of Universal Basic Income, Free Money for Surfers: A Genealogy of the Idea of Universal Basic Income". *Los Angeles Review of Books*; <https://lareviewofbooks.org/article/free-money-for-surfers-a-genealogy-of-the-idea-of-universal-basic-income/>, (accessed 10/9/2020).
- Kela 2020. https://www.kela.fi/web/en/news-archive/-/asset_publisher/IN08GY2nIrZo/content/preliminary-results-of-the-basic-income-experiment-self-perceived-well-being-improved-during-the-first-year-no-effects-on-employment Preliminary results of the basic income experiment: self-perceived wellbeing improved, during the first year no effects on employment; (accessed 10/9/2020).
- Kela. 2016. "Objectives and implementation of the Basic Income Experiment. <http://www.kela.fi/web/en/basic-income-objectives-and-imple-mentation>; (accessed 10/9/2020).
- Kela. 2017. Rationale of the Basic Income Trial. <https://www.youtube.com/watch?v=48xPAIEkT0kk&t=423s>; <http://www.kela.fi/web/en/basic-income-objectives-and-implementation>; (accessed 10/9/2020).
- Kelton Stephanie. 2020. *The Deficit Myth*. New York: Public Affairs.
- Kelton, Stephanie, Andres Bernal, and Greg Carlock. 2018. "We Can Pay For A Green New Deal"; https://www.huffpost.com/entry/opinion-green-new-deal-cost_n_5c0042b2e4b027f1097bda5b; (accessed 10/9/2020).

- Kronauer, Martin. 2019. "Konzepte der Teilhabe: Bedingungsloses, Grundeinkommen oder Recht auf Arbeit?" *PROKLA*, Verlag Westfälisches Dampfboot, Heft 197, 49. 4: 617–630.
- Maasen, S., Sutter, B. (eds.). 2007. *On Willing Selves: Neoliberal Politics vis-à-vis the Neuroscientific Challenge*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Mannevu, Mona. 2019. "Neuroliberalism in Action: The Finnish Experiment with Basic Income". *Theory, Culture & Society*, 0(0): 1–21.
- Mason, Paul. 2015. *Postcapitalism: A Guide to Our Future*. London: Allen Lane.
- McKinsey. 2020. "The Future of Work in Europe"; <https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/the-future-of-work-in-europe>; (accessed 10/9/2020).
- McKinsey company. 2020. "An experiment to inform universal basic income"; <https://www.mckinsey.com/industries/public-and-social-sector/our-insights/an-experiment-to-inform-universal-basic-income>; (accessed 10/9/2020).
- McLeay, Michael, Amar Radia, and Ryland Thomas. 2014. "Money Creation in the Modern Economy". *BoE Quarterly Bulletin*, Q1, 14–27.
- Nersisyan, Yeva, and L. Randall Wray. 2019. "How to Pay for the Green New Deal". SSRN Scholarly Paper ID 3398983. Rochester, NY: Social Science Research Network; <https://papers.ssrn.com/abstract=3398983>; (accessed 10/9/2020).
- Offe, Claus. 2009. "Basic income and the labor contract". *Analyse & Kritik*, 1: 49–79.
- Palley, Thomas. 2015. "Money, Fiscal Policy, and Interest Rates: A Critique of Modern Monetary Theory". *Review of Political Economy Volume*, 27, 1: 1–23.
- Palley, Thomas. 2020. "Re-Theorizing the Welfare State, and the Political Economy of Neoliberalism's Campaign Against It". *Journal of Economic Issues*, Volume LIV, 3: 598–612.
- Pettit, Philip. 2007. "A Republican Right to Basic Income?", *BASIC INCOME STUDIES, An International Journal of Basic Income Research*, Vol. 2, Issue 2 COMMENT December: 1–8.
- Pitts, Frederick, Harry, Lorena, Lombardozi, Neil Warner. 2019. "Beyond Basic Income: Overcoming the Crisis of Social Democracy?"; <https://www.feps-europe.eu/resources/publications/504:beyond-basic-income-overcoming-the-crisis-of-social-democracy.html>; (accessed 10/9/2020).
- Pykett, Jessica. 2013. "Neurocapitalism and the new neuros: Using neuroeconomics, behavioural economics and picoeconomics for public policy". *Journal of Economic Geography*, 13(5): 845–869.
- Roberts, Michael. 2020. "Ending the pandemic slump – a return to Keynes? – Michael Roberts Blog"; <https://thenextrecession.wordpress.com/2020/09/28/ending-the-pandemic-slump-a-return-to-keynes/>; (accessed 10/6/2020).
- Slovan, Peter. 2018. "Universal Basic Income in British politics, 1918–2018: From a 'vagrabond's wage' to a global debate". *Journal of Social Policy*, 47: 625–642.

- Srnicek, Nick, Williams, Alex. 2015. *Inventing the Future*. London: Verso.
- Standing, Guy. 2006. "CIG, COAG and COG: A comment on a debate". In E. O. Wright (ed.), *Re-designing distribution: Basic income and stakeholder grants as cornerstones for an egalitarian capitalism*. London and New York: Verso.
- Thaler, Richard H. and Sunstein, Cass R. 2009. *Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth and Happiness (Revised and Expanded Edition)*. New York: Penguin Books.
- Thaler, Richard H. and Sunstein, Cass R. 2003. "Libertarian Paternalism". *American Economic Review*, February: 175–179.
- Tooze, Adam. 2020. "The World Is Winning—and Losing—the Vaccine Race"; <https://foreignpolicy.com/2020/09/19/the-world-is-losing-the-vaccine-race/>; (accessed 10/19/2020).
- UNCTAD. 2020. TRADE AND DEVELOPMENT REPORT 2020 FROM GLOBAL PANDEMIC TO PROSPERITY FOR ALL: AVOIDING ANOTHER LOST DECADE, Report by the secretariat of the United Nations Conference on Trade and Development, 2020, United Nations; (accessed 10/20/2020).
- Van Parijs, Philipp. 2013. "The universal basic income: Why Utopian thinking matters and how sociologists can contribute to it". *Politics and Society*, 41(2): 171–182.
- Van Parijs, Philippe. 1991. "Why Surfers Should be Fed: The Liberal Case for an Unconditional Basic Income". *Philosophy & Public Affairs*, 2: 101–131.
- VICE. 2020. "Amazon Is Hiring an Intelligence Analyst to Track 'Labor Organizing Threats'"; <https://www.vice.com/en/article/qj4aqw/amazon-hiring-intelligence-analyst-to-track-labor-organizing-threats>; (accessed 10/20/2020).
- Weeks, Kathi. 2020. "Anti/Postwork Feminist Politics and a Case for Basic Income". *TripleC*, 18 (2): 575–594.
- Whitehead, Mark, Jones, Rhys, Lilley, Rachel, Pykett, Jessica and Howell, Rachel. 2018. *Neoliberalism: Behavioural Government in the Twenty-First Century*. London: Routledge.
- World Bank, 2020. <https://www.worldbank.org/en/who-we-are/news/coronavirus-covid19>; (accessed 10/9/2020).
- Zwolinski, Matt. 2013. <https://www.libertarianism.org/columns/why-did-hayek-support-basic-income>; (accessed 10/9/2020).

Alpar Lošonc

UNIVERSAL INCOME, PANDEMIC, STATE OF EXCEPTION

SUMMARY

Basic income is offered as a measure against the negative consequences of a pandemic. This form of income has long been debated, with the pandemic only accelerating and intensifying the debates in question. The paper consists of an introduction and four parts. In the first part, I discuss the meanings of the income, and put it in a complex relationship with the welfare state. In the second part, I ask questions about economic sustainability and specifically point out the warnings of modern monetary theory. In the third part, I refer to the Finnish case, that is, to the Finnish experiment regarding the mentioned form of income. The experiment is referred to as a conservative-behavioral attempt to articulate universal income. In the last part, I thematize issues related to the political horizon of universal income, interpreting its scope in terms of interpretation of key political issues.

KEYWORDS: *basic income, welfare state, crisis, pandemic, political philosophy.*

Aneta Stojanovska-Stefanova¹

University Goce Delchev-Shtip

Hristina Runcheva Tasev²

*Ss Cyril and Methodius University Skopje
Law Faculty 'Iustinianus Primus'*

The impact of the coronavirus crisis on climate action: lessons learned for the governments

SUMMARY

The article presents theoretical-descriptive analysis of lessons learned for the governments due pandemic caused from Covid-19 that has impact on climate change. The world is living through the biggest pandemic and carbon crash ever recorded. During the quarantine period in 2020, traffic has almost disappeared in many cities around the world. Multiple sources indicate that the Earth and

1 Contact: aneta.stojanovska@ugd.edu.mk

2 Contact: h.runchevatasev@pf.ukim.edu.mk

the state's overall is now living through an unrivalled drop in carbon output. The global response shows that states can take immediate, radical emergency measures to protect the human lives and well-being of all.

Many climate researchers are optimistic that this deadly pandemic has taught governments some critical lessons that they can apply to the problem of rising temperatures. The article points out the lessons learned around global cooperation during the Covid-19 pandemic, that have to be applied to urgent global efforts on climate action.

KEYWORDS: *Covid-19, climate change, states, challenge, measures, recovery*

1. INTRODUCTION

Climate change is not only a modern term that is constantly used in international politics to show awareness about this significant issue in the world media, or as a subject that states have to consider as important in the future when the world will be politically and economically more stable. Climate change has become a global political and environmental challenge for humanity over the last decades. Therefore, coordinate approach of the countries and international strategy for disaster risk reduction and multiple actions on climate change is more than needed. At the same time, climate change polices cannot be developed in isolation from the overall development context (Stojanovska-Stefanova & Vckova 2016). At the beginning of April 2020, about a third of the world's population was subject to measures intended to slow down the spread of the novel coronavirus (SARS-CoV-2) which leads to infection with the Covid -19 disease (Johns Hopkins Coronavirus Resource Center 2020). These measures range from mild restrictions, such as bans on large events, to very severe ones, such as confinement at home, travel restrictions and closure of schools and non-essential businesses. These measures lead to significant reductions of mobility and economic activity, with a corresponding drop in energy consumption and greenhouse gas (GHG) emissions. The global response to the Covid-19 pandemic has led to a sudden reduction of both greenhouse gas emissions and air pollutants.

The coronavirus pandemic continues to unfold at a staggering pace, decimating lives, livelihoods and the normal functioning of society, as well as interrupting energy demand and CO₂ emissions. Previous Carbon Brief analysis showed that the crisis temporarily cut CO₂ emissions in China by 25%, with emissions still below normal more than two months after the country entered lockdown. The Earth's average temperature is about 15C but has been much higher and lower in the past. There are natural fluctuations in the climate but scientists say temperatures are now rising faster than at many other times. This

is linked to the greenhouse effect, which describes how the Earth's atmosphere traps some of the Sun's energy. While Covid-19 has shaken much of human society, the threat posed by global warming has not gone away. Human activities have increased carbon dioxide emissions, driving up temperatures. Extreme weather and melting polar ice are among the possible effects. This is linked to the greenhouse effect, which describes how the Earth's atmosphere traps some of the Sun's energy. Scientists believe we are adding to the natural greenhouse effect, with gases released from industry and agriculture trapping more energy and increasing the temperature. This is known as climate change or global warming. The world is about one degree Celsius warmer than before widespread industrialisation, the World Meteorological Organization says (WMO 2020). The 20 warmest years on record all occurred in the past 22 years, with 2015–18 making up the top four. Across the globe, the average sea level increased by 3.6mm per year between 2005 and 2015. Most of this change was because water increases in volume as it heats up. However, melting ice is now thought to be the main reason for rising sea levels. Most glaciers in temperate regions of the world are retreating.

Also, British Broadcasting Corporation (BBC) presented that the satellite records show a dramatic decline in Arctic sea-ice since 1979. The Greenland Ice Sheet has experienced record melting in recent years. Satellite data, also shows the West Antarctic Ice Sheet is losing mass. A recent study indicated East Antarctica may also have started to lose mass. The effects of a changing climate can also be seen in vegetation and land animals. These include earlier flowering and fruiting times for plants and changes in the territories of animals (BBC 2020).

2. LOCKDOWN VARIATIONS IMPACT ON CO2 EMISSIONS IN THE STATES: CORONAVIRUS SET TO CAUSE LARGEST EVER ANNUAL FALL IN CO2 EMISSIONS

Governments are taking a wide range of measures in response to the Covid-19 outbreak. This tool aims to track and compare policy responses around the world, rigorously and consistently.

With dozens more countries enforcing lockdowns in response to the pandemic, a wide range of indicators show how transport use, electricity demand and industrial activity are being cut. Yet there have been few attempts, thus far, to quantify the consequences for global CO₂ emissions (Carbon Brief 2020). Many climate researchers are optimistic that this deadly pandemic has taught governments some critical lessons that they can apply to the problem of rising temperatures.

The big challenge is to ensure the recovery has a green focus. According to statement of Prof. Gail Whiteman from Lancaster University, UK, for BBC "it

was almost impossible to believe that governments around the world, when faced with a health emergency, would put humanity ahead of the economy. But they did.”.

Government responses vary significantly from one country to another and from state to state, and like any policy interventions, their effect is highly contingent on local political and social context. The Covid-19 Government Response Indices, like all aggregate indices which combine different indicators into a general index, should not be interpreted as measuring the appropriateness or effectiveness of a country’s or a state’s response (University of Oxford, Blavatnik School of Government 2020).

While some governments consider that ambitious programmes like the European Green Deal will hinder economic recovery after the crisis, the European Commission and others maintain that the European Green Deal is the growth strategy that can help Europe’s economic recovery while at the same time addressing the global climate emergency (European Parliament 2020).

The pandemic is a cataclysmic event so big and disruptive that it can be measured in the planetary metrics of climate change. As many as 2.6 billion metric tons of carbon dioxide emissions, about 8% of the estimated total for the year, will never be emitted into the atmosphere, according to estimates by the International Energy Agency. Pick any world-shaking event from 20th century history—none has produced a bigger decrease in emissions.

It took weeks, not years, for skies in polluted cities to clear as emissions dropped. The coronavirus lockdown in Europe is leading to a drop in pollution that can be seen from space. People in smog-choked towns in India shared photos of the suddenly visible Himalayas, which had been obscured by pollution. Power plants responded to the lockdowns almost immediately, to the point that it’s been possible to trace the spread of the virus from the Chinese province of Hubei to Central Asia, Europe and the U.S. just by looking at grid activity. A pickup in power in Hubei in recent weeks is an indication that activity there has resumed after the lockdown ended. To see Europe’s emergence from lockdowns, simply note the recently shrinking gap between energy demand this year and last (Bloomberg 2020).

Global climate change has already had observable effects on the environment. Glaciers have shrunk, ice on rivers and lakes is breaking up earlier, plant and animal ranges have shifted and trees are flowering sooner. Effects that scientists had predicted in the past would result from global climate change are now occurring: loss of sea ice, accelerated sea level rise and longer, more intense heat waves (NASA Global Climate Change, Vital Signs of the Planet 2020).

Despite the impacts of the coronavirus pandemic, the world mustn’t forget the “deeper environmental emergency” facing the planet. That’s the view of the UN Secretary General, Mr. Antonio Guterres, in remarks released to celebrate Earth Day. Mr. Guterres says, that “The toll taken by the virus is both: im-

mediate and dreadful". But the crisis is also a wake-up call, "to do things right for the future", said the Secretary General (BBC 2020):

Since the Spanish flu killed millions over 100 years ago, the global expansion of emissions of CO₂, from the use of oil, gas and coal has risen massively. Over the past 100 years a number of events have shown that dramatic falls in carbon are possible. This is much smaller than the fall in CO₂ in the aftermath of World War II, which saw a drop of around 800 million tonnes. Much is made of the financial crash in 2008–2009, but in reality, carbon emissions only fell by around 450 million tonnes between 2008 and 2009.

So, there is dilemma, will the pandemic's big hit on carbon mean that last year, 2019, becomes the year the world reached a turning point? According to evidences and experts' opinion: not so fast.

The Global Carbon Project emphasizes that the carbon emissions drop that followed the recession in 2009 was followed by a sharp rise of almost 6% in 2010. Something similar could happen over the next couple of years. Back in 2008, the European electricity industry was hit badly by the global financial recession and demand for power fell sharply. But when that demand picked up again, it was solar and wind that were by then large enough to supply all the growth. Europe's use of fossil fuels to produce electricity never returned to the level it had been at before the crash.

Experts now believe something similar could happen with the coronavirus pandemic. "In about half of the world, we've already seen peak demand for fossil fuels," said Kingsmill Bond, from independent financial think tank Carbon Tracker. "At this point, we do not see any clear signs that the pandemic and our societal response to it will lead to significant and permanent changes in the path of future global emissions," said Robbie Andrew from Cicero (Global Carbon Project 2020). – Global carbon dioxide emissions from fossil-fuel combustion and cement production grew 5.9% in 2010, surpassed 9 Pg of carbon (Pg C) for the first time, and more than offset the 1.4% decrease in 2009. The impact of the 2008–2009 global financial crisis (GFC) on emissions has been short-lived owing to strong emissions growth in emerging economies, a return to emissions growth in developed economies, and an increase in the fossil-fuel intensity of the world economy.

Preliminary estimates of global CO₂ emissions from fossil-fuel combustion and cement production show that emissions grew by 0.51 Pg C (5.9%) in 2010 and reached a record high of 9.1±0.5Pg C (Supplementary Methods). This is the highest total annual growth recorded, and the highest annual growth rate since 2003 (and previously 1979). The 2010 growth overcomes the 1.4% drop in emissions recorded in 2009, which was due to the GFC, putting global CO₂ emissions back on the high-growth trajectory that persisted before the GFC. Thus, after only one year, the GFC has had little impact on the strong growth trend of global CO₂ emissions that characterized most of the 2000s (Nature Climate Change 2020).

The Earth's climate has changed throughout history. According to NASA in the last 650,000 years there have been seven cycles of glacial advance and retreat, with the abrupt end of the last ice age about 11,700 years ago marking the beginning of the modern climate era — and of human civilization. Most of these climate changes are attributed to very small variations in Earth's orbit that change the amount of solar energy our planet receives (NASA Global Climate Change 2020).

Earth-orbiting satellites and other technological advances have enabled scientists to see the big picture, collecting many different types of information about our planet and its climate on a global scale. This body of data, collected over many years, reveals the signals of a changing climate.

The heat-trapping nature of carbon dioxide and other gases was demonstrated in the mid-19th century. Their ability to affect the transfer of infrared energy through the atmosphere is the scientific basis of many instruments flown by NASA. There is no question that increased levels of greenhouse gases must cause the Earth to warm in response.

UN Secretary General Mr. Guterres said that “money must be used to make people and societies more resilient to climate change”. Also, he says: “Public funds should be used to invest in the future not the past”. Fossil fuel subsidies from governments is a theme that Mr Guterres has highlighted many times. These must end he says, and polluters must pay for their pollution (BBC 2020).

According to UN Secretary General Mr. Guterres the world will need to work together and climate risks will need to be factored into the financial system and be at the heart of all public policy.

3. COVID-19 COMBAT APPLICABLE TO CLIMATE ACTION

Climate change is a global challenge that demands a global response. Therefore, at the Paris summit in December 2015, 196 countries will meet to sign a new climate change agreement. This Climate Change Summit in Paris (to be held after the coordinated terrorist attacks occurred in Paris and its northern suburb, Saint-Denis, on the night of November 13, 2015) is meaningful and will make a real difference to climate action on the ground. With the right political leadership, it can lead to ambitious outcomes that will have a real impact on tackling climate change (Stojanovska-Stefanova & Vckova 2016). The Coronavirus outbreak has also prompted a wide range of responses from governments around the world.

In this context, UN Secretary General Mr. Antonio Guterres said: “To combat the Covid-19 pandemic and the looming existential threat of climate disruption, the only credible response is brave, visionary and collaborative leadership anchored in multilateralism” (United Nations 2020).

Scientists have been ringing the alarm on climate change and its inevitable impacts on our future for equally as long. The vast majority of climate scientists 97% agree that humans are causing climate change, with the data explicitly backing up their beliefs. “The science is clear: The science is unambiguous. The politics has made it difficult to respond to the science,” climate and water expert Dr. Peter Gleick said (Lassman 2020).

Having in mind the experience from the past, world can make many smart investments to avert another outbreak. Federal, state, and local agencies can support public health leadership and science, we can provide more funding for needed research, early response to outbreaks, and supplies for testing. And we can do much more to control the illegal wildlife trade.

Experts say that in many cases, climate solutions are in fact pandemic solutions. The states all over the world, also need to take climate action to prevent the next pandemic. For example, preventing deforestation- a root cause of climate change – can help stem biodiversity loss as well as slow animal migrations that can increase risk of infectious disease spread. The recent Ebola epidemic in West Africa probably occurred in part because bats, which carried the disease, had been forced to move into new habitats because the forests they used to live in had been cut down to grow palm oil trees. Rethinking our agricultural practices, including those that rely on raising tens of millions of animals in close quarters, can prevent transmissions between animals and spill over into human populations. Reducing air pollution caused by burning fossil fuels like coal, oil and natural gas also helps keep our lungs healthy, which can protect us from respiratory infections like coronavirus.

To combat climate change, we need to drastically decrease greenhouse gas emissions. Generating electricity from low-carbon energy sources like wind and solar decreases harmful air pollutants such as nitrogen oxides, sulphur dioxide, and carbon dioxide that lead to more heart attacks and stroke as well as obesity, diabetes, and premature deaths that put further strains on our health care systems.

Preparation for pandemics is also about keeping people healthy at baseline. If we have a population in the U.S. where a third of our population are obese, and 5–10% of people have diabetes, we’re going to be immensely more vulnerable. And if you look at why people in the U.S. are not healthy at baseline, it has to do with our diets, pollution, and climate change. We have an opportunity here to recognize that prevention is by far the best approach to protecting health.

In an analysis of 3,080 counties in the United States, researchers at the Harvard University T.H. Chan School of Public Health found that higher levels of the tiny, dangerous particles in air known as PM 2.5 were associated with higher death rates from the disease.

For weeks, public health officials have surmised a link between dirty air and death or serious illness from Covid-19, which is caused by the corona-

virus. The Harvard analysis is the first nationwide study to show a statistical link, revealing a “large overlap” between Covid-19 deaths and other diseases associated with long-term exposure to fine particulate matter (New York Times 2020).

According to Harvard T.H.Chan, C-Change, Center for climate, health and global environment, there are many actions that can we take to prevent future outbreaks: “We can make many smart investments to avert another outbreak. Federal, state, and local agencies can support public health leadership and science, we can provide more funding for needed research, early response to outbreaks, and supplies for testing. And we can do much more to control the illegal wildlife trade”.

We also need to take climate action to prevent the next pandemic. For example, the study shows that preventing deforestation – a root cause of climate change-can help stem biodiversity loss as well as slow animal migrations that can increase risk of infectious disease spread. The recent Ebola epidemic in West Africa probably occurred in part because bats, which carried the disease, had been forced to move into new habitats because the forests they used to live in had been cut down to grow palm oil trees.

The Harvard C-Change Center highlighted that to take climate action to prevent the next pandemic, we also have to rethinking our agricultural practices, including those that rely on raising tens of millions of animals in close quarters, can prevent transmissions between animals and spillover into human populations.

Reducing air pollution caused by burning fossil fuels like coal, oil and natural gas also helps keep our lungs healthy, which can protect us from respiratory infections like coronavirus. To combat climate change, we need to drastically decrease greenhouse gas emissions. Generating electricity from low-carbon energy sources like wind and solar decreases harmful air pollutants such as nitrogen oxides, sulphur dioxide, and carbon dioxide that lead to more heart attacks and stroke as well as obesity, diabetes, and premature deaths that put further strains on our health care systems.

Preparation for pandemics is also about keeping people healthy at baseline. The world has a unique opportunity here to recognize that prevention is by far the best approach to protecting health.

When COVID-19 eases, and we are ready to restart our economy, we can make our workforce healthier and more climate-resilient through scaling-up our investments in low-carbon technologies (Harvard T.H. Chan 2020). According to the new Harvard T.H. Chan School of Public health Study, people with chronic health conditions, lower-income, and communities of color are disproportionately impacted by both Covid-19 and climate change, and pollution is at the heart of both problems.

The “COVID-19 PM2.5 a national study on long-term exposure to air pollution and Covid-19 mortality in the United States”, points out that African

American communities are disproportionately exposed to air pollution and we're now seeing this pollution driving higher mortality rates from Covid -19. The results of this paper suggest that we owe it to everyone to improve health, and we do that by reducing the sources of pollution that drive a large burden of disease both in the United States and around the world.

"The actions we need to take around climate change namely greater reliance on renewable energy, for our electricity and transportation, eating less meat and more plants to reduce carbon emissions there and frankly across the board," explained Dr. Aaron Bernstein, Interim Director of the Center for Climate, Health and the Global Environment at Harvard.

But none of these solutions are as drastic as the social distancing and stay-at-home orders much of the world is facing. "The collective action here around this event is unprecedented in recent US history and the sacrifices that people are making left and right go way beyond anything that would be asked of folks in any other solution sets," Dr. Bernstein added.

Like the coronavirus pandemic, much of the resistance revolves around the perceived cost to tackle the problem. Protests to reopen have been occurring around the country in recent weeks. Many are anxious to choose restarting the economy over safety recommendations. The same argument engulfs climate change. The climate scientist Dr. Katharine Hayhoe said that's actually not true. Dr. Hayhoe also said that "people don't think that there are any solutions to climate change that are consistent with our values. We think the only solutions are socialist or communist. There are some that believe the science but are fearful about the governments need to respond to it" (Climate Change 2020).

UN Secretary-General Mr. Guterres proposed six climate-related actions to shape the recovery. First, the huge amounts of money to be spent on recovery from the coronavirus must deliver new jobs and businesses through a clean, green transition. Second, where taxpayers' money is used to rescue businesses, it must be tied to achieving green jobs and sustainable growth. Third, fiscal firepower must drive a shift from the grey to green economy, empowering societies and people to be more resilient. Fourth, public funds should be used to invest in the future, not the past, and flow to sustainable sectors and projects that help the environment and the climate. Fossil fuel subsidies must end, and polluters must start paying for their pollution.

Fifth, climate risks and opportunities must be incorporated into the financial system as well as all aspects of public policy making and infrastructure.

Sixth, all need to work together as an international community, (United Nations 2020).

According to UN Secretary-General also the human rights can and must guide Covid-19 response and recovery. The recovery must also respect the rights of future generations, enhancing climate action aiming at carbon neutrality by 2050 and protecting biodiversity.

4. CONCLUSIONS

By the time the World Health Organization declared COVID-19 (scientifically referred to as the severe acute respiratory syndrome–coronavirus 2 or SARS-CoV-2) a pandemic on 11 March 2020, the virus had already spread from China to other Asian countries, Europe and the United States. Therefore, the Covid-19 (coronavirus) outbreak has prompted a wide range of responses measures from governments all around the world intended, to slow down the spread of the novel coronavirus which leads to infection with the Covid-19 disease.

These measures range from mild restrictions, such as bans on large events, to very severe ones, such as confinement at home, travel restrictions and closure of schools and non-essential businesses. Measures regarding the Covid-19 pandemic have led to a dramatic reduction in travel and economic activity as well. In consequence, energy consumption and greenhouse gas emissions have fallen sharply. This in turn had an impact on the prices of energy commodities and emissions allowances, which have also dropped rapidly.

Thanks to lessons learned after the 2009 economic crisis, which caused a massive surplus of carbon emission allowances in the EU Emission Trading System, a market stability reserve was put in place in 2019 to automatically adjust the supply of allowances to actual demand and prevent a collapse of the carbon price.

The handling of the Covid-19 crisis had already led to an economic downturn, reduced tax receipts and increased government spending to support companies and citizens. Stimulus programmes are considered necessary to re-launch the economy after the crisis. While some governments consider that ambitious programmes like the European Green Deal will hinder economic recovery after the crisis, the European Commission and others maintain that the European Green Deal is the growth strategy that can help Europe's economic recovery while at the same time addressing the global climate emergency.

As the EU institutions change their calendars, agendas and priorities, the restrictions on travel and large-scale gatherings may also slow down legislative activity related to the European Green Deal. Decision-making under the United Nations Framework Convention on Climate Change, the International Civil Aviation Organization and the International Maritime Organization are also affected by the cancellation and postponement of important meetings and conferences.

Changes in infectious disease transmission patterns are a likely major consequence of climate change. Related to this, World Health Organization advises about the need of learning more about the underlying complex causal relationships, and applying this information to the prediction of future impacts, using more complete, better validated, integrated, models.

A major shortcoming of many climate change health impact assessments has been the superficial treatment of the population's adaptive capacities and

policy options. Strategies to enhance population adaptation should promote measures that are not only appropriate for current conditions, but which also build the capacity to identify and respond to unexpected future stresses/hazards. The restoration and improvement of general public health infrastructure will reduce population vulnerability to the health impacts of climate change. According to World Health Organization, the longer-term, and more fundamentally, improvements in the social and material conditions of life and the reduction of inequalities within and between populations are required for sustained reduction in vulnerability to global environmental change.

Covid-19 and climate change, both cause global disruption that transcends borders and threatens the lives of millions of people. We may conclude that Covid-19 and climate change are risk multipliers that exacerbate inequalities by disproportionately affecting the most vulnerable, each in its own way. Covid-19 and climate change pose health threats of global magnitude.

The WHO estimates that between 2030 and 2050, climate change will cause approximately 250,000 additional deaths per year from malnutrition, malaria, and heat stress. Climate change and loss of biodiversity also increase the risk of future pandemics by endangering the fragility of the world's ecosystems.

In response to COVID-19, countries have reacted with colossal emergency. The global response shows that states can take immediate, radical emergency measures to protect the human lives and well-being of all. We may conclude that similar dedication for climate change could accelerate the transition to clean and sustainable energy and reduce our greenhouse gas emissions. The governments can make drastic changes quickly and can invest in a greener future. In line with the UN Secretary General's six climate-related actions to shape the post-pandemic recovery, States have a unique opportunity to "build back better" by creating more sustainable, climate-resilient and inclusive societies. At the end, we may underline that both climate change and the Covid-19 pandemic require us to listen to experts, to unite behind the science and protect people's lives.

BIBLIOGRAPHY

- BBC. 2020. What is climate change? A really simple guide. <https://www.bbc.com/news/science-environment-24021772>; (accessed July 12, 2020).
- Bloomberg. 2020. Air Clears in Rome, Paris, and Madrid as Millions Stay Home. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-03-27/coronavirus-lockdown-skies-clear-in-rome-paris-and-madrid?sref=HJFr5loq>; (accessed July 16, 2020).

- Bloomberg. 2020. World's Dirtiest Air Gets Cleaner After India's Lockdown. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-04-07/world-s-dirtiest-air-gets-cleaner-after-india-s-lockdown?sref=HJFr5loq>; (accessed July 18, 2020).
- Bloomberg. 2020. A Pandemic That Cleared Skies and Halted Cities Isn't Slowing Global Warming. <https://www.bloomberg.com/graphics/2020-how-coronavirus-impacts-climate-change/>; (accessed July 19, 2020).
- Carbon Brief. 2020. Analysis: Coronavirus set to cause largest ever annual fall in CO2 emissions. <https://www.carbonbrief.org/analysis-coronavirus-set-to-cause-largest-ever-annual-fall-in-co2-emissions>; (accessed July 18, 2020).
- European Parliament. 2020. Impact of the coronavirus crisis on climate action and the European Green Deal. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/649370/EPRS_BRI2020649370_EN.pdf; (accessed July 8, 2020).
- Global Carbon Project. 2020. Nature Climate Change. https://www.globalcarbonproject.org/global/pdf/pep/Peters_2011_Budget2010.pdf; (accessed August 15, 2020).
- Harvard T. H. Chan, C-Change, Center for climate, health and global environment 2020. Coronavirus and air pollution | Coronavirus and heatwaves. <https://www.hsph.harvard.edu/c-change/subtopics/coronavirus-and-climate-change/>; (accessed July 14, 2020).
- Harvard University 2020. COVID-19 PM2.5 A national study on long-term exposure to air pollution and COVID-19 mortality in the United States. <https://projects.iq.harvard.edu/covid-pm>; (accessed July 14, 2020).
- Johns Hopkins Coronavirus Resource Center. 2020. COVID-19 Map. <https://coronavirus.jhu.edu/map.html>; (accessed July 5, 2020).
- Lassman, Angie. 2020. What the US' Response to Coronavirus Can Teach Us About Climate Change, NBC Miami April 27, 2020. <https://www.nbcmiami.com/news/local/what-the-us-response-to-coronavirus-can-teach-us-about-climate-change/2225641/>; (accessed July 6, 2020)
- NASA Global Climate Change, Vital Signs of the Planet. 2020. Climate Change: How do we know? <https://climate.nasa.gov/evidence/>; (accessed August 10, 2020).
- Nature Climate Change. 2020. Rapid growth in CO2 emissions after the 2008–2009 global financial crisis. https://www.globalcarbonproject.org/global/pdf/pep/Peters_2011_Budget2010.pdf; (accessed July 17, 2020).
- New York Times. 2020. New Research Links Air Pollution to Higher Coronavirus Death Rates. <https://www.nytimes.com/2020/04/07/climate/air-pollution-coronavirus-covid.html>; (accessed July 16, 2020).
- Stojanovska-Stefanova, Aneta and Vckova, Nadica. 2016. International Strategy for Climate Change And The Countries Commitment For Developing Policies. In: *International Scientific Conference: Crisis Management: Challenges and Perspective*, Nov 18, 2015, Skopje, Macedonia, p. 204).
- UNHCR. 2020. COVID-19, Displacement and Climate Change. <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/UNHCR%20COVID-19%20Displacement%20and%20>

Climate%20Change%20Fact%20Sheet%20-%20June%202020.pdf; (accessed July 18, 2020).

United Nation 2020. Climate Change and COVID-19: UN urges nations to 'recover better. <https://www.un.org/en/un-coronavirus-communications-team/un-urges-countries-%E2%80%98build-back-better%E2%80%99>; (accessed August 8, 2020).

United Nations 2020. Parallel threats of COVID-19, climate change, require 'brave, visionary and collaborative leadership': UN chief. <https://news.un.org/feed/view/en/story/2020/04/1062752>; (accessed July 28, 2020).

University of Oxford, Blavatnik School of Government. 2020. Oxford's coronavirus policy tracker adds data for US states. <https://www.bsg.ox.ac.uk/sites/default/files/2020-08/2020-08-06%20Oxford%20COVID-19%20Government%20Response%20Tracker%20expanded%20to%20US%20states%20PRESS%20RELEASE.pdf>; (accessed August 14, 2020).

World Health Organization 2020. Climate change and human health- National assessments of health impacts of climate change. <https://www.who.int/globalchange/summary/en/index5.html>; (accessed July 15, 2020).

World Meteorological Organization. 2020. WMO climate statement: past 4 years warmest on record. <https://public.wmo.int/en/media/press-release/wmo-climate-statement-past-4-years-warmest-record>; (accessed August 18, 2020).

Aslam Mohammad¹

*Department of Political Science,
Aligarh Muslim University,*

Covid-19 Plague: Decay of Liberal Political Order and Reshaping New World Order

SUMMARY

When scientists are working to prolong life and achieving immortality; Human beings are facing an existential threat due to Covid-19 pandemic. Scholars are trying to understand whether this crisis has been created to fulfil a mandate of establishing a global surveillance system to monitor each soul on earth, and thus reshape the world order. Establishment of such a global surveillance system to actualise the dream of a one-world government will pose an existential crisis to the prevalent political and economic world order. Thus, this crisis demands a holistic analysis of epidemics or pandemics caused by microbes. The author of this paper has examined the plagues from a historical, descriptive and comparative method to get an in-depth knowledge of outbreaks and their implications for the world political order.

KEYWORDS: *Covid-19 Plague, New World Order, Political Decay, Global Surveillance System, Liberal Political Order*

1 Contact: aslamwali21@gmail.com

Nature [is] that lovely lady, to whom we owe Polio,
 Leprosy, Smallpox, Syphilis, Tuberculosis, Cancer
 – Stanley Norman Cohen

Major crises of human history have shaped our political order. The great deluge that brought destruction to Atlantis (Wilson 1996; Donnelly 1882; Hapgood 1966) gave birth to the New World Order (Genesis: 9, 1–17), an age of civilisational order- Sumerian Civilisation, Sumero-Akkadian Civilization, the Nile Valley Civilization, and Greek Civilisation (Waddell 1929; Woolley 1953). The detailed account of the ten plagues that destroyed the land of Egypt and its inhabitants in the Old Testament (Exodus 1–12) and eventually led the Hebrews to establish their Political Order under the leadership of King David. The collapse of civilisational order gave birth to an age of empires- Greek Empire, Roman Empire, Persian Empire. Rome's quite sudden and dramatic collapse (Watson 2006; Ferguson 2012) gave birth to the Muslim World Order (Kissinger 2014). The great plague, the Black Death played a critical role in the European Renaissance (Watson 2006), which eventually led Europe to establish Pax Britannica. World War-I and World War II gave rise to the United States as a global superpower and establishment of Pax Americana-Liberal Political Order (Fukuyama 2020).

When Communism crumbled in Eastern Europe, and withered in the Soviet Union that eventually resulted in the culmination of the Cold War, the 41st U.S. President George H. W. Bush called for a “new world order”, a “Pax Universalis” founded on liberal values, democratic governance, and free markets (Schadlow 2017; Robertson 1991). What is most surprising about the reading of history is the pace of the fall of the Roman Empire. The population of Rome itself dropped by three-quarters in just five decades. Within a single century, the end of Roman civilisation came (Ward 2006). Rome's fall was quite sudden and dramatic. In the context of rising and fall of the Roman civilisations, Niall Ferguson, British historian asked: “Could our version of Western civilisation, just as abruptly, collapse?” Is the Covid-19 Pandemic going to become an essential factor for the collapse of U.S. dominated world order and giving birth to new world order? Alternatively, The Covid-19 is just one more Pandemic in a long line of epidemics; we do not need to worry. The common link between all of the large-scale plagues is that they were global and invoked mass hysteria. Outbreaks of plagues have been spread from one nation to another in the past. Globalisation has increased its speed and has widened its scope in the case of Covid-19. Man has been called as “incipient planet managers” by Norman Myers, in his book titled *Gaia: An Atlas of Planet Management* (Myers 1992). Bill Mckibben (1989) observed that Human beings are on the verge of destroying a natural domain untouched or unmanipulated by human activity for the first time. Although we are able to create something like Nature or destroy creations of Nature, we feel powerless before Covid-19. An existen-

tial danger to humanity is our inability to understand the close ties between our society, the ecosystem, and the environment. Humanity is in a war of attrition in the modern world because of the Covid-19 epidemic and other natural calamities.

Due to an assault by an invisible enemy, i.e., Covid-19, we face an existential threat. The terminology used to denote Covid-19 outbreak by the world leaders tells a unique story about it. During a White House briefing, the President Trump stated that the U.S. is “at the top of the hill” of coronavirus. On 23 April 2020, President Trump said, “We were attacked. It was an invasion. That, by the way, was not just the flu. No one has ever seen anything like this, the last time it was 1917”. The President Trump on 18 March 2020 tweeted, “The world is at war with a hidden enemy. WE WILL WIN!” Greek Prime Minister stated, “We are at war with an enemy who is invisible, but not invincible”. On 17 March 2020, French President Emmanuel Macron in a speech said, “We are at war. The enemy is there-invisible, elusive, and it is advancing”. He was known as a war president by the Atlantic News web portal. German Chancellor Angela Merkel has described the pandemic as the most critical threat her nation has faced since the Second World War. In Russia, hospitals were prepared as it for “World War”, and President Vladimir Putin is referred to as the “supreme commander”. In China, President Xi Jinping has effectively declared victory over the virus, while state media have extolled him for commanding the “people’s war” against Covid-19. The Health Care Workers are being regarded as warriors and heroes, standing on the “frontlines” of the fight against an “invisible enemy”.

Are we really at war? Or the world leaders’ rhetoric is an effort to hide their incompetency in managing the outbreak. Scholars are arguing that this crisis was created to fulfil the mandate of establishing a global surveillance system and to monitor each soul on earth. We are now ushering in an age of re-nationalisation with populist, extremist, or authoritarian leaders in control of many countries worldwide. Is the war against Covid-19 reshaping the World Order? In an era where scientists are working on life extension or immortality (Mckibben 2003; Harari 2016), human beings are in a war of attrition due to Covid-19 outbreak. This existential crisis of human history demands a holistic analysis of Covid-19 plague and its impact on Western Liberal Political Order as plagues have shaped our history to some extent and they have been the biggest killers of people.

According to Les Groube, a French archaeologist, there was a health crisis in the pre-historic world, an explosion of disease that threatened humankind’s very existence (Groube 2004). Early human beings confronted with this onslaught of disease, according to Groube’s theory, realised that the migrant pattern of life, which confined reproduction to once every three years or so, was inadequate to sustain population levels. The shift in sedentism was therefore made because it allowed individuals to breed more frequently, to increase

numbers, and to prevent extinction (Groube 2004). Edward Gibbon in his book titled *'The History of the Decline and Fall of the Roman Empire'*, identified two weaknesses—one internal, one external that brought destruction to the Western Roman Empire (Watson 2006). The causes of decay ranged from individual Emperors' personality disorders to the power of the Praetorian Guard and the emergence of monotheism (Ferguson 2012). Arthur Ferrill has pointed out that in the last decade of the fourth century, Emperor Theodosius ruled and commanded a massive army over an empire more extensive than that of the Great Augustus. However, within an eighty year of span, both empire and army in the West had been wiped out (Ferrill 1986). French Historian and Archacologist Andre Piganiol said that the Roman civilisation did not die a natural death. It was killed (Piganiol 1950).

Human history witnessed the pinnacle and decay of various civilisations like Atlantis, Sumerian, Sumero-Akkadian, the Nile Valley, the Minoan, Mesopotamian, Assyrian, Babylonian, and Greek. Ibn-Khaldoon, Oswald Spengler, Arnold Toynbee have attempted to understand and interpret the systematic decline of entire human societies or civilisations. Abd Al-Rahman Ibn Khaldoon (1332–1406) wrote *Muqaddima* (Prolegomena) as part of his history of the dynasties of the *Maghrib*, in which he tried to explain the rise and fall of dynasties and propounded cyclical theory of history. A civilisation, whose decline debate started with the scholarship of a German historian, Oswald Spengler titled, *"Der Untergang des Abendlandes* (The Decline of the West: Perspective of World History)", published in the year 1918, in which, Oswald Spengler contended that as civilisations pass through a life cycle, not only can the historians reconstruct the past but the spiritual forms, duration, rhythm, meaning and outcome of the still unfinished stages of our Western history can be predicted. He claimed that the West had already passed into that of contemplation and material comfort ("civilisation" proper, in his terminology) through the formative stage of "community" and that the future could only be a time of inevitable decline. Societies blossom and decay like natural beings, and true rejuvenation is as unlikely in one case as the other, nor was there any hope of reversing the phase (Spengler 1923). In the *Study of History* (1936–1954), Arnold Toynbee studies the rise and fall of 26 civilisations in the course of human history, and concluded that they rose by effectively responding to challenges under the leadership of innovative minorities consisting of elite leaders. Civilisations collapsed when their leaders avoided reacting creatively, and because of the sins of nationalism, militarism, and the tyranny of a despotic minority, civilisations collapsed. Russian émigré sociologist Pitrim Sorokin argued that all major civilisations passed through three phases: 'ideational' - in which reality is spiritual, 'sensate' - in which reality is material, and 'idealistic' - in which reality is a synthesis of the two (Sorokin 1957). Giambattista Vico, Italian philosopher, in his book *La Scienza Nuova* describes that all civilisations as pass through a *ricorso* with three phases: the divine, the heroic, and the hu-

man or irrational, which reverts to the divine through 'the barbarism of reflections' (Vico 1744).

Caroll Quigley, the American historian, describes that civilisations like human beings have seven ages: mixture, gestation, expansion, conflict, universal empire, decay and invasion in the following words (Quigley 1966):

a process of evolution... each civilisation is born... and... enters a period of vigorous expansion, increasing its size and power... until gradually a crisis of organisation appears. When this crisis has passed and the civilisation been reorganised... its vigour and morale have weakened. It becomes stabilised and eventually, stagnant. After a Golden age of peace and prosperity, internal crises again arise. At this time there appears, for the first time, a moral and physical weakness, which raises... questions about the civilisation's ability to defend itself against external enemies... the civilisation grows steadily weaker until it is submerged by outside enemies, and eventually disappear.

Paul Kennedy's *The Rise and Fall of Great Powers* (1987) summarised that the Great Powers rise and fall as per the growth rates of their industrial bases and the cost of their imperial commitments was relatively contingent to their economies. If a state economically over-extends itself, it runs the risk of the possible collapse due to outward expansion being outweighed by the significant economic cost of expansion (Kennedy 1989). Kennedy argues that this phenomenon of 'imperial overstretch' is common to all Great Powers. Is the United States of America, the champion of liberal political order succumbing to this phenomenon? Is Covid-19 invasion on U.S.A accelerating the pace of the United States' collapse as a world power? The only means to answer these questions is to return to the process of deterioration and breakdown of the World Order that has evolved in the context of complex social and political systems. Jared Diamond, the author of *Guns Germs and Steel*, in his book *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*, has elaborated the theory of Rise and Fall of societies. According to Diamond, 'As their population grew larger than their frail and inefficient agricultural system could sustain, the Maya civilisation fell into a classic Malthusian trap. More people needed augmented agricultural production, but deforestation, flooding, drought, and soil exhaustion meant increased agriculture. A civil war over declining wealth and, eventually, the collapse was the outcome' (Diamond 2005). Diamond's inference is that Modern Western civilisation, the promoter and supporter of liberal political order could go the way of the Mayan civilisation (Ferguson 2012).

In this paper, the author has focused on the challenges posed by the Covid-19 outbreak to Western Civilisation, a promotor of liberal political order and inability of the liberal political order to check this crisis of humankind despite having scientific and technological advancement to a level, which has

not yet attained by any civilisation in known human history. The author believes that the rise of civilisation depends upon elite leaders' abilities to govern the affairs based on Rule of Law and acting innovatively or creatively to the challenges. Civilisations collapse when their leaders start governing affairs based on their whims and fancies rather than Rule of Law and lose potential to act innovatively or creatively. Moreover, the collapse of Civilisations also depends on the efforts of human beings to take the advancement of science and technology to the stage of automation. In the phase of automation, human beings start creating automatons, controlling life and death cycle, and altering Nature and reach a threshold where they claim themselves as God-like biblical figures *Nimrod* and *Pharaoh*. The decline of the civilisation becomes inevitable at this stage because GOD, who is regarded almighty in all religions of the world and has control over Life, Death, and the natural phenomenon, does not allow his creation to reach the threshold or enough point where human beings could become god-like and challenge HIS sovereignty.

The author is of the view that the fundamentals of Humanism, Rationalism, and Secularism have unlocked the potential of Western men and led them to direct their energies to reach the threshold where they can claim themselves as God or god-like. The Scientific Revolution that gave birth to Humanist religions, in which humans replaced God (Harari 2016). We, *Homo sapiens* with our transformation into *Homo permanence* or *Homo Deus* towards which we are heading swiftly with the rapid advancement of infotech, biotech, and nanotech, will meet our fate like the civilisations of Atlantis, the Nile Valley, Mesopotamia, and Minoa.

Many Biblical scholars suggest that viral diseases may have triggered what came to be known as the fifth, sixth and seventh plagues in Moses' time, during the ten plagues of Egypt. These scholars claim that viruses and bacteria are weapons of Nature, which are used by Nature to punish violators of the Laws of Nature. As we sense HIS presence in the world that surrounds us, and for some people, Nature is the framework in which God communicates His thoughts, most people locate God in Nature. Many thinkers, philosophers, and prophets concluded that famine, plague and war are an integral part of God's cosmic plan that's why people die from starvation, epidemics, and violence (Harari 2016) as we all know that after the famine, humankind's greatest enemies are plague and contagious diseases. To some degree, plagues and infectious diseases have influenced our history because they have become the greatest killers of humans and have eventually led human beings to think about some very important issues. Some experts say that the order in the world has changed and that the world will never be the same? What real change Covid-19 could usher in the world political order in the near future?

According to Jared Diamond (1997)-throughout our recent history, humanity's biggest killers- varicella, influenza, tuberculosis, malaria, plague, measles, and cholera- are infectious diseases that have originated from ani-

mals. The first proven dates are remarkably recent for many common infectious diseases: around 1600 B.C. for smallpox (as inferred from blemishes on an Egyptian mummified body), 400 B.C for epidemic parotitis (mumps), 200 B.C for leprosy, 1840 A.D. for polio, and 1959 for AIDS. Viral and bacterial infections were well known to ancient Greece and Rome. Numerous examples of such illnesses have been demonstrated by many of the ancient writings of the most prominent scholars from those days. For instance, many scholars assume that in the *Illiad*, which was written about 700 B.C, Homer portrayed anthrax, and Virgil too in his poems, who lived from 70–19 B.C. Thucydides, an Athenian historian, himself fell sick in the course of a rampant plague in Athens, which spread when the entire population was concentrated in the city during the war against Sparta (431 B.C). Some of the scholars even suggest that plagues may have contributed to the fall of Rome. The Antonine Plague (165 A.D. to 180 A.D.) slew approximately 5 million persons in the Roman Empire. William H. McNeill (1976), in his book *Plagues and Peoples*, said that the populace of the Roman Empire suffered from alien viruses that eventually led to the downfall of the empire in the West.

Black Death or Black Plague was global like the covid-19 plague and transmitted from state to state through travellers and traders moving across the Mongol empire. The Black Death plague that exploded in China was transported to the Crimean Peninsula by merchants via the Silk Route and proceeded to Constantinople and the coast of the Mediterranean Sea. Peter Watson (2006), in his book *Ideas: A History of Thought and Invention from Fire to Freud*, established a linkage between the Black Plague and Renaissance. According to him, due to Black Death, many areas of the countryside were short of people, which forced many landlords to give in to peasant demands and the resulting improvement in living standards.

Samuel P. Huntington (1968) in his seminal work titled 'Political Order in Changing Societies', established a theory of political decay along with the concept of authoritarian modernisation, and the notion that political development was a phenomenon separate from other aspects of modernisation. According to Huntington (1968), 'Political instability in modernisation of countries is a function of the gap between aspirations and expectations produced by the escalation of aspirations which particularly occurs in the early phases of modernisation.' In other words, political communities pursue modernity at the expense of politics and in the process fail to achieve the one because of their neglect of the other. The world witnessed a global surge towards democracy that began in the mid-1970s. There were only about 35 elected democracies in 1970, the number rose gradually to 120 in the next three decades (Fukuyama 2018). With the breakdown of Communism in Eastern Europe and the former Soviet Union a democratic wave emerged throughout that region which directs Francis Fukuyama to write *The End of History?* in which he declares that human history has reached its endpoint of humankind's ideological evolution in

the form of universalisation of Western liberal democracy as the final form of human government (Fukuyama, 1989). He suggested that the End of History would be a liberal state linked to a market economy, which was the most anticipated outcome of the collapse of communism. However, the trend towards democratisation has been reversed since the mid-2000s, and total numbers of democratic countries have declined (Fukuyama, 2018). The first observation made by Fukuyama in his seminal work '*The End of History*', is:

A remarkable consensus concerning the legitimacy of Liberal Democracy as a system of government had emerged throughout the world over the past few years.

Fukuyama's first observation signifies the importance of Liberal Democracy as a system of governance which promise a minimal degree of equal respect, embodied in individual rights, the rule of law, and universal adult franchise. Moreover, liberal democracy has been accepted worldwide as an instrument to counter the threat to individual liberty and solve the problem of *thymos*, *isothymia*, and *megalothymia*.

His second observation is:

We can also imagine future worlds that are significantly worse than what we know now, in which national, racial or religious intolerance makes a comeback.

Fukuyama's second observation is that despite the emergence and acceptance of liberal democracy as the final form of human institutions that could achieve the objectives of the Western Civilisation, there is still a threat to the Western Civilisation. This threat may emerge in three forms:

1. Ultra-nationalism or Fascism- the major challenge to liberalism is ultra-nationalism or fascism like Mussolini's fascism and the Nativist politicians in present day Europe and America.
2. Racism- the major challenge to liberalism is racial supremacy like Adolf Hitler's Nazism and the *Laïcité* of the Fifth Republic of France.
3. Religious intolerance or fundamentalism-the major challenge to liberalism is due to the rise of religious fundamentalism, i.e., Islam, Judaism and Hinduism. To get an insight into it, the author recommends going through the *La Revanche de Dieu*, written by Gelles Kepel (1991). In which he argued that from the 1970s onwards, the rise of religious, political movements had comparable origins in Islam, Judaism and Christianity: they were all born from a reaction to and had to do with the passing of the industrial age with a worldwide rewriting of political identities that moved from social to religious vocabulary. Moreover, he contended that Christianity was doomed to collapse as a coherent

ideology after five hundred years of experiences since it bore a fault line between two irreconcilable patterns. Therefore, future confrontation will happen between Islam and Judaism.

His third observation is:

It is true that Islam constitutes a systematic and coherent ideology, just like liberalism and communism, with its own code of morality and doctrine of political and social justice. The appeal of Islam is potentially universal, reaching out all men as men, and not just to members of a particular ethnic or national group. And Islam has indeed defeated liberal democracy in many parts of the Islamic world, posing grave threats to liberal practices even in countries where it has not achieved political power directly. The end of the Cold War in Europe was followed immediately by a challenge to the West from Iraq, in which Islam was arguably a factor.

Fukuyama's third observation is that:

1. Islam, as a systematic and coherent ideology, is a direct challenge to liberal democracy.
2. Islam has universal appeal, unlike ultra-nationalism and racism as it reaches out all men as men and does not confine to a specific ethnicity or nationality.
3. Islam is a real challenge to liberal democracy, not a hypothetical one. It has defeated liberal democracy in many parts of the Islamic world, i.e., Turkey, Pakistan, and Iran to name a few of them.
4. Islam is posing a challenge to liberal democratic practices, where it has not attained political power.

His fourth observation is:

what man had been seeking throughout the course of history was recognition, finally found it, universal homogenous state [Liberal Democracy] has solved the question of recognition.....by replacing the relationship of lordship and bondage with universal and equal recognition. It is 'End of History'.

Fukuyama's fourth observation is that:

1. The Western men (especially the Jews, who after 2,000 years of diaspora) had finally found what they had been seeking, i.e., recognition through the invention of liberal democracy, a final form of human institutions.

2. Liberal democracy has solved the problem of *thymos*, *isothymia*, and *megalothymia*. It has transformed the relationship between master and slave with universal and equal recognition.
3. The western men are more secure and protected under liberal democracy as there is no threat to life, and they enjoy freedom from religious dogmas, which is a necessary condition for scientific advancement.
4. The state that arises at the end of history is liberal as it recognises and protects through a system of law man's universal right to freedom, and democratic insofar as it exists only with the consent of the governed. Furthermore, it is the end of history, as the liberal democratic systems help western men to subjugate Heaven, destroy the Nature, conquer Death, and get rid of God.

His fifth observation is:

the decline of community life suggests that in the future, we risk becoming secure and self-absorbed last man, devoid of thymotic striving for higher goals in our pursuit of private comforts... But the opposite danger exists as well, namely, that we will return to being first engaged in bloody and pointless prestige battles, only this time with modern weapons... Indeed the two problems are related to one another, for the absence of regular and constructive outlets for megalothymia may simply lead to its later resurgence in an extreme and pathological form.

Fukuyama's fifth observation is that:

1. The end of the history, i.e. the spread of Liberal democracy across the globe will be unfortunate as it will trap a man in solving endless technical problems, environmental concerns, and the satisfaction of sophisticated consumer demands.
2. Islam may pose a grave threat to the liberal democratic system, and it may destroy the dream of establishing a universal homogenous state.
3. The followers of Islam may engage in bloody and pointless battles against liberal democratic states with modern, sophisticated weapons.
4. Efforts should be made to regulate *megalothymia* among Muslims through catharsis with immediate effect.

Francis Fukuyama predicted the victory of liberalism over Communism and Socialism that became a catalyst for globalisation and associated liberalisation of the economy. It was believed that the wave of neoliberalism was unstoppable. Therefore, policymakers across the globe embraced market-driven, private-capital oriented economic policies. Joseph Stiglitz, a famous economist, declared that the credibility of neo-liberalism's faith in unfettered markets as the surest road to shared prosperity is hobbling and currently is on life support system. His article *The End of Neo-liberalism and the Rebirth of History* is a befitted

reply to Francis Fukuyama's *End of History?* Surprisingly, Stiglitz's essay *The End of Neo-Liberalism and the Rebirth of History* was published when China reported its first case of what would later be named Covid-19. Moreover, in 2017, a paper entitled 'China's Position in the Next Step of Globalisation' told the world that a good reset of globalisation would rely on whether China throws its considerable weight behind a new strategy with some advanced economies turning inward (Jose P 2020).

However, Francis Fukuyama (2012, 2014) in his books *The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution* and *Political Order and Political Decay* highlighted the possibility of a modern liberal democracy decaying or going backwards. The discourse on the New World Order, which started with the publication of Huntington's *Origin of Political Order in Changing Societies* reached its apogee with the publication of Fukuyama's *Political Order and Political Decay*. It may be inferred from the latest writing of Fukuyama that efforts of establishing one-world government under theocratic, caesaropapist, and secular/nativist populist regimes have failed. The efforts to establish universal homogenous state [Liberal Democracy] has also failed. Therefore, the establishment of the one-world government is no more than a dream. Robert D. Blackwill, the author of *War by Other Means*, warns that Covid-19 is one of the two most incredible tests of the U.S. led international order since its founding (C.F.R., 2020). Thomas Wright, a senior fellow at the Brookings Institute, stated that nobody had discussed the social, political and economic influence of the virus on societies around the world since the outbreak of covid-19 declared by the W.H.O. (C.F.R., 2020). In a new Council for Foreign Relations special report, '*The End of the World Order and American Foreign Policy*', Blackwill and Wright discussed plague in the global context. In the face of the "radical international uncertainty", they studied the evolution of world order before Covid-19, and propose a roadmap for U.S. foreign policy.

Some experts say the order in the world has changed and the world would never be the same? Is it true? Covid-19 will fundamentally alter the world as we know it. The world order, its balance of power, conventional national security conceptions and the future of globalisation. Covid-19 pandemic has made us realise that globalisation has exposed people to risks that its advocates have never warned, or even thought, about (Jose P 2020). The lethal combination, without a cure, of an interconnected planet and a deadly virus, has brought humankind into an uncharted plane. We must face new political and social realities as we emerge from this existential crisis (Jacob 2020). The Pandemic of Covid-19 revealed the vulnerabilities of the liberal political order and the worst of the global liberal leadership's nativist impulses. It took too long for the United Nations Security Council to meet to discuss the pandemic inconclusively, which is testament to the insignificance of the U.N.

Regional institutions like SAARC, E.U. proved to be ineffective in their response to the challenges, which humanity faced in 2020. Ineffectiveness of

international institutions indicates that they are a pawn in the hands of the Great Powers; cash strapped international organizations like WHO, I.M.F., and World Bank and their goals are more oriented towards high-table security issues rather than to serve humanity at large. Members of International Organizations and Regional Organisations turned inward for solutions rather than coordination and cooperation. In the aftermath of the pandemic, capitalist economic globalisation has taken a considerable beating. An economist warns of a worldwide recession. In the new capitalist world order, this pandemic is bringing about changes and paving the way for the emergence of neo-nationalism. The first step of every significant player in the neoliberal order was to close borders, look inwards and localise.

Indian Prime Minister Narendra Modi's call for 'Vocal for Local', promoting domestic products in the wake of Covid-19 is worth mentioning here. The world may see high degree of state intervention in economic matters and an era of protectionism may again become the only solution to protect the national interest. We are now ushering in a period of re-nationalisation of the world with nationalist, extremist, or authoritarian leaders in power from Brazil, the U.S., China, and several countries in between. Due to this Covid-19, there is an economic slowdown or recession, and our healthcare systems have been exposed. We may see fragile states crumble as more impoverished areas of the world get hit by the virus, and multi-lateral states such as the European Union will be unable to sustain the strain. Liberal democratic governance is going to be challenged. It is going to pave the way for virtualisation of events, activities, and interactions, automation of processes and services, and political and economic decentralisation. A global surveillance system would come in place enabling the Anti-Christ to be exalted as head of the global governance as per Christian belief system as well as directions of the future course of actions mentioned in the Book of Revelation. As the world changed entirely after WWII, the world will completely change after this war against the invisible enemy. Covid-19 crisis has fractured the American political establishment and put a dent on U.S. global leadership as a champion of liberal political order. Covid-19 spread across the globe has exposed the inability of capitalism supported by liberal political order in protecting public interest with particular reference to healthcare requirements in the Western World. Yuval Noah Hariri warned that a global surveillance system would come in place in the wake of this pandemic. Extensive and intensive surveillance systems will provide governments opportunities to hack and manipulate the human heart and mind; democratic politics will mutate into an emotional puppet show (Hariri 2018). Hacking the human heart and mind means hacking human decision making, which will make Big Data algorithms more reliable and human feelings less reliable. Yuval stated that in the Pre-historic times, wars were fought for agricultural land, in the Industrial Age wars were fought for raw materials and in the 21st Century the country with Big Data will be the Superpower. As governments

and corporations succeed in hacking the human brain and emotions, we will be exposed to a barrage of precision-guided manipulation, advertisement and propaganda (Harari 2018). It might be easier for governments to manipulate our opinions and emotions that we will be forced to rely on algorithms rather than senses. It will usher overhauling of the U.N.O. and its related organisations, i.e., World Bank, I.M.F., WHO, and W.T.O. The Covid-19 Pandemic provided legitimacy to a terrifying new surveillance system and reshaping of world order under the leadership of a tyrant, as mentioned in the Book of Daniel and Revelation.

Ikenberry, G John (2011) in his article *The Future of Liberal World Order: Internationalism After America*, published in *Foreign Affairs* stated that wealth and influence are shifting from the Western world to the Eastern. The old U.S.-European dominated World Order is giving way to an increasingly shared one with growing non-Western states. An alternative, liberal world order a “Beijing Model,” would most probably replace the American rule-based international liberal world order. The ‘Beijing Model’ would be organised around entire blocks, spheres of influence, and mercantilist networks. In the wake of Covid-19 outbreak, some experts argue that the post-covid-19 world will not just less American, but it will also look less liberal.

Modern liberal Political World Order is the product of two world order building project that began with the Renaissance. One is the creation and growth of the modern nation-state system dating back to the Peace Treaty of Westphalia in 1648, which promulgated rules and principles associated with state sovereignty and norms of greater-power conduct. The other is the construction of the liberal order led by the U.K. over the last two centuries, which was inherited by the U.S. after the devastation of Europe in the two World Wars. Henry Kissinger (2014) in his seminal work *World Order* stated that the drift towards pan-regional sectarian confrontations must be considered a threat to world peace in an age of suicide bombings and proliferating weapons of mass destruction, justifying cooperative efforts by all responsible powers. According to Kissinger, the United States and China are both indispensable pillars of world order (Kissinger 2014). The liberal international political order is not just a collection of liberal democratic states but an international mutual-aid society—a sort of global political club that provides members with tools for economic and political advancements (Ikenberry 2011). The covid-19, which spread from China has become responsible for the recent economic downturn and has badly affected the champions of liberal political world order, and scholars are raising their doubts about an American led world economy and Pax Americana. During this pandemic, the doctrines of neoliberalism and market fundamentalism have been discredited, particularly among the emerging economies. Pronouncements of American led liberal political order decay indicates that States like China are catching up and growing more connected as per the rule-based international liberal order. In

the coffin of a rule-based liberal political order, Covid-19 may be the final nail.

This outbreak could give birth to a new world order like a phoenix rising from its ashes (Tocci 2020). Due to Covid-19 outbreak, we have locked ourselves at home to protect ourselves and our loved ones and community. Our children are not going to school. We work from home, limiting our outings for food and health purposes, streets are empty, giving our cities an eerily stillness we had not hitherto known. Our borders are closed, at times de jure and more often de facto, as mobility within and between Europe, the United States and Asia is down to the bone (Tocci 2020). There is an increasing risk of failing liberalism within liberal democracies. If China, with its political system, emerges as a global alternative, its power of attraction on liberal democracies may be dangerously irresistible.

This new 'Beijing Model' which through Belt and Road Initiative (BRI) and China Pakistan Economic Corridor (CPEC) vision making political and strategic alliances between Middle Eastern Countries like Israel, U.A.E., Bahrain, Turkey and aligning their geoeconomics and geostrategic relations with Russia and China in the wake of Covid-19 crisis will alter this Liberal International Political Order based on Treaty of Westphalia and hobble the Western Powers led Liberal Political Order. The Western Liberal World Order based on democratic ideals of the U.K., the U.S. and France and its three components, i.e. liberalism, universality, and preservation of order itself is being challenged in the wake of Covid-19. It is being argued that the Western Liberal World Order, which is neither liberal nor worldwide nor orderly, is failing. The result will be a world that is less free, less prosperous, and less peaceful (Haass 2018).

Henry A. Kissinger, in his article *The Coronavirus Pandemic Will Forever Alter the World Order*, states that the coronavirus has struck with unprecedented scale and ferocity. Its spread is exponential. The economic crisis that the Covid-19 outbreak triggered is quite complicated, and we have no precedent of such an event in human history. He warned that a global retreat from balancing power with legitimacy would cause the social contract to disintegrate both domestically and internationally. He asserted that the failure in managing this existential crisis to humankind as well as liberal world order could set the world on fire (Kissinger 2020). The world is likely to be less prosperous, and a global depression of great magnitude is haunting liberal world order economics. The world is stirring towards an era of Neo-Nationalism with decreasing free trade. The world will be less ideologically neo-liberal, and states will be less global as the Covid-19 Pandemic has challenged the logic of globalisation. The world is likely to be less politically free in an era of digitalisation and increased and intensive digital surveillance in the wake of Covid-19.

The events that are taking place across the world remind us of the famous lines of the Book of Revelation:

I saw another horse, deadly pale, appear immediately, and its rider was named Death, and Hades followed on its heels. They were granted jurisdiction over a quarter of the earth to kill by the sword, by drought, by plague, and by wild animals (Revelation 6:8). Then all the kings of the world, the rulers and captains, the rich and the mighty, all the peasants, the slaves and the people, all hidden in the caves and among the rocks of the mountains... The Great Day of His Retribution is here, and who can face it? (Revelation 6: 15–16)

Is it the beginning of the world's end, as mentioned in the Book of Revelation? Is the Covid-19 plague Nature's revenge as we distorted the immutable order of Nature? In the light of Scriptures and Traditions it may be concluded that: Firstly, God is setting a limit on human behaviour through the plague of Covid-19 and will correct human behaviour to ensure a balance of life on the earth through the plague of Covid-19. Secondly, it seems that God is compelling Satan/Lucifer to use his last weaponry system, i.e., Anti-Christ in this battle of goodness and evil that is the reason the whole world is under various kind of attack of Natural forces, i.e., floods, forest fire, Swarms of locust, asteroids marching towards earth, swarms of sun beetle, weakening of magnetic field of the earth, and typhoons. We have entered into the last phase of the appearance of Anti-Christ, and the eventuations that are occurring around the globe in the name of the Covid-19 outbreak is one of the major signs of his appearance. The struggle between the evil and good, which started with the creation of Adam and his descent on earth from Heaven, is now approaching into a final phase. It also reminds us of the Second Coming of Jesus Christ and the establishment of peace and Universal Homogenous State under his leadership.

A close analysis of Traditions reveals that the evil forces are being unleashed by God as per His plan so that they can meet their end. As a result of Covid-19 plague, the evil forces will get success in establishing their control over the natural order for the time being, and human beings will suffer a war of attrition. Production and delivery of goods and services will become highly centralised. Human beings will become redundant in most of the economic sectors. We will become highly dependent on the globalised governance system to meet our requirements. In the name of vaccination, basic human Nature will be altered. Most of us will be reduced to sub-humans. A microscopic community of Human beings will be transformed into Super Humans. Most of the work in factories will be done by Artificial Intelligence or Humanoids. Original human beings (*Homo Sapiens*) as a race will be reduced to a minimum level across the globe. Most of us will be altered genetically through germline/somatic gene therapy. George Orwell's 1984 (*Nineteen Eighty-Four*) world view and Aldous Huxley's *Brave New World* will be realised. The human mind, along with his body, will be hacked. We will find ourselves soon in the virtual world. Ordinary human societies will enter into a war of attrition. Social, political,

and religious institutions will be compelled to reform; otherwise, they will become redundant.

BIBLIOGRAPHY

- Arthur, Ferril. 1986. *The Fall of the Roman Empire*. London: Thames and Hudson.
- Carter, Joe. 2020. "How Should Christians Talk About the COVID-19 Pandemic?". The Gospel Coalition; www.thegospelcoalition.org/article/how-should-christians-talk-about-the-covid-19-potential-pandemic/; (accessed on March 01, 2020).
- Chotiner, Isaac. 2020. "How Pandemics Change History"; www.newyorker.com; <https://www.newyorker.com/news/q-and-a/how-pandemics-change-history>; (accessed on March 15, 2020).
- Council on Foreign Relations. 2020. "Covid-19 Tests World Order, Warns New C.F.R. Report". 28 (May); <https://www.cfr.org/news-releases/covid-19-tests-world-order-warns-new-cfr-report>; (accessed on April 1, 2020).
- Diamond, Jared. 1998. *Guns Germs & Steel: A Short History of Everybody for the Last 13,000 years*. London: Vintage, Penguin Random House.
- Diamond, Jared. 2005. *Guns Germs and Steel: A Short History of Everybody for the last 13,000 years*. London: Vintage, Penguin Random House.
- Diamond, Jared. 2011. *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*. London: Vintage, Penguin Random House.
- Donnelly, Ignatius L. 1882. *Atlantis: The Antediluvian World*. CreateSpace Independent Publishing Platform, 6 (July) 2018.
- Drexler, Madeline. 2002. *Secret Agents: The Menace of Emerging Infections*. Washington: Joseph Henry Press.
- Ferguson, Niall. 2012. *Civilisation: The West and the Rest*. London: Penguin Publishing Group.
- Fukuyama, Francis. 1989. "The End of History?". *The National Interest*, Summer: 3–18.
- Fukuyama, Francis. 1992. *The End of the History and the Last Man*. New York: Farar, Straus and Giroux.
- Fukuyama, Francis. 2002. *Our Post Human Future: Consequences of the Biotechnological Revolution*. New York: Farar, Straus and Giroux.
- Fukuyama, Francis. 2012. *The Origin of Political Order From Prehuman Times to the French Revolution*. London: Profile Books.
- Fukuyama, Francis. 2014. *Political Order and Political Decay*. London: Profile Books.
- Fukuyama, Francis. 2018. *Identity: Contemporary Identity Politics and the Struggle for Recognition*. London: Profile Books.

- Fukuyama, Francis. 2020. "The Pandemic and Political Order: It Takes a State". *Foreign Affairs*, Vol. 99, Number 4, July-August 2020.
- Georgi, Anat. 2020. "From Black Death to COVID-19: Science Advances, the Fear Remains"; www.haaretz.com; <https://www.haaretz.com/world-news/.premium.MAGAZINE-from-black-death-to-covid-19-science-advances-the-fear-remains-1.8691990>
- Gibbon, Edward. 1996. *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. David Womersley, London.
- Groube, Les. 2004. "In Digging into history: 50 years of the New Zealand Archaeological Association". In M Campbell (ed.), *Archaeology in New Zealand*, 47(4):108–111.
- Haass, Richard N. 2018. "Liberal World Order". Council on Foreign Relations; <https://www.cfr.org/article/liberal-world-order-rip>; (accessed on August 16, 2020).
- Hapgood, Charles H. 1966. *Maps of the Ancient Sea Kings: Evidences of Advanced Civilisation in the Ice Age*. Adventures Unlimited Press; Revised ed. Edition, 1997.
- Harari, Yuval N. 2011. *Sapiens: A Brief History of Humankind*. London: Penguin Random House.
- Harari, Yuval N. 2016. *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*. London: Penguin Random House.
- Harari, Yuval N. *21 Lessons for the 21st century*. London: Jonathan Cape.
- Huntington, Samuel P. 1968. *Political Order in Changing Societies*. New Haven and London: Yale University Press.
- Huntington, Samuel P. 1996. *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order*. New Delhi: Penguin Books.
- Huntington, Samuel P. 1993. "The Clash of Civilisations?". *Foreign Affairs*, Summer: 3–27.
- Ibn Khaldun. 2019. *The Muqaddimah: An Introduction to History*. Princeton: Princeton University Press.
- Ikenberry, John G. (2011). "The Future of the Liberal World Order: Internationalism After America". *Foreign Affairs*, Vol. 90, No. 3, May-June.
- Irad, Malkin. 2020. What the Immoral History of Pandemics Can Teach Us About the Coronavirus; www.haaretz.com <https://www.haaretz.com/opinion/.premium-what-can-history-teach-us-about-the-coronavirus-1.8684516>; (accessed on March 20, 2020).
- Jacob, Happymon. 2020. "Covid-19 and the Crumbling World Order", *The Hindu*, 13 (April); <https://www.thehindu.com/opinion/op-ed/covid-19-and-the-crumbling-world-order/article31324259.ece>; (accessed on April 14, 2020).
- Jose P, Jinoy. 2020. "Covid-19: Is this the End of Neo-liberalism?" *The Hindu Business Line*, 29 (March); <https://www.thehindubusinessline.com/opinion/covid-19-is-this-the-end-of-neo-liberalism/article31197779.ece>; (accessed on March 30, 2020).

- Kennedy, Paul. 1987. *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Changes and Military Conflict from 1500 to 2000*. London: Random House
- Kissinger, A. Henry. 2020. "The Coronavirus Pandemic Will Forever Alter the World Order". *The Wall Street Journal*, 3 (April); <https://www.henryakissinger.com/articles/the-coronavirus-pandemic-will-forever-alter-the-world-order/>; (accessed on May 13, 2020).
- Kissinger, Henry. 2014. *World Order: Reflections on the Character of Nations and the Course of History*. London: Allen Lane.
- Lee, Marcella. 2020. "How Does COVID-19 Compare to Some of the History's Most Deadly Pandemics?"; <https://www.cbs8.com/article/news/health/coronavirus/how-does-covid-19-compare-to-some-of-historys-most-deadly-pandemics/509-51e48847-4868-4425-a27c-d38efcee9b29>; (accessed on March 23, 2020).
- Levinovitz, Alan. 2020. "The Coronavirus Is Not Mother Nature's Revenge"; <https://foreignpolicy.com/2020/03/05/virus-natural-animals-coronavirus-nature-revenge/>; (accessed on March 24, 2020).
- McKibben, Bill. 2003. *Enough: Genetic Engineering and End of Human Nature*. London: Bloomsbury.
- McKibben, Bill. 1989. *The End of Nature*. London: Bloomsbury.
- McKibben, Bill. 2006. *The End of Nature*. New York: Random House Publication.
- McNeill, William H. 1976. *Plagues and Peoples*. London: Anchor Books.
- Miller, Judith. et al. 2001. *Germs: Biological Weapons and America's Secret War*. New York: Simon & Schuster.
- Miller, Michael. 2020. "The U.S Government Is Vulnerable to Virus Chaos: Reshaping Institutions and funding can help save lives"; <https://foreignpolicy.com/2020/03/05/coronavirus-united-states-government-response/>; (accessed on March 23, 2020)
- Myers, Norman. 1992. "The Primary Source: Tropical Forests and Our Future". London: Norton and Company.
- Perkins, Bryan Ward. 2006. *The Fall of Rome And the End of Civilisation*. London: Oxford University Press.
- Piganiol, Andre. 1950. "The Causes of the Fall of the Roman Empire". *The Journal of General Education*, Vol. 5, No. 1, October: 62–69.
- Preston, Richard. 2002. *The Demon in the Freezer: A True Story*. New York: Random House.
- Quigley, Caroll. 1966. *The Evolution of Civilisations*. New York: Mcmillan
- Quigley, Caroll. 1966. *Tragedy and Hope: A History of the World in our Time*. New York: Mcmillan.
- Robertson, Pat. 1991. *The New World Order: It Will Change the Way You Live*. New York: Word Publishing.

- Schadlow, Nadia. 2017. *War and the Art of Governance: Consolidating Combat Success into Political Victory*. Washington: Georgetown University Press.
- Schelden, Peter. 2020. "The Black Death: What Bubonic Plague Reveals About COVID-19 Coronavirus Pandemic"; <https://www.medicinenet.com/script/main/art.asp?articlekey=229027>; (accessed on March 26, 2020).
- Sorokin, Pitrim A. 1957. *Social and Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law, and Social Relationships*. London: Oxford University Press.
- Spengler, Oswald. 1923. *The Decline of the West*. Translation by Charles Francis Atkinson. London: Oxford University Press.
- Spinney, Laura. 2020. "Closed borders and Black Weddings: What the 1918 Flu Teaches Us About Coronavirus"; <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/11/closed-borders-and-black-weddings-what-the-1918-flu-teaches-us-about-coronavirus>; (accessed on March 12, 2020)
- The New Jerusalem Bible. 1994. Darton Longman and Todd, London.
- Tocci, Nathalie. 2020. "International Order and the European Project in Times of Covid-19". Al Istituto Affari Internazionali; <https://www.iai.it/en/pubblicazioni/international-order-and-european-project-times-covid19>; (accessed on August 16, 2020).
- Toynbee, Arnold. 1958. *A Study of History*. Reprint Edition. 1988. London: Oxford University Press.
- Tucker, Jonathan B. 2002. *Scourage: The Once and Future Threat of Smallpox*. New York: Grove Press.
- Vico, Giambattista. 1744. *The New Science of Giambattista Vico*. Trans. Thomas G. Bergin and Max H. Fisch. Ithaca: Cornell UP, 2nd ed. 1968.
- Waddell, L. A. 1929. "The Makers of Civilisation in Race and History". London: Luzac & Co.
- Watson, Peter. 2002. *The Modern Mind*. London: Harper Perennial.
- Watson, Peter. 2006. *Ideas: A History of Thought and Invention, from Fire to Freud*. London: Harper Perennial
- Wilson, Collin. 1996. *From Atlantis to the Sphinx*. Illustrated Edition. 2004. Newburyport: Weiser.
- Woolley, L. 1953. *A Forgotten Kingdom*. London: Penguin Pelican.

Duško Radosavljević¹

Univerzitet Union

Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkić u Novom Sadu

Pandemija, autoritarnost i kako joj se odupreti?

Demokratska nastojanja²

U doba pandemije i klimatskog haosa 'poštovanje nauke' traži promenu samog režima. Moguća je desničarska verzija promene, motivisana nacionalizmom, ili levičarska, koja redistribuirá moć i bogatstvo i štiti ljudska prava i prava manjina.

Paul Mason

SAŽETAK

Autor će nastojati da ukaže na svakovrsno korišćenje zbiljske globalne pošasti, što pandemija svakako jeste, na učvršćivanje vladajućih struktura, dalje jačanje autoritarnih tendencija i ugrožavanja ljudskih prava, kao i na moguće i nužne demokratske odgovore na ovako postavljenu situaciju. Osnovano tvrdimo da se novi udari autoritarnosti javljaju kao izraz nesposobnosti iznalaženja optimalnih rešenja za ovu situaciju. Umesto toga imamo elemente ekskluzivnosti i mesijanstva vladajućih elita, zaštitnika nacija. Zato ne čudi da se ogroman broj građana ne miri sa predloženim rešenjima, ni sa pozicijom pasivnih posmatrača

1 Kontakt: vpans2010@gmail.com

u akcijama vladajućih, gde su uložili vrlo visoki – životi građana. Demokratske aktivnosti kojima bi se suzbile autoritarne tendencije su jasno razgraničene između pozitivnih aspekata globalizacije, nasuprot podrške nacionalizmu; jačanje pozicije aktivnog građanstva u društvu; ponovno učenje ljudskih prava, sa naglaskom na prava da se bude zdrav; suzbijanje društvenih nejednakosti, od lokalnog do globalnog nivoa.

KLJUČNE REČI: *pandemija, autoritarnost, pretnja, nastojanja, demokratija*

1. UVOD

Malo je ključnih riječi u polju politike toliko zanemareno kao što je to bio strah.

(Podunavac, Keane, Sparks 2008, 24)

U tekstu ću nastojati da ukažem na svakovrsno korišćenje zbiljske globalne poštasti, što pandemija svakako jeste, zatim na učvršćivanje vladajućih nedemokratskih struktura, kao i dalje jačanje autoritarnih tendencija i suštinskog ugrožavanja ljudskih prava, ali i mogućnosti iznalaženja demokratskih platformi i odgovora za ovako postavljenu situaciju.

Smatramo da je pandemija Covida-19 najveće globalističko prikazanje i iskušenje za moderna društva u XXI veku. Ova situacija baca u senku događaje koji su determinisali dosadašnje globalističke procese: revolucije iz 1989. godine, 11. septembar 2001. godine, svetsku ekonomsku krizu iz 2008. godine, kao i događaje iz 2016. godine – Britansko ne EU i trijumf Trampizma³. Ovo je obrazac prve postmoderne pandemije, koja se simultano proširila širom planete, proizvodeći različite modele političkih ponašanja, među kojima se ističu oni sa negativnim predznakom.

Imajući neizgrađenu i nedelotvornu globalističku scenu, koja se posebno ogleda u nedostatku institucionalnih struktura i mehanizama za sprečavanje ovakvih situacija, ili bar za saniranje negativnih posledica iste, znatan broj država se protiv pandemije bori(o) jačanjem autoritarnih pravila, bitnim sužavanjem i korpusa ljudskih prava. Osim posvemošnje neefikasnosti u ovim aktivnostima, zabrinjava veliki stepen netransparentnog i arbitrarnog ponašanja, koje je rezultovalo isključivanjem građanstva, civilnog društva i ekspertske grupa u iznalaženje mogućih rešenja. Tu dodajemo i nespremnost da se u ovu aktivnost uključe i akteri iz političke opozicije. Sa visokim stepenom arogancije

3 O Trampizmu: Babones, Salvatore. 2018. *The New Authoritarianism. Trump, Populism and the Tyranny of Experts*. Cambridge: Polity Press; Bishara, Marwan. „Trampizam ili Trampitazija“. Al Jazeera, 06. jun 2019. godine.

izbегava(la) se rasprava o poreklu, razmerama i mogućim rešenjima za sanaciju zaraze, kao i drugim mogućim iskušenjima u kojima bi se moderno društvo opet moglo naći. Mi polazimo od stava da se novi udari autoritarnosti javljaju usled krajnje nesposobnosti iznalaženja optimalnih rešenja za ovu i slične situacije. Zato imamo elemente ekskluzivnosti i mesijanstva vladajućih elita, zaštitnika nacija, sa čudotvornim rešenjima. Stoga nije čudo da su se mase ustalale, da ogroman broj građana niti veruje vlastima, niti se miri sa predloženim rešenjima opcija na vlasti, ali, simultano, ni sa pozicijom pasivnih posmatrača u predvidljivim akcijama vladajućih, jer su ulozci vrlo visoki – životi samih građana.

Naravno, situacija krize može da ponudi i bitno drugačije odgovore na ovako postavljenu situaciju, odgovor koji bi zadovoljio većinu uznemirenih građana. To bi bile svojevrsne demokratske aktivnosti, kojima bi se suzbile autoritarne tendencije, među kojima bi bilo jasno razgraničenje između pozitivnih aspekata globalizacije, nasuprot podrške nacionalizmu, zatim jačanje pozicije aktivnog građanstva u društvu, ponovno učenje i vraćanje svojevrsnog „kulta poštovanja ljudskih prava“, sa naglaskom na pravo na zdravlje pojedinaca i društva u celini, kao i suzbijanje opštih društvenih nejednakosti, od lokalnog nivoa, završno sa globalnom pozornicom.

2. PANDEMIJA I AUTORITARNOST

... strah vreba ulicama kada neočekivano stignu naoružani predstavnici države.

(Podunavac, Keane, Sparks 2008, 15)

Globalna pošast, pandemijska korona-virusa, u kratkom se vremenskom periodu potvrdila kao prva postmoderna zaraza, obuhvatajući skoro svaki kutak našeg zajedničkog sveta. Na golemu je iskušenja bacila vlade modernih zemalja, koje su, većinom, zaplašene masovnošću pojave i elementarnim neznanjem o istoj, posegnule za najtežim oružjima, i to ne samo figurativno. Kao jedna od karakteristika ovoga perioda javilo se (ne)svesno ugrožavanje ljudskih prava, ograničenja i suspendovanja međunarodnih konvencija, umesto političkih, preovladavala su (i još preovladavaju) policijska rešenja. Mi ćemo se osvrnuti na neke autore koji su pisali o ovoj temi.

U svome sažetom i podsticajnom tekstu, "Authoritarian threats, democratic responses", objavljenom u časopisu "Social Europe", britanski autori Luk Kuper (Luke Cooper) i Gaj Ejčison (Guy Aitchison) izražavaju svoju bojazan o tome da je velika kriza, izazvana pandemijskom Covid-19, pomogla uspostavljanju znatno širih oblika autoritarizma, nacionalističkog oblikovanja politike, a sve na uštrb moguće artikulacije naprednih i slobodnih alternativa. Zbog toga oni upozoravaju na četiri glavne opasnosti koje su pratioci krize:

1. Proces *deglobalizacije*, gde se uočava da aktivnosti regionalne privrede postaju značajnije nego globalna ekonomska dešavanja. Države u znatnoj meri mobilišu značajna sredstva i izvore, u nameri da sačuvaju svoja domaća tržišta od problema koje njihove privrede imaju zbog pandemije. Problem je ovde što se stvaraju barijere za slobodno kretanje ljudi, koji ostaju zarobljenici zatvorenih tržišta i granica, te sprečeni da svoje sposobnosti iskažu na tržištima van matične države.

2. Svojevrsni *preporod* nacionalne države, koja zatvara svoje granice, kao produkt pandemije, ohrabruje veći stepen birokratskog i centralističkog upravljanja, umesto podsticanja demokratske participacije. Tome doprinosi činjenica da su države koje su bile efikasnije u borbi protiv zaraze svoj uspeh zasnivale na centralističkom organizovanju resursa i njihovoj planskoj raspodeli. Tako je ispalo da se mogućnost da se situacija sa pandemijom promišlja i način suprotstavljanja istoj organizuje slično kao u vremenima rata, sa znatnim birokratskim rešenjima, gde se svesno isključuju određene potrebe znatnog broja građana.

3. Odnos prema poštovanju *ljudskih prava*, kao i prilikom pomenutih velikih događaja, pokazao se kao izuzetno problematičan. To je jako opasno, zato što su ljudska prava ionako kategorija koja nije široko prisutna u mnogim zemljama u svetu, odnosno ovakve situacije se po pravilu koriste da bi se ta krhka osnova dodatno smanjila.

4. Ovakve krize samo još više osvetle visoki stepen *nejednakosti*. Moderni kapitalizam, koji se razmahao nakon 1989. godine, znatno je doprineo uspostavljanju političke forme autoritarne i kleptokratske države. U vremenu svakovrsnih finansijskih operacija i špekulacija, sa malo ili nimalo produktivnog investiranja, prisustvujemo daljem širenju globalne nejednakosti.

Luksemburški politikolog Florijan Biber (Florian Bieber) u tekstu „Autoritarizam u doba korona virusa”, objavljenom u časopisu „Foreign policy”, iznosi stav po kome je pandemija diktatorima, ali i demokratskim državama, pružila priliku za moguće zloupotrebe, sa realnom opasnošću da privremena rešenja pretvore u trajna, tako da korona-virus, osim ugrožavanja globalnog zdravlja, može biti poguban i po samu demokratiju.

Biber kaže kako su populistički i autokratski lideri bili loše pripremljeni za pandemiju. To, kao i prezir prema nauci i stručnosti, kombinovano sa nepotizmom, zanemarivanjem državnih institucija, uključujući zdravstvenu zaštitu, učinilo je ranjivijim vlasti poput američkog predsednika Donalda Trampa (Donald Trump), meksičkog predsednika Andresa Manuela Lopesa Obradora (Andres Manuel Lopez Obrador) i brazilskog predsednika Žaira Bolsonara (Jair Messias Bolsonaro). U drugoj etapi „borbe sa pandemijom” ide se na stvaranje protivnika: tako je u SAD Foks njuz okrivio opozicionu Demokratsku stranku da preuveličava pretnju, dok su „u Srbiji i Turskoj prorežimski mediji dali

prostor stručnjacima i takozvanim stručnjacima koji su tvrdili da je njihova populacija genetski zaštićena od infekcije”, navodi Biber.⁴

Biber ocenjuje da pandemija „dugoročno može potkopati autokratske vođe – jer uobičajena taktika pronalaženja žrtvenog jarca ne uspeva, a građani počinju da uvažavaju vrednost stručnosti i funkcionisanja institucija”.⁵ Zatim dodaje da „moćnici, ako im zapreti gubitak legitimiteta, verovatno će udvostručiti svoju autoritarnu praksu i iskoristiti vanredno stanje za konsolidaciju vlasti”.⁶

Ovaj autor nas podseća i da je dosta ranije, pre nego je pandemija ugrozila svet, počeo proces pada demokratskih vrednosti, te da je od 2006. godine zabeleženo da ima više zemalja širom sveta u kojima demokratija nazaduje, od onih u kojima se unapređuje, gde slučaj zemalja Zapadnog Balkana nikako nije usamljen.⁷ Zato on kaže da sada, dok države širom sveta uvode vanredne mere u borbi protiv širenja virusa, to koriste diktature, ali da se i demokratske zemlje u znatnoj meri ne ustručavaju u ograničavanju građanskih prava i sloboda. Nisu samo sloboda okupljanja i kretanja jedina temeljna prava koja su ograničena, nego su u više zemalja odloženi i izbori, da bi se predlog za odlaganje izbora, doduše stidljivo, javio i u SAD.⁸

Jan Verner Miler (Jan-Werner Müller) svoj tekst „Opasnosti vanrednog stanja” započinje tvrdnjom: „Nema sumnje da je pandemija korona virusa proizvela ozbiljnu globalnu krizu. I nema sumnje da će nosioci vlasti pokušati da iskoriste priliku da prošire svoja ovlašćenja. Neki verovatno neće hteti da se odreknu novih ovlašćenja kada pretnja prođe” (Muller 2020). Zatim kaže da su autoritarni lideri sposobni da nekad izmišljaju lažne krize, posebno onda kada im je to potrebno. Zato kada se pojavi prava kriza, mere i aktivnosti koje, s obzirom na situaciju, nije teško opravdati autoritarne vođe koriste za obračun sa političkim protivnicima. Kao primer navodi da se odredbe antiterorističkih zakona, usvojenih u SAD posle 11. septembra 2001. godine, široko i rutinski koriste za potiranje legitimnih oblika izražavanja drugačijeg političkog mišljenja.

Posebna karakteristika pandemijske krize je u tome što su oblici protesta protiv nosilaca vlasti onemogućeni. Miler navodi da je bilo nemoguće organizovati proteste posle najave ustavnih promena, ruskog predsednika Vladimira Putina (Владимир Владимирович Путин), jer su isti zabranjeni, sa obrazloženjem da bi okupljanje doprinelo širenju virusa. Slično je ponašanje i mađarskog

4 Danas, 31. marta 2020. godine.

5 Isto.

6 Isto.

7 Biber je svoje viđenje ovoga fenomena šire eksplicirao u knjizi *Uspom autoritarizma na Zapadnom Balkanu*, objavljenoj ove godine u Beogradu, u Biblioteci XX vek.

8 BBC. 2020. „Amerika i izbori: Tramp traži odlaganje glasanja za predsednika”. BBC, 30. jul 2020.

premijera Viktora Orbána (Orbán Viktor)⁹, jer i on svoje odluke može da pravda merama distanciranja, koje propisuju da se ne dozvoljava okupljanje velikog broja ljudi na istom mestu u isto vreme. Tako autokrati, kaže Miler, mogu da koriste naizgled razumne mere predostrožnosti u cilju sprovođenja svojih planova bez ikakve kontrole i protivljenja.

Tragajući za odgovorom na pitanje „šta se može preduzeti?“, Miler navodi stav da bi u funkcionalnim demokratijama parlamenti i sudovi morali nastaviti sa radom, jer kompanije i škole mogu da rade na daljinu, pa onda ne sme biti razloga da i parlamenti i sudovi ne učvršćuju „demokratiju na daljinu“, svojim doprinosima. Dalje kaže da parlamenti, koji decenijama gube moć u odnosu na izvršnu vlast, mogu pristati na upravljanje dekretima, ali selektivno i na strogo ograničeno vreme, ali samo u onim situacijama kada bi konvencionalna načela vladavine prava usporila usvajanje mera za prevazilaženje krize. „Vladavina zakonima, kao suprotnost vladavini dekretima, može imati nedostataka u situacijama kada treba brzo angažovati resurse i proizvesti vakcinu, ali apsolutno nema osnova za suspenziju vladavine prava kao opšteg načela (suprotno tvrdnjama istaknutih teoretičara vanrednih stanja kao što je bio nemački pravnik Carl Schmitt)“ (Mulerr 2020).

Razmišljajući o sprečavanju pretvaranja vanredne situacije u trajno stanje, Miler se priklanja stavu američkog teoretičara Brusa Akermana (Bruce Ackerman) o mehanizmu „rastuće kvalifikovane većine“. Ovaj mehanizam kaže da se usvojeni zakoni i uredbe mogu periodično produžavati, s tim da se, prilikom svakog produženja, potrebna većina mora uvećati za određeni broj glasova. Time bi imali situaciju da se fokus političke debate usmeri na najvažnije pitanje – da li je došao trenutak za izlazak vanredne situacije i da li su se stekli uslovi za povratak u staro stanje stvari? Na ovaj bi se način istaklo pitanje zaštite osnovnih prava, jer, Miler podseća, pokušali su Tramp i Džonson (Boris Johnson) isposlovati pravo pritvaranja građana za vreme pandemije.

Među retkim domaćim autorima koji su pisali autoritarizmom u periodu pandemije našu pažnju su privukli Miroslav Samardžić¹⁰ i Vladimir Ilić. Samardžić u svome tekstu, „Neoliberalni uzroci pandemije korona virusa“, upire prstom u mogući izvor problema, pa kaže: „Nije dovoljno da samo lekari i biolozi govore o aktuelnoj pandemiji. Potrebno je odgovoriti i na pitanje zašto je većina razvijenih država kolabirala u situaciji kada je njihovo delovanje najpotrebnije. Razlog je neoliberalni koncept društvenog sistema“ (Samardžić 2020).

Samardžić se zalaže za propitivanje koncepta suverenosti, a sve vezano za ovaj veliki pandemijski izazov. On kaže da savremene države nemaju moguć-

9 Više o Orbanu i njegovim namerama: Bešker, Inoslav. 2020. „Orbanov manifest. Orbanizam kao vodeća doktrina u Evropi, u saglasju sa putinizmom i trampizmom“. Globus, 21. 10. 2020.

10 Zrenjaninski socijalni forum.

nost da suzbijaju ekonomske krize, ali su takođe države nesposobne i da suzbijaju epidemije. Razlog leži u razorenim sistemima javnog zdravstva, komercijalizovanim i privatizovanim, te stoga nisu pripremljeni, a ni opremljeni za odbranu društva od velikih epidemija. Umesto toga, oni se sve više specijalizuju za lečenje bolesti bogatih ljudi, što donosi dobru zaradu.

Ovaj autor se zalaže da svaka država mora biti sposobna da samostalno omogući preživljavanje svojih stanovnika, kada se dese velike katastrofe. To znači da država mora da bude strateški orijentisana i sposobna da odbrani društvo od nepredvidivih katastrofa. Sudbina društva ne može se prepustiti isključivo čudima tržišta. Zato privredne delatnosti ne smeju biti organizovane isključivo na tržišnim principima. Potrebno je, na nacionalnom nivou, održavati u životu sve delatnosti koje su neophodne za opstanak stanovništva u kriznim situacijama. Osnovni lekovi se moraju samostalno proizvoditi, bez obzira što se na svetskom tržištu mogu kupiti jeftiniji. Srbija se tako, po neoliberalnim preporukama, specijalizovala za proizvodnju setova automobilskih kablova, da bi izgubila one industrijske grane čije je postojanje neophodno u situaciji, u kakvoj se sada nalazimo. Početna nestašica zaštitnih maski, čija proizvodnja nije tehnološki zahtevna, najbolji je dokaz za to.

Samardžić sumira da se Srbija sa pandemijom suočila kao razorena država, sa zdravstvenim sistemom koji je odavno kolabirao, kao i sa društvom koje je deklasirano naglom promenom. Po njemu su to učinci neoliberalne tranzicije, iz čega sledi zaključak da nas korona-virus opominje da nam je nužno neophodna promena sistema. Uz upozorenje: „Ukoliko do nje ne dođe umiraćemo, kao domoroci, pored reke pune ribe” (Samardžić 2020).

Vladimir Ilić svoj opori prikaz situacije započinje stavom: „Klasno društvo podrazumeva preživljavanje socijalno i biološki jačih. U vremenu krize istrebljivanje slabijih se intenzivira” (Ilić 2020). Opšti utisak o borbi sa pandemijom je više nego porazan, ona samo otkriva suštinu društva u kojem živimo: „Korona zaoštava borbu za opstanak ljudi i njihovih grupa u takmičarskom društvu. Najbogatiji su ubrzali svoje bogaćenje; posredna klasa radi 'od kuće'; radnička klasa inficira se u prepunim halama i autobusima; stanari domova za stare, nemoćne i onesposobljene umiru” (Ilić 2020). Ilić upozorava da su ljudi nalik na to kakvo im je društvo, a da je njihova priroda sveukupnost društvenih odnosa. Samo što su danas, više nego ikad, ti odnosi zverski. Svedoci smo borbe za socijalno preživljavanje, jer je pandemija ovu aktivnost transformisala u borbu za osnovno biološko preživljavanje starih, nemoćnih i bolesnih.

Ilić dosta rezolutno insistira na sledećem stavu: „Politika očuvanja ekonomije, rasta profita, povećavanja zaposlenosti, porasta primanja, odvija se uz plaćanje životima najslabijih član/ov/ic/a društva. Država ima mehanizme da prinudi ekonomske činioce na odgovorno ponašanje: postoji mogućnost uvođenja kaznenih poreza za firme i selektivnog štampanja novca za najugroženije. Ekonomski efekti primene takvih mehanizama bili bi veoma loši. Ali bi preživele hiljade onih koji umiru i koji će umreti” (Ilić 2020). Stoga nije čudno

što sumorno zaključuje: „Izabrali smo ekonomiju, odnosno preživljavanje naj-sposobnijih... Mi smo dobrovoljni dželati” (Ilić 2020).

Najpoznatiji svetski „kejnolog” Robert Skidelski (Robert Skidelsky), duboko uronjen u ekonomsku problematiku pandemije, kaže sledeće u tekstu „Korona i Keynes”: „Najviše me plaši mogućnost povratka u loše stare dane kada se fiskalna ‘slavina’ zavrtala i odvertala u trenutcima panike ili iz političkih razloga. Cilj fiskalne politike treba da bude uravnoteženje ekonomije u tački pune zaposlenosti. Ne smemo dozvoliti političarima da se igraju porezima i državnom potrošnjom” (Skidelski 2020). On podseća da smo osuđeni živeti u svetu neizbežne neizvesnosti, jer modeli ortodoksnih ekonomista, posebno u situacijama kriza, zanemaruju tu činjenicu. To je tako jer su, po Skidelskom, ekonomisti stvarno čudni ljudi.

Razmatrajući mogućnost značajnijeg prihvatanja rada na daljinu, naime, ovakve situacije zaposlene i poslodavce privikavaju na ideju o radu od kuće, Skidelski razmišlja i koliko bi takva promena mogla uticati na odnos ljudi prema samom radu? Kao, i da li će tehnologija doneti više slobodnog vremena, i da li će se novo-oslobođeno vreme iskoristiti za još više rada? O veoma popularnom izumu – „radu na daljinu” Skidelski kaže: „Veoma sam sumnjičav prema ideji rada na daljinu, jer sve ukazuje na to da su socijalni odnosi u koje stupamo na radnom mestu jedna od najvažnijih dobrobiti zaposlenja. Štaviše, ako zanemarimo određena zanimanja, rad od kuće ne bi nimalo uvećao slobodno vreme, jer bismo stalno bili pod nadzorom. Potrebno je izbeći atomizaciju radne snage, uz postepeno smanjivanje količine vremena koje ljudi moraju provoditi radeći, zajedno, u zajedničkom prostoru, da bi mogli da žive” (Skidelski 2020).

Skidelski misli da problemi u vezi sa radnim vremenom nastaju jer su sindikati preslabi da putem kolektivnih pregovora isposluju povećanje plata, na osnovu dobitaka ostvarenih rastom produktivnosti. Zato smatra da država može i mora uvesti znatno veće poreze za najbogatije, pa te prihode koristiti da uvede univerzalni osnovni dohodak za sve građane, nezavisno od rada. Situacije kao što je ova sa pandemijom mogu biti idealno vreme da se o tome misli i da se situacija rešava.

3. IZBORI U REGIONU I KORIŠĆENJE PANDEMIJE

Kako je Čerčil mogao izgubiti izbore kada ih je on organizovao?

(Josif Visarionovič Staljin)¹¹

Idući bliže aktivnostima u našem Regionu (zemlje bivše Jugoslavije), postavlja se pitanje da li korona-virus učvršćuje vlasti na zapadnom Balkanu, odnosno koliko je to uticalo na politički život? To je bitno jer su čak zemlje regiona u ovome periodu održale izbore – u Srbiji, Hrvatskoj, Severnoj Makedoniji i Crnoj Gori.

U izborima u *vreme korone* nije teško ustanoviti da su u Srbiji, Hrvatskoj i Severnoj Makedoniji najviše glasova osvojile partije koje su u izbore ušle sa pozicije vlasti. Iako je opozicija, podeljena u tri kolone pobedila u Crnoj Gori, i ovi su izbori imali karakteristike napred navedenih u regionu. Tako je u Srbiji Srpska napredna stranka (SNS) osvojila više od 60% glasova, dobijajući tako mogućnost da samostalno formira Vladu Srbije, mada tu mogućnost nije iskoristila puna četiri meseca nakon okončanja izbornog procesa¹².

U Hrvatskoj je Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) spoznala da su na parlamentarnim izborima pobedili ubedljivije nego što su se nadali, vrlo brzo su konsolidovali potrebnu većinu za izbor novog kabineta Andreja Plenkovića, koji odaje utisak da je već zaboravio na (ne)izvesnu izbornu utrku. Ovde naglašavamo da je u Hrvatskoj, koja je članica Evropske unije, sam izborni proces u mnogo čemu iznad postojećeg stanja u Srbiji, kao i da je sama kampanja bila mnogo „čistija” od one koja je vođena u Srbiji, iako su određene karakteristike, kao što je „funkcionerska kampanja” i „rezultati u borbi sa pandemijom”, korišćene preko granica dobrog ukusa.

Donekle je situacija drugačija u Severnoj Makedoniji, jer, ako poredimo ovaj slučaj sa rezultatima SNS i HDZ, pobeda Socijaldemokratskog saveza Makedonije (SDSM) nije toliko ubedljiva, ali je za region verovatno najznačajnija, ostvarena u situaciji veoma jasne političke podele društva i prilične izjednačenosti opcija, gde je partija Zorana Zaeva (Зоран Заев) zasluženostvarila početnu prednost za formiranje vlade, te nastavak ispunjenja dosta ambicioznog paketa političkih i ekonomskih reformi. Mišljenja smo da mnogobrojne zamerke na izborni proces prvenstveno u Srbiji, zatim u Crnoj Gori, pa i u Hrvatskoj, ne bi mogli navesti i za Severnu Makedoniju, imajući u vidu velike napore vladajućih partija u proteklom periodu da se izbori uopšte spro-

11 Bosiljčić, Bojan. 2020. „Winston Čerčil i lažne vizije Eldorada”. UGS Nezavisnost. 15. jula 2020.

12 Značajan deo opozicionog korpusa u Srbiji, posebno Savez za Srbiju, bojkotovao je junske izbore, usled mnogobrojnih kršenja izbornih pravila u dužem vremenskom periodu.

vedu¹³, zatim spoljašnje okolnosti, pandemiju i jednu izrazito jaku antisistemsku opozicionu partiju.

Zajedničko za ove tri pobjedničke partije jeste da su veoma snažno isticala uspešnost u borbi sa korona-virusom, posebno je to bio slučaj u Srbiji, gde se nakon izbora pokazalo da je pobjeda nad zarazom, neukusno reklamirana u spotovima SNS-a, dosta daleko. Očigledno je bilo da je borba sa pandemijom korišćena kao aktivna pomoć vladajućim strukturama da očuvaju političku prednost.

Donekle drugačiji je slučaj sa Crnom Gorom. Na izborima krajem avgusta, koji su došli nakon što je zemlja veoma oštrim merama, prilikom prvog talasa pandemije, postigla dobre rezultate, te sebe proglasila „destinacijom bez korone“, desio se problem, jer je u drugom talasu došlo do situacije da Crna Gora ima najveći broj zaraženih po glavi stanovnika u čitavoj Evropi. To je pravdano stavom da je vlast učinila mnogo, ali se ne može ostati odsečen od sveta, da se mora poštovati protok ljudi, a pre svega činjenica da Crna Gora živi od turizma. Ova situacija, povezana sa drugim faktorima¹⁴, doprinela je neubedljivoj pobjedi heterogene opozicije, sa dosta nejasnim programom za vladavinu.

Ovde bi se podsetili reči hrvatskog sociologa Dražena Lalića: „Onaj koji upravlja krizom on pobeđuje na izborima – to je aksiom u politikologiji“ (BBC 2020a). On takođe zaključuje da kriza na Balkanu nije izazvana samo korona-virusom, već, što je mnogo bitnije, i brojnim unutrašnjim faktorima u društvima. Mi ćemo dodati da je pandemija u određenom periodu dobro sakrila probleme pomenutih društava, da su vladajuće strukture, u različitim količinama, dobro koristile strah građana od nepoznatog i strašnog neprijatelja, dodajući spisku svojih nekompetencija i strahoviti nemar prema javnom zdravlju. Politički profit je bio važniji od broja života kojim će biti plaćen.

13 Makedonija je imala pravilo da tehnička, prelazna vlada organizuje izbore, kako bi rezultati bili opšte prihvaćeni. Mandat istoj se znatno produžio zbog pandemije.

14 Gligorov, Vladimir. 2020. „Napomena o izborima u Crnoj Gori“. Peščanik.net, 05. 09. 2020.

4. KAKO SE ODUPRETI AUTORITARNOSTI. ŠANSE ZA OPORAVAK DEMOKRATIJE

Strah, rezignacija i apatija velika su pobjeda kapitalizma. Uvjeriti nas da se više nema šta učiniti, da nema alternative, da ne možemo ništa promijeniti, veliki je trijumf vladajućih... očekivano, ljudi počinju gubiti povjerenje u vlast.

(Terese Forcades)¹⁵

Šta se može učiniti za ozdravljenje demokratije, duboko uzdrmane pandemijom koja je dobroano uzdrmla celu planetu. Mi mislimo da rešenja moraju biti zasnovana na demokratskim principima i izraženoj socijalnoj pravdi, sa izraženom demokratskom i građanskom participacijom. Tu uvek stoji mogućnost za biranje između leve političke ponude, socijaldemokratskog ili socijalističkog puta, zasnovanog na uvažavanju demokratske regulisanosti svih sfera života, ili na doslednom, možda i tvrdoglavom korišćenju dosadašnjih iskustava, sa enormno jakim autoritarnom državom, koja je uvek spremna da pruži zaštitu bogatima, da pokriva njihove gubitke na finansijskim tržištima, uzimajući za to sredstva od svih članova društva, dok se profit uvek prisvaja privatno.

Zato se mora ponuditi *drugačiji koncept globalizacije*, sa ravnopravnim učesćem država u njenom osmišljavanju i praktičnim naporima da se globalizacija ostvari. Tu bi nužno bilo postojanje više centara, sa mnoštvom novih rešenja u oblastima kulture, nauke, politike, posebno politike bezbednosti, inovacija i obrazovanja. Privreda bi morala biti vezana za lokalne prilike i standarde, ali sa dovoljno opreza da ne produkuje jeftini nacionalizam, izolacionizam i populizam. Naravno, nužno je u ovakve planove uključiti znatno veću socijalnu sigurnost, te primerenu zaštitu životne sredine.

Vraćanje politike građanima, jačanje građanskih inicijativa, participacije i novih formi organizovanja, nužan su uslov da se zaustave negativni trendovi koji poništavaju demokratiju i demokratske procese u modernom društvu. Jačanje građanske aktivnosti biće najbolja osnova za zaštitu fundamentalnih javnih interesa.

Više nego ikada u modernoj istoriji, nužno nam je vratiti se *konceptu jačanja ljudskih prava*, imajući u vidu sadašnju situaciju, posebno prava na zdravlje i zdrav život.

Borba protiv globalne nejednakosti ostaje trajni zadatak, na kome se mora raditi nezavisno od postojeće krize. Mišljenja smo da se krize učestalo i javljaju jer politički lideri većine zemalja modernog doba ignorišu vidljivu potrebu da se ovo stanje dokine, štete saniraju i napravi produktivna politika koja bi spre-

15 Forcades, Terese & Vivas, Esther. 2014. *Bez straha. Razgovor Terese Forcades i Esther Vivas*. Zagreb: Algoritam, str: 14–15.

čavala postojeću enormnu nejednakost. Ovo implicira stvaranje takvoga globalnog ekonomskog modela, svojevrsnu transformaciju kapitalizma, o čemu je svoj stav već izneo Svetski ekonomski forum (WEF), iz Davosa, koji je svoju projekciju nazvao „Kapitalizam zainteresovanih strana”.¹⁶ Ovaj, ali i drugi predlozi već izazivaju polemike, nadu, neretko i bojazan¹⁷, ali i svedoče o nužnosti, ne samo pokretanja dijaloga već i traganja za optimalnim rešenjima.

Ovde bi upitali da li nam je preostalo više rešenja, osim izbora jednog od dva tzv. „putića”. Naime, imajući situaciju gde pandemija korona virusa preuređuje demokratsku politiku, te na dublju krizu liberalne demokratije, da li će se izbor svesti na jačanje autoritarnog nacionalizma ili ćemo se opredeliti na izgradnju otvorenog globalnog poretka, koji bi bio zasnovan na saradnji država.

Gledajući panične reakcije država širom sveta, koje masovno zatvaraju svoje granice, sa namerom izolacije „svojih građana” od „zlih prenosilaca zaraze”, te vlade koje sprovode drakonske ovlasti u borbi protiv Covid-19, nije nemoguće očekivati i gora rešenja. Samo, kako to uvek biva, podsećamo da nam svima ova kriza daje šansu da se vratimo i potisnutim vrednostima kompetencije i poštenja u demokratski zasnovanoj politici. Na skepsu, koja se javlja kod onih koji se boje potrebe uključivanja u procese globalizacije, odgovaramo rečima Miroslava Pečujlića: „Identitet građanina sveta ne poništava nacionalno osećanje, ne rađa se na groblju nacionalnih pripadnosti. Identitet postaje stablo sa više grana: ljudi se mogu osećati istovremeno pripadnicima jedne nacije, regiona i sveta. No, kosmopolitski identitet je krhka biljka, njegov izvor nije toliko pretvaranje sveta u jedan zajednički dom, koliko su to opšte strepnje, strahovi od ekološke ili nuklearne kataklizme, osećanje da se svi ljudi nalaze u istoj Nojevoj barci, da dele sudbinu sveta” (Pečujlić 2005, 81). Osećanje potrebe i nužnosti da se na globalno ugrožavanje zdravlja građana svih zemalja sveta traži jedinstvena politika borbe za ozdravljenje mora biti putokaz za prevladavanje ove i budućih kriza i iskušenja za ljudski rod.

16 Već je Klaus Švab (Claus Schwab), osnivač i izvršni predsedavajući Svetskog ekonomskog foruma u Davosu, o tome započeo debatu krajem 2019. godine, tekstom „Kakav kapitalizam želimo”. Mi upućujemo i na naš tekst: Radosavljević, Duško. 2020. „Elite u Srbiji 2020: Stanje, iskustva, perspektive i zasnivanje dijaloga”. *Politikon*, br. 26: 7–21.

17 Brkić, Miša. 2020. „Davos nudi socijalizam”. *Danas*, 17. oktobra 2020. godine.

5. UMETO ZAKLJUČKA

Korupcija gotovo nikada nije dovoljna, potrebno je održavati strah.

(Vladimir Gligorov 2020)

Sumiranje našeg teksta započecemo konstatacijom da većeg izazova za stanje demokratije u XXI veku nije bilo nego što je to slučaj sa pandemijskom korona-virusa. Kriza koja je evidentna, ali nije neuobičajena u demokratskom svetu. Složili bi se sa Ivanom Krastevim (Иван Кръстев), bugarskim politikologom, koji kaže: „O demokratiji se uvek može govoriti kao o krizi demokratije, i stvari tako stoje od njenog nastanka. Naravno, krize se vremenom menjaju; u našem slučaju, probleme je stvorilo globalno širenje demokratije. Granica između demokratije i nedemokratije postala je vrlo nejasna” (Krastev 2020). Kriza demokratije nije fenomen koji je došao sa pandemijskom, mogli bi reći da je kriza demokratije permanentno njeno stanje u XXI veku. Ovdje to ilustrujemo stavom Tereze Forkades (Terese Forcades) iz 2014. godine: „Suočavamo se s višestrukom krizom, društvenom, ekonomskom, ekološkom i političkom. Kriza znači nezaposlenost, siromaštvo, deložacije, glad. I uočavamo granice institucionalne političke prakse, podložne moći financija i bez traga volje da zadovolje potrebe ljudi. Radi se o otimanju politike i otimanju demokracije” (Forcades & Vivas 2014, 10). Ono na čemu mi posebno insistiramo je stav da je sadašnja kriza skoro pa izbrisala razliku između demokratskih i nedemokratskih aktivnosti većine političkih upravljača, usled straha od nepoznatog (bolest), koji se pokušao odagnati upotrebom represivnih metoda, potpomognuto sa sumnjivim, netransparentnim i abitrarnim rešenjima, kao i isključivanjem znatnih segmenata demokratske i javnosti uopšte, prelazeći neretko ionako krhku liniju poštovanja ljudskih prava. Logika, kojom se u pandemijskoj krizi smelo „činiti sve, bez obzira na greške”, dovodila je do jeftinih poena na javnoj sceni, ne obrazlažući takve aktivnosti, pa sve to zaogrnuo u „čuvare velikih tajni i znanja”, pretvarajući određene povezane grupacije u spasioce države i nacije, utirući put ka još evidentnijem korišćenju nasilja¹⁸ u javnom životu. Umesto znatnoga sabiranja ljudskih potencijala, svojevrsne *mobilizacije* građana i svih resursa za borbu protiv pandemije, svesno se išlo, i još uvek se ide, na političke podele i dalje rascepe u društvenim strukturama. Tome svedoče i brojni izbori širom Evrope i sveta, gde je bilo uočljivo značajno korišćenje i zloupotreba pitanja „energičnog” rešavanja krize, od strane vladajućih struktura. Očigledno je da je i u kriznim trenucima za društvo bilo važnije održati politiku polarizacije i ekskluzivizma, nego stvarati široku demokratsku osnovu, koaliciju, za borbu protiv zajedničke opasnosti. Mi bismo, kao primer šire zainteresovanosti

da se prevaziđe ova situacija, naveli primer Eli Šafak (Elie Shafak), turske književnice, koja daje svoj doprinos diskusiji: „Mnogi političari imaju nisku razinu empatije, posebno u zemljama u kojima su populizam, tribalizam i nacionalizam u porastu, tamo je empatije i razumijevanja najmanje” (Devčić 2020). Sama kriza je zato razlog da se preispitaju određeni i ustaljeni pojmovi. Šafak kaže: „Pandemija je pokazala i krizu značenja. Moramo redefiniirati najosnovnije koncepte: što je demokracija ili sreća?” (Devčić 2020).

Mišljenja smo da se u krizi, kojoj se kraj još ne vidi, nije, zasad, pojavio nijedan valjan predlog kako da se demokratija unapredi, posebno kako da se uspe očuvati u kriznim vremenima. Umesto toga, svedoci smo da su poprilično ojačale autoritarne tendencije, koje su svoj položaj, koji eksploatišu u dužem periodu, još više ojačale, sužavajući prostor za građanski dijalog, aktivizam i participaciju, za demokratsku inkluziju i jačanje civilno-društvenog sektora i ekspertskih grupa. Ukoliko želimo da demokratija bude delotvorna i svima dostupna moraće se prihvatiti sasvim drugačiji oblici ponašanja, koji će polaziti od punog poštovanja ljudskih prava i znatno većeg korišćenja ljudskih potencijala i građanske participacije, tako da će krize moći samo da budu izazovi u pojedinim demokratskim fazama razvoja društva, a ne kataklizmičke pretnje, kako nam je predstavljena trenutna pandemija korona-virusa.

LITERATURA

- Arent, Hana. 2020. *O nasilju*. Beograd: Alexandria press.
- Babones, Salvatore. 2018. *The New Authoritarianism. Trump, Populism and the Tyranny of Experts*. Cambridge: Polity Press.
- BBC. 2020a. „Korona virus, izbori i pandemija: Da li virus korona učvršćuje vlasti na Balkanu”. BBC News na srpskom, 22. jula 2020.
- BBC. 2020b. „Amerika i izbori: Tramp traži odlaganje glasanja za predsednika”. BBC, 30 jul 2020.
- Bešker, Inoslav. 2020. „Orbanov manifest. Orbanizam kao vodeća doktrina u Evropi, u saglasju sa putinizmom i trampizmom”. Globus, 21. 10. 2020.
- Bieber, Florian. 2020a. “Authoritarianism in the Time of the Coronavirus. The pandemic offers dictators – and democracies alike – an opportunity for abuse”. Foreign Policy, March 30, 2020.
- Biber, Florian. 2020b. *Uspon autoritarizma na Zapadnom Balkanu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Brkić, Miša. 2020. „Davos nudi socijalizam”. Danas, 17. oktobra 2020. godine
- Bosiljčić, Bojan. 2020. „Vinston Čerčil i lažne vizije Eldorada”. UGS Nezavisnost. 15. jula 2020.

- Cooper, Luke, Aitchison, Guy. 2020. "Authoritarian threats, democratic responses". *Social Europe*, 21st July 2020.
- Devčić, Karmela. 2020. „Elie Shafak: Moramo redefinirati što je demokracija”. *Globus*, 21. 10. 2020.
- Forcades, Terese & Vivas, Esther. 2014. *Bez straha. Razgovor Terese Forcades i Esther Vivas*. Zagreb: Algoritam.
- Gligorov, Vladimir. 2020. „Napomena o izborima u Crnoj Gori”. *Peščanik.net*, 05. 09. 2020.
- Ilić, Vladimir. 2020. „Korona i Hitlerovi dobrovoljni dželatni”. *Peščanik.net*, 28. 10. 2020.
- Krastev, Ivan. 2020. „Pandemija i demokratija. *Delovi izlaganja na panelu 'Spasavanje demokratije: saradnja i solidarnost posle pandemije' u okviru 10. beogradskog bezbednosnog foruma*”. *Peščanik.net*, 17.10.2020.
- Mason, Paul. 2020. „Kako zamisliti smrt kapitalizma”. *Peščanik.net*, 29.07.2020.
- Müller, Jan-Werner. 2020. „Opasnosti vanrednog stanja”. *Peščanik.net*, 21. 04. 2020.
- Pečujlić, Miroslav. 2005. *Globalizacija. Dva lika sveta*. Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Podunavac, Milan, Keane, John, Sparks, Chris. 2008. *Politika i strah*. Zagreb: Politička kultura.
- Radosavljević, Duško. 2020. „Elite u Srbiji 2020: Stanje, iskustva, perspektive i zasnivanje dijaloga”. *Politikon* br. 26: 7–21.
- Samardžić, Miroslav. 2020. „Neoliberalni uzroci pandemije korona virusa”. *Zrenjaninski socijalni forum*. 22. mart. 2020. godine.
- Skidelsky, Robert. 2020. „Korona i Keynes”. *Peščanik.net*, 24. 04. 2020.

Duško Radosavljević

PANDEMIC, AUTHORITARIANISM AND HOW TO RESIST IT? Democratic tendencies

SUMMARY

The author will try to point out all kinds of use of the truly global pandemic, to strengthen the governing structures, to further reinforce authoritarian tendencies and to endanger human rights, as well as the possible and necessary democratic responses to this situation.

We rightly claim that the new waves of authoritarianism appear as an expression of the inability to find optimal solutions to this situation. Instead, we have elements of exclusivity and messianism of the ruling elites, the protectors of nations. Therefore, it is not surprising that a huge number of citizens do not reconcile with the proposed solutions, nor with the position of passive observers in the actions of the rulers, where the stakes are very high – their own lives. Democratic activities with which authoritarian tendencies would be suppressed are a clear demarcation between the positive aspects of globalization, as opposed to supporting nationalism; strengthening the position of active citizenship in the society; re-learning human rights, with an emphasis on the right to be healthy; combating social inequalities, from the local to the global level.

KEYWORDS: *Pandemic, authoritarianism, threat, tendencies, democracy.*

Duško Trninić¹

*University of Banja Luka
Faculty of Political Sciences*

Aleksandar Janković²

*University of Banja Luka
Faculty of Political Sciences*

Ranka Perić Romić³

*University of Banja Luka
Faculty of Political Sciences*

Socio-political changes in mode of living of and social relationships between citizens of the Republic of Srpska during COVID-19 pandemic

1 Contact: dusko.trninic@fpn.unibl.org

2 Contact: aleksandar.jankovic@fpn.unibl.org

3 Contact: ranka.peric-romic@fpn.unibl.org

SUMMARY

This paper presents the results of a research into the attitudes of citizens of the Republic of Srpska towards social, political, cultural, and family-related changes caused by it. With regard to this, there are two opposite directions – from denial of the pandemic to over-emphasising its catastrophic consequences for the humankind. The majority of examinees have no established attitudes towards numerous issues, which points to confusion due to versatile, often contradictory, information on the pandemic and health protection measures. Citizens show a distrust of the public healthcare system, half the examinees oppose collective immunisation, whereas one third of them support vaccination once the vaccine is widespread and available. When the consequences of the pandemic are concerned, two thirds of the examinees consider the economic ones as the hardest ones, one third claim that the social ones are the most difficult to endure – inability of free travel and ban of public gathering on a massive scale, with only three percent of them pointing out the political aspect of the pandemic.

KEYWORDS: *pandemic, COVID-19 virus, reflexivity, social changes, trust, family, human rights*

1. INTRODUCTION

The COVID-19 pandemic, as an unprecedented event in the entire human history, has led to redefining all aspects of life – socio-political, cultural, intimate, and daily routines. All our acquired habits and living patterns have been put to the test, since they are, under the influence of emergency circumstances and counter-pandemic measures taken by both world organisations and local authorities, subject to questioning and establishing new models within which individual and social life modes are organised in the newly-created situation.

The emergency state in the Republic of Srpska ('Official Gazette of the Republic of Srpska, issue 31/2020), as a counter-pandemic measure designed to prevent disease spread, was introduced shortly after first cases of the infection had been recorded in its territory.⁴ The measures undertaken during the emergency state include: suspension of the National Assembly of the Republic of Srpska in terms of passing legal acts, introduction of decisions with legal

4 One should notice that similar measures were not introduced in the second entity, the Federation of Bosnia and Herzegovina. The activities of emergency headquarters for monitoring, managing, and preventing disease spread were not synchronised, with no bodies at the state level to address the aforementioned issues.

force by the President of the Republic of Srpska, restrictions of movement and gathering in public places, introduction of the curfew (spanning the period of 10 pm-5 am, with this period extended on public holidays from 12 am to 5 am), prevention of spreading panic and causing disorder during the emergency state ('Official Gazette of the Republic of Srpska, issue 32/2020), etc. This way, citizens of the Republic of Srpska have joined the community of two billion people living in countries with their respective parliaments suspended or restricted in passing legal acts, due to implementation of counter-pandemic measures (according to: Krastev 2020b, 48).

2. (SELF)REFLEXIVITY DURING THE PANDEMIC

According to advocates of the reflexive modernisation theory, Anthony Giddens and Ulrich Beck, the things we create and produce in the present may, but not necessarily need to, have an impact in the future. Thus, people living in the present are forced to develop trust in the system and the individuals managing it. Contemporary living conditions demand that we trust experts who manage expert systems. Unless such a form of trust is developed, and if the faith in progress is lost, Giddens claims that living in the contemporary world is impossible, since one cannot secure a safe environment (Giddens 1998). Unlike Giddens, who centres around *knowledge* with regard to the essence of reflexivity, that is, trust in *expert* and *abstract* systems, Beck takes another route. He focuses on *non-knowledge*, that is, making decisions without clear consciousness or knowledge about their possible consequences. 'The experience of global civilisational risks puts into question, for instance, the rule of experts in economy, politics, and science, raising an issue of 'responsibility for consequences' of scientific research activities in public' (Beck 2000). We must learn how to live with knowledge that is not clear all the time, regardless of whether it comes from an individual, common sense, or an expert.

If we apply the principles of the aforementioned theory on the current state of affairs, when the humankind and contemporary world are facing possibly the greatest crisis of all times caused by any pandemic, it becomes clear that the decisions we are making are going to affect our future. From our response to this crisis, the direction, that is, the very trend of changes in which the future development of society, politics, economy, and culture will be reflected is going to depend on. Although the newly-created situation requires instantaneous decisions, without any prior analysis, theoretical knowledge, and wider social consensus, it is important to take into consideration the consequences, as well as possible changes to the domains of personal and collective life, they are going to leave in the future. As it is, what has been introduced as a 'short-term emergency measure is going to become a part of daily routine' (Harari 2020, 30). Therefore, it is essential that we confront the consequences, as well as the

changes in various aspects of social life that both the pandemic and the measures designed to fight it are going to cause, which, in turn, are going to shape the post-COVID-19 world.

The preemptive measures undertaken implying the restrictions in terms of gathering (bans later on), as well as avoiding spending time in closed areas, have had direct consequences regarding social relationships between people. Their introduction has led to changes in established living patterns and rules of behaviour and, finally, to disorders in economic relations and increase of distrust of the political system. The uniformity of the measures undertaken, although appearing as the right move at the beginning of the pandemic, has proven the opposite given the versatility of societies. In weakly organised societies featuring low democratic standards, poor living conditions, and an inadequate level of healthcare services, there has been little cooperation between citizens and the institutions designated to manage the counter-pandemic measures. For that reason, one can say that a reaction to a pandemic primarily depends on the respective healthcare system organisation, political system (trust of citizens in institutions), cultural patterns (high-contact cultures have difficulty implementing protective measures demanding social distancing; respect for the elderly and living with one's parents), and living habits (hygiene maintenance standards and self-discipline of the population).

A democratic system rests upon the trust of citizens in its institutions and vice versa, with societies showing the lack of this mutual trust coping with this pandemic less successfully. Thus, it is a wrong assumption that the crisis caused by the COVID-19 virus has led to the rise of authoritarian political systems, since it is such systems in the first place to have introduced repressive measures, due to distrust of their citizens. Although he claims that the nature of a political system is not crucial in the fight against a pandemic, Ivan Krastev observes correctly that democratic systems have more success in facing the challenges of a pandemic than authoritarian ones, since they have developed *trust in their citizens* (wish of an individual to obey protective measures introduced by the state, whether as a result of activities of global health organisations or local authorities); *state-level capacities* (quick decision-making, labour organisation, and positive results in fighting the disease); and *experience in coping with similar infections* (gaining knowledge from previous pandemic outbursts, organising the healthcare system so that it can respond to a pandemic) (Krastev 2020a). Furthermore, there is trust in scientific and expert knowledge, in public institutions and authorities, as well as in the channels that communicate their messages, that is, the media.

2.1. Changes to social life

A social change implies a difference between the previous state of affairs and the current one in social processes. This difference can be *quantitative* (identical and continuous) and *qualitative* (versatile and discontinuous). With regard to the former, one refers to either rise or fall (that is, progress or regress of a society), whereas the latter deems changes as development or disintegration, that is, positive or negative social trends (Tripković 2007, 450).

Table 1. Consequences and possible changes in various social areas caused by the COVID-19 pandemic

Society	Politics	Economy	Culture
Social interaction and interpersonal relationships	loss of trust in institutions	change of work habits	change of customs and behavioural patterns
Increase in social inequality	suspension of democracy, civic liberties, and human rights	workload under new circumstances	disabled cultural contents consumption
Change of habits and Lifestyle	ethno-centrism and lack of solidarity in fight against the disease	economic growth limitations	change of religious rituals and practice
Invasion of privacy	gathering ban	reduced income	distance learning
Preventing socialising	Information control	loss of job	disseminating fake news and conspiracy theories
Reorganisation of leisure activities	restriction of choice	extreme poverty	rise of pseudoscience

The COVID-19 pandemic, as well as the measures introduced by countries in an attempt to suppress the disease spread and protect the health of their citizens, has led to a series of changes in various spheres of social life, including those concerning social and political relations. As social changes that have caused growth limitations, thus preventing the progress of society, one can list those from the economic domain: fall of economic activities, labour mode changes, reduced working hours, job loss risk and income reduction, and emergence of extreme poverty. When the qualitative changes brought about by the COVID-19 pandemic are concerned, most notably in politics (and political relations) and culture (mode of living according to established patterns), one can divide them into two groups: positive and negative. The former can be interpreted as development and upgrading of the current social relations, whereas the latter represent their stagnation and disintegration. Slavoj Žižek (2020) claims that the current pandemic has led, on the one hand, to spreading *ideological viruses*, while, on the other hand, there emerge *alternative society viruses*. For that reason, the negative changes com-

prise the following list: rise of the nation-state and strong government, rise in Euro-scepticism, democracy crisis, distrust, strengthening of populist narratives and authoritarian political systems, spreading of fake news, of pseudo-science, and of conspiracy theories, and rise of anti-vaccine movement. On the contrary, the positive ones relate to spreading global solidarity, international cooperation, and cosmopolitanism.

There are two sides to living in the contemporary society, with people trying to establish institutions that will guarantee a safe environment and develop mutual trust, in order to reduce the dangers and risks of living in it. Bearing that in mind, one can understand any crisis, this one included, as an opportunity to start afresh. Thus, the world should develop mutual relations based on global cooperation, respect, and understanding, with a view to reducing inequality, to rightfully distributing academic knowledge, and to maintaining ecological balance and nature. This virus has forced us to pursue a completely new system of social relations, the one 'based on trust in people and science' (Žižek 2020, 39). Ivan Krastev's thoughts on the cosmopolitan effect of the pandemic are not without foundations, because never have in the modern history such a large number of people reflected at the same time on the same problem and acted in unison in order to eliminate it. In fact, the *lockdown policy* has actually led to the 'infection by cosmopolitanism' (Krastev 2020b, 79). Back in the day, Ulrich Beck recognised, in the contemporary society burdened with modernity, outlines of a new cosmopolitan society in the making. The level of integration of global society is equal to the level of insecurity produced in society; in other words, the greater the insecurity, the more integrated society is. He puts it vividly: 'If there were no problems, we would have to invent them, since they are the source of supranational community' (Beck 2004, 14). According to him, the consciousness of modern risks, which is a feature of living in the contemporary society, as well as facing civilisational issues, represents 'the cosmopolitan moment' of the contemporary risky society as a prerequisite for a fresh start of the community founded on humanist principles (Beck 2004; Bek 2001).

3. METHODOLOGY

Gathering data on modes of living during the COVID-19 pandemic was aimed at determining changes to everyday life of citizens of the Republic of Srpska, that is, at providing answers to the question how the pandemic had influenced the perception of socio-political reality, of social relationships (family and partner relationships), of established cultural patterns, of civic liberties, and of human rights. In addition, the research aimed at determining the level of trust in public institutions, primarily those dealing with healthcare. The

research⁵ was conducted in the period of 27 April – 5 May 2020, a month and a half upon the introduction of the emergency state and two months after first cases of the infection had been recorded in the territory of the Republic of Srpska.

The data was gathered by means of an online survey, utilising the *Google Form* programme for gathering data. The survey comprised major citizens of the Republic of Srpska, belonging to various social (sub)groups, featuring various aspects of socio-economic status (employed, unemployed, students, retired people), and coming from both urban and rural communities. Understandably, the majority of examinees are middle-class, middle-aged urban citizens, mostly due to the method of gathering data, which implied active usage of advanced technologies (smart electronic devices) and social media and access to the Internet connection.

With regard to the process of sampling, the 'snowball' technique was applied, which proved effective given the circumstances, since there was a need for a large number of examinees with counter-pandemic measures in place, preventing gathering and active movement of citizens. The sample was adequate, but controlled in terms of structure, with only examinees known to the researchers and the examinees that had already taken part in the research, and who were willing to recommend other examinees, taking part. The examinees were allowed to fill in the questionnaire only once, to avoid multiple answers.

The instrument used in the survey – questionnaire, apart from basic demographic data (sex, age, residence, education, marital and family status, employment, and living standard) consisted of five sections, which was proved by the results of the confirmatory factor analysis. The sections are as follows: family and partner relationships, human rights and civic liberties, attitudes towards the pandemic and trust in public healthcare system, ecological aspects of the pandemic, and consequences of the pandemic. A questionnaire designed in such a manner enabled gathering data on changes concerning social and everyday life of citizens of the Republic of Srpska, as well as evaluation of their attitudes towards the consequences for the economic, social, and political aspect of life upon the end of the pandemic.

Bearing in mind the fact that the majority of examinees hold academic titles and that they are middle-aged people living in urban areas, one can assume that the attitudes they had expressed towards the pandemic (to be presented further in the paper) were the result of their combining various information sources (announcement from respective institutions, traditional and alterna-

5 The research entitled 'Attitudes of citizens of the Republic of Srpska towards family-related and social changes caused by the COVID-19 pandemic' was conducted by Ms Ranka Perić Romić, Mr Duško Trninić, Mr Nemanja Đukić, and Mr Aleksandar Janković, professors at the Study Programme of Sociology, Faculty of Political Sciences, University of Banja Luka.

tive media) and of their comparison and critical thinking (selection of information gained based on previous knowledge). Thus, attitudes in such people are more founded on acquired knowledge and experience, and less determined by emotions and ideological assumptions, which leads to negative thinking burdened with social prejudices.

4. DATA ON THE SAMPLE

The sample comprised 1,146 major citizens from forty municipalities and cities of the Republic of Srpska, with one quarter of them coming from the city of Banja Luka, followed by Gradiška, Istočno Sarajevo, Doboj, Pale, Nevesinje, etc. The model examinee is of female sex, aged between 30–50, holding a university degree, employed, living in an urban area. There were 69% of women taking part in the survey, with 71% of the total number of examinees living in urban areas, and with two thirds of the examinees holding a university or college degree and being employed currently.

Table 2. Sex structure of examinees

Sex structure	f	%
Male	352	30.7
Female	794	69.3

Table 3. Residence of examinees

Residence	f	%
City	818	71.3
Suburbia	200	17.5
Country	128	11.2

Table 4. Level of education of examinees

Obrazovanje	f	%
Elementary school	6	0.5
Secondary school	458	39.9
College/University	682	59.5

Table 5. Social status of examinees

Social status	f	%
Employed	682	59.5
Unemployed	173	15.1
Farmer (one's own land)	3	0.3
Retiree	10	0.9
Housewife	14	1.2
University student	253	22.1
Secondary school student	11	1

5. RESEARCH RESULTS

5.1. General attitudes towards the pandemic

Most citizens of the Republic of Srpska are suspicious regarding the cause of the pandemic and its natural origin.

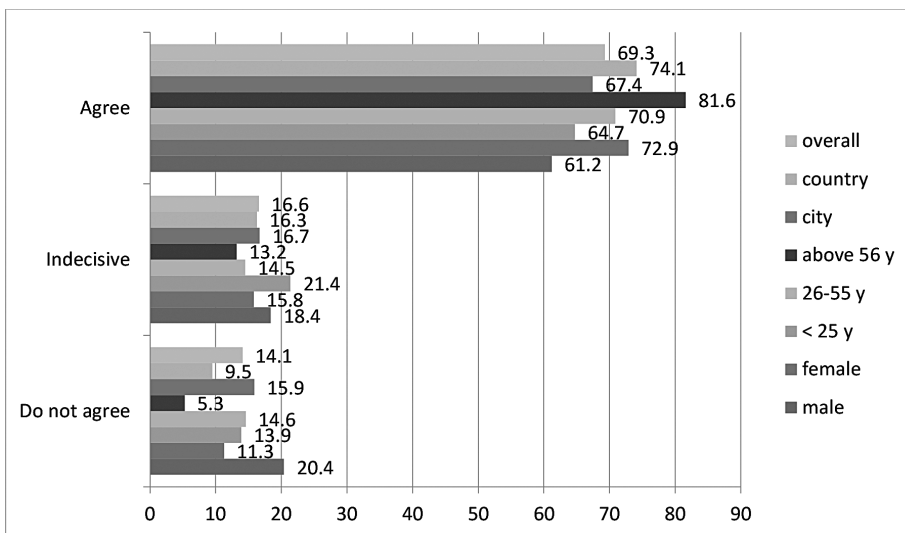

Chart 1. The pandemic was artificially caused, it has no natural origin (11.4% of examinees provided no answer – their answers are excluded from the overall percentage)

Almost 70% of the examinees claim that the pandemic was artificially caused, that is, that it does not have a natural origin. The predictors of such an attitude are sex, age, and residence, with the female examinees, the elderly examinees, and the examinees living in rural areas respectively being more prone to accepting it. On the other hand, a large number of examinees (60.4%) claim that the pandemic is a result of spontaneous processes occurring in nature. This suggests that a significant portion of examinees have no firm attitude towards the origin of the pandemic, since they claim, at the same time, that it is both artificially caused and a result of natural phenomena, with 5 % of them disagreeing with either of these claims.

Table 6. General attitudes towards the COVID-19 pandemic

Claims	Answers of examinees (%)		
	Agree	Do not agree	Indecisive
The pandemic is nothing but a social construct, previous state should be restored as soon as possible	33.7	41.8	24.5
It is possible that the death toll attributed to the COVID-19 is false, the people may have died of other causes	72.6	11	16.4
The COVID-19 pandemic is the ultimate evil that has stricken the humankind in the past 100 years	40	37.8	22.2
As for the pandemic, the worst is yet to come	38.3	24.1	37.6

As many as one third of the examinees agree with the claim that 'the pandemic is nothing but a social construct and that previous state should be restored as soon as possible. This certainly does not mean that their claims are based on irrational ground, that is, that they negate the existence of the pandemic, but it is more likely that they think that the threat of it is over-emphasised and that the interest of some powerful groups or individuals is behind all this. The scepticism expressed is also reflected in the claim that the death toll attributed to the COVID-19 across the globe is actually false, and that people may have died of other causes as well. This attitude is shared by 72.6 % citizens. Interestingly, such opinions are mostly pronounced in elderly citizens (over 55 years of age), who are, according to estimates of medical institutions and workers, exactly the portion of population who are the most susceptible to infection and, subsequently, fatal outcome. The aforementioned claim is inconsistent with the claim shared by 40 % of the examinees that 'the COVID 19 pandemic is the ultimate evil that has stricken the humankind in the past 100 years', as well as with a pessimistic claim advocated by 38.3% of the examinees that 'the worst is yet to come'.

Similarly, citizens express diametrically opposite attitudes towards the measures being undertaken with a view to preventing disease spread. On the

one hand, they are aware of the fact that such measures are a safe method for preventing the spread on a massive scale, while, on the other hand, they think that these very measures can be harmful to human physical and mental health.

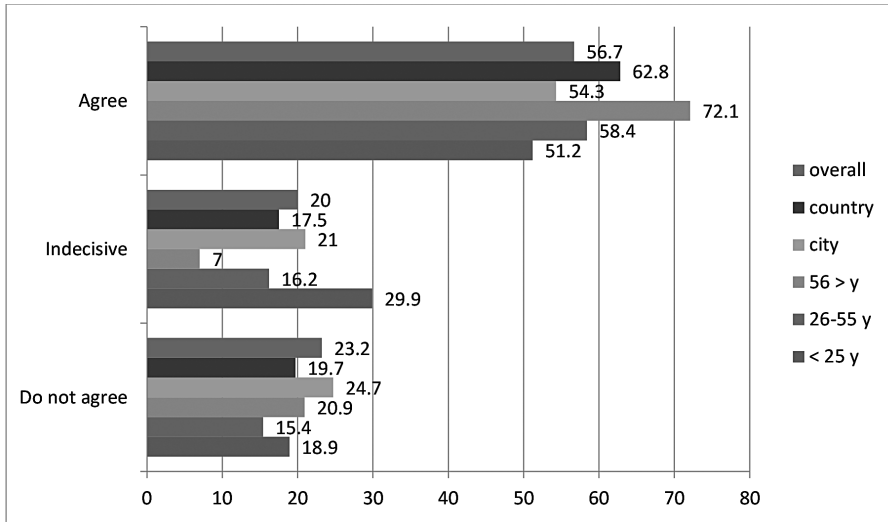

Chart 2. During a pandemic, the wisest thing to do is stay at home, each time you go out you risk contracting a disease (2.2% of the examinees provided no answer – their answers are excluded from the overall percentage).
Cramer’s V (age)=0.124; sig. 0.000 Cramer’s V (residence)=0.078; sig. 0.033

Two thirds of the examinees claim that if ‘we obey the protective measures (wearing masks, gloves, keeping social distance, avoiding mass gathering, and spending time in closed areas), the number of fatal outcomes is going to be as low as possible’. The measures such as mandatory isolation of citizens, introduction of the curfew, even restrictions of movement, though deemed highly unpopular, are considered efficient by most of the examinees (56.7%), yet harmful to our health. Three quarters of the examinees are certain that ‘long-term isolation, staying in a closed area, and stress are more dangerous for human health than the COVID-19 virus’. One can conclude that imbalanced attitudes of the examinees concerning counter-pandemic measures come from the fact that people are not informed well and from the lack of knowledge on the pandemic, which is the consequence of non-acceptance and scepticism, as well as omnipresent fear.

5.2. Family and partner relationships

During a period of crisis, the family can be a major factor of social stabilisation, since it, through its primary functions, takes care over its members, homogenises relations within it, and provides help and support. As this COVID-19 pandemic represents a serious social crisis – economic, political, social, and medical – causing grave consequences in the aforementioned domains, one can expect of the family to be the leading stabilising factor of society, as well as an important factor of integration and homogenisation of social relationships. That way, the family can take over its share of the burden of this pandemic, together with the respective healthcare system and society in general. The results of the survey show that family relationships are becoming harmonised during the first wave of the pandemic in the Republic of Srpska and that most families manage to establish functional framework. It appears that it is only in a period of isolation and social distancing on a massive scale that families have enough time and opportunities to spend time together and focus on their internal relationships.

Table 7. Family and partner relationships during the COVID-19 pandemic

Claims	Answers of examinees (%)			
	Yes	No	Living alone	Cannot judge
We are more tolerant of each others	55.7	14.6	2.1	27.6
We take better care of others	74.7	10.4	1.2	13.7
We spend more time in mutual activities	82.1	10.5	1.5	5.9
Equal share of house chores (cleaning, tidying, babysitting)	56.7	27	2	14.3
We do not pay attention to each others, everybody is busy with their own activities	19.7	60	2.9	17.4
Rows and arguments more frequent	20.6	61.8	2.5	15.1
We are bored with each others, we cannot wait for the situation to normalise	24.5	56.2	2.8	16.5
We are on the edge mentally	18.2	65.2	2.4	14.2

Around three quarters of the examinees point out that they are spending more time in mutual activities within the family and that they are taking better care of each others. More than a half of the examinees emphasise a higher level of tolerance within the family and better distribution of house chores and care about elderly members of the family, whereas one quarter of them say that not even these altered social conditions had any impact on them with regard to the aforementioned activities, with female members still doing a major share of them. The results further reveal that family and partner relationships in the Republic of Srpska are dominantly characterised by the authoritarian behav-

our model, and such a model is resistant to any change, even in a period of a pandemic and greater possibility of contracting a disease that might seriously impair the health of family members.

At the same time, under the circumstances of isolation and social distancing on a massive scale, the family and home become a battleground for negative social phenomena, anxiety, even family pathology. Changes made to everyday habits and to family routines (going to work, going to school, giving up on hobbies, different organisation of leisure activities etc) and spending time in isolation leave their mark on a number of families. One quarter of the examinees admit that the situation is growing more and more serious on them and that *they cannot wait for the circumstances to normalise since they are bored with each others*.

In addition, the results show the existence of two patterns of family reactions to the newly-created situation – *passive* and *active*. The former is reflected in negligence, retreat, apathy, and melancholy, and is registered with 19.7% of families, whereas the latter, expressed in anxiety, rows, and aggression, is found in 20.6% of families. It is obvious that family relationships during the COVID-19 pandemic are taking divergent directions, since, on the one hand, there is rise in closeness and trust between partners, in support, and in mutual sacrifice, while, on the other hand, there occurs tension in relationships manifesting itself in two ways – passive (negligence, retreat) and active (rows, conflicts, domestic violence).

5.3. Civic liberties and human rights

The introduction of emergency state in the Republic of Srpska, as one of the measures designed to limit and prevent the spread of disease, has led to questioning fundamental civic liberties and human rights. The control of movement and ban of gathering in public places, as well as issuing fines for violation of the measures in question, have triggered split reactions in citizens. The results show that one third of the examinees think that the measures concerning keeping social distance and restrictions of movement are 'but another way of keeping people under control'. This claim coincides to a large extent with general scepticism citizens reveal when the pandemic is concerned, and it can be interpreted as distrust of public institutions in charge of managing the pandemic.

Table 8. Attitudes towards ban of gathering during the COVID-19 pandemic

Claims	Answers of examinees (%)			
	Agree	Do not agree	Indecisive	Without answer
Introduction of emergency state is just another way of controlling people	30.1	49.4	13.1	7.4
During the pandemic, no religious services with the presence of congregation should be allowed	52.6	25.3	15.3	6.8
If members of congregation want to take part in religious services, no one should prevent them, not even during the pandemic.	52.1	12.7	26.9	8.3

The ban of gathering in public places and keeping social distance have had a major impact on some traditional and cultural patterns of behaviour among citizens of the Republic of Srpska. As this is a highly religious society, which deems religion and active participation during services as an essential part of collective identity, this issue has been a very significant one (Trninić 2018, 108).⁶ A half of the examinees think that members of a congregation should not be allowed to take part in services when there is a threat to public health, in order to prevent any disease spread. On the opposite, an equal number of them point out the significance of religious rituals and right of believers to participate in them, in particular in relation to believers of the Serbian Orthodox church and their direct contact with priesthood and taking holy communion. A religious life within traditionally established denominations, such as the Serbian Orthodox church, implies active participation and gathering of believers, so the COVID-19 pandemic is not likely to make any change to these cultural patterns. Although, there are no organised activities of citizens opposing mandatory vaccination in the Republic of Srpska, apart from isolated opinions shared on social media and through media releases, the community is divided on this issue.

Table 9. Attitudes towards vaccination against the COVID-19 virus

Claims	Answers of examinees (%)			
	Agree	Do not agree	Indecisive	Without answer
Once the vaccine is registered and available, it should be mandatory	34.6	42.4	17.4	5.6

6 According to the 2013 census, there were 1,228,432 citizens in the Republic of Srpska who claimed membership to a religious community, the majority of whom (999,802) belong to the congregation of the Serbian Orthodox church (source: The Statistics Agency of Bosnia and Herzegovina).

Once the vaccine is registered and available, everybody should decide for themselves whether to take it or not, with no consequences for either decision	79.8	10.2	6.6	3.4
Public figures, such as tennis player Novak Đoković and others, should not bring their opinion into the open, the issue should be left to experts (immunologists, microbiologists)	53.6	28.3	14	41

Only one third of the examinees support mandatory vaccination once the vaccine is registered and widely available, whereas 42.4% of them oppose collective immunisation of the population. Yet, the number of 80% of affirmative answers to a slightly changed formulation, stating that 'everybody should decide whether to take the vaccine or not once it is registered and available', shows that there is no consistent attitude towards the issue among the examinees.

The claim that 'public figures, such as tennis player Novak Đoković and others, should not bring their opinion into the open but let experts discuss the issue (immunologists, microbiologists)' is supported by a half of the examinees, whereas 28.3% of them oppose it. Although the latter could be interpreted as an expression of trust in expert systems and expert knowledge, the attitude that the COVID-19 pandemic has helped *reinstate professionalism* (Krastev, 2020b) is not a pronounced one in most European countries. According to a research conducted by the European Council on Foreign Relations (ECFR), which comprised nine EU countries (Bulgaria, Denmark, France, Germany, Italy, Poland, Portugal, Spain, and Sweden), the majority of examinees show distrust of experts and expert knowledge. Only one third of them think that they could take full advantage of such knowledge, one quarter of them show no trust in experts in general, with 38% of the examinees expressing an opinion that experts have been instrumentalised by politicians. With regard to this issue, Denmark is the most favourable country, while France is the least favourable one (Dennison and Pawel 2020).⁷

5.4. Pandemic consequences

When the consequences of the COVID-19 pandemic are concerned, the research focus on four segments: politics and international relations, society and social relations, health of population, and economic relations and financial stability.

⁷ According to the research – Europe in the aftermath of pandemic: Community of infidels, 9 July 2020., <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1800717>.

Table 10. Consequences of the COVID-19 pandemic

Claim	Answers of examinees (%)
Politics (degradation of international relations due to mutual allegations over the behaviour during the pandemic)	3.1
Health (consequences for mental health due to fear incurred and loss of loved ones)	8.5
Society (loss of intimacy, inability of free travel, of socialising, of gathering on a massive scale)	19.7
Economy (increase in unemployment, decrease in economic activities and investments)	66.4
Other consequences	2.3

The largest portion of the examinees (66.4%) think that it is the economic consequences of the pandemic, expressed through increase in unemployment and decrease in economic activities and investments, that are going to be the worst aspect of it. This is followed by 20% of those who think that the social consequences, such as loss of intimacy, inability of free travel, of socialising, and of gathering in public places are the worst part of it, whereas 8.5% of the examinees single out its impact on mental health due to fear incurred and loss of loved ones as its most striking feature. It is only 3.1% of the sample who deem political consequences as the hardest ones, and the reason is degradation of international relations as a result of mutual allegations over the way each country has been handling the crisis.

At the personal level, the economic aspect remains the dominant one, with 15% of examinees stating that a person close to them lost their job and with 39.2% of them claiming that their living standard has been lowered since the outbreak of the pandemic. Krastev argues that people are very soon going to put behind aspects of the pandemic such as lockdown, isolation, suspension of the parliament, restrictions of civic liberties, and violation of human rights, given the fact that the health disaster is going to be superseded by the economic one (Krastev 2020b, 74). Consequently, it is understandable why this aspect preoccupies most of the examinees, who highlight disturbed working relations, plunge of income, and job loss as the overwhelming issues concerning the COVID-19 pandemic.

6. CONCLUSION

The crisis caused by the COVID-19 virus has affected our everyday life, leaving its mark in its every aspect. Countries across the globe have been forced to make decisions without any prior analysis and wider social consensus, which has led, to a significant extent, to altered perception of the current social or-

der and political system. The measures introduced in order to prevent disease spread and protection of the population have called into question the principles upon which the organisation of society rests, triggering contradictory reactions in citizens, especially when proven ineffective. There are two levels at which reasons for (non)acceptance of protective measures, as well as for their success/failure can be searched for: *collective* (organisation of social and political life) and *individual* (trust of citizens in other people and satisfaction with social institutions). Not all countries have experienced the crisis in the same way, some of the reasons being as follows: organisation of society, living conditions, economy and financial stability, political system, culture, discipline of population, sanitary habits, quality of health institutions and medical services, trust of institutions and expert systems, and acceptance of recommendations by scientists and experts. At the beginning, it appeared that the virus was unbiased in terms of social differences and that the pandemic had a truly democratic character, affecting every country in an equal manner, regardless of its development and strength (Žižek, 2020), but one was soon proved wrong. As far as the battle with the pandemic and its aftermath is concerned, it is the poorest countries, with low democratic standards and unorganised political relations, that produced the poorest results. On the other hand, societies with a high level of mutual trust expressed in relations between citizens and institutions and vice versa rendered the best results, Germany and China spearheading this list (Krašev 2020a).

The results of the survey display a high degree of suspicion as regards the natural origin of the pandemic. This attitude is expressed in two thirds of the examinees, primarily in elderly women living in rural areas. The growing scepticism towards the pandemic is reflected in relation to the issue of death toll as well, with two thirds of the examinees thinking that the number of deaths attributed to the COVID-19 is false and that people, in most cases, have died of other causes. This opinion is largely supported by elderly citizens. Finally, opinions are divided on the issue of protective measures too, since most examinees recognise them as being efficient (56.7%), but, at the same time, harmful to physical and mental health of the population.

Although a half of the examinees point out greater tolerance within the family and better distribution of house chores, the results indicate that it is women who have suffered the effects of the crisis the most. By expressing no concern for the pandemic and the possibility of contracting the COVID-19 disease, which can have a grave effect on the health of their family members, a quarter of the examinees admit that they do not participate in household activities (taking care of children, taking care of family members in need of assistance and medical attention, food preparation, cleaning etc) on an equal scale. In addition, tense relationships are recorded in 20% of the families, manifesting themselves either in the form of retreat or negligence or in the form of active aggression and domestic violence. Consequently, women can be designat-

ed as a vulnerable group concerning this pandemic crisis, since they are faced with a health threat and an increased volume of professional and family duties, as well as with domestic violence.

A third of the examinees state that the measures referring to social distancing, restricting movement, and ban of public gathering are 'but another way of keeping the population under control'. This attitude largely coincides with general scepticism shown when the COVID-19 pandemic is concerned, and it can be interpreted as distrust of public institutions in charge of the pandemic management and as restricting civic liberties and violating individual human rights. With regard to the consequences of the pandemic, two thirds of the examinees single out economic relations and financial stability as the most serious ones. A lesser portion of them opt for social and health issues in this respect, with only 3% of the examinees considering political consequences as dominant ones. These attitudes are understandable, since distrust of social and political institutions significantly changes one's priorities in that they are more interested in their existential than in collective (work of public institutions) issues.

In order for the consequences of the pandemic crisis to be reduced, and in order for individuals to accept the newly-created situation, the state should: put social services in order and enhance their capacities, with a view to protecting the most vulnerable groups that suffered the effects of the pandemic (children, women, elderly, unemployed, social cases); organise the health system and increase the quality of medical services provided; introduce protective measures through consensus of all participants in social affairs; show results concerning the management of the pandemic in a transparent manner; make decisions made available for expert analysis, both globally and locally; point out pragmatism in the crisis management; and promote mutual trust between citizens and institutions and vice versa, as well as trust in recommendations by scientists, experts, and medical workers.

BIBLIOGRAPHY

- Beck, Ulrich. 2004. *Moć protiv moći u doba globalizacije: Nova svjetskopolitička ekonomija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bek, Ulrih. 2000. „Promene u praksi i teoriji (Razgovor sa Ulrihom Bekom)”. *Republika – Glasilo građanskog samooslobođenja*. 228–229. http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/2000/228/228_24.html (23.6.2001).
- Bek, Ulrih. 2001. *Rizično društvo: U susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.
- Dennison, Susi and Pawel, Zerka. 2020. “Together in Trauma: Europeans and the World After Covid-19”. European Council on Foreign Relations.

- Gidens, Entoni. 1998. *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- Harari, Juval Noa. 2020. „Svet posle koronavirusa: Lažan je izbor između zdravlja i privatnosti”. *Nedeljnik*, 428: 30–33.
- Krastev, Ivan. 2020a. „Korona pokazuje tamne strane globalizacije (Intervju sa Ivanom Krastevom)”, *Deutsche Welle*. June 6, 2020. <https://www.dw.com/bs/korona-pokazuje-tamne-strane-globalizacije/a-53691041>.
- Krastev, Ivan. 2020b. *Pandemija nostalgije: Kako koronavirus mijenja Europu*. Zagreb: TIM press.
- Tripković, Milan. 2007. „Društvena promena”. U Aljoša Mimica and Marija Bogdanović (urs.), *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Trninić, Duško. 2014. „Bekov koncept globalnosti kao druge modernosti”. *Radovi – časopis za humanističke i društvene nauke*, 20: 63–78,
- Trninić, Duško. 2018. *Religija u ogledalu vremena: Prilozi sociologiji sekularizacije*. Banja Luka: Udruženje za filozofiju i društvenu misao.
- Žižek, Slavoj. 2020. *Pandemic!: COVID-19 Shakes the World*. New York: Polity Press.

Duško Trninić

Aleksandar Janković

Ranka Perić Romić

DRUŠTVENOPOLITIČKE PROMJENE U NAČINU ŽIVOTA I SOCIJALNIM ODNOSIMA GRAĐANA REPUBLIKE SRPSKE TOKOM PANDEMIJE COVID 19

SAŽETAK

U radu se prikazuju rezultati istraživanja stavova građana i građanki Republike Srpske o društvenim, političkim, kulturološkim i porodičnim promjenama uzrokovanim pandemijom COVID 19. Rezultati istraživanja ukazuju da se stavovi ispitanika prema pandemiji i zdravstvenim mjerama zaštite kreću u dva različita pravca – od poricanja pandemije, do prenamaglašavanja njenih katastrofalnih posljedica po čovječanstvo. Veliki dio ispitanika nemaju izgrađene stavove po mnogim pitanjima, što ukazuje na zbunjenost usljed različitih, često i oprečnih informacija o pandemiji i mjerama zdravstvene zaštite. Građani iskazuju nepovjerenje u sistem javne zdravstvene zaštite, polovina ispitanika je protiv

koletivne imunizacije, dok trećina podržava vakcinaciju ako se u budućnosti pronađe vakcina. Kada su u pitanju posljedice pandemije, dvije trećine ispitanika smatra kako će ekonomske posljedice biti najteže, trećina ističe socijalne posljedice – nemogućnost slobodnog putovanja i okupljanja na većim skupovima, dok svega tri odsto ispitanih daje značaj političkim posljedicama pandemije.

KLJUČNE RIJEČI: *pandemija, koronavirus, refleksivnost, društvene promjene, povjerenje, porodica, ljudska prava.*

Goran Kaluđerović¹

Vojvođanska politikološka asocijacija

Pandemija, laži i moć bez politike u Srbiji

SAŽETAK

U ovom radu analizira se uticaj vanrednog stanja koje je proizvela pandemija Covid 19 na ograničenom prostoru Srbije i u jednom vremenski oročenom intervalu, a sve zbog njenog nepredvidljivog trajanja. Dominantna politička grupacija temeljila je sopstvenu legitimaciju na „postojanje(u) ličnog režima sa neopatrimonijalnim obeležjima” (Vladislavljević 2019), gde se društvena stvarnost kreirala na lažima. Netransparentnost u donošenju odluka, ali i same laži nosilaca političke moći imale su instrumentalni karakter i bile su u službi izbora koji su organizovani u junu 2020. godine. Kreirati stvarnost za vreme pandemije u Srbiji na način da su ljudi izgubili moć da sami odlučuju o sopstvenoj sudbini samo je nastavak procesa de-demokratizacije (Biber 2020). Ispoljena žudnja za nekontrolisanom moći nosilaca vlasti proizvodi samorazarajuće posledice po celu zajednicu. U radu želimo predstaviti da je jedna biomedicinska pojava, kakva je virus, otkrila sve slabosti političkog i društvenog ustrojstva u Srbiji ispoljene u nedostatku poverenja u institucije, u neefikasnosti mera na suzbijanju virusa i u jednoj široj ravni, generalno pogrešnog načina života.

KLJUČNE REČI: *pandemija, laž, moć, klijentelizam*

1 Kontakt: gorankaludjerovic10@gmail.com

1. MOĆ VIRUSA I NEMOĆ POJEDINCA

U vremenu pred nama, šta može posledično proizvesti pandemija? Želimo pružiti u radu jedno moguće objašnjenje i više pretpostavki. Naravno, pokušavamo razumeti problem ne iz medicinskog ugla već rukovođeni onim uputstvima koja imaju metodološki karakter i koja je svojim studentima pružio profesor Dejan Jović (2020):

Politologija izvanredne situacije koja je (situacija) došla – kao i ranije – iznenada, neočekivano, fokusirat će se i na pitanje – koje pouke izvući iz ove krize. Odgovori će biti vrlo različiti – i dijelom ovisni o interesima, idejama i identitetima onih koji odgovaraju na to pitanje. U društvenim znanostima i humanistici nema „točnih” i „netočnih” odgovora ni na jedno pitanje, pa tako ni na ovo. Postoje, međutim, dobro obrazloženi i površni odgovori – oni koji dolaze iz sfere političke propagande i oni koji uzimaju u obzir složenost pojava o kojima govore.

Na nivou one dihotomije koja je obeležila istoriju ljudskih društava, u najprostijoj interpretaciji podele na autokratska i demokratska društva, posledice pandemije jednostavno je izrazio Florijan Biber (2020b):

u najgorem slučaju to (bi)značilo duboko pogoršanje demokratije, put ka autokratiji, orijentaciju prema Kini, ekonomski slom i pogoršanje zdravstvene i socijalne situacije koje već vidimo, nepoverenje države u sopstvene građane i obrnuto. Takođe, može da bude i bolji scenario, da se sve slabosti koje su bile vidljive u ovoj krizi iskoriste za poboljšanje odnosa građana sa državom, da se poprave problemi sa demokratijom.

Ali i vice versa, reći će Florijan Biber „i u teoriji, a pogotovo u praksi vanredna stanja su iskušenja za svako društvo, kako za ona s demokratskom tradicijom, tako i za ona sklona 'čvrstoj ruci', čiji će građani u većini, 'slobodi' uvek pretpostaviti 'sigurnost'". Istini na volju, stavovi Florijana Bibera imaju tautološko određenje i ovde su navedeni prosto zato jer potenciraju mogući smer kretanja društva nakon pandemije a koje smo banalizujući predstavili kao kretanja ka demokratskim ili autokratskim društvima, gde se iz gorenavedenog zaključuje da je Biber sklon antropološkom pesimizmu. Dakle, u našoj interpretaciji, pandemija može trasirati put jednoj državi ka autokratskom sistemu ili pak razviti demokratski kapacitet jednog društva, kao što sa jednog antropološkog gledišta možemo razmatrati situaciju gde se prema ograničenim resursima ljudi odnose kao hijene ili ispoljavaju solidarnost. Postavljamo sebi jedno pitanje: može li pandemija biti komparirana sa onim izvanrednim situacijama koje su proizvod ljudskog delanja poput ratova, ili revolucija na primer, a ovo prosto zato jer nemamo dovoljno činjenica koje bi govorele u prilog uloge

ljudskog faktora u uzrokovanju pandemije sem ukoliko ne verujemo u teorije zavera, a ne verujemo. Dakle, vođeni idejom da slični društveni uzroci proizvođe slične društvene posledice, komparativni metod u našem radu imaće samo delimičan značaj jer je osnovna pretpostavka da pandemija nije uzrokovana samo ljudskom delatnošću ali je ona (ljudska delatnost) ključan faktor u njenom suzbijanju! Slikovito posmatrano, pandemija je na globalnoj ravni proizvela jedan oblik opšte nesigurnosti proizašle iz nadmoći virusa za koji još nije pronađena vakcina a koji je sa svoje strane napadao ljudski rod na svim kontinentima. Problem je u Srbiji višestruko bio uvećan zbog poruka koje je Krizni štab upućivao javnosti, gde nije bilo jasno šta su bile fikcije, šta informacije a šta propaganda. Apstrahujemo ona viđenja koja su u virusu videla mogući bio-teror, ovde ukazujemo na koncept rizika do sada nepoznat u obimu koji je Covid 19 prouzrokovao, jer je to samo jedan od brojnih i raznolikih opasnosti koje su potkopavale mehanizme odbrane političkih i društvenih zajednica. Sasvim smo svesni oskudnosti u analitičkom promišljanju usled nedostajućeg empirijskog utemeljenja, što je na političkoj ravni proizvodilo fatalizam i fantazije vlada (srpska se posebno odlikovala), a sa druge strane bio samo izraz bespomoćnosti koja se na jedan karikaturalan način (uglavnom putem propagande) preobražavala u navodnu kontrolu nad opasnošću. Pristup srpske vlade i tzv. Kriznog štaba u osnovi se nije bazirao na zastrašivanje javnosti (barem na početku), već je putem službene propagande želeo afirmisati političku akciju u službi zaštite stanovništva i, mnogo više, sopstvene promocije pred izbore koje je nameravala raspisati. Mere Kriznog štaba nisu dale rezultate koji bi obezbedili nesmetano funkcionisanje države i društva, pa se pribeglo zastrašivanju javnosti uvođenjem vanrednog stanja od 15. marta do 06. maja. Upravo se za vreme vanrednog stanja Srbija mogla posmatrati kao posebno eksperimentalno područje, koje istraživačima društvenih pojava nudi obilje pokazatelja koji pružaju mogućnost ako ne da nađu uzročno posledične ili determinističke odnose u društvenom ponašanju ono bar da razluče nužne i dovoljne razloge za raznovrsne oblike društvenog ponašanja. Zvanično, do 6. marta u Srbiji nije registrovan nijedan pozitivan slučaj zaraze Covid-19. A onda je, uprkos činjenici da već odavno postoji odgovarajuće stručno telo (Republička stručna komisija za zaštitu stanovništva od zaraznih bolesti) koje, po Zakonu o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti, treba da razmatra aktuelnu epidemiološku situaciju, odlukom vlade Srbije osnovan (13. marta) Krizni štab za suzbijanje zarazne bolesti COVID-19. Kompletan(?) spisak njegovih članova objavljen je naknadno, tek krajem jula (Bošnjaković 2020). Na prvoj sednici doneta je odluka o zabrani okupljanja na otvorenim sportskim objektima. Sa rastom broja testiranih rastao je i broj pozitivnih pojedinaca. Kada se stvorio utisak da stvari izmiču kontroli pristupilo se merama ograničavanja kretanja, barem iz dva razloga: prvo, plod sastanka s kineskom delegacijom od 23. marta, gde pretpostavljamo da su sugerisane represivne mere, i drugo, posledično, eksploatacijom straha kao „diktatora vremena” koji siše dostojanstvo ljudi. Mnogo kasnije će se isposta-

viti da zdravstveni sistem u Srbiji nije imao kapacitete za velikim brojem laboratorijskih testiranja kao posledica nedovoljno stručnih kadrova i ograničenih resursa materijalne prirode. Mere koje je preporučivala Svetska zdravstvena organizacija, dakle, mere testiranja, država nije sprovodila u potrebnoj meri a po svojoj prilici nije ni mogla i sve da je htela, jer jednostavno nije imala kapaciteta za to. Procesuiranje podataka pokazalo je svu nefunkcionalnost sistema izraženo u jednostavnoj našoj interpretaciji, usled neosposobljenosti kadra. Preko nefunkcionalnog zdravstvenog sistema do izražaja su došle sve slabosti države. Pre svega klijentelizam. Kako ističu Marija Babović i Slobodan Cvejić (oslanjajući se na autore naznačene uz citate:

Klijentelizam je oblik društvenih odnosa zasnovan na razmeni između političkih i drugih aktera, u kome jedna strana obezbeđuje koristi koje druga strana potražuje, sa ciljem da osigura političku podršku i lojalnost. Ovaj odnos je asimetričan, što proističe iz različitosti u položaju i moći aktera uključenih u razmenski odnos. Iako se čini da obe strane u ovaj odnos ulaze svojevolutno, on obično pretpostavlja nejednaku razmenu" (Kopecky & Scherlis, 2008; Kitschelt, 2000).

Malo dalje:

Partijska patronaža predstavlja 'partijsku moć da postavi pojedince na javne i polujavne pozicije' (Kopecky and Scherlis 2008, 356). Sposobnost postavljanja može biti iskorišćena za partikularne koristi, jačanje partijske mreže i organizacije, kao i za vršenje političke kontrole nad kreiranjem i implementacijom politika. Poseban aspekt partijske patronaže uključuje klijentelizam i korupciju (Van Thiel 2008).

Dakle, u sistemu gde su rukovodioci postavljeni po partijskoj liniji (eklatantni primeri i za potrebe rada navodimo direktore bolnica u Novom Pazaru i Kliničkom centru „Dragiša Mišović“ u Beogradu) za posledicu je imalo da „lojalni birokrati mogu da pomažu izvršnoj vlasti da alocira resurse na neoptimalan način" (Ilić 2020). Tragičnije je da su to radili lekari rukovodioci, koji su svoje profesionalne kompetencije stavljali u službu izvršne vlasti. Ilustruje takvo ponašanje Bošnjaković Petar (2020b):

Početkom maja direktor Instituta za javno zdravlje Kragujevac saopštio je: „Što se Kragujevca i što se mene tiče, korona je pala!". Tog dana u Srbiji je bilo ukupno registrovano 10.032 potvrđena slučaja, ukupno izlečeno 2.732 građana, a umrlo 213. Što znači da je bolesnih bilo 7.087, a hospitalizovano 1.437 pacijenata.

Osnovni i nerešiv problem za izvršnu vlast u Srbiji bio je da napravi „predstavu” koja bi bila shvatljiva i opšteprihvaćena, ali je nailazila na relativno kratak život jer su je raskrinkavale činjenice stalno unoseći zbrku u predstavama koje je izvršna vlast priređivala. Prisustvovali smo jednom spiralnom menjanju jedne neistine drugom koje su bile zamena za činjenično ispoljavanje. Za zartvorenu državu u kojoj se brojne zloupotrebe institucionalno ne procesuiraju, i koje su, što je poseban paradoks, posledica degradiranih i obesmišljenih kontrolnih mehanizama sa neslobodnim medijima od nacionalnog značaja, dakle, u takvoj državi koruptivni sistem se ukorenjuje a „mogućnosti uspostavljanja razvojne države i meritokratskog sistema postaju sve udaljeniji” (Ilić 2020). Klijentelističko-patronažni sistem uspostavljen u zdravstvu eklatantan je primer nepostojećih razvojnih politika. Izvršna vlast je gradila predstavu ulaganja u zdravstvo kao svoja velika dostignuća. Na tim osnovama kreirala je predstavu o razvijenosti zdravstvenog sistema koji je u stanju da odgovori na opasnosti po zdravlje građana. Objave Svetske zdravstvene organizacije govore da je Srbija, kao i druge postsocijalističke zemlje, pokazivala zavidne rezultate u prevenciji širenja zaraze kao plod socijalističkog sistema javnog zdravlja. Jugoslovenski sistem javnog zdravlja podrazumevao je i obavezno vakcinisanje (BSŽ). Sistem je utemeljio dr Andrija Štampar (Brown, Fee 2011).

Smanjivanje ulaganja u zdravstvo traje godinama i ono je 2017. iznosilo 57% ukupnih davanja, što je najniži procenat još od 2000. godine. Čak je Vlada javna sredstva namenjena RFZO preusmerila u kampanju brendiranja „Srbija stvara”. Na te činjenice dodajemo i smanjenje broja zaposlenih u zdravstvu u poslednjih pet godina, kao posledica njihovog odlaska, pre svega u zapadne zemlje. Na tim činjenicama dočekana je pandemija na koju je trebalo adekvatno odgovoriti. Po rečima epidemiologa Predraga Đurića (2020), Srbija nije bila spremna za pandemiju, „čega je bila svesna i vlast, što je možda stvorilo i neku vrstu panike na početku. I verovatno je procenjeno da se jedino restriktivnim merama kakve su donete mogu izbeći najpogubnije posledice”. To je potvrdila i izjava epidemiologa Zorana Radovanovića (2020), prema kojoj, „tvrdili smo da imamo sve, a nismo imali ništa”. Uvođenje vanrednog stanja predsednik Srbije obrazložio je prvom bombastičnom rečenicom 15. marta: „Mi smo u ratu”, čime je stvorio pretpostavke da legitimitet poretku obezbedi pomoću straha a da pri tome sumnjamo da je znao za Periklovu izjavu koju mu pripisuje Tukidid da je „strah naš glavni čuvar” ali je instrumentalni karakter tog stava uspešno primenjivao (Podunavac 2019). Ambicija je da pokažemo da je na strahu autokratski režim u Srbiji temeljio sopstveni opstanak, pri tome sistemski razarajući institucije koje mu daju demokratski legitimitet. Ako pokušamo da kompariramo uticaj virusa na druge poretke i u krajnjoj liniji na ukupan sistem modernih kapitalističkih odnosa, videćemo da je on pokazao njihovu ukupnu krhkost jer taj sistem mora „operisati u svetu koji je pandemija učinila još opasnijim i nestabilnijim” (Mason 2020). Ne možemo ovde prejudicirati budućnost kapitalizma i nekog budućeg postkapitalističkog stanja, ovde

ćemo na nivou već postojećih odnosa rekapitulirati uticaj virusa na poredak u Srbiji. Ilustrujmo prethodno rečeno jednom komparacijom. Ako je dolazak na vlast, mišljenja smo, jedne od najreakcionarnijih ideologija u ljudskoj istoriji, fašizma, posledica pokušaja da se održe onakve ekonomske strategije koje su postale neodržive, virus u Srbiji i, posledično, instrumentalizacija straha imali su za cilj legitimizaciju poretka sa izabranim predsednikom na nivou totemizacije. Naravno, ovde se ne radi o upoređivanju poredaka, ovde govorimo o instrumentariju neophodnom da se poredak održi, gde je u jednom slučaju reč o preraspodeli ukupne globalne ekonomske moći a u drugom slučaju o normalizaciji „novih despotija” (Podunavac i dr. 2008) koje se temelje na strahu. Strah toliko eksploatisan za vreme vanrednog stanja, išao je ruku pod ruku sa odbijanjem da se poveruje u ma kakvu istinu bez obzira na njeno utemeljenje i to je činjeno permanentno kao „pranje mozga” (*brainwashing*). Možemo izneti pretpostavku da nije čak ni bitno suprotstaviti istinu laži, koliko je bitno razoriti razložen odnos prema stvarnosti. Kako bi rekla Hana Arendt (1994), „za tu bolest nema leka”. Ta pritvornost s kojom je nastupala izvršna vlast i napose predsednik Srbije temeljila je sopstvene akcije na svetloj budućnosti. Ona je trebalo da bude izraz ničim ugrožene suverenosti zemlje. Sa druge strane, suverenost je crpela sopstveno postojanje u moći vladara koji nije polagao račune nikome i nije zavisio ni od koga: *Prince est absous de la puissance des loix*, „vladalac je oslobođen moći zakona”. To je bio eklatantan primer Šmitove (2001) definicije suverena, prema kojoj je „suveren (je) onaj ko odlučuje o vanrednom stanju”. Ponašanje predsednika Srbije (MONDO 2020) u tom trenutku najbolje opisuju istupanja na konferencijama za štampu:

Uvek smo bili korak ispred, ali postoje problemi sa respiratorima. Ako bude trebalo sam ću da sednem u avion i vadim ih iz magacina. Pa da vidimo ko će da me spreči. Sešću u avion Er Srbije i počecu da utovaram respiratore u avion.

Služeći se savremenim pojmovnim registrom koji bismo pozajmili od Vebera, u ponašanju predsednika Srbije mogli bismo da pravimo razliku između vlasti i moći i tu razliku da prikažemo kao „moć koja postaje svesna sebe u stanju je da se legitimise, odnosno samolegitimise kao vlast, kao autoritet (Milenković 2014).

U takvom društvenom ambijentu čak je i laž izgubila na svom značaju i bilo kakvom značenju i sama postajući prilagodljiva okolnostima do te mere da nije mogla ni da istraje u širokom horizontu svojih mogućnosti. Laž zamenjena drugom laži koliko god ubedljive bile ipak ne mogu da istraju sa činjeničnom istinom ili jednostavno sa onim što jeste. U tim, gotovo svakodnevnim predstavama nije bilo koherentnog sistema jer je svaka predstava bila namenjena onom biračkom telu koje je vapilo za scenarijima u kojima će predsednik Srbije biti mučenik i heroj koji se žrtvuje za opštu stvar. Štaviše, promenjen politički i

društveni poredak dao je lažima novo značenje. Više se nije govorilo o tajnama duboko skrivenim od očiju javnosti već se govorilo o pojavama i mogućnostima koje su pristupačne najširem auditorijumu, koje je trebalo prilagoditi potrebama javnosti i proizvesti svest koja odgovara izvršnoj vlasti. Radi se o jednom dvosmernom procesu u kojem je trebalo zadovoljiti taštinu izvršne vlasti na osnovu oblikovanja stvarnosti. Covid 19 duboko je potresao srpsko društvo barem na dve ravni: prvo, da ukaže da je neodrživ način života koji se do tada vodio, i drugo, paradoksalno, da izvršna vlast krizu prouzrokovanu covidom 19 predstavi na reaktivan način opštem smeru kretanja, na matrici kreiranja stvarnosti na nepostojećim osnovama. Teško je predvideti dužinu trajanja tog procesa. Protivrečnost goreizražena limitirana je demokratskim postupkom u njenom prevazilaženju.

Posmatrano iz ptičje perspektive, posledice pandemije u Srbiji ne možemo posmatrati kao izolovan slučaj. Želimo je situirati u odnosu na bezalternativni dominirajući društveno-politički obrazac koji teško da planeta više može podneti. On se bazira na besomučnom izrabljivanju prirode, prekarnom radu, uništenom sistemu javnog zdravlja i, generalno, eksploataciji javnih dobara od strane privilegovanih političkih i ekonomskih kasta, koje u izvlačenju materijalnih resursa vide i smisao sopstvenog postojanja. Nije ovde reč o lamentiranju nad sudbinom čovečanstva, već ukazivanje da je Srbija ovaj proces bespogovorno prihvatila sa svim posledicama koje on nosi sa sobom, gde izvršna vlast prodaje san o sopstvenim uspesima dok je demokratski sistem kao uslov opstanka jedne zajednice razoren. Kao što smo na početku rada izneli, banalizujući podelu na demokratske i autoritarne poretke, pandemija zahteva odgovore koji traže promenu režima. To mogu biti desničarski i ne nužno suverenistički odgovori koji teško da mogu da opstanu u globalizovanom svetu, ali i levičarski koji će ići ka redistribuciji moći i bogatstva, kao i zaštiti ljudskih prava i prava manjina. Opasnost koja se nadvila izražena je u činjenici da se ljudski mozgovi sporije kreću u odnosu na viruse. Posledice toga ne možemo ni da naslutimo. Sve gorerečeno zvanični je kurs izvršne vlasti u Srbiji. Prilikom posete Kini krajem 2018. godine, Aleksandar Vučić je izjavio: „Trebaju nam roboti. Potrebni su nam leteći automobili, čipovi, sve ono za šta smo se borili i mučili, a nismo uspevali” i još dodao da mu je potrebna pomoć domaćina oko „četvrte industrijske revolucije” i „robotizacije društva”, a onda dodao, verovatno misleći na opozicione skeptike iz domaćeg srpskog ambijenta: „Nemam ništa protiv da mi se mnogi u Srbiji smeju. Svaki put se smeju i svaki put se ispostavi da se zaludu smeju”. Za potrebe rada iznosimo da je modernizacija bila u fokusu izvršne vlasti. Tako su digitalizacija i obrazovanje proglašeni prioritetima rada vlade Ane Brnabić. Tokom kampanje za izbore 2020. godine biračima se obraćala robot Ema. Procesi modernizacije Srbije mogu se smatrati dugotrajnim i poslednje, gorenavedene izjave samo su mantre koje se prenose, iako je, naravno, bilo perioda ubrzanog razvoja kakav je bio u prvim decenijama socijalističke Jugoslavije. Srbija je na začelju globalnih procesa i

projekat nadograđivanja ovog zaostataka i „brza modernizacija”, zasnovana na tehnološkom razvoju, strategija je ove izvršne vlasti kao što je bila i prethodnih. Posebno je pitanje da li je ekonomski razvoj moguć bez razvoja demokratskih institucija ili čak uz njihovo urušavanje. Uspesi nekih od istočnoazijskih zemalja ili Putinove Rusije, daju argument da je ekonomski razvoj moguć i bez razvijenih demokratskih institucija ili možda baš suprotno njima. Bez dovoljno činjenica ali na osnovu ponašanja, držimo da su to i bliski stavovi izvršne vlasti u Srbiji. Kreiranje zatvorene države, shvaćene kao države bez razvijenih demokratskih institucija, snažnih i nezavisnih medija i kontrolnih tela, plodno je tlo za koruptivne radnje gde se meritokratski sistemi prosto isključuju. To je jedan fragmentaran opis koji ukazuje na čemu je temeljen zdravstveni sistem kao deo jednog opšteg patronažnog sistema. Uvođenje policijskog časa prosto je bila preventivna mera kojom je sprečen njegov potpuni kolaps. Danak klijentelizmu i korupciji u zdravstvu platili su zaposleno osoblje zdravstvenih institucija i ustanova socijalne zaštite. Iznosimo dva eklatantna primera: štíćenicima Gerontološkog centra u Nišu, u kojem je rukovodilac institucije bio opštinski većnik vladajuće SNS stranke, dozvolio je posete i njihovo kretanje. Član Kriznog štaba i Pokrajinski sekretar za zdravstvo (inače i sam svojevremeno pod krivičnom istragom) Zoran Gojković, osudivši ovakvo ponašanje kao neprofesionalno, istovremeno je inicirao pokretanje istrage prema nekompetentnom rukovodiocu. Tužilaštvo je izašlo sa podatkom da je od korone u Gerontološkom centru u Nišu umrlo 50 štíćenika, kao propustom rukovodioca sa tragičnim ishodom i bez odgovarajućih pouka. Vladajuća SNS garnitura na mesto rukovodioca Gerontološkog centra ponovo postavlja stranačku ličnost ponavljajući patronažni obrazac sa svim rizicima koje takvo imenovanje nosi. Direktor Instituta Dedinje Milovan Bojić zbog nesavesnog rukovođenja dozvolio je da se zarazi preko 100 pacijenata i medicinskog osoblja i, preko toga, testove za prisustvo virusa u organizmu nabavio je od osobe osumnjičene za kriminal a koji su bili nepouzdati (Pećo, Cvetovski, Obri 2020).

Klijentelistički obrasci su urušavali zdravstveni sistem u Srbiji. Apstrahujemo one klijentelističke odnose koji nisu direktno povezani sa zdravstvenim sistemom, poput održavanja zdravstvenog informacionog sistema, kod kojih je na tenderima posao dobijala firma muža ministarke pravde. Ovde samo ukazujemo na posledice klijentelističkih odnosa koji, sa druge strane, predstavljaju jedan od uzroka društvenog a samim tim razaranja i zdravstvenog sistema. Na empirijskoj ravni, prema istraživanju NSPM sprovedenom u maju mesecu, samo je 44% ispitanika verovalo u zvanične izveštaje o broju umrlih i zaraženih korona virusom (Vukadinović 2020). Vlada je pokušala da putem centralizacije informacija, koje su opet dolazile od Kriznog štaba, stvori sliku o kontroli situacije ali se to pokazalo neefikasnim pa je Zaključak o centralizovanju informacija povučen. Štaviše, novinarka Ana Lalić je javnosti predočila duboki jaz između predstavljenih i stvarnih kapaciteta zdravstvenog sistema i na jedan paradoksalan način bila zbog toga proskribovana od

strane izvršne vlasti, uhapšena, ali i zbog reakcija javnosti protiv nje je ubrzo postupak obustavljen.

Gorenavedenim primerima klijentelističkih odnosa u zdravstvu, korupcijom, nedovoljnim ulaganjima, lažima, želeli smo predstaviti jedan segment društva sa osnovnom pretpostavkom da je to obrazac i za druge oblasti. Predstave koje izvršna vlast servira javnosti Srbije utemeljene su na nečemu što je poželjno i samo što nije ostvareno. Taj privid gotovo da zamagljuje stvarno stanje, gde je opčinjenost zamena za realno sagledavanje odnosa u društvu. Insistiranje na modernizaciji Srbije može se razumeti i kao razložna ambicija izvršne vlasti, s tim što ona mora počivati na obrazovanju, institucijama, ulaganjima, transparentnosti. Bez dovoljno pokazatelja iznosimo pretpostavku da stvarne modernizacije u Srbiji nema. Čak je i površnom poznavao i istraživaču prilika u Srbiji jasno da je „vlast u Srbiji ekstraktivna umesto razvojna i klijentelistička umesto meritokratska“, kako pronicljivo zaključuje Vujo Ilić. Posmatrano sa politikološke ravni, jasno je da je usled suspendovane demokratije otvorena mogućnost za takav, u našoj interpretaciji, partijsko-klijentelistički sistem koji cementira postojeće odnose u kojem se zloupotrebe gotovo i ne kažnjavaju. „Hubris vlasti“, kako bi rekao profesor Podunavac, temelji se na predstavama i proricanju svetle budućnosti. Važnije od toga je da demontaža partijske države i uspostavljenog klijentelističkog sistema, vraćanje sadržine institucijama, te nezavisnim kontrolnim telima i nezavisnim medijima, dakle, da je ponovno uspostavljanje demokratije uslov svih uslova za ponovnim uspostavljanjem države koja će imati dugoročnu strategiju razvoja. Na jedan paradoksalan način na matrici modernizacije i sadašnja izvršna vlast gradi sopstveni identitet ali na „napred zamišljenim čudesima“ (Bauman 2009), jureći za nečim „samo da bi ostala na mestu“. Baviti se kontrolom štete preostala je mogućnost anestetiziranog građanstva. Institucionalizacija uslova za demokratske izbore prvi je korak ka kreiranju politike koja će trasirati put razvoja Srbije. Kao i u medicini, dijagnostifikovanje prethodi terapiji.

Avet bezalternativnosti

Situirati problem u omeđenom prostoru Srbije zahteva odgovor države na centralnu temu rada, pošast koju je virus izazvao treba reakciju države i društva. Dakle, da li je taj odgovor počivao i počiva na razložnim i racionalnim društvenim stavovima i da li je uopšte bio smislen na neizvesnost, strah i krizu. Pokazalo se da nije bitna istinitost objašnjenja već određivanje pravca ljudskim težnjama!² Tu se pokazala sva pritvornost izvršne vlasti. Na prethodnim stra-

2 „Lakše je postupati na osnovu jednostavnih, prostih, makar i netačnih pravila, koja su međusobno usklađena i koja sam prihvatio ne razmišljajući o njima, nego na osnovu pravila

nicama želeli smo pokazati (pa makar to bilo samo i na nivou teza) da je praktično politička ravan pružala odgovore koji su često bili u službi populističke ideologije, koju Kanovan (2002) definiše kao „tanko centriranu ideologiju” izvršne vlasti a pod pokroviteljstvom borbe protiv virusa, gde je došla do izražaja integrativna uloga jednog populističkog pogleda na svet. To se najbolje videlo u organizaciji parlamentarnih izbora u junu 2020. godine. Postojano uništavanje institucija koje treba da brane demokraciju sistema, ničim nesputana i institucionalno regulisana vlast, što je sa svoje strane imalo povratnu poruku u neosetljivosti javnosti koja je gotovo prepuštena sama sebi i sopstvenim resursima i sposobnostima, dakle, u takvom ambijentu građanstvo više nema poverenja u institucije koja treba da ispune svoju ulogu, što je oštar kontrast prema svim očekivanjima koja se polažu u demokratiju i institucije koje je obezbeđuju. Začudo, ne radi se o prekidu komunikacije između izvršne vlasti i javnosti u Srbiji, radi se o komunikaciji kreiranoj na lažima i obećanjima, do te mere obesmišljenim da javnost gubi poverenje u mogućnosti preobražaja društvenog sistema u izbornim uslovima. Negovan je jedan populistički retorički stil koji se temeljio na „podilaženju osećanjima mase, isticanju korumpiranosti i otuđenosti svojih političkih protivnika” (Todosijević, Hristić 2020). Ne radi se više o političkoj utakmici i kreiranju političkog ambijenta koji će, sa druge strane, uobličavati društveni, radi se o potrebi ispoljavanja gole političke moći čiji je legitimitet upitan. U krajnjoj liniji to su pokazali i izbori iz juna meseca, na kojima je došla do izražaja čuvena izjava Ivana Krasteva (2014): „Vlada opšta sumnja da su izbori postali igra za budale”.

Izbori nisu bili ništa drugo do simulakrum demokratije u Srbiji i sami instrumentalizovani za potrebe izvršne vlasti kroz sve postupke kojim im je oduzet legitimitet. Mesecima je celokupna javnost bila pripremana na izbore koji su bili jedna svojevrsna prevara, kojima se želelo dati obeležje režimu kao demokratskom po formi ali kojima je oduzet ukupan sadržaj. Ovde iznosimo jedno antropološko gledište koje je predstavio Mark Abeles (2005, 115–120) citirajući Mišela Fukoa: „Mišel Fuko suočen sa sveprisutnošću normi i aparata u svojim izučavanjima ludila, seksualnosti i zatvora, predložio je analitički obrazac kojim se ta teškoća prevazilazi. 'U analizi vlasti ne treba za početne pretpostavke uzeti ni državu kao samostalni entitet, ni pravosudni sistem, ni opšti oblik dominacije; sve su to samo njeni konačni vidovi'. Nezavisno od najskorijih datosti kakve su zakon i država, važno je sagledati odnose moći i strategije koje se grade unutar aparata. U tom smislu, tradicionalni instrumentarij političkih teorija pokazuje se neodgovarajućim: 'pribegavali smo razmišljanju o vlasti koje se oslanjalo ili na naše pravne obrasce (šta čini vlast legitimnom?) ili na naše institucionalne obrasce (šta je država?)'. Umesto da se vlast 'opredmečuje' i

koja su možda i tačna, ali su nedovoljno objašnjena i usklađena. Zbog toga u životu bolje prolaze budale nego pametni”. L. N. Tolstoj, Dnevnik.

tretira kao tajanstvena supstanca za čijom se pravom prirodom beskonačno traga, Fuko kaže da treba postaviti pitanje kako se ona vrši. A razmišljanje o vlasti kao o činu, tj. 'načinu dejstva na postojeće prakse'. Pojednostavljeno, kako se vlast vrši i koji su instrumenti za njeno gotovo ničim uzdrmano postojanje, iako su nebrojeni primeri urušavanja zajednice i poretka, ključno je pitanje na koje ovde ne možemo odgovoriti u punom obimu, ali možemo ponuditi jedno moguće objašnjenje. Ilustrovaćemo goreiznetu nedoumicu u razmeni pisama između južnoafričkog književnika Džona Maksvela Kucija i Pola Oстера koje prenosi Zigmunt Bauman u knjizi *Fluidno zlo* (2018, 31). Kuci piše Osteru: „Gledajući oko sebe danas, vidimo upravo ono što bismo mogli očekivati: mi, 'svet', bismo radije da živimo u bedi realnosti koju smo stvorili (...) nego da osmislimo novu, ispregovaranu realnost”. Pol Oster odgovara: „To se ne odnosi samo na ekonomiju već i na politiku i na skoro svaki društveni problem sa kojim se suočavamo”. Beda realnosti, ovde prikazana kao izvitoperenje iste, saobraženo tome razume istinu na potpuno drugačijim osnovama od onih tradicionalnih. Potreba integracije u nefunkcionalnom sistemu koji je počivao na simbiozi manipulacije, laži i sile nije ništa drugo do potreba opravdanja gole egzistencije lišene moralnosti i osećaja krivice i srama. Dakle, oponiranje konkretnom obliku moralnosti ovde ima instrumentalni karakter ispoljen u potrebi uklop-njavanja u sistem baziran na manipulaciji, laži i moći. Time smo došli i do jednog drugog fenomena, možda još kod Makijavelija naznačenog, kao baziranja političke istine na rezultatima, što predsednik Srbije u potpunosti eksploatiše, prikazujući ukupnost sopstvenog političkog delanja kao potpuni uspeh.

Jednostavno govoreći, „istina je uspeh i, obrnuto, uspeh je istina”. Čak je i ta jednostavna postavka u Srbiji problematizovana, prosto zato jer su i nedvosmisleni oblici društvenog, privrednog i u našem slučaju zdravstvenog urušavanja prikazivani kao uspesi izvršne vlasti. Time smo došli do one briljantne postavke koju je naveo Leonidas Donskis: „Sram i stigma ne lepe se za one koji su okrenuli leđa vrlini, prigrllili pokvarenost i aktivno biraju zlo, već za one koji su izgubili moć, koji su nesposobni da je zadrže, za one koji su pretrpeli poraz” (Bauman 2018, 123). I izvršna vlast je preuzela taj obrazac gde je moć uspeh a njen nedostatak znači smrt u figurativnom pogledu i iščezavanje. Otuda arhaična figura gospodara u javnom prostoru Srbije gde im se pripisuje moć nad životom i smrti članova zajednice koju predstavljaju. Strah je instrument koji izvršna vlast u Srbiji umesno koristi ne samo u političkoj restauraciji, već kao onaj dragoceni artikal kojim generalno trguje u političkom prostoru prema političkim subjektima. Ceo sistem je baziran na vertikalno strukturiranim odnosima gazde i klijenata. To je jedan oblik vazalnog odnosa u širem spektru posmatran kao zatvoren sistem na čijem je čelu nepogrešivi vođa u onom smislu u kojem je „kum” u mafijaškim organizacijama (Podunavac 2019, 52).

Strah je u funkciji nosilaca moći i čini bazu restauriranog autoritarnog poretka i jednom posebnom formom političke patologije u kojoj je razoren institucionalni oblik zaštite, gde je na delu nasilna kontrola društva, fingirani

izbori, sa moćnim i beskrupuloznim parapartijskim grupacijama koje uništavaju svaki oblik jasnih pravila ponašanja. Na kraju našeg rada izražavamo ono gledište koje će, mišljenja smo, na ubedljiv način izraziti razliku između novih despotija i ranijih oblika autoritarnog poretka, a na primeru pisca Eduarda Limonova. Ovo upoređenje ima instrumentalni karakter i pre je paradigma za neku veću studiju. Naime, izražavanje gole moći u institucionalno nefunkcionalnom sistemu, a u našoj interpretaciji ispoljavanje moći bez države, za posledicu ima ono antropološko stanovište koje je opisao u slučaju Eduarda Limonova kao njegov feedback u Sovjetskom Savezu Maša Gesen:

Njegov manjak principa tipičan je za ljude koji su odrasli u Sovjetskom Savezu, gde je preživljavanje zavisilo od toga da li si fino usklađen sa smerom partije, koji se stalno menjao. Razlika je u tome što je većina ljudi u Sovjetskom Savezu, kao i u Putinovoj Rusiji, menjala svoje poglede da bi se uklopila, dok ih je Limonov generalno menjao da bi se razlikovao od većinskog mišljenja u datom trenutku (Bauman 2018, 45).

Ovim želimo da pokažemo da hubris, ta žudnja za nekontrolisanom moći, institucionalno nesputanoj, na jedan paradoksalan način proizvodi samorazarajuće posledice. Zbog činjenice da za ovih osam godina aktuelni predsednik Srbije nije izašao ni na jedan duel sa političkim neistomišljenicima govori o njegovom strahu i nesigurnosti. Sem umetnika poput Limonova koji su menjali mišljenja da se ne bi uklapali u većinsko, Srbiji su potrebne politički utemeljene, na činjenicama jasno uobličene alternative, koje će oponirati autoritarnom poretku i delegitimizovati poredak čija je legitimizacija i sada upitna. Ponovno vraćanje na put minimalne demokratske konsolidacije, sada napušten, biće mukotrpan, ali neophodan ukoliko Srbija želi da bude u društvu civilizovanih država. Slikovito ili bukvalno, to je vraćanje moći državi i njenim institucijama sada oduzete od strane „autoritarnog proceduralizma“.

ZAKLJUČAK

Sve napredrečeno kroki je jednog političkog i društvenog ambijenta u kojem se izvršna vlast u Srbiji suočila sa pošasti kakvu je doneo virus COVID 19. Taj „pustošni pejzaž“, kakav se prethodnih meseci prikazivao javnosti Srbije, sam po sebi nije predstavljan tako i od strane nosilaca izvršne vlasti, i preko toga, ona je želela prikazati da ima potpunu kontrolu nad uređenjem društva i politike. Pri tome je izvršna vlast svesno prenebegavala svaku pojavu kojom su urušavane institucije sistema preuzimajući odgovornost za donošenje odluka i samim tim obesmišljavajući njihovo postojanje. Na društvenom nivou posmatrano, postala je upitna i legitimizacija same izvršne vlasti, što se, u krajnjoj liniji, ispoljilo i prilikom održavanja izbora juna 2020. godine. Držimo se

stanovišta da budućnost jednoj zajednici mogu pružiti samo institucije formirane na demokratski način, pa je samim tim i budućnost ovog područja, trasi-rana na nedemokratski način, neizvesna.

LITERATURA

- Abeles, Mark. 2001. *Antropologija države*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Arent, Hana. 1994. *Istina i laž u politici*. Beograd: Filip Višnjić.
- Babović, Marija. Cvejić, Slobodan. 2016. „Kratik pregled partijske patronaže i klijentelizma u Srbiji”; <https://www.secons.net/files/publications/36-Kratik%20pregled%20partijske%20patrona%C5%BEe%20i%20klijentelizma%20u%20Srbiji.pdf> (pristupljeno 10.12.2020).
- Bauman, Zigmunt, Donskis, Leonidas. 2018. *Fluidno zlo, život u svetu u kom nema alternativa*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Bauman, Zigmunt. 2009. *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Biber, Florijan. 2020. *Uspon autoritarizma na Zapadnom Balkanu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Biber, Florijan. 2020b. „Vlast Srbije šalje lošu poruku EU, moguće trajne negativne posledice”, *Danas*, (23. april); <https://www.danas.rs/politika/biber-vlast-srbije-salje-lo-su-poruku-eu-moguće-trajne-negativne-posledice/> (pristupljeno 10.12.2020).
- Bošnjaković, Petar. 2020. REČ PROFESORA „Smešni ste, doktore, ministre...”, *Direktno*, (16. oktobar); <https://direktno.rs/korona/305596/petar-bosnjakovic-profesor-corona-virus-covid-krizni-stab.html/> (pristupljeno 10.12.2020).
- Bošnjaković, Petar. 2020b. REČ PROFESORA „Krizni štab sve promašio, a nije snosio posledice”, *Direktno*, (23. oktobar); <https://direktno.rs/korona/303181/petar-bosnjakovic-profesor-korona-corona-virus-covid.html/> (pristupljeno 10.12.2020).
- Brown, Theodore M, Fee, Elizabeth. 2011. “Andrija Stampar: Charismatic Leader of Social Medicine and International Health”; <https://ajph.aphapublications.org/doi/full/10.2105/AJPH.2006.090084> (accessed 21/12/2020).
- Đurić, Predrag, 2020. „Srbija nije bila spremna za pandemiju”, *Danas*, (21. april); <https://www.danas.rs/drustvo/srbija-nije-bila-spremna-za-pandemiju/> (pristupljeno 10.12.2020).
- Ilić, Vujo. 2020. „Virus, država i podaci”, *Peščanik*, (18. jul); <https://pescanik.net/virus-drzava-i-podaci/> (pristupljeno 10.12.2020).
- Jović, Dejan. 2020. „Epidemija u političkom diskursu (skica)”, *Radio gornji grad*, (15. mart); <https://radiogornjigrad.wordpress.com/?s=epidemija+u+politiki%C4%8Dkom+diskursu/> (pristupljeno 10.12.2020).
- Kitschelt, Herbert. 2000. “Linkages between citizens and politicians in democratic policies”. *Comparative Political Studies*, Vol. 33, pp. 845–879.

- Kopecky, Petr, Gerardo, Scherlis. 2008. "Party Patronage in Contemporary Europe". *European Review*, Vol. 16, pp. 355–371.
- Krastev, Ivan. 2014. "From Politics to Protest". *Journal of Democracy*, 25/4 (October): 5–9.
- Mason, Paul. 2020. „Kako zamisliti smrt kapitalizma”, Peščanik, (29. jul); <https://pescanik.net/kako-zamisliti-smrt-kapitalizma/> (pristupljeno 10.12.2020).
- Milenković, Ivan. 2014. „Pojam suverenosti: od izbeglištvu do gostoprimstva”, doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka; <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/id/22735/Disertacija699.pdf> (pristupljeno 10.12.2020).
- MONDO. 2020. Vučić poručio da će sam UTOVARATI respiratore u avion, ako bude trebalo!, Mondo, (7. april); <https://mondo.rs/Info/Drustvo/a1307857/Aleksandar-Vucic-respiratori-avion-Er-Srbije-sam-ce-utovarati.html> (pristupljeno 10.12.2020).
- Pećo, Dragana, Cvetovski, Saška, Belford, Obri. 2020. „Direktor 'Dedinja' Bojić nabavio nepouzdanu testove na koronavirus od biznismena osumnjičenog za kriminal”, Krik, (11. maj); <https://www.krik.rs/direktor-dedinja-bojic-nabavio-nepouzdanu-testove-na-koronavirus-od-biznismena-osumnjicenog-za-kriminal/> (pristupljeno 10.12.2020).
- Podunavac, Milan. 2019. „Politika straha i uzlet 'novog despotizma'”. *Političke perspektive*, Vol. 9 (No. 3): 43–55.
- Podunavac, Milan, Keane, John, Sparks, Chris. 2008. *Politika i strah*. Zagreb: Politička kultura.
- Radovanović, Zoran. 2020. „Krećemo se po minskom polju”. NIN, br. 3616. 16.04.2020.
- Šmit, Karl. 2001. „Politička teologija”, u: *Norma i odluka*. Beograd: Filip Višnjić.
- Todosijević, Bojan, Hristić, Ljubomir. 2020. „Struktura populističke ideologije: Srbija 2017”. *Političke perspektive*, Vol. 10 (1).
- Van Thiel, 2008. "Political appointments in Dutch public sector organizations: old and new forms of patronage"; <http://soc.kuleuven.be/io/egpa/org/2008Rot/papers/VanThiel.pdf> (accessed on June 3rd, 2015).
- Vladislavljević, Nebojša. 2019. *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*. Beograd: Arhipelag.
- Vukadinović, Đorđe. 2020. „Predsednik i korona – stanje stvari u prvoj nedelji vanrednog stanja”, Nova srpska politička misao, (31. mart); <http://www.nspm.rs/istrazivanja-javnog-mnjenja/stanje-stvari-u-prvoj-nedelji-vanrednog-stanja.html> (pristupljeno 10.12.2020).

Goran Kaluđerović

THE PANDEMIC, LIES AND POWER WITHOUT POLICY

SUMMARY

This paper analyzes the impact of the state of emergency produced by the Covid 19 pandemic, in a limited area of Serbia and in a time interval, all due to its unpredictable duration. The dominant political grouping based its own legitimacy on the „existence of a (personal) regime with neo-patrimonial features” (Vladislavljević 2019), where social reality was created on lies. Non-transparency in decision-making, but also the lies of the holders of political power, had an instrumental character and were in the service of the elections that were organized in June 2020. Creating reality during the pandemic in Serbia in a way that people have lost the power to decide their own destiny is just a continuation of the process of de-democratization (Bieber 2020). The expressed longing for the uncontrolled power of those in power produces self-destructive consequences for the entire community. In this paper, we want to present that a biomedical phenomenon such as the virus has revealed all the weaknesses of the political and social structure in Serbia manifested in the lack of trust in institutions, ineffective measures to combat the virus and in a broader level, generally wrong lifestyle.

KEYWORDS: *pandemic, lie, power, clientelism.*

Hristina Runcheva Tasev¹

*Ss Cyril and Methodius University Skopje
Law Faculty 'Iustinianus Primus'*

Aneta Stojanovska-Stefanova²

University Goce Delchev-Shtip

Public Policy and the Response to Covid-19

SUMMARY

The paper analyses the latest developments of the impact of scientific and technical expertise in public policy-making on how to deal with the effects of the pandemic. The authors explore the reasons why the same public policies give quite different results in dealing with the dynamics of the pandemic in different countries and regions. Following the William N. Dunn's model of public policy analysis, the global response to the pandemic shows that there is an urgent need for new policy decisions and reconsideration of the effects of non-decisions. We also explore how the policy responses for change and adaptation to the pandemic have been formulated and delivered to the public and how the narratives and emotions can influence public behaviour in times of crisis. We conclude by stressing the fact that public policies are not static and

1 Contact: h.runchevatasev@pf.ukim.edu.mk

2 Contact: aneta.stojanovska@ugd.edu.mk

should be reformulated on the basis of changing circumstances, needs and experience created by crisis.

KEYWORDS: *Pandemic, Covid-19, Public Policy, Policy Analysis*

1. INTRODUCTION

'Medicine is a social science, and politics
is nothing but medicine on a large scale'.

Rudolf Virchow, M.D. (1821–1902)

The Covid-19 pandemic affects all countries worldwide with unprecedented impacts. The way how the governments respond to the effects of the virus is driven by politics. The Covid-19 pandemic has caused serious consequences not only for the health care systems, but for every segment of societies around the world. The pandemic became a political problem as much as it is a public health issue. Since the outbreak of the virus, the governments have shown different preparedness and different responses to this crisis. Political decisions have beleaguered or improved outbreak management, sometimes irrespective of the strength of a health system, clearly demonstrating the political determinants of public health. (Davies and Wenham 2020, 1). Governments have implemented a variety of policies as response to the pandemic in the past months, but still policymakers and researchers have, to date, lacked access to quality, up-to-date data they need for conducting rigorous analyses of whether, how and to what degree these fast-changing policies have worked in mitigating the health, political and economic effects of the pandemic (Cheng et al. 2020, 1).

To limit the spread of COVID-19, governments around the world introduced restrictions on travel; limited social interactions, or mass gatherings; restricted the movement of people; closed schools and businesses; and prohibited access to public amenities, such as parks and beaches. As the growth in the number of new cases has slowed in many countries, there has been a shift towards easing or relaxing restrictions. Once the new wave of Covid-19 was back, the measures were returned. The situation remains highly unpredictable and data and statistics on cases and mortality due to Covid-19 move rapidly.

COVID-19 has governments operating in a context of radical uncertainty, and faced with difficult trade-offs given the health, economic and social challenges it raises. More than half of the world's population has experienced a lockdown with strong containment measures. Beyond the health and human tragedy of the coronavirus, it is now widely recognised that the pandemic triggered the most serious economic crisis in a century. (OECD 2020, 2). The predictions of OECD about global economic activity fall between 6% and

7.6% in 2020, are now disputable under the hit of the second wave of infections worldwide.

However, the different policy responses from the governments require substantial number of technical decisions which are always based on political decisions, such as opting for a model for crisis management, who should be involved and what advices will be considered, selection of public policies to be implemented, the way of enforcement of different (often restrictive) policies, communication with the public, etc. In this context, politics is a key factor that decides the dynamic of Covid-19 spread, job losses or even the death toll around the globe.

What is common for the governments worldwide is both decision-takers and decision-makers have faced an unprecedented predicament and showed low level of preparedness and pandemic prevention. As Frieden notes “policy-makers in democratic societies must always pay attention to the next election—otherwise they are likely to cease being policymakers. This helps explain why it can be difficult for governments to pay money now for policies whose benefits will be realized only in the long run—such as pandemic prevention and preparedness” (Frieden 2020, 8).

The paper explores the theoretical framework of William N. Dunn’s model of public policy analysis which is followed by selected perspective from the global response to the pandemic with substantial number of public policies introduced worldwide. The authors explore the reasons why the same public policies give quite different results in dealing with the dynamics of the pandemic in different countries and regions.

We also analyse how the policy responses for change and adaptation to the pandemic have been formulated and delivered to the public and how the narratives and emotions can influence public behaviour in times of crisis.

2. POLICY ANALYSIS – THEORETICAL FRAMEWORK

Policy analysis is a process of multidisciplinary inquiry aiming at the creation, critical assessment, and communication of policy-relevant knowledge. (Dunn 2017, 3). According to Dunn, it aims at solving practical problems and in this process the practitioners are free to choose among a range of social science methods, theories, and substantive findings.

Dunn (2017: 4) describes policy analysis as pragmatic and this is mainly visible in cases where practical problems do not arrive in separate disciplinary packages addressed. In today’s world Dunn emphasizes multidisciplinary policy analysis as the best tool in response to the manifold complexity of public policymaking. Dunn considers the public policy analysis as partly *descriptive* due to the fact that it relies on traditional social science disciplines to describe and explain the causes and consequences of policies, but also he considers it as *nor-*

motive because it can value judgements about what ought to be in contrast to descriptive statements. The importance of normative reasoning in policy does not rely on doing what is right, but on knowing what is right.

In the context of policy analysis of the current state with the pandemic, we will use the ex-post or retrospective analysis which involves the production and transformation of knowledge after policies have been implemented. Retrospective analysis characterizes the operating styles of several groups of analysts: discipline-oriented, problem-oriented and applications-oriented analysts (Dunn 2017, 11–12). The emphasis in retrospective analysis is placed on the results of observed outcomes of action. It shows if the policy worked and gave satisfying results or not, without speculations about possible policy outcomes. However, retrospective analysis, while it has affected intellectual priorities and understanding, has performed less well in offering potential solutions for specific problems (Weiss 1976, 237).

The model that will be used in our analysis is based on five types of questions that should provide policy relevant knowledge: policy problems, expected policy outcomes, preferred policies, observed policy outcomes and policy performance (Dunn 2017, 5–7).

Following this model, we will structure our analysis on the following issues: Covid-19 pandemic-problem to be solved; Between expectations and reality of policymakers; Policymaking in times of Covid-19 outbreak: crisis response and management; Impact of scientific and technical expertise in public policy-making; Messages and emotions and Policy success and failure: What we learned so far.

3. COVID-19 PANDEMIC-PROBLEM TO BE SOLVED

Covid-19 pandemic caused global medical emergency in March 2020. Although the virus first appeared in Wuhan, China at the end of 2019, the worldwide outbreak happened at the beginning of 2020. It showed that this is not just a problem for the health care systems, but also a problem for every single segment of our societies.

The complexity of the crisis caused by the virus relies on few factors. First, there was a lack of *information*. It is a virus for which not much is known and it will be like that for a while. The scientists and policy-makers lacked complete and reliable information for every aspect of the virus. No specific medicine or vaccine was available that might prevent the outbreak of the disease. Another issue was the fact that the number of acknowledged experts in virology and infectious diseases was not on a satisfactory level because this is not a popular branch of the medicine.

Furthermore, supposed experts could hardly reach a consensus on the nature, lethality or cure of the virus. The interpretation of incomplete scientific

data became cloudier as it went up the policy chain, making decision-taking even more problematic (Gardini 2020, 16).

In addition, the lack of relevant information was accompanied by various fake news, misinformation and rapid spread of rumours across social media like feathers. They caused panic among people and panic during the decision-making process. The rapid spread of misinformation and stories via social media platforms such as Facebook, YouTube, Twitter etc. became a vital concern of the governments and public health authorities all over the world.

A team of international scientists published study in the American Journal of Tropical Medicine and Hygiene (Islam, M.S., 2020). The scientists looked at data compiled between December 2019 and April 2020 as part of the study. They followed and examined COVID-19-related rumours, stigma, and conspiracy theories circulating online, including fact-checking websites, Facebook, Twitter, and online newspapers, and their impacts on public health. The study identified 2,311 reports of rumours. Misinformation about the coronavirus has led to the deaths of at least some 800 people and possibly more.

Second, there was *unpreparedness by the policy-makers (and policy-takers) and unprecedentedness of the challenge*. There was a need for urgent response, but there were no best practices, no benchmarking, no indicators. Many leaders, like Macron and Merkel have defined the Covid-19 pandemic as the biggest challenge since the World War II. This was a first time in the last seventy years that a challenge of this proportion, in terms of danger and universal spread – across countries, continents, races, age and economic classes, or other cleavages – emerged. (Gardini 2020, 17). Previous experience with diseases such as Ebola and SARS were incomparable due the fact that they were met by effective early response and were more localized in terms of spreading of infection. The governments and their state budgets were not prepared in the long run for pandemic prevention. And the crisis management showed that not everything can be foreseen: special medical protocols, insufficient health care capacities, protective equipment, etc.

However, this unpreparedness and unprecedentedness of the virus were met by urgent state response by adoption of previously unthinkable measures and protocols in every segment of societies.

Third, the pandemic affected the *economy with unprecedented collapse of production, trade and employment*. It will take many years before the long-term economic consequences are repaired. The engagement of governments in large-scale counter pandemic fiscal programs will change the economic landscape in the upcoming years. It will be reshaped according to the new circumstances of the crisis.

4. BETWEEN EXPECTATIONS AND REALITY OF POLICYMAKERS

The virus does not recognize borders: it spreads globally and asks for global response. Public health experts have long warned that the world was likely to face a major pandemic and called for greater preparedness. Yet policymakers who have to focus on the next election find it difficult to invest the time, money, and political capital to address the abstract possibility of a future crisis. And so, most of the world was unprepared for a global public health threat of the magnitude posed by the novel coronavirus (Frieden 2020, 5).

The World Health Organization (WHO) has been warning for years about the importance of strengthening health systems in all countries. The WHO Bulletin, in February 2018, included an article entitled '*Pandemic risk: How large are the expected losses?*' (Fan et al. 2018, 77–144). In this document, the WHO called on countries to invest more in their health systems.

Besides the fact that policy makers shared the same challenge with the rapid spread of the virus, they have different responses to the pandemic. Some of them decided to downplay the crisis, others approached with denial and inconsistency at the beginning with doubt into science, but many policy makers at the end responded with the recommendations of the public health experts. (Meyer 2020)

The reactions of the policy-makers were based on the expected policy outcomes. In general, during the early stages of the crisis, politics was suspended, and public opinion fell in behind the actions of national governments. Citizens were sent into internal exile in their own homes, many paralysed with fear and uncertainty. (Krastev and Leonard 2020, 2).

The first stage of the Covid-19 crisis resulted with governmental emergency measures in order to prevent spread of the virus, support for the healthcare systems and for the economy and business sector. Although, coordinated international response is the best way to confront the global invisible enemy, policymakers under pressure from their constituents have diverted resources away from other countries, banned the export of food and drugs, and hoarded essential supplies. Each of these measures—popular as they may be to national publics—imposes costs on other countries. In the final analysis, the lack of cooperation makes everyone worse off. (Frieden 2020, 5).

For the second stage of the crisis and all other upcoming stages, as governments raise vast sums of money to fund a recovery, they will need to take politics into account. It will not be enough to develop the right policies; governments and EU leaders will also need to find the right language and frameworks to win public support for their policies. In order to do this, they will need to understand how covid-19 has— or has not — changed publics' fears and expectations. (Krastev and Leonard 2020, 2).

However, lack of political leadership led towards inability for global and coordinated response. The lack of cooperation and political coordination was

evident even in the case of the the European Union. The Member States adopted different policies towards Covid-19, and they were unable to reach an agreement on a common response, “when at least it was possible to think about creating various types of funds, for example, so that European scientists could research a vaccine, coordinate the manufacture and distribution of the required medical material and post-pandemic investment funds” (Jarrin 2020, 111).

5. POLICYMAKING IN TIMES OF COVID-19 OUTBREAK: CRISIS RESPONSE AND MANAGEMENT

Public policy may be viewed as whatever governments choose to do or not to do. (Anderson 2003, 2). This definition may be used in the ordinary discourse, but it perfectly shows that the conventional concept of public policy is based on decisions and non-decisions of governments. Public policies should be a response to policy demands and public officials make decisions that give content to public policy. The decisions may have a “traditional” form like law, regulation, executive orders or edicts, executive order, local ordinance, court decision or to have the form of “on the ground” decisions by high-level bureaucrats. Regardless of the form, public policies reflect the priority issues in the society and the way how the authorities act upon them. When the problem is labelled as a “crisis” it conveys notions of importance and urgent action.

Covid-19 created a necessity of a prompt response, and a large number of policies were adopted according to the public demands and the need to reassure public opinion. The Covid-19 government measures varied in their design and content, but their main feature during the first wave of the pandemic was restriction.

Most of the countries responded by closing borders and restricted travel within borders. Half of the world’s population has been a subject to some kind of social restrictions, closures and containment like stay-at-home requirement, school closures, work closing, restrictions on gatherings, cancellation of public events etc. (Hale et al. 2020). Policy decisions varied in their geographical target of the policy action and in the levels of government initiating the action. For instance, a measure on national level was introduced in India where the world’s largest lockdown happened on 1.3 billion people, but there were also measures on subnational or local level, like some measures that varied across the USA. According to statistics, the policy most governments have implemented in reaction to COVID-19 is external border restrictions; that is, policies that seek to limit entry or exit across different sovereign jurisdictions. According to the research Covid-19 Government Response Event Dataset (Cheng et al. 2020, 758), published in *Nature Human Behaviour*, 188 countries made 1,122 policy announcements about such restrictions since 31 December 2019. The second

policy that most countries (177) have implemented is closure of schools (1,441 such policies).

Analysis of public policymaking shows that it was extremely hard for the authorities to take decisions on drastic measures imposing limitations to individual freedom or economic activity. Leaders' decisions might have serious effects, because it is the moments when available data and information meet decision-makers' responsibility. In some cases, a clash between the information and responsibility of the decision-makers might appear.

Before taking action, a leader must reflect and gather information, consult experts from different fields, reach a consensus and ultimately show the charisma and determination – as a human being as much as a professional – to make a sound judgement and eventually adopt prompt, bold, and even unpopular measures. (Gardini 2020, 16).

Examining the implemented policy measures on global level through the prism of the policymaking literature, several conclusions can be drawn.

First, governments have shown a willingness to change policies during their implementation in order to achieve the desired effects. These policies can be systematized into three categories (Weible et al. 2020, 227): (1) learning, as demonstrated in the UK's shift from mitigation (partial closures) to suppression (strict lock downs) following projection of the infection and death consequences of the former; (2) negotiated agreement, as illustrated by the passing of stimulus packages around the world, including the USA, Canada, and Japan; and (3) diffusing and transferring ideas across governments, with many drawing lessons from South Korea's widespread testing and China's strict quarantining.

Second, every government faces tough decisions about introducing restrictions. Before taking action, they need to consider public health recommendations, economic considerations, and political constraints and then to decide what restrictions to impose and when to loosen them. However, policy decisions are very often conditioned by local/national context (culture, institutions, economy etc.). Sweden is the country that has responded to the Covid-19 without lockdown and restrictive measures typical for other parts of Europe. This approach has been attributed to the culture of responsible behaviour, trust in institutions and authorities, something which is not typical for the countries like Italy, Spain or countries in South Eastern Europe, where the most restrictive measures and lockdowns have been introduced. These measures were lifted stage by stage by the summer 2020, but the autumn wave of the pandemic created the need to reintroduce restrictive measures, although not on the same scale as that during the first wave.

Third, in policymaking process, the importance of non-decisions has the same value of decisions. Non-decisions refer to policy-makers' decisions not to act or to postpone their action. What did the governments decide not to do? Many governments decided not to undertake massive testing in order to identify and isolate the potential source of infection. This was due lack of techni-

cal equipment or human resources to provide the process. Some authorities stopped sharing information with people: Tanzania stopped sharing data on the spread of Covid-19 in May and has announced that the country is free of any cases, although the border testing of Tanzanian truck drivers by Uganda indicates otherwise (Collier et al. 2020). Another case is in Xi Jinping's China, where the illness was first detected in late December. Authorities are accused of engaging in a cover-up and punishing doctors who sounded the alarm in the early days of the outbreak. Critics say that authorities in this case allowed the virus to spread out of the central city of Wuhan to every corner of the globe (Rasheed 2020).

Fourth, the level of development of the countries affects the decisions to achieve the desired outcomes. Developed countries have more resources to spend in case their decisions do not reach the expected outcomes. Trust in governments in developed countries is higher and the available data are achieved in a more systematic manner. (Ortiz-Ospina 2016). While policymakers in developed countries may benefit from sophisticated analysis based on research, their colleagues in developing countries rely on small surveys, or projections by using available data from elsewhere to provide assumptions and projections on local level. Even core health data, such as the rate of infections, might be significantly understated: across Africa, only 685 tests have been carried out per million people, while Italy has conducted nearly 37,000 per million (Collier et al. 2020).

In the absence of a vaccine for severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-CoV-2), or of highly effective pharmaceutical treatments for COVID-19, countries have implemented a large range of non-pharmaceutical interventions to control the spread of the virus. (Petherick A, Kira B, Hale T et al. 2020)

New Zealand's government was following the best guidelines for dealing with a new virus. The lockdown rules were vital and were communicated effectively. The government sent emergency text messages to residents and this made the purpose of the lockdown easy to understand and accept. The country ramped up its testing capacity. The New Zealand's prime minister Jacinda Ardern announced the country could process up to 8,000 tests per day, one of the highest testing rates per capita in the world. In total, it has tested just under 295,000 people, again giving it a comparatively high per capita rate of testing.

This successful story of stopping the virus in the South Pacific nation of 5 million was an indicator that the country can begin its economic recovery sooner and the life can be returned to normal. Analysing the New Zealand's Covid-19 successful story we may conclude that the geography is an advantage. The fact that it is a relatively isolated island has greatly helped New Zealand's pandemic response, so it has more control over who can enter than other countries with large land borders.

It also has a relatively low population density, meaning the virus cannot travel as easily through the population, as fewer people encounter each other. In August 2020, New Zealand marked 100 days since it stamped out the spread of the covid-19 virus, a rare bright spot in the world. At the time of the paper's writing (November 1, 2020), according to Johnson Hopkins University, New Zealand had just 1959 confirmed cases (77 active cases) and only 22 deaths from the beginning of covid-19 pandemic, and only 2 new daily cases confirmed, both in managed isolation. New Zealand's early success in controlling coronavirus disease 2019 (Covid-19) has been described as "crushing the curve". (WHO, 2020).

6. IMPACT OF SCIENTIFIC AND TECHNICAL EXPERTISE IN PUBLIC POLICY-MAKING

The rational policy decision would combine the best available scientific evidence—typically provided by expert opinions and modelling studies—but in an uncertain and rapidly changing environment, the pertinent evidence is highly fluid, making it challenging to produce scientifically-grounded predictions of the outcomes of alternative courses of action. (Berger et al. 2020, 2).

Scientific knowledge is foundational to the prevention, management and treatment of global outbreaks. The virus had a global dissemination and the effects were felt all over the globe. However, the consequences are not the same and the difference is visible in the different rate in infected persons, death toll, medical treatment. Countries with strong institutional capacities and better developed healthcare system achieve better results in coping with the crisis, while developing countries trot behind. Scientific and technical expertise may contribute towards finding effective new solutions, new forms of behaviour and organisation.

During period of crisis and uncertainty the governments tend to rely on scientific and technical expertise in order to provide proficient understanding of the problem and advise on opting for the best response. This leads to what is perceived as evidence-based policymaking, which signals to the public that decisions are being made based on reasoned and informed judgments that serve the public good, rather than special interests (Cairney 2016). The expertise is often used by policymakers in the context of informing, proving support or justifying the adopted policies and by that legitimizing the decisions of the governments as the best response to certain problem. Very often this scientific and technical expertise may become politicized and lead to inflation of scientific and technical information

The Covid-19 crisis has exposed to public a wide number of experts that were only familiar to their professional community, such as virologists, epidemiologists, infectious disease modelers, etc. whose knowledge became essen-

tial to understand and cope with the pandemic. Although most of the experts do not agree on all aspects of the novel coronavirus, their visibility brought the expertise in public and political spheres on a global level. As the pandemic took place, the scientific and technical experts became part of the decision-making processes and became recognizable for the public such as Anthony Fauci, director of the country's National Institute of Allergy and Infectious Diseases in the USA who appeared on press conferences together with President Trump.

Governments invoke scientific and technical expertise to inform and legitimize problems, responses, and evaluations. One of the fundamental purposes of scientific and technical information is to inform and legitimize governments' choices – especially in high-stake situations. (Weible 2020, 231). For the purpose of producing predictions to help guide policy decisions, the scientists use different models, such as quantitative models which abstract representations of reality that provide a logically consistent way to organise thinking about the relationships among variables of interest. They combine what is known in general, with what is known about the current outbreak, to produce predictions to help guide policy decisions (Den Boon et al. 2019).

The governments' choices have to be evidence based and therefore policymaking in times of health crisis becomes highly dependent on scientific and technical expertise. This creates two great challenges for the policymakers and experts. The policymakers need to apply the scientific and technical knowledge in a manner that will provide balance with their political agenda and political orientation.

The experts are challenged by the need to send their messages and communicate the public and policymakers in a simple and direct way, so that their advices can be practically applicable and available for the public.

Besides these challenges, they share high level of responsibility and accountability. If policy responses based on scientific and technical expertise achieve policy outcomes that do not reach the expected results, should the accountability be shared among politicians and experts?

Scientific and technical experts can provide specific information about the spread of the disease among population, project its trajectories over time, and estimate the likely effects of different policy responses, from mitigation to suppression. As Weible et al. emphasizes, formulating and adopting policy responses is the responsibility of government leaders. As scientific and technical experts become more prominent in the policy process, who is accountable for policymaking becomes more obscure.

7. MESSAGES AND EMOTIONS

While policymakers are responsible for making decisions, they are also responsible for communicating to professionals and to the public. The way individu-

als respond to advice and measures selected is as important as government actions, if not more (Anderson et al. 2020).

Communication of the policymakers to the public is essential and not an easy task. In times of crisis, the leadership and communication abilities of political leaders globally have been put to the test. Risk communication encompasses all the basics of health communication but differs in the need for speed and reliance on trust. At times of crisis, leaders are called on to provide a quick, sensitive and trustworthy response (PAHO 2020). High infection rates together with high mortality rates, forceful economic and social damage on states and global markets require effective response by the leaders. Planning, policy action, coordination skills need to be accompanied by clear and consistent messages with empathy and responsibility. The language used by leaders can perform a critical role in shaping individual behaviour and the tone of the message can instil confidence and offer reassurance to the wider public (Burdett 1999). And it is not just the language, but also the tone of the conveyed messages that shapes them and affects how will they be perceived by the public. Strong messages may cause change in behaviour, change in behaviour may stop the spread of the disease in this context. Understanding the risk is crucial for persuading people and governments to act upon crisis and uncertainty. Communicating the right message might reduce the risk and mobilize collective efforts, although the message still won't be persuasive for the whole public.

It is hard to agree on a set of policies or structural changes without some shared understanding of the nature of the complex problems we face. Public comprehension generates trust and collective ownership of decisions (Florini and Sharma 2020, 51).

Government strategies for communication and different models of approach have been analyzed during the Covid-19 crisis, and very often have been criticized for the lack of transparency of the policymakers and experts (Berger 2020, 9). Being open about the true degree of uncertainty surrounding the scientific evidence used to guide policy choices, and allowing for the assumptions of the models used, or for the decision-making process itself to be challenged is a valuable way of retaining public trust (Fiske and Dupree 2014).

Maintaining clear communications is critical in forging direct relationships and helping individuals interpret complex data and information in crisis situations. The media play a crucial role in disseminating information about a crisis, highlighting key incidences and holding decision-makers to account for their actions (McGuire et al. 2020).

The messages of the world leaders after the first wave of pandemic can be classified into few categories.

The first group of leaders downplayed the severity of the virus, like the US President Donald Trump who was predicting that the virus would "disappear" like "a miracle" one day, and dismissing growing concerns over the disease as a "hoax" by his political rivals. In Brazil, President Jair Bolsonaro in March

dismissed the illness as a “fantasy” and a “little flu”. He has frequently questioned the utility of lockdown measures and largely shunned masks. Mexico’s President Andres Manuel Lopez Obrador, at the beginning of the crisis held political rallies, kissing his supporters and urging Mexicans to “live life as normal”. That came even as his health minister called on citizens to stay home to contain the virus. (Rasheed, 2020). These approaches and messages can be interpreted as highly populist by showing initial aversion to scientific knowledge and state institutions.

Second group of leaders communicated the public with precise and non-contradictory messages. For instance, Taiwan’s, Singapore’s, and South Korea’s governments acted swiftly to provide residents information and testing (Apuzzo and Gebrekidan 2020). In Singapore, Prime Minister Lee Hsien Loong in his messages emphasized the transparency and the need for trust in his government “We are transparent – if there is bad news, we tell you. If there are things which need to be done, we also tell you... If people do not trust you, even if you have the right measures, it is going to be very hard to get them implemented.” Chancellor of Germany, Angela Merkel, showcased political tolerance through her measured words. “This is part of an open democracy; that we make political decisions transparent, and explain them, that we establish and communicate our actions as well as possible, so that it becomes relatable.” Prime Minister of New Zealand Jacinda Ardern provided empathic leadership and effectively communicated key messages to the public—framing combating the pandemic as the work of a unified “team of 5 million”—which resulted in high public confidence and adherence to a suite of relatively burdensome pandemic-control measures. (Baker MG, Wilson N, Anglemeyer A. 2020). Ms. Arden’s leadership has been widely praised. She reassured people during the lockdown with daily briefings and a message that resonated “Go hard and go early”.

Third group of leaders in favour of accurate information, imposed measures for people that communicated false claims. They decided to send messages for accurate informing by political action. Hungary’s Prime Minister Viktor Orban on obtained the open-ended right to rule by decree in a new law that also imposes jail terms of five years on those who spread “false information”. Similar approach had Rodrigo Duterte, president of Philippines, who secured emergency powers that grant him the authority to crack down on false claims about the coronavirus. (Rasheed, 2020).

8. POLICY SUCCESS AND FAILURE: WHAT WE LEARNED SO FAR

Covid-19 has changed everything in the world that was before the pandemic. But the crisis has taught us lessons for the future. These profound lessons

showed that in case of uncertainty governments tried to establish roadmap with strict protocols. Within a few months after the outbreak, the world's reaction made a start and good response rather than a complete failure. Scientists were able to identify the virus within a few weeks and states adopted previously unthinkable measures, including different types of restrictions, school closures, quarantine etc. Citizens largely demonstrated resilience and responsibility towards the measures.

Responses for the Covid-19 pandemic vary among states and are highly dependent on the level of development. The countries do not have same starting positions when the crisis began. More developed countries offer better health care services and have larger capacities to cope the infections. They also have more precise and sophisticated analysis based on research, compared to developing countries that rely on small surveys, or projections by using available data from elsewhere to provide assumptions and projections on local level.

Uncertainty remains in this stage of the virus. Policy responses need to be adjusted to the new circumstances created by the second wave of the pandemic. Policymakers need to show flexibility and adjust the public policies to the changing circumstances. For instance, during the summer 2020 when the number of cases decreased, the governments decided to gradually relax restrictive measures, but once the second wave has started, the need for new lockdown has become crucial again. Public policies are not static and they should be subject to changes due to the circumstances, needs and experience created by the crisis.

The crisis thought us that the lack of information was not a single issue the governments faced. It was also the lack of political leadership, political cooperation and coordination on international level, like in the of European Union. Most of the Member States reacted with adoption of different policies towards Covid-19 and didn't reach an agreement for common response.

Before the vaccine and collective immunization becomes available, prevention and crisis management remain as the only response. According to the international scientific community, pandemics will become increasingly frequent events with shorter intervals of time. Prevention and international cooperation are therefore not an option, it is an absolute necessity. Urgency and speed of action are as crucial as the need to mobilize resources at real scale.

BIBLIOGRAPHY

Anderson, James E. 2003. *Public Policymaking: An Introduction*. 5th edition. Houghton Mifflin Company: Boston, New York.

- Anderson, Roy M., Hans Heesterbeek, Don Klinkenberg and T. Déirdre Hollingsworth. 2020. 'How Will Country-Based Mitigation Measures Influence the Course of the COVID-19 Epidemic?' *The Lancet*, 395 (10228): 931–934.
- Apuzzo, M. Gebrekidan, S. 2020. "Can't get tested? Maybe You're in the wrong country". New York Times. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2020/03/20/world/europe/coronavirus-testing-world-countries-cities-states.html>
- Baker MG, Wilson N., Anglemyer A. 2020. "Successful Elimination of Covid-19 Transmission in New Zealand". *N Engl J Med.*, 2020 Aug 20; 383(8):e56. doi: 10.1056/NEJMc2025203. Epub 2020 Aug 7. PMID: 32767891; PMCID: PMC7449141.
- Berger, Loïc. Berger, Nicolas et al. 2020. "Uncertainty and Decision-Making During a Crisis: How to Make Policy Decisions in the COVID-19 Context?" WORKING PAPER · NO. 2020-95. Retrieved from: https://bfi.uchicago.edu/wp-content/uploads/BFI_WP_202095.pdf
- Burdett, J. O. 1999. "Leadership in Change and the Wisdom of a Gentleman". *Participation and Empowerment: An International Journal*, 7 (1): 5–14. doi: 10.1108/14634449910262474.
- Cairney, P. 2016. *The politics of evidence-based policymaking*. London: Palgrave.
- Cheng, C., Barceló, J., Hartnett, A.S. et al. 2020. "COVID-19 Government Response Event Dataset (CoronaNet v.1.0)". *Nat Hum Behav*, 4: 756–768. <https://doi.org/10.1038/s41562-020-0909-7>
- Collier, Paul, Delbridge, Victoria, Wani, Shahrukh. 2020. "Making policy decisions under uncertainty". Retrieved from: <https://www.theigc.org/blog/making-policy-decisions-under-uncertainty/>
- Davies, Sara E., Wenham, Clare. 2020. "Why the COVID-19 response needs International Relations", *International Affairs*, Volume 96, Issue 5, September 1: 1227–1251, <https://doi.org/10.1093/ia/iiaa135>
- Den Boon, Saskia, Mark Jit, Marc Brisson, Graham Medley, Philippe Beutels, Richard White, Stefan Flasche et al. 2019. 'Guidelines for Multi-Model Comparisons of the Impact of Infectious Disease Interventions'. *BMC Medicine* 17 (1): 163.
- Dunn, William N. 2018. *Public Policy Analysis. An Integrated Approach*. Sixth Edition. Routledge, Taylor & Francis: New York.
- Fiske, Susan T. and Cydney, Dupree. 2014. 'Gaining Trust as Well as Respect in Communicating to Motivated Audiences about Science Topics'. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111 (Supplement 4): 13593–13597.
- Florini, Ann, Sharma, Sunil. 2020. "Reckoning with Systemic Hazards: The 21st century is set to be one of massive disruptions that pose serious threats to society". Finance and Development, Policies, Politics and Pandemics, IMF: 48–51. Retrieved from: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2020/06/pdf/fd0620.pdf>
- Frieden, Jeffrey. 2020. "The Political Economy of Economic Policy". Finance and Development, Policies, Politics and Pandemics, IMF. Retrieved from: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2020/06/pdf/fd0620.pdf>

- Gardini, Gian Luca. 2020. "Myths and realities of politics, policy-making and the state in times of Covid-19". In Gardini, Gian Luca (ed.), *The world before and after Covid-19 Intellectual reflections on politics, diplomacy and international relations*. European Institute of International Studies: 15–18. Retrieved from: https://www.ieeiweb.eu/wp-content/uploads/2020/06/Full_book_FINAL_EN2.0-UNIDO.pdf
- Hale, Thomas et al. 2020. "Variation in Government Responses to COVID-19". Version 8.0. Blavatnik School of Government Working Paper. Retrieved from: www.bsg.ox.ac.uk/covidtracker
- Islam, M. S. Sarkar, T., Khan, S. H. et al. 2020. "COVID-19–Related Infodemic and Its Impact on Public Health: A Global Social Media Analysis". *The American Journal of Tropical Medicine and Hygiene*. doi: <https://doi.org/10.4269/ajtmh.20-0812>
- Krastev, Ivan, Leonard, Mark. 2020. "Europe's Pandemic Politics: How the Virus has Changed the Public's Worldview". European Council on Foreign Relations. https://ecfr.eu/archive/page/-/europes_pandemic_politics_how_the_virus_has_changed_the_publics_worldview.pdf
- McGuire, David. Cunningham, James E. A. Reynolds, Kae, Matthews-Smith, Gerri. 2020. "Beating the virus: an examination of the crisis communication approach taken by New Zealand Prime Minister Jacinda Ardern during the Covid-19 pandemic". *Human Resource Development International*, 23: 4, 361–379, doi: 10.1080/13678868.2020.1779543
- Meyer, Brett. 2020. "Pandemic Populism: An Analysis of Populist Leaders' Responses to Covid-19". Tony Blair Institute for Global Change. Retrieved from: <https://institute.global/sites/default/files/articles/Pandemic-Populism-An-Analysis-of-Populist-Leaders-Responses-to-Covid-19.pdf>
- OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19). 2020. "The territorial impact of COVID-19: Managing the crisis across levels of government". Retrieved from: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/the-territorial-impact-of-covid-19-managing-the-crisis-across-levels-of-government-d3e314e1/>
- Ortiz-Ospina, Esteban. 2016. "Trust". Published online at OurWorldInData.org. Retrieved from: <https://ourworldindata.org/trust>
- PAHO. 2020. Covid-19 Guidelines for Communicating about Coronavirus Disease, A Guide for Leaders. PAHO/CMU/PA/COVID-19/20-004, Pan American Health Organization. Retrieved from: https://iris.paho.org/bitstream/handle/10665.2/52391/PAHOCMUPACOV19-20004_eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Petherick A., Kira B., Hale T. et al. 2020. Variation in government responses to COVID-19. Retrieved from: <https://www.bsg.ox.ac.uk/research/publications/variation-government-responses-covid-19>
- Rasheed, Zaheena. 2020. "COVID-19 pandemic is testing world leaders. Who's stepping up?" Al Jazeera. Retrieved from: <https://www.aljazeera.com/news/2020/4/3/covid-19-pandemic-is-testing-world-leaders-whos-stepping-up>
- Torres Jarrín, Mario. 2020. "Covid-19 and the European Union: A crisis of values". In Gardini, Gian Luca (ed.), *The world before and after Covid-19 Intellectual reflections*

- on politics, diplomacy and international relations*. European Institute of International Studies: 111–114. Retrieved from: https://www.ieeiweb.eu/wp-content/uploads/2020/06/Full_book_FINAL_EN2.0-UNIDO.pdf
- Weible, C. M., Nohrstedt, D., Cairney, P. et al. 2020. “COVID-19 and the policy sciences: initial reactions and perspectives”. *Policy Sci*, 53: 225–241. <https://doi.org/10.1007/s11077-020-09381-4>
- Weiss, Janet A. 1976. “Using Social Science for Social Policy”. *Policy Studies Journal*, 4: 237.
- World Health Organisation (WHO). 2020. Retrieved from: <https://www.who.int/western-pacific/news/feature-stories/detail/new-zealand-takes-early-and-hard-action-to-tackle-covid-19>

Ivan Milovanović¹

*University of Belgrade
Faculty of Political Science*

The experience of COVID-19 pandemic and solidarity in the European Union

SUMMARY

The paper analyses the current COVID-19 pandemic in the European Union regarding the issue of solidarity. The initial assumption of this analysis is that the European Union has failed to respond in a timely and valid manner to the impending crisis. Therefore, the central elements of this analysis are the issues of solidarity and crisis management system. After explaining why this crisis is different from all previous ones in the Union, the author points out how it affected the element of solidarity through the instruments available to it within the crisis management system. What can be noticed is that the first period of the crisis was marked by a serious lack of solidarity. Nevertheless, with the scale of the perfect storm, this crisis has opened new chapters in thinking about the European integration process.

KEYWORDS: *crisis, European Union, solidarity, COVID-19, crisis management, pandemic*

1 Contact: ivan.milovanovic@fpn.bg.ac.rs

1. INTRODUCTORY NOTES

The crisis caused by the novel coronavirus is another in a series of crises that have brought to the surface all the shortcomings and problems of the European Union. Issues such as solidarity, crisis management, divisions within the Union are just some of the many. However, it should be borne in mind that such debates are not new, nor did they arise only with this crisis. The public debt crisis (2008/9) was only the beginning of a decade in which the Union would adapt to new forms of crisis and seek to answer the same questions. However, unlike the migrant or financial crisis, the crisis caused by the coronavirus was in many ways a novelty, but also an unknown precedent. As a reflection of the coming crisis, Member States have decided to turn to national measures, before any form of coordination/management was undertaken at the European level. The reason for that, as it resonated within the public sphere, was the lack of solidarity inside the EU.

This approach of the Member States leads us to think about what is meant in the European Union by the term solidarity and does it exist at all? Is it embodied in crisis management, is it just an element of the management system or something much more? Has the European Union learned something from previous crises that have had trans-national effects, or is the system that is under constant construction and upgrading still insufficiently completed to respond adequately? Therefore, this paper deals with phenomena that are inextricably linked and whose elements, as well as shortcomings, are exposed by the appearance of the coronavirus. Crisis, solidarity, crisis management system are the central elements.

The paper is structured in such a way that it first introduces us to the notion of crisis and why crisis as a phenomenon is suitable for explaining the processes and outcomes in the European Union, especially solidarity and crisis management. This work intends to point out why the crisis caused by the coronavirus is completely different from all previous crises. Apart from that, it deals with the connection between solidarity and the crisis management system on the example of the coronavirus pandemic. The paper intends to point out that the lack of solidarity or instruments of solidarity is what requires the creation of new, in times of crisis, mechanisms to manage it. However, given that the coronavirus crisis is significantly different from all previous ones, it will be specifically examined whether the EU failed the exam or whether its hands were more tied compared to all previous crises.

2. CRISIS AND THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESS

The history of the European Union is shaped by the belief that every crisis is a step into the future, and that they are necessarily good for the development of

the European integration process. It is assumed that the crises in the European Union were a kind of catalyst for the change, but also a possible deepening of integration (Dinan, Nugent, Paterson 2017: 9). It can be said that the traces of the crisis can be noticed during the ratification of the Treaty establishing a Constitution for Europe in 2005. However, most of the authors accept the thesis that the *age of crisis* occurred with the spillover of the financial crisis from the USA to Europe in 2009. What was common to each of these crises was the perception of the threat to the European Union itself, its mechanisms, and public policies. Therefore, the definition of the crisis within the European Union is based on the assumption that it is a threat to the core values of the Union. However, unlike the perception of the crisis and values in the national context, the case of the European Union requires an answer to the question of why and for what reasons certain events are considered a crisis (Ekengren, Groenleer 2006). Dinan et al. consider that the causes of each of the crises can be multiple, but that according to their particularity they can be classified into three border groups:

1) the crisis may be the product of the weak foundations of the European Union's governance system, which fits the definition of a multi-level governance system;

2) the crisis may be the result of different positions of the Member States influenced by their national interests and preferences;

3) external factors can influence the uncertainty within a system when it comes to its response to a crisis of unknown proportions (Dinan, Nugent, Paterson 2017).

This does not allow us to classify a crisis into one of the groups due to the multiplicity of factors that can cause one. What we can do is determine the factors that influenced the shaping of the crisis and notice the dominant one. It indicates that today's threats by their nature can often transcend the boundaries of nation-states and suggest that national crisis management instruments may not always be sufficient to mitigate the effects of a crisis. The thesis of this approach is that if the trajectory of the crisis crosses the borders of the nation-state, the responses of the states should require a certain connection and cooperation with other states. Also, what is common to each of the crises (especially in the case of the EU) is that the system is often not equipped adequately to respond to a problem that can be cross-border in its very own nature. It can most easily expose the shortcomings of a system. Besides, it should be borne in mind that this system is under a constant process of construction, upgrading, remodeling.

What was common to each of the crises in the EU was the search for a potential solution exclusively within national borders at the time of the crisis. On the other hand, Member States were pointing the finger at Brussels and EU institutions in anticipation of the institutions to mitigate the consequences. This reflects all previous experiences in times of crisis in the EU. These actions

by the Member States gave the impression that it was an existential crisis in the European Union, even though to some extent the hands of the European Union in the field of public health (and other sectors) were quite tied.

However, the crisis caused by the novel coronavirus seems to be significantly different from all previous in the European Union. There are several reasons for this: *unpredictability* reflected in the unknown nature of the virus. Leaning on this also no possible views on the extremes that could be reached in terms of the progression of the virus. Also, this is a *crisis of global proportions* that could not be controlled by measures such as those assumed in the case of some other forms. To be clear, closing (national) borders as in the case of the migrant crisis was not considered sufficient. In the end, this crisis unlike the previous ones has had a much more serious impact on geographical and functional borders within the EU.

This mostly influenced the perception of this crisis as the so-called *perfect storm phenomenon* that implies a crisis that is the result of unpredictable outcomes and represents a complex set of assumptions that previous crises did not fully satisfy (Lippi, Sanchis-Gomar, Henry 2020, 2). It was exactly the case with the crisis caused by the spread of the coronavirus. The fact that the actors did not have enough information about the novel virus and that the potential scale was somewhat reduced given the experience with the SARS and MERS viruses, caught the Member States of the European Union, but also the Union itself unprepared for the coming perfect storm. At that time, issues of solidarity and the role of the crisis management system were at the epicenter through calls to respond referred by the Member States towards the European Union. However, the notion of crisis is not enough to explain the behavior of the Member States and the products of each of the crises. Therefore, in the following sections, the concepts of solidarity and crisis management are explained. It will help us to understand more clearly the events after the outbreak of coronavirus.

3. BETWEEN (THE LACK OF) SOLIDARITY AND CRISIS MANAGEMENT

3.1. Notion of solidarity

Although the debate on solidarity flared up in a decade behind us, its roots (or at least the initial indications) could be recognized long before the public debt crisis, such as in the Schuman Declaration. Among other things, it foresaw that the formalization of the High Authority, albeit in the production of coal and steel, would create conditions for solidarity among nations, which would prevent any future war (The Schumann Declaration, 1950). The logic of this thinking was that at some level a high degree of economic interdependence would be created that would discourage nation-states from acting selectively

on these issues as they would focus on cooperation in times of crisis. However, it should be noted that these types of agreements were the result of national preferences. The political calculations of the Member States did not contain a vision of a federalist Europe based on solidarity as it is in the nation-states. To prove this, some authors have noted that ‘solidarity means different things to different people and different governments’ (Raspotnik, Jacob, Ventura 2012).

To understand the concept of solidarity, it is necessary to explore the basics of political theory. That is why we first turn to the history of the idea of solidarity. After that we consider a modern concept imbued with changes in international relations. In his work *De la division du travail social*, Emil Durkheim sees two possible models of societies based on different foundations of solidarity. On the one hand, it emphasizes the existence of primitive societies bordered by mechanical forms of solidarity. On the other hand, modern societies are characterized by organic solidarity. The essential difference is reflected in the degree of dependence that exists in modern societies. Unlike the primitive ones where individualism is the key to success, in modern societies the degree of (inter)dependence conditions a complex division of labor which induces this relationship of dependence between the actors (Steinvorth 2017, 12; Durkheim 1893). An additional contribution of Durkheim’s work is reflected in the separation of solidarity from justice. As stated, solidarity can require actions not required by justice. This is because ‘justice requires me to compensate for damage D suffered by B only if I’m responsible for D, while solidarity requires me to help even if I am not responsible for D’ (Steinvorth 2017, 12). As Stjernø points out solidarity is all about being in the shoes of others (Stjernø 2005, 326). In that sense, what maintains a complex society is not embodied exclusively in self (enlightened) interests. On the contrary, believing in a common project, nurturing norms and values that bond us together also makes a society sustainable. In this sense, Durkheim recognizes the potential of the norm of solidarity to integrate all the members of society (Stjernø 2005, 33).

This brings us to the question of how a complex system like the European Union fits into this notion of solidarity. Two limitations should be noted in the case of the EU. First of all, most of the literature on the concept of solidarity is written from the angle of the nation-state. Secondly, ‘they mostly address solidarity among the individual members of a group’ (Knodt, Tews 2017, 48). To examine whether solidarity is possible in the EU, we must overcome these limitations. Also, we must keep in mind the complex nature of the European Union system. Unlike the nation-state, in the case of the EU, solidarity should occur both among the Member States and among its citizens (Knodt, Tews 2017, 48). This is exactly what the preamble and Article 3 of the Treaty on European Union envisage (TEU 2012).

This leads us to a key issue that should examine the possibility of solidarity within the EU. What is the cohesive element that should bind us to the notion of solidarity in a system as complex as the EU? Is it an identity as most authors

point out, or is it possible to build solidarity in a system that rests on multiple identities (Knodt, Tews 2017, 49)? To find an answer we have to go back to the initial Durkheim division. First, Durkheim introduces 'the other' into his deliberations on the organic and mechanical form of solidarity (Durkheim 1893). This indicates that even though the actors shape their actions according to self-interest, such interest can be satisfied only by cooperation. In this sense, there is a space for the transfer of solidarity to the EU level. Of course, this requires the elimination of identity as the only condition for the existence of solidarity in a system such as the EU. If we follow Durkheim's logic, the fact that there is a strong interdependence within this system puts identity in a basket of many factors that shape solidarity such as common goals and interests. Common identity or feeling is conceptualized here as a possible aspect, not an exclusive requirement for solidarity in the EU. 'Following Durkheim's conception of organic solidarity, it is possible to apply the concept of solidarity to the European multi-level system' (Knodt, Tews 2017, 50).

If so, what we are interested in is what influences the emergence or absence of solidarity in times of crisis? The assumption is that although the Member States can cultivate different sentiments regarding the EU they have something in common. This is primarily about interests as a driver of integration and also mutual responsibility for preserving the joint project (embodied in the European Union itself) that could influence the development of solidarity between states especially during times of crisis. However, it should be noted that such solidarity is also the result of the political calculations of the Member States individually embodied in the preferences they pursue in the Union. Therefore, in the conditions of crisis, a distinction can be made between the interests that shape the actions of the Member States. On the one hand, these are interests based on reciprocity that implies if A helps B or C it is with the expectation that they will help him in the future if he needs help. On the other hand, interests can be the result of the so-called enlightened self-interest. This is based on the assumption that by acting in the interest of other EU members or the interest of the EU as a whole, I ultimately serve my interest (Fernandes, Rubio 2012; Steinvorth 2012).

3.2. Crisis management

Insights into the concept of solidarity lead us to the analysis of this element in the conditions of crisis. In this sense, it is necessary to determine how the Union has created a system that should respond to the first signs of crisis and where solidarity lies in the system thus created. The crisis management system is the result of the Union's reactive response to current crises that have changed over time. In that sense, the crises were accompanied by the appropriation of an increasing number of areas into the hands of the Union. Although

the European Union does not have significant competencies in the field of public health, crises such as mad cow disease, SARS, and MERS viruses have influenced the Union to take more concrete steps to regulate this field. It has resulted, first and foremost, in the Union's efforts to enable more effective coordination among Member States' public health officials. After that, the Union created the so-called Early warning and response system that allows the Member States to exchange information on potential events that could have a crisis scale. Besides, this system served for coordination in certain public policies (Guglielmetti, Coulombier, Thinus, Van Loock, Schreck 2006). In the end, the Union has also established a European Center for Disease Prevention and Control. After a series of crises, there was a lack of mechanisms that would enable coordination at the highest level in the Union. That is why in 2006 the so-called Crisis Coordination Arrangement was created to facilitate communication between actors in the Union (Larsson 2009, 127).

This kind of action indicates some regularities when it comes to building a crisis management system in the Union. First of all, it is a process that is reactive. It means that this system is under construction and upgrading during or after a crisis. This is no different from a national crisis management system. Besides, the creation of a system of complex mechanisms is the result of the perception of increasing interdependence among the Member States in a large number of areas. This interdependence is intertwined with the fact that crises are increasingly cross-border and that the response of the state individually is not enough (Boin, Rhinard 2008, 1–2). However, a large number of common factors are limited by the ever-present tension regarding the division of competences between the European Union and the Member States. On the one hand, Member States are in many cases unwilling to give up autonomy in policy-making in exchange for coordination at the EU level. On the other hand, pressured by the effects of cross-border threats and crises, Member State officials are increasingly emphasizing the need for greater solidarity in the Union and the weaknesses of the crisis management system.

These facts have led the Member States to work on the solidarity element within the crisis management system. The first signal was after the catastrophic floods in Central Europe in 2002. In the same year, the EU created the European Solidarity Fund, which was supposed to turn countries to stronger advocacy for closer cooperation in the areas covered (Council Regulation 2002). Although in the beginning, it concerned natural disasters, the outbreak of the coronavirus crisis would force the EU to include public health crises in it. However, what particularly interests us here, in the light of the crisis management system, is how the actors behave in times of crisis. Are the actions they take in the light of previous definitions of solidarity or reveal the shortcomings of the system? What is the *ratio* of actions taken before, during, and after the crisis?

All this indicates to us that the crisis management system has its advantages, but also disadvantages. Certainly, the advantages are reflected in the

exchange of information, the possibility of building a better crisis management system at the state level with the help of Union funds, coordination, and adoption of common rules on crisis issues, etc. However, this is not enough to indicate the existence of solidarity in a crisis. It is clear that the system encourages joint action but does not indicate the results of doing so. The biggest drawback, or problem, of such a system, also seems to be its complexity and intertwining of actors involved in decision-making. However, it cannot be said that the system is completely unequipped. It would also be indicated by the crisis caused by the novel coronavirus. Besides that, what we could learn from past experiences is that solidarity was much more politicized in the public discourse rather than materialized in doing. It seems that the politicization of the element of solidarity in public discourse within the European Union was the result of the need to share the burden of responsibility for responding to the crisis to a greater extent, and then materialize it during negotiations on aid packages using the blame-game strategy.

4. COVID-19 CRISIS AND THE EU RESPONSE

At the end of 2019, a novel virus that causes respiratory problems was reported in the Chinese province of Wuhan. What is now known is that by its nature it belongs to the coronavirus family, just like the SARS virus (which appeared in 2002) and MERS (which appeared in 2012) (De Wit, Van Doremalen, Falzarano, Munster 2016). Believing that the scale of this virus will not surpass the experiences with the SARS and MERS virus, countries outside the Asian continent did not initially understand the potential extent of the infection. It was the same with the Member States of the Union, the neighboring countries, and those covered by the enlargement process.

However, given the coverage of the crisis management system in the European Union and a certain phase of preparation for the coming (potential) crisis, it was expected that the Union would take certain actions. In that sense, we can follow the reactions of the European Commission and the Council of Ministers as the two actors that have the highest influence on the shaping of this system. At the same time, we monitor how the Member States reacted individually, which will enable us to observe the relationship between solidarity, crisis, and crisis management on the example of a coronavirus pandemic.

Before we look at the actions taken by the European Union, we should keep in mind how the Lisbon Treaty defines the field of public health. First of all, Article 4 of the Treaty on the Functioning of the European Union states that the area, ie. public health falls within the field of shared competences between the Union and the Member States. Furthermore, Article 6 clearly states that the Union shall take measures solely and exclusively 'to support, coordinate or supplement the actions of the Member States', *inter alia*, in the field of

the protection and improvement of human health (Article 6, TFEU 2012). Even a cursory glance at Chapter XIV on public health indicates that the Union is primarily complementary to national policies in these areas. It should be kept in mind when analyzing what and how the European Union did in times of crisis (TFEU 2012).

If we now return to the chronology of events, the following should be considered. The European Commission launched certain mechanisms in January to protect public health after receiving the information about the novel virus. First, the Early Warning System was activated on January 9th, 2020. After the discovery of the first case in France on January 24th, the European Commission reacted by launching the EU Civil Protection Mechanism. Its purpose was at first to ensure the safe return of European Union citizens who were at the epicenter of the crisis. This is evidenced by the words of Janez Lenarcic, the commissioner in charge of crisis management who said that 'the EU does not forget its citizens in need, wherever they are in the world. Two aircraft will be mobilised through our EU Civil Protection Mechanism to repatriate EU citizens from the Wuhan area to Europe. Our EU Emergency Response Coordination Centre is working 24/7 and is in constant contact with Member States, the EU Delegations in the region and the Chinese embassy in Brussels. Further EU support can be mobilised if requested' (European Commission, Press Release 2020). At the same time, the Union sought to help China fight the unknown virus through medical assistance it provided in February.

However, the first disagreements that opened the same old seams for solidarity appeared when taking measures to protect public health. The same was the case when undertaking public procurement and assistance in the form of protective equipment and materials. Between March 9 and 16, countries such as Italy, France, and the Czech Republic introduced complete quarantine, closed the borders, and thus endangered the foundations of European integration, including freedom of movement (Lequesne 2020). Also, the Czech Republic has limited the sale of protective equipment only to the borders of its own country. Poland has also limited the possibility of exporting materials outside the country's borders due to the possibility of shortages. A similar treatment took place in Germany and France (World Trade Controls 2020). Besides, the statements that European solidarity does not exist, and that it is just a fairy tale somewhere written, indicated serious turmoil among Member States, but also neighboring countries. Even if we return to the accepted distinction between the interests that shape the norm of solidarity in the European Union here, its absence was the result of the reflex of the Member States that the only answer to the crisis is the complete lockdown. And while the states turned to national measures, the Union, with its decision of March 15, 2020, acted almost the same way as they did. With its Regulation (EU) 2020/402, the EU banned the export of protective equipment outside the EU, thus depriving the countries covered by the neigh-

borhood policy and enlargement of one of the main inflows of aid. (European Commission Regulation 2020/402).

It was completely different from dealing with the migrant crisis. The sudden influx of migrants in the countries with access to the Mediterranean Sea did not affect the policies that the Member States undertook to the same extent. A group of states opted to close the borders, while a group of states opted for a more liberal regime. The readiness of certain countries to participate in the allocation of migrants from the countries that were most strongly affected by this wave speaks for itself. Especially if we keep in mind the previous definitions of solidarity that speak of situations in which actors assist to those in need. On the contrary, in the case of the crisis caused by the novel coronavirus, almost every single country reacted by closing the borders and banning the export of protective equipment. Thus, the initial stage of the crisis was deprived of any form of solidarity.

At the same time, the public sphere heard a cry about the lack of solidarity. In this sense, the rhetoric of the Member States has sharpened significantly, especially on the issue of solidarity and assistance in times of crisis. For example, the Italian Minister of Foreign Affairs Luigi di Maio did not hesitate to point out the inefficiency of the European Union and the generous help of China, embodied in the words 'we will remember the countries that were close to us' (Bandow 2020). This struggle of narratives as Joseph Borell characterized China's actions to the detriment of the European Union, further undermined the Union's efforts to consolidate its ranks (Borell 2020). However, it seems that the rhetorical strategies of the Member States directed towards public opinion were such that by pointing the finger at the Brussels institutions, they moved the cluster of dissatisfaction from exclusively national frameworks. Still, the crisis could have had different effects on public opinion. The origins of this crisis and the symmetric nature of the crisis scale could affect the public sphere. Especially towards making it more receptive when it comes to mechanisms framed under the notion of solidarity (Tesche 2020, 6).

Although it is clear that the first reactions were outside the framework of solidarity, to reject the assumption of the action of the institutions of the European Union, and even its Member States based on solidarity, has no basis. First, the European Commission had multiple roles during the pandemic, even though its hands were tied to the provisions of the Treaty in the field of public health. At the same time, it was necessary to protect the foundations of European integration, such as not to jeopardize them with unilateral measures to close the border and help the Member States. In this regard, an example of green corridors that served for the unimpeded movement of goods and materials fits well (Declaration by the EESC 2020). Besides, the European Commission, aware of the forthcoming economic consequences as the result of restrictive measures, adopted measures in March that should be of help to the Member States. It first adopted a temporary framework that allowed the

Member States a more flexible approach to state aid to help the economy. Also, the Union decided to create common stocks of protective equipment through the *rescEU* program for distribution to the Member States. After that, it activated the general clause on deviation from the fiscal framework within the Stability and Growth Pact, which enabled the states to go beyond the borders determined by Maastricht and this Pact (Stone 2020).

On the other hand, the Member States engaged in helping each other within certain limits. Namely, some Member States sent medical protective equipment (where available) to their neighbors. It was evidenced by the example of aid that went from Italy to France. Besides, patients with coronavirus were transferred to intensive care units in other EU countries. For example, German hospitals with free beds and respirators accepted about 200 Italian and French patients. Similarly, French hospitals in the south of the country have been receiving patients from northern Italy, especially from Lombardy, a region in particular affected, since the beginning of the pandemic (Bateman 2020). It is a different question of why such a demonstration of solidarity regarding public health issues was insufficiently covered by the media or why the reaction of public opinion was negative regarding the actions of the European Union and the Member States.

One could look at the website of the European Commission or the Council of Ministers in the section on what has been done during the pandemic. It, in particular, gives the average person familiar with the process enough information about that topic. Also, if we adhere exclusively to the practice of textual interpretation of the legal framework, the Union has sought to fulfill its obligation to support the Member States in this area in a very comprehensive way. Of course, it is justified to be cautious when discussing this topic. First, this has to be taken with some reserve. Given the fact that the first months of the crisis were marked by complete closure, demand for protective equipment, and calls for lack of solidarity. It does not mean disavowing what the Union has done to help the Member States. However, it is justified to open the question of timing and mode of action and whether the Union could have reacted earlier or differently.

4.1. (Dis)agreement on economic recovery and the crisis of solidarity

The real debate about solidarity, its traces, or absence arose after the states gradually began to ease the restrictive measures. Then on the agenda was the question of an effective response to the economic consequences caused by the novel virus. First, Italy was determined to push aside the previous experience of the European Stability Mechanism emphasizing that, as a recovery program, it should be abandoned (Khan, Fleming 2020). The Netherlands insisted that the credit line should cover only health care and economic costs related to

coronavirus and include a medium-term commitment to stable public finances (Smith-Meyer 2020). Second, the Dutch government would only agree to the Commission's New Instrument for Financing Short-Term Work Schemes if there were safeguards to keep it temporary. The third and most controversial measure was the potential introduction of corona bonds.

This attempt by a group of Member States was reflected in the invitation to the President of the European Council, Charles Michel, to introduce the so-called corona bonds. It would imply that in cases of borrowing by any of the Member States all the states of the Union through a common fund would bear the burden of borrowing. Such a fund would be a significant shift concerning the European Stabilization Mechanism. It was introduced in 2012 to provide that each country bears the burden of its borrowing. Also, through such a mechanism, they were obliged to implement reforms to restore the vitality of the financial system (Micossi, Carmassi, Peirce 2011, 10). This form of solidarity was the result of self-enlightened interests where it was in Germany's interest to oblige Greece to this form of assistance to avoid consequences for the Economic and Monetary Union, but also Germany itself (Fernandes, Rubio 2012). The newly proposed fund and the so-called corona bonds would go a step further than EMS by eliminating the need to adopt any rules or implement reforms. It would satisfy the condition set at the beginning of solidarity as a relationship of reciprocity. Also, the European Central Bank, just like in the case of the public debt crisis, decided to buy public debts of the state on the foreign exchange market.

Despite that, such a proposal in the form of corona bonds, which would affect the movement of the European Union by a step, caused more traditional divisions along the North-South line and between those countries that advocate austerity policies and countries that were in favor of burden-sharing. The problem with this proposal is that it would require 'a significant redistribution of funds within the EU, with the largest net funders of this fund being countries such as Germany, the Netherlands, Austria, which have low public debt and a balanced budget. On the other hand, the largest net beneficiaries would be countries such as Italy, Spain, France, etc., which have high public debt and budget deficits' (Nova ekonomija 2020). The first answer was the decision of the Eurogroup to approve a package of aid of 540 billion on April 9, to help the countries in the fight against the pandemic, all based on solidarity, as European officials pointed out (Valero 2020). In situations where there was no agreement between the states on the mechanisms, the rhetorical strategy of the officials of the member states was to point the finger at Brussels. Also, the inability to provide the foundations of solidarity and help in a crisis was clearly expressed. The apple of discord, in this case, was the question of burden-sharing, whether the countries that advocate austerity policy are ready to bear a good part of the responsibility on behalf of the countries that were significantly more affected by the crisis. Therefore, the decision on whether the funds allocated by the Union

will be non-refundable or conditional, such as the situation with the public debt crisis, was the subject of discussion.

The attempt to give reciprocity in action on the issue of solidarity resulted in a return to the old – the expectation that the Franco-German axis would break and resolve all dilemmas. It was unthinkable to expect Germany to deviate from its austerity policy and refuse to share the burden among the states in such a situation. Within Germany itself, there was resistance both in Chancellor Merkel's party and by the Federal Constitutional Court, which in its decision of 5 May 2020 determined that the ECB violated the principle of proportionality with its actions of bond-buying on the financial market. Thus, the Constitutional Court continued with its practice of questioning the scope of the action taken not only by the European Central Bank but also by the Court of Justice of the EU (Arnold, Stubbington 2020). On the other hand, France has taken on the burden of representing the interests of countries that have advocated aid packages in previous crises that would be like the proposed corona bonds. In that sense, it was quite reasonable to expect that the final solution could be similar to the one during the public debt crisis. However, the result of the German-French initiative was a new step in relations between the countries in times of crisis. Under the pressure of the crisis, Germany relented and accepted a new vision of relief package. It meant that the funds which will be allocated from the fund for recovery would be in the form of grants.

However, with its proposal, symbolically called the Next Generation of the EU, the Commission tried to reconcile the two opposing currents. On the one hand, the new proposal involved assistance in the form of grants. However, part of the funds that the European Commission would borrow on the capital market would be sent to the states through loans. The odds between grants and loans as almost equal speaks in favor of shifts within the EU structure (European Commission 2020c). Unlike the economic crisis, when countries offered strong opposition to grants, the situation with this crisis showed a new spirit of solidarity within the Union. The reasons can be multiple. However, the scale of the pandemic and the inability to predict further flows have led countries to rethink. Apart from that, for solidarity to gain in many dilemmas and tensions have to be resolved. Many obstacles limit the completeness of the solidarity element in the context of a complex system such as the European Union. However, the crisis caused by the coronavirus has opened new (old) chapters in the short history of the European Union. On the one hand, it has rekindled old stories of divisions and a lack of solidarity. On the other hand, Member States have gone a step further than in previous crises periods when it comes to mitigating the effects of the damage caused by the various factors.

5. CONCLUSION

If we take a step back, it is quite clear why the coronavirus crisis is different from the previous ones. It is about the unknown nature of this virus and possible scale, the intensity with which almost all countries were affected, and the new reality we have faced. All together with the actions of the Member States since the crisis has created a perfect storm of unknown proportions. In such conditions, the issue of solidarity was quite logically the subject of all discussions. As can be seen in theoretical circles, the basic doubts about the scope of this concept in the EU system have not yet been resolved. However, what was quite visible was the politicization of this phenomenon of unknown proportions. The logical strategy followed by the officials of the Member States had its foundations, but also its limitations. The black-and-white image of solidarity indicated that for it to become the norm of general acceptance in the Union, the Gordian knot in which the Union has been since its inception needs to be resolved. The same problems in times of crisis only got a new impetus.

However, the fact is that it was a crisis that did surpass the borders of the nation-state, and that national measures were not enough to keep the scale of the crisis under control. It opened the door to cross-border cooperation, and thus solidarity between countries. We should not diminish the argument that the Union reacted slowly and a little sluggishly to the first signs of the crisis. On the one hand, the unilateral action of the Member States additionally contributed to that, but also the complexity of bureaucratic structures in Brussels. However, unlike previous crises, the Union needed less time to wake up from a deep sleep and save a joint project. The shift concerning the public debt crisis, especially in terms of assistance to the Member States, has raised questions about the course of the Union in the coming years.

It would be justified to say that all this affects Eurosceptic circles. However, it would be a deception to fall into the trap of believing that this the very time of the nation-state. The political virus of resistance to expert circles that has gripped the Union and affected Euroscepticism is now under attack by a real virus that is pushing countries towards cooperation. 'Among European leaders such as Macron and Olaf Scholz, there is now a hope that a real virus may have helped cure the political virus of anti-Europeanism, and that populism is now in retreat' (Krstev, Leonard 2020).

BIBLIOGRAPHY

Arnold, Martin, Stubbington, Tommy. 2020. German court calls on ECB to justify bond-buying programme. *Financial Times*. May 5, 2020. Available at: <https://www.ft.com/content/a1beda5e-5c2d-429e-a095-27728ed2d72b>

- Bandow, Doug. 2020. A War of Words With China Helps Nobody. *Foreign Policy*. March 23, 2020. Available at: <https://foreignpolicy.com/2020/03/23/a-war-of-words-with-china-helps-nobody/>
- Bateman, Jessica. 2020. 'Solidarity knows no borders': Germany treating dozens of coronavirus patients from Italy and France. *The Independent*. April 01, 2020. Available at: <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/coronavirus-germany-italy-france-hospital-treatment-covid-19-a9440906.html>
- Boin, Arjen, Rhinard, Mark. 2008. Managing Transboundary Crises: What Role for the European Union? *International Studies Review*, (2008) 10, pp. 1–26.
- Borell, Josep. 2020. The Coronavirus pandemic and the new world it is creating. *EEAS Brussels*, 23/03/2020. Available at: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/76379/The%20Coronavirus%20pandemic%20and%20the%20new%20world%20it%20is%20creating
- Consolidated version of The Treaty on the European Union. 2012. Official Journal of the European Union C 326/13.
- Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. 2012. Official Journal C 326 , 26/10/2012 P. 0001 – 0390.
- Council Regulation (EC) No 2012/2002 of 11 November 2002 establishing the European Union Solidarity Fund. Official Journal of the European Union L 311, 14.11.2002, p. 3.
- Dackö, Carolina, Kreijen, Gerard. EU Restricts Export of Personal Protective Equipment. *World Trade Controls*. March 18, 2020. Available at: <http://www.worldtradecontrols.com/eu-restricts-export-of-personal-protective-equipment/>
- Declaration by the European Economic and Social Committee. 2020. The EU's response to the COVID-19 outbreak and the need for unprecedented solidarity amongst Member States. 06/04/2020. Available at: <https://www.eesc.europa.eu/en/news-media/presentations/eus-response-covid-19-outbreak-and-need-unprecedented-solidarity-amongst-member-states>
- Dinan, Desmond, Nugent, Neill, Paterson, William E. *The European Union in Crisis*. MacMillan Education UK.
- Durkheim, Emil. 1893. *De la division du travail social*. Paris: Alcan.
- Ekengren, Magnus, Groenleer, Martijn. 2006. European Union crisis management: Challenges for research and practice. *International Journal of Emergency Management* 3(1):83 – 90. doi: 10.1504/IJEM.2006.010284.
- European Commission. 2020a. Commission Implementing Regulation (EU) 2020/402 of 14 March 2020 making the exportation of certain products subject to the production of an export authorisation C/2020/1751. *Official Journal of the European Union L 77I*, 15.3.2020, pp. 1–7.
- European Commission. 2020b. Coronavirus: EU Civil Protection Mechanism activated for the repatriation of EU citizens. Press Release, January 28, 2020. Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_142

- European Commission. 2020c. *The Pillars of Next Generation EU*. May 2020. Available at: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/3pillars_factsheet_0.pdf
- Fernandes, Sofia, Rubio, Eulalia. 2012. *Solidarity within the Eurozone: how much, what for, for how long?* Notre Europe.
- Guglielmetti Philippe, Coulombier D., Thinus G., Van Loock F., Schreck, S. 2006. The Early Warning and Response System for communicable diseases in the EU: an overview from 1999 to 2005. *Euro Surveill*. 2006; 11(12): 215–20.
- Khan, Mehreen, Fleming, Sam. 2020. 'Eurogroup fails to land deal on coronavirus economic response'. *Financial Times*. Available at: <https://www.ft.com/content/03eb9036-a557-4ab9-9ea5-edace5ea672b>
- Knodt, Michèle, Tews, Anne. 2017. European Solidarity and Its Limits: Insights from Current Political Challenges. In Andreas Grimmel and Sussane My Giang (eds.), *Solidarity in the European Union: A Fundamental Value in Crisis*. Springer International Publishing AG, pp. 47–64.
- Krastev, Ivan, Leonard, Mark. 2020. Europe's pandemic politics: How the virus has changed the public's worldview. *European Council on Foreign Relations*. Available at: https://www.ecfr.eu/publications/summary/europes_pandemic_politics_how_the_virus_has_changed_the_publics_worldview
- Larsson, Per. 2009. The Crisis Coordination Arrangements (CCA). In Stefan Olsson (ed.), *Crisis Management in the European Union: Cooperation in the Face of Emergencies*, pp. 127–138.
- Lequesne, Christian. 2020. COVID-19: The Unquiet Debate on European Solidarity. *Center for International Studies, Sciences Po*. Available at: <https://www.sciencespo.fr/ceri/en/content/covid-19-unquiet-debate-european-solidarity>
- Lippi, Giuseppe, Sanchis-Gomar, Fabian, Henry, Brandon M. 2020. Coronavirus disease 2019 (COVID-19): the portrait of a perfect storm. *Annals of Translational Medicine*, 2020 Apr; 8(7): 497.
- Micossi, Stefano, Carmassi, Jacopo, Peirce, Fabrizia. 2011. On the Tasks of the European Stability Mechanism. *CEPS Policy Brief No. 235*, March 8, 2011.
- Nema dogovora oko korona-obveznica. *Nova ekonomija*. 11.04.2020. Available at: <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-sveta/nema-dogovora-okorona-obveznica>
- Raspotnik, Andreas, Jacob, Marine, Ventura, Laura. 2012. The issue of solidarity in the European Union. *Policy Paper* for the TEPSA Pre-Presidency Conference 14–15 June 2012 Cypriot EU Presidency 2012: Institutional consolidation and responding to new challenges.
- Smith-Meyer, Bjarke. 2020. 'Eurogroup falls short of economic deal to fight coronavirus' *Politico EU*. Available at: <https://www.politico.eu/article/eurogroup-talks-to-save-eu-economy-gridlocked-over-credit-lines-corona-bonds/>
- Steinworth, Ulrich. 2017. Applying the Idea of Solidarity to Europe. In Andreas Grimmel and Sussane My Giang (eds.), *Solidarity in the European Union: A Fundamental Value in Crisis*. Springer International Publishing AG, pp. 9–19.

- Stjernø, Steinar. 2005. *Solidarity in Europe: The History of an Idea*. Cambridge University Press
- Stone, Jon. 2020. Coronavirus: EU agrees to lift spending limits on national budgets to fight Covid-19. *The Independent*. March 23, 2020. Available at: <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/coronavirus-news-eu-spending-limits-national-budgets-outbreak-a9419281.html>
- Tesche, Tobias. 2020. The European Union's response to the coronavirus emergency: an early assessment. *LEQS Paper*, No. 157/2020, June 2020.
- The Schumann Declaration* (Paris, May 9, 1950). 1950. Available at: https://www.cvce.eu/content/publication/1997/10/13/9cc6ac38-32f5-4c0a-a337-9a8ae4d5740f/publishable_en.pdf
- Valero, Jorge. 2020. Eurogroup agrees on €540 billion corona-package. *EURACTIV*. 10.04.2020. Available at: <https://www.euractiv.com/section/economy-jobs/news/eurogroup-agrees-on-e540-billion-corona-package/>
- Wit Emmie de, Doremalen, Neeltje van, Falzarano, Darryl, Munster, Vincent J. 2016. SARS and MERS: recent insights into emerging coronaviruses. *Nat Rev Microbiol*. 2016 Aug; 14(8): 523–34. doi: 10.1038/nrmicro.2016.81. Epub 2016 Jun 27.

Ivan Milovanović

ISKUSTVO PANDEMIJE COVID-19 I SOLIDARNOST U EVROPSKOJ UNIJI

SAŽETAK

Rad analizira aktuelno pitanje pandemije COVID-19 u Evropskoj uniji, sa posebnim osvrtom na pitanje solidarnosti. Početna pretpostavka ove analize je da je Evropska unija propustila da pravovremeno i pravovaljano reaguje na nadolazeću krizu. Zbog toga se kao centralni elementi ove analize izdvajaju pitanja solidarnosti i sistema upravljanja krizom. Nakon objašnjenja zbog čega je ova kriza drugačija od svih prethodnih u Uniji, autor objašnjava kako je ona uticala na element solidarnosti kroz instrumente koji su joj bili na raspolaganju u okviru sistema upravljanja krizom. Ono što se može uočiti jeste da je prvi period krize bio obeležen ozbiljnim nedostatkom solidarnosti. Ipak, kriza razmera savršene oluje otvorila je nova poglavlja u promišljanju o procesu evropske integracije.

KLJUČNE REČI: *kriza, Evropska unija, solidarnost, COVID-19, upravljanje krizom, pandemija.*

Jasmin Hasanović¹

Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka

Izlazak političkog iz mraka: Pandemija pozitivizma i resocijalizacija znanja

SAŽETAK

Još su se od početka pandemije koronavirusa, uz vapaje o povratku u „normalno stanje“, mogle čuti i konstatacije kako nakon nje više ništa neće biti isto. Pravo bi pak pitanje bilo dekonstruirati odnos pretpandemijske normalnosti i političkih posljedica koje je pandemija koronavirusa osvijetlila. Autor polazi od pretpostavke kako je potreba za svodenjem proučavanja društvenih i političkih fenomena u stroge naučne okvire, te s tim povezana profesionalizacija politologije otupila njen aplikativni i kritički naboj spram društvene zbiljnosti u kojoj egzistira. Na tom tragu, rad nastoji doprinijeti raspravi o značaju i položaju društvenih i humanističkih nauka u okolnostima društvenih i političkih kriza i transformacija, te, kritizirajući koncepte tzv. životnih politika kao subpolitika, namjesto pozitivističkog, afirmirati kritički koncept teorijske prakse u koordinatama savremene, društveno angažirane politologije.

KLJUČNE RIJEČI: *hegemonija, kriza, nauka, pozitivizam, subpolitika*

1 Kontakt: jasmin.hasanovic@fpn.unsa.ba

1. POLAZIŠTA

Nije bilo potrebno da prođe mnogo vremena od globalnog *lockdowna* s početka 2020. godine da bi se shvatilo kako tzv. nova normalnost koja se uspostavlja, vidljivo, ne secira oštro na ono stanje prije i poslije nje. Naprotiv, ona se simultano proizvodi. Umjesto toga, možda bi pravo pitanje bilo dekonstruirati odnos pretpandemijske normalnosti i političkih posljedica koje je pandemija koronavirusa osvijetlila. Ako u duhu pozitivizma prigrlimo empirijske i kvantitativne podatke kao jedine relevantne za naučnu operacionalizaciju, one iz, recimo, izvještaja Instituta za političke studije (IPS) iz Washingtona – u kojem se navodi kako je bogatstvo američkih milijardera, poput vlasnika Tesle ili Amazona, za vrijeme pandemije poraslo u odnosu na 2019. godinu (Colins i Ocampo 2020), onda stanje nove normalnosti ne pokazuje samo široki klasni antagonizam, već i činjenicu da problemu treba pristupiti mnogo dublje i sistematičnije. U stanje nove normalnosti upisuje se logika onog prethodnog stanja shvaćenog kao normalnog, ukazujući pak na problem odsustva mogućnosti anticipacije drukčijeg društvenog poretka i drukčijeg ekonomskog modela preraspodjele vrijednosti i privređivanja.

Vezujući pandemijsko odsustvo normalnosti sa stanjem neizvjesnosti, početnim šokom u kojem nismo znali šta tačno da očekujemo, ova teza bi se mogla potvrditi argumentacijom koju Samir Forić potcrtava kada ukazuje kako je nepostojanje generaliziranih društvenih očekivanja koja reguliraju ta ponašanja prevaziđeno njihovom pravnom kodifikacijom. Nenormalnost postaje zamijenjena novom normalnosti onda kada biva pretvorena u „pravne norme kojima su propisana jasna očekivanja naših individualnih ponašanja”, pa će našim postepenim privikavanjem na njih, kao „odraz šireg procesa društvenog prilagođavanja, ukloniti razloge za stanje zabrinutosti i tu 'novu normalnost' preobraziti jednostavno u – normalnost” (Forić 2020). Stoga, potrebno je osvijetliti odnose moći, dominacije te same ideologije, ali i znanja koji se u pozadini stvaranja nove normalnosti reproduciraju i kodificiraju kao normalni.

Ne bi se samo ljevičarski teoretičari, a posebice oni marksističke provenijencije (ma koliko ova fraza u svom određenju možda bila sporna) složili sa konstatacijom kako je postojanje kriza imanentno kapitalističkom načinu proizvodnje, već na to u stanjima poput ovog podsjećaju i njegovi zagovornici – poput samog Milтона Friedmana (Friedman 2002, xiv). Kriza kao prilika za kapital ne vidi se samo unutar jedne epizode naše društvene stvarnosti – kao što je to trenutno stanje globalne pandemije – već je ona konzistentna kapitalističkom načinu proizvodnje koji nastoji eksploatirati krizu zarad vlastite koristi, bilo da je riječ o Bushovom „ratu protiv terora”, globalnoj ekonomskoj krizi 2008. godine, ili prirodnim nedaćama. Slično kao i 2008. godine, pandemija je banalizirala mit o samoreguliranom tržištu koje je opstajalo

od javnog novca, a tržišni determinizam doveden je u pitanje onog časa kada su ljudi počeli kupovati ono što im je zaista trebalo.²

Šta je, međutim, sa politikom u svemu ovome? Ona kao da naspram ekonomske racionalnosti iščezava iz rasprava svaki put u prijelomnim trenucima naše političke i društvene zbilje, asocirajući na semantičku vratolomiju kako je politika namjesto tehnike vladanja zamijenjena vladavinom tehnike. Problem odsutnosti politike namjesto ekonomskih kalkulacija nije slučajna – referiranjem na „političku razliku” između politike i političkog, smatram da političko nikad nije nestalo da mu je, kako su to neki autori sugerirali, potreban povratak. Prije, njegovo je potiskivanje političko samo po sebi, ono je dio problema koji reducira značaj bavljenja društvenim i političkim pitanjima u korist, primjerice, informacijsko-tehnoloških i ekonomskih pitanja ili menadžmenta. Zato ovaj rad – između ostalog – ima za cilj da doprinese i aktualizaciji rasprave o značaju i položaju društvenih i humanističkih nauka u okolnostima društvenih kriza i transformacija. Pozadinu te epistemološke debate treba čitati kroz sveukupnu depolitizaciju politologije unutar koordinata hegemonskih pozicija moći u okviru koje ona egzistira i koja ju oblikuje.

Struktura rada koncipirana je na način da u prvom dijelu predstavljam epistemološke i metodološke postavke savremene politologije i odnosa nauke i naučnog spram politike i političkog. U drugom dijelu nastojim pokazati kako je potiskivanje političkog, a to je pandemija i prokazala, samo po sebi politično – poput platna na kojem je moguće čitati tragove hegemonskih odnosa moći, ideologije i dominacije. Naposljetku, u trećem dijelu, kao zaključnom, zagovaram tezu o potrebi kritičkog pristupa politologiji i nužnosti teorijske prakse koja će za cilj imati da propituje i mijenja uslove unutar kojih savremena nauka o politici djeluje. Kroz takvu se prizmu, primarno iz ugla političke teorije i njenog kompleksnog odnosa sa politologijom, smatra zgodnim izvršiti preispitivanje fenomena poput populizma, demokratije, novih oblika kolektivnog djelovanja i borbi, te digitalnih prostora kao mogućnosti „repolitizacije” političkog.

2 Stanje izolacije preпусти nas je korištenju društvenih mreža i virtualnih prostora generalno kao jedinim slobodnih, čistih prostora (od) zaraze. Tako se i sam rad morao prilagoditi novim okolnostima, što je stvorilo nelagodu onim sektorima (ali ne samo i njima) koji privređuju od manualnih oblika rada, dovodeći do toga da je veliki broj ljudi ostao bez posla. Oni oblici rada koji su to mogli prilagođeni su i premješteni u virtualne prostore, što je dovelo do daljeg jačanja nematerijalnih oblika rada kao algoritama nove podređenosti (cf. Zuboff 2019; Bartlett 2018). Ekonomski su analitičari, kako u svijetu tako i regiji, odmah sinhronizirano krenuli sa pozitivnom kampanjom favoriziranja krize kao pozitivne poduzetničke priče, podsjećajući da su i neke od najpopularnijih (tehnoloških) kompanija današnjice, poput Airbnb, Ubera, WhatsApp ili Pinteresta, nastale upravo iz finansijske krize 2008. godine (Stipančić 2020).

2. NAUKA, TEORIJA I POLITIKA

Sredinom prošlog stoljeća, dominantno unutar anglosaksonske političke tradicije i engleskog govornog područja, mislilo se da je (politička) teorija mrtva, da nema šta da ponudi i da se bavi bespotrebnim filozofiranjem i teoretiziranjem. Pod skutom politologije kao empirijske nauke, to jest nastojanja da se bavljenje društvenim i političkim fenomenima „ponauči” u liniji sa proučavanjem prirodnih fenomena na način analogan prirodnim naukama, u ljubavnom trouglu između pozitivizma, s jedne, te tržišnog determinizma i profesionalizacije s druge strane, čini se da se ona i danas jednako doima mrtvom. Izjednačavajući pozitivizam sa empirizmom, pod izgovorom njihove navodne nenaučnosti, umanjuje se svaki intelektualni napor teorijskog ili filozofskog pristupa promišljanju o politici. Namjesto toga, zagovara se scijentistički pristup – u epistemološkim i teorijskim raspravama unutar savremene politologije favorizira se upotreba kvantitativnih metoda, eksperimenta i uopćeno, statistike i gomilanja podataka, jednako koliko se normalizacija takvog diskursa odomačila i u dnevnompolitičkom žargonu – plediraju se tzv. ekspertske, tehnokratske vlade, traži se depolitizacija...

2.1. Nauka i ideologija

Odgovor na pitanje otkud i čemu važnost, pa i potreba naučnog bavljenja politikom postat će jasnim ako se nauka razumije kao društveno uvjetovana, prije no moguća u nekom izvankontekstualnom vakuumu. Nauka ne stvara samu sebe, već je stvaraju ljudi. U njene su temelje, dakle, uvijek utkani pečati vremena u kojima nastaje, dominantne paradigme kako ih u „Strukturi naučnih revolucija” naziva Thomas Kuhn. Za njega, paradigme predstavljaju određeni skup pretpostavki o znanju koje se institucionalizuje kroz obrazovne ustanove uz pomoć državne vlasti koja ih svojim autoritetom nameće kao normative, reproducirajući tako njenu sopstvenu političku moć, *odozgo ka dole*. One nastaju kao odgovor na krizu, na odstupanja u preklapanju s dotadašnjim naučnim spoznajama, pa svijest o takvim nepravilnostima, pisat će Kuhn, predstavlja preduvjet anticipacije novih teorijskih paradigmi:

Čini se da je nova teorija izravan odgovor na krizu. Primijetimo, također, iako to ne mora biti baš sasvim tipično, da su svi problemi zbog kojih je došlo do sloma bili one vrste koja je već dugo bila priznata. Ranija praksa normalne znanosti pružala je sve razloge da se ti problemi smatraju riješenima ili pred samim rješenjem, što pomaže u objašnjenju zašto je osjećaj neuspjeha, kada se pojavio, mogao biti tako akutan. Neuspjeh s novom vrstom problema često donosi razočaranje, ali nikad iznenađenje (Kuhn 2013, 89).

Pojava novovjekovnog, kartezijanskog naučnog metoda kojim se dokida aristotelovska tradicija metafizičkog poimanja svijeta, zapravo je revolucionarni politički proces kojim se dovodi u pitanje tada dominirajuća, naučno-spoznajna paradigma na osnovu koje je srednjovjekovna crkvena vlast temeljila svoju političku i društvenu dominaciju. Njegov fokus na čovjeku, na njegovu sposobnost samostalnog rezonovanja i posjedovanja uma i razuma, uz Baconov „*Novum Organum Scientiarum*” kao odgovor Aristotelovom *Organonu*, nauku vraća čovjeku, njegovoj bezgraničnoj znatiželji razumijevanja i opisivanja stvarnosti u kojoj egzistira, na taj mu način dajući moć da on ovlada prirodom i vrati se u centar društveno-povijesnog zbivanja.

Zanemarujući kasnije razlike između empirističke i racionalističke škole mišljenja, novi naučni metod služi rušenju feudalnog poretka i afirmaciji novog, buržoaskog društva. Napredak u istraživanju prirodnih pojava, pa samim tim i nauka, potaknut će da se i društvo i društveni fenomeni proučavaju analognom metodologijom prirodnih nauka. Britanski historičar Eric Hobsbawm primjećuje otklon modernog buržoaskog društva prema filozofiji koji je uslovljen strahom od revolucija, tj. revolucija u ime uma i njihovog značajno svježeg naslijeđa u drugoj polovini XIX vijeka zaoštravajući odnos između onoga šta se razumije naučnim i onoga što je tek proizvoljni, u stvarnosti neutemeljeni proizvod uma – razlike između empirijskog kao materijalnog i opažajnog spram filozofskog kao umnog i kontemplacijskog:

Otkloni koje su buržoaski mislioci imali o svom svijetu prije su bili društveni ili politički nego ekonomski, naročito gdje strah od revolucije nije bio zaboravljen (...) čak iako su njemački mislioci (...) bili zabrinuti da će se društvo proizvedeno liberalnim kapitalizmom pokazati opasnim i nestabilnim, oni su imali malo toga za predložiti osim preventivnih socijalnih reformi (Hobsbawm 1997, 307).

Na tim će tragovima francuski sociolog August Comte, u seriji tekstova „Kurs pozitivne filozofije”, zagovarati unificirani naučni metod zasnovan na činjenicama namjesto subjektivnim nagađanjima, jednak i u društvenim i prirodnim naukama (Comte 2009). Ako je sticanje objektivnog i vrijednosno neutralnog znanja moguće isključivo slijeđenjem metodologije prirodnih nauka, to će značiti da je i samo društvo, jednako kao i fizički svijet, podvrgnuto i djeluje u skladu sa određenim, apsolutnim i univerzalnim zakonitostima. Društvo i društveni, odnosno politički odnosi i procesi nisu historijski niti društveni konstrukti. Naprotiv, oni su podvrgnuti prirodnim zakonima koji se determiniraju kao nepromjenjivi, univerzalni i jedini mogući. Pasivan pristup Comteovog naučnog pozitivizma na taj način slavi industrijsko društvo u svojoj ranoj kapitalističkoj formi kao kraj historije, pa se nepromjenjivim zakonima i potčinjavanju nejednakosti u nastajućem industrijskom društvu ima podvrgnuti.

2.2. Bauk pozitivizma i smrt teorije

Uzimajući u obzir kasnija neslaganja sa nekim od Comteovih polazišta, te činjenice da su se pod pojmom pozitivizma obuhvatali i neki principi koje svi pozitivisti ne bi podržali, osnovna teza pozitivističkog pogleda na svijet ostala je ista – beznačajnost metafizičkih polazišta, postojanje univerzalnog naučnog metoda, vrijednosne neutralnosti iskaza i predominacije empirijskih sadržaja (Hjørland 2005, 135–136). Najdominantniji nasljednici tradicije, predstavnici škole logičkog pozitivizma, okupljeni oko tzv. Bečkog kruga (Moritz Schlick, Hans Hahn, Otto Neurath, Rudolph Carnap...), doprinijeli su da za većinu XX stoljeća pozitivističke teme preovladaju unutar filozofije nauke (Bluhm 2015, 2). Iako će, recimo, Raymond Plant (2002, 5) zaključiti kako filozofe logičkog pozitivizma izravno nisu zanimala politička pitanja, u uvodu „Filozofije, politike i društva” Peter Laslett (1956, vii) proglasit će smrt političke teorije, priznavajući tu aspiraciju kao tezu nastalu pod isključivim utjecajem logičkih pozitivista.

Razlog tome je manifest Bečkog kruga „Naučna koncepcija svijeta: Bečki krug” koji, identificirajući dvije esencijalne karakteristike pozitivizma – empiristički i pozitivistički pogled na svijet gdje je znanje stečeno iskustvom, te – predominaciju logičke analize u razumijevanju svijeta čije se pitanje svodi na pitanje nauke (Carnap et al. 1973). Pod utjecajem ranog Wittgensteina i lingvističkog zaokreta, razdvajanjem činjenica od vrijednosti na logičkim osnovama, sve tvrdnje koje nisu empirijske odbačene su kao nenaučne i besmislene. U uspostavljanju i razvoju politologije kao naučne discipline učvršćuje se razlikovanje između normativne i empirijske političke teorije koja se sa teorijom racionalnog izbora i biheviorizmom bavila postojećim, a ne konceptualnim, što je u konačnici omogućilo dominaciju naučnog pozitivizma u savremenoj politologiji kao empirijski shvaćenoj nauci o politici.³

Iako će kasniji događaji poput studentskih protesta i pokreta za ljudska prava, zajedno uz druge epistemološke sukobe i kritike spram pozitivizma (npr. Popper, Kuhn, Frankfurfska škola), umanjiti značaj logičkog pozitivizma unutar filozofije nauke – dva su razloga što je njegovo naslijeđe i dalje ostalo utjecajnim unutar savremene koncepcije društvenih, a posebno političkih nauka. Prvo, popularizacijom koncepta od strane A. J. Ayera, atraktivnost ideja logičkog pozitivizma postaje rasprostranjeno unutar anglosaksonske politološke tradi-

3 Vodeći se vrijednosnim tvrdnjama o oblicima vladavine i dobrog života, empiričari su smatrali kako ne postoji precizan metodološki kriterij u različitim tekstovima političke filozofije koji njihov sadržaj može podvrgnuti metodi verifikacije, kao lakmus papiru kojim se nenaučno razdvaja od naučnog, reducirajući tako političku filozofiju kao normativnu političku teoriju na logičku analizu riječi korištenih u politici, odnosno na historiju političkih ideja naspram empirijske političke teorije kao naučnog bavljenja fenomenom politike.

cije i analitičke filozofije. Ona ne samo da se institucionalno javila i ojačala prije nego unutar europske tradicije, nego je tokom Hladnog rata u Sjedinjenim Državama, u sprezi sa kapitalom i industrijom, imala za cilj producirati narativ o predominaciji liberalno-demokratskog koncepta svijeta (Kaufman-Osborn 2010, 662). S druge strane, to je omogućeno kroz hiperprofesionalizaciju discipline, determiniranosti samog znanja ka tržištu i njegovoj komodifikaciji, uz činjenicu kako je anglo-saksonski koncept, zahvaljujući svojim univerzitetima, istraživačkim i naučnim centrima, postao predominantirajući globalni koncept naučnog bavljenja politikom (Kasza 2010, 698; Badie et al. 2011, lxiv).

S pravom će, stoga, Ian Shapiro kazati da – dok su logički pozitivisti odgovorni za smrt političke teorije s početka XX stoljeća, to su danas sami teoretičari. S jedne strane, specijalizacija politologije i podjela na normativnu i empirijsku političku teoriju dovela je do toga da su filozofi proglasili monopol nad ovom prvom, udaljavajući je od empirijskog sadržaja – bivajući preokupirana hermetičnim raspravama i komentarima o konceptima između sebe samih, kako živih tako i mrtvih autora – ona je nesposobna odgovoriti na izazove vremena (Shapiro 2004, 193). U tom smislu, Wendy Brown će profesionalizaciju definirati kao „organizaciju praksi koja je referentna sama sebi, čija su publika i suci isti, čija je egzistencija skovana i potvrđena konferencijama, časopisima, nagradama, napredovanjima...” (Brown 2002, 565). Drugim riječima, politolozi su, kao akademski radnici – zapravo, tek radnici. Prodorom kapitala na univerzitete oni se više ne bave stvarnim političkim problemima koji nas okružuju – niti od strogih kriterija napredovanja i održavanja svoje profesije imaju kad – što podsjeća na Horkheimerovu kritiku pozitivizma i pragmatizma kao diskreditacije svega što ne služi industriji, pri čemu nauka, kako je zamjetio Hussler, gubi svoj širi, životni značaj (Kučinar 1976, 11–12).

3. KRITIKA ŽIVOTNIH POLITIKA

Izbijanje pandemije COVID-19 – predominacije mikroskopskog, nevidljivog virusa (*ne*)poznatog porijekla nad savremenim, tehnološko superiornim čovječanstvom, mogla je – bar nakratko – podsjetiti na Beckove ideje *rizičnog društva* (1986/2001), odnosno *svjetskog rizičnog društva* (1998/2011) koje su karakteristika Druge moderne, kao tzv. refleksivne modernizacije. Za Becka, promjene do kojih je dovela industrijska revolucija uvode nas u postindustrijski svijet, drugu fazu moderne – one društvo čine ranjivim od sporednih efekata „trijumfa kapitalizma” – to je društvo unutar kojeg se javljaju rizici, sporedni efekti koji prate nove oblike proizvodnje. Tako Beck piše: „U rizičnim društvima posljedice uspeha modernizacije postaju tema s brzinom i radikalnošću procesa modernizacije. Nastaje nova riskantnost rizika, jer uslovi za kalkulisanje i institucionalno procesiranje delimice ne funkcionišu (...) svet više ne može da kon-

troliše opasnosti koje proizvodi moderna (...) ne zbog propusta i poraza moderne, nego zbog njenih pobjeda” (Bek 2011, 21–23).

Rizično društvo opire se sporednim efektima modernizacije – u epohi pobjede moderne, po Becku, mi smo u epohi postpolitike – sukobi više nisu klase prirode – oko dohotka, zaposlenja, socijalnih davanja ili uopće, ideoloških pogleda na svijet, već oko odgovornosti za upravljanje svjetskim rizicima. Stoga, Beck zastupa ideju povratka političkog kroz koncept subpolitika – kako ne postoje tradicionalni politički sukobi i konfrontacije političke se izmjestilo – ono se javlja na različitim, novim poljima na taj način se razlikujući od politike, ono „akterima izvan političkog ili korporativnog sistema dopušta da se pojave na pozornici”, te se „ne samo socijalni i politički akteri nego i pojedinci natječu s potonjima i međusobno za novonastalu moć oblikovanja politike” (Bek 2011, 22; cf. Beck 2001). U ovakvom kontekstu, za Becka, mi živimo u doba postpolitičnog – u polju redukcionizma političkog kojeg sada treba pronaći u novim prostorima malih, životnih politika – kako će ih u *Modernosti i samoidentitetu* nazvati Anthony Giddens. Životne politike, po njemu, uopće ne uključuju politiku životnih odluka, bilo da se radi o ekološkim, seksualnim, identitetskim ili nekim drugim pitanjima. Suprotstavljajući ih emancipacijskom modelu politike, kao prevaziđenog, životne politike tiču se individualnog pitanja načina života:

Životna politika je politika refleksivno mobilizirajućeg poretka – sistema kasne moderne – koji je na individualnom i kolektivnom nivou radikalno promijenio egzistencijalne parametre društvene aktivnosti. To je politika samoaktualizacije u refleksno uređenom okruženju, gdje ta refleksivnost povezuje bitak i tijelo sa sistemima globalnog opsega. U ovom polju aktivnosti moć je prije generativna nego hijerarhijska (Giddens 2006, 215).

U januaru 2020. godine, samo dva mjeseca prije globalnog lockdowna izazvanog pandemijom COVID-19, na Netflixu je premijerno prikazan dokumentarni film “The Social Dilemma”, koji govori o opasnim biznis modelima koji stoje iza društvenih mreža – *Big Tech* nije odgovoran samo za našu krađu podataka ili hackiranje izbora, već u pozadini, tvrdi se u filmu, stoji persuzivnost tehnologije – intencija za hackiranjem ljudske psihologije, dizajniranjem ljudskog ponašanja na način stvaranja ovisnosti i potrebe za pozornošću spram displeja. Stoga, ne prodaju se tek podaci, već modeli našeg ponašanja (šta čitamo, šta gledamo, šta tražimo) kako bi algoritmi kreirali sadržaj koji bi odgovarao biznis modelima, jednako nas prilagođavajući njima. Naša uključenost nas sve više isključuje, a prešli smo iz doba informacija – kako se u jednom dijelu kaže – u doba dezinformacija odgovornih za *fake news*, teorije zavjere i ostalu hranu desnog populizma.

Međutim, ma koliko dominantan prostor digitalnog bio, on je podjednako virtuelni odraz analognog realnog. Nije demokratija, zaista, okupirana od strane algoritama društvenih mreža, niti društvene mreže same po sebi, kako se tvrdi, imaju sopstvene ciljeve. Iza njih stoje korporacije i pojedinci, vlasnici kapitala. Drugim riječima, u pozadini je kapitalizam, a sa njim i kapitalistički, odnosno tržišni odnosi koji ne samo da omogućavaju da informacija, ponašanje ili emocija postanu robom, već u digitalni prostor transferiraju analogni gnjev masa izdanih od mainstream političkih stranaka radikalnog centra. U svojoj površnosti sa eksplanacijama i argumentacijom, dokumentarac i sam funkcionira kao ono što hoće kritikovati – on se svojom formom, viralnošću i *catchy* sadržajem prodaje na senzacionalistički način, podražavajući našu psihu tako što nam daje fiktionalnu priču, fragmente tehnodistijskog filma. Nadzorni kapitalizam, kako u filmu ispravno primjećuje Shoshana Suboff, samo je dio problema, pa će u tekstu „Ne, društveni mediji ne uništavaju civilizaciju”, objavljenom na Jacobinu, sjevernoirski teoretičar Richard Seymour primjetiti na koji način odsutnost kapitala iz imaginacije filma rezultira nekim čudnim formulacijama poput one da AI upravlja svijetom. Prije, kazat će on, „ako se čini da YouTube i Facebook promoviraju krajnje desni *infotejment*, to više govori o društvima (...) nego algoritmima samim po sebi” (Seymour 2020).

3.1. Biti u istom brodu

Slično je i sa konceptom životnih politika kao *par excellence* pozitivističkim pogledom na svijet. Problem nije u nošenju odgovornosti, već u onome što ih uzrokuje. I dok je u *Prvoj modernij* politika bila tek tehnika vladanja, upotrebna vrijednost administrativnog aparata države, a nauka o politici nastala kao nauka o državi, vlasti i vladanju – danas ona je dosadna ili nepotrebna (cf. Dahl 1956; Lipset 1960). Dešavajući se tek na rubovima, marginalizirana od esencijalnih, pa i emancipatorskih pitanja društvene realnosti, subpolitika je, primjećuje Esad Zgodić,

parodijska subverzija etabliranog režima – njome reducirajući politiku na *mikropolitiku* pomaže se 'održavanju *status quo* režima *realpolitika* hegemonijske reprodukcije monokratskog liberalizma i monopolske vladavine svijeta kapitala. Subpolitička *taktika* nije ništa drugo (...) nego sankcioniranje postojećeg i u etabliranoj politici...' (Zgodić 2008, 214).

Proces odlučivanja dat je tehnokratskim i scijentokratskim elitama, a pojedinac izbačen iz političkog i prepušten sam sebi u domen vlastite odgovornosti – „političan” je tek glede sopstvenih, personalnih životnih odluka. Pandemija COVID-19 je to pokazala.

Zatvorenost i karantenzacija ogoljavaju kako je globalna samoizolacija, kao najperverzija epizoda bespoštednog individualizma, ostala jedinom mjerom koja se nudi. A ostati kući nije ništa drugo do politika kojima se pojedinac hoće učiniti odgovornim za svoju sudbinu i svoje zdravlje, to je povik čijom se glasnoćom prikriva sistemski problem tržišno orijentirane degradacije javnog zdravstva. U knjizi *Pandemija* Slavoj Žižek (2020) konstatirat će kako smo sa pandemijom u istom brodu, onome u kojem se odnos između povjerenja demosa u svoju vlast propituje pod formulacijom u kojoj sloboda ovisi od sigurnosti. Solidarnost sada znači udaljenost, prokazujući Marxov opći intelekt tehnologije iza koje stoji mogući emancipatorski potencijal gradnje nove zajednice odozdo ka gore, oživljavajući participatornu kulturu i jedino polje slobode – ne *cyber* komunizam koliko komunizam *cybera*. Nikad nam bliži nije bio Marxov *opći intelekt*, ta priča o strojevima, tehnologiji i proizvodnim snagama koji su organi ljudskog mozga koje je stvorila ljudska ruka i koji djeluju kao snažne sile emancipacije u službi *radničke klase*.

Rad od kuće, jednako, osvjetljava i nove koordinate klasnih odnosa – novu fazu globalnog kapitalizma koja stoji u pozadini *burnouta* i *outsourcinga* raznih nematerijalnih radnika, kao novih oblika eksploatacije. Žižek se tako suprotstavlja tvrdnjama, poput onih Byung-Chul Hana⁴, da smo kao društvo imperativa trebali prevazići raniji stadij društva kontrole u kojem je maksimizacija učinka novi oblik subjektivizacije. Mutacija industrijskog kapitalizma u neoliberalizam transformirala je radnike u preduzetnike, a rad u nematerijalni na način da danas „svako eksploatiše samog sebe unutar svog vlastitog preduzeća” pa se „klasna borba transformirala u unutrašnju borbu protiv samog sebe” (Han 2017, 13). Prije, radi se o tome da se samo jedna grupa radnika uklapa u Hanov opis, ona armija prekarnih radnika razvijenog Zapada, zapostavljajući novu geopolitiku eksploatacije – namjesto zamjene fordističkog rada suradničkim načinom, radije – na djelu je *outsourcing*: „rad za Microsoft i Apple može se organizirati na više kooperativan način, ali se njihovi finalni proizvodi na kraju sastavljaju u Kini i Indoneziji na vrlo fordistički način – posao na montažnoj traci jednostavno je *outsourcean*” (Žižek 2020, 23). Takve su klasne podjele svoje novo značenje stekle u pandemijskom stanju, podsjećajući na ono što je nešto ranije u knjizi *Kapital je mrtav* potcrtala i McKenzie Wark – a to je možda egoistično zapostavljena činjenica da iako u razvijenom, globalnom svijetu, ovisimo od nematerijalnog i nemanualnog rada – naše se komponente koje nam tu lagodnost omogućavaju i dalje proizvode na veoma fordističke načine

4 Iako se Žižek referira na Hanov bestseller „Burnout društvo”, iz 2015. godine, a koji se na našem govornom području, u hrvatskom izdanju, još prevodi i kao „Društvo umora”, dok ću se u tekstu radije koristiti izvornim terminom *burnout*, teze koje Žižek kritizira su iz knjige „Psihopolitika” (Han 2017).

premještena na daleki Istok, našu odjeću, obuću, gadžete, opet, neko mora distribuirati do nas (Wark 2019, 9–10).

Drugim riječima, tzv. životne, subpolitike, daleko da su tek politike sitnih, individualnih odluka pojedinaca neovisne od velikih političkih i ekonomskih pitanja. Naprotiv, one su duboko materijalne, sistemski i ideološki determinirane, te, u konačnici, potpomognute naukom. Takav obrazac istaknut će u svojoj „Teoriji neobrazovanosti” austrijski filozof Konrad Paul Liessmann, uočavajući kako prodor kapitala u obrazovne institucije, posebno univerzitete, ne ukida industrijsko društvo već nauštrb obrazovanja industrijalizira znanje – znanje se nadomješta permanentnom spremnosti za učenjem, *lifelong learning*-om, čime se fokus stavlja na sposobnosti, sticanje vještina i kompetencija, potencirajući timski rad, fleksibilnost i komunikacijsku spremnost kao imperativ tržišno orijentiranih obrazovnih ciljeva namjesto kontemplacije, kritičke refleksije, dosezanja spoznaje, te, uopćeno – samoemancipacije (Liessmann 2006, 71). Liessmannovu teorijsku refleksiju možda ponajbolje potvrđuje nedavna najava Googlea (Bariso 2020) o pokretanju profesionalnih kurseva koji obučavaju kandidate kako da obavljaju tražene poslove, nastojeći time promijeniti jednako budućnost rada kao i visokog obrazovanja.

S druge strane, globalna karantenizacija društva nam osvjetljava kako se brojne stvari koje smo do sada predeterminirano razumijevali ovisnima o tržišnoj logici mogu misliti drukčije. One mogu postati opće, društveno dobro. Digitalni prostori afirmiraju, možda i ponajviše danas, nove oblike *javnog dobra* koje ide s onu stranu tržišta i kapitala. Neposredno nakon globalnog lockdowna, na društvenim mrežama pojavile su se brojne web stranice, među njima biblioteke i izdavačke kuće koje su korisnicima nudile besplatan pristup različitim časopisima i literaturi, osvještavajući na jednu domenu mrežnih platformi na koju se nerijetko i zaboravlja. Često okarakterizirana kao neposredniji, demokratskiji prostor s obzirom na umrežavanje, proizvodnju i distribuciju sadržaja – reducirajući Mrežu isključivo na njen komunikativni segment (Hartley 2012, 3) – zapostavlja se njena materijalna strana. Umjesto pitanja kako komunicirati, potrebno je problematizirati pitanje djelovanja (Peović Vuković 2016, 81) kroz njihovu širu (ne)dostupnost i načina u kojem bi se pitanje vlasništva glede posjedovanja i korištenja digitalnih tehnologija, protokola i informacija razumjelo društvenom konstrukcijom, čija je baza neodvojiva od materijalne sfere društvenih odnosa. To je najbolje vidljivo na primjeru komercijalizacije interneta softverske industrije kao jedne od najutjecajnijih i najprofitabilnijih globalnih korporacija na svijetu, te tihe, ali sve jače revolucije otvorenog koda i slobodnog softwera (Kolman 2014, 133–136).

Pitanje preraspodjele postaje *sexy tema* u uslovima „nove normalnosti”, ne samo znanja, kroz primjerice nove oblike *peer* proizvodnje, saradnje i kolektivne inteligencije (Peters et al. 2020), već mnogo konkretnije – materijalnih uslova proizvodnje. Time, glasovi za podruštvljenjem ekonomije i ekonomskom

demokratijom, koji postoje još i odranije, bivaju sve glasnijim.⁵ Bez refleksija na, recimo, ranije radove poput onih Hardta i Negrija (2009) ili Erika Olina Wrighta (2011), uzet ću samo primjerice ideju participatornog socijalizma Thomasa Pikettija (2020) ili knjigu *Narodna Republika Walmart*, u kojoj autori (Phillips i Rozworski 2019) ogoljevaju internu logiku poslovanja najvećih globalnih korporacija današnjice – Amazona i Walmarta – a to je da je njihov privredni model unutar korporacije zasnovan na planskoj – a ne tržišnoj proizvodnji, pitajući se da li se u njihovim praksama mogu da nađu temelji nove samoupravne teorije.⁶

4. ZAKLJUČNE TEZE: KA KRITIČKOJ TEORIJSKOJ PRAKSI

Sve su to realnosti koje nas obuhvataju i koje nam može biti i promiču, jer nas je profesionalizacija politologije svela na to da se možda ovim pitanjima i bavimo, dok grebemo s površine, ali bez nudiženja alternativnih koncepata društvenog i političkog. Humanističke i društvene discipline, pisat će slovenački filozof Rastko Močnik u knjizi „Teorija sa ideologijom”, sa investicijama kapitala u proizvodnju znanja, obavljaju ideološki zadatak – prelazeći sa proučavanja procesa i struktura na mikroprocese i mikroprakse, tzv. kulturalizacijom predmeta spoznaje napušta se teorija, pri čemu produkcija znanja postaje produkcija vrijednosti (Močnik 2019, 133). Stoga, Močnik kao da odgovara na Foucaultovo pitanje postavljeno u „Moć/znanje” o tome šta je ambicija znanja koje za sobom nosi nastojanje da bude nauka (Fuko 2012, 89), potcrtavajući kako afirmacijom indiferentne, neutralne teorije, nauka može postojati samo kao ideološki aparat, kao sluškinja svake ideološke hegemonije.

Moгуće je to što se intelektualna gimnastika odvijala u stanju reprodukcije istosti – ma koliko bili potresni ili dinamični, događaji poput finansijske krize 2008. godine, brojnih alter- i antiglobalističkih pokreta, Brexit ili Trumpa – zagolicali su političku teoriju, ali – i to tek sad vidimo – u praksi nisu otvorili stanje *vanrednosti*, stanje u kojem moramo spojiti praktično djelovanje sa teorijom. Drugim riječima, nisu „ubrzali historijski proces”. Razlog tome možemo vidjeti u prirodi kriza koje imamo. One nisu partikularni događaji koji imaju svoj početak i kraj – koje počinju i završavaju se – već su intervalni događaji

5 Glasovi da bogati moraju da snose troškove krize progresivnim oporezivanjem također su u (post)pandemijskoj stvarnosti dobili prostora. Daleko od pukog vlažnog sna radikalne ljevice, u ovom su zahtjevu glasni i zagovornici slobodnotržišnog kapitalizma na Zapadu, shvativši da prepuštanje oporavka logici tržišta i njegovim procesima u praksi baš i neće funkcionirati na najbolji način, upućujući jasne zahtjeve za većim oporezivanjem bogatih (Smith-Meyer 2020).

6 U samom podnaslovu knjige postavlja se pitanje „Kako najveće korporacije svijeta polažu temelje za socijalizam”.

koji traju, njihova permanentnost omogućena je stalnim gomilanjem kriza čija pozadina, nesumnjivo, ima političke implikacije.

Ako prihvatimo „političku razliku” *politike* (die Politik, politics, la politique) i *političkog* (das Politische, political, le politique) – kao razliku (cf. Marhart 2017; Mouffe 2016; Lalović 2012) koja se javlja u panoramskom mišljenju kod različitih autora, prvenstveno Carla Schmitta, Hanne Arendt, Claudea Leforta, a kasnije i kod, primjerice, Slavoja Žižeka, Philippea Lacocua-Labarthea ili Jean Luc Nancya, daleko da je političko moguće reducirati tek na *subpolitike* unutar kojih se prihvata europocentrični, liberalno demokratski univerzalizam u kojem je političko tek prostor deliberacije i kompromisa. Beck će u tom načinu govoriti o ponovnom mišljenju, izumljivanju i pronalaženju političkog⁷ što znači „stvaralačku, samostvaralačku politiku koja upravo ne kultivira i ne obnavlja stara neprijateljstva, iz njih ne zadobiva i ne oštri sredstva moći, nego smišlja i kuje nove sadržaje, oblike i koalicije” (Beck 2001, 208). Takvo razumijevanje politike onkraj je desnice i ljevice, Istoka i Zapada – to je politika refleksivne modernizacije i pobjede kapitalizma u kojoj ciljevi politike pretpostavljaju pitanje odgovornosti, ličnih odluka i sporednih efekata uspješne modernizacije, prije nego političkih borbi i odnosa moći unutar društva koji su, smatra se, sada prevaziđeni. Tako shvaćen, Beckov redukcionizam političkog čita se u opisu pohvala tehnokratije i njenih političkih i društvenih posljedica:

Prevlast *tehnoložara* u političkom životu, zapravo, čini suvišnim i samu politiku i samu demokratiju kao, kako se ona u tehnokratskoj ideološkoj imaginaciji percipira, *neproduktivnu* i *neracionalnu* praksu učešća građana u društvenim i političkim procesima (...) Tehnokratija, zapravo, mijenja i transformira političke konflikte, koji nužno iz sebe producira demokratiju, u konflikte koji se razrješavaju *rutinski*: tehnokratskim intervencijama i stručnom administrativnom regulacijom (Zgodić 2020, 27).

Radije, za postaviti je koncept kojeg zagovaraju Chantal Mouffe i Ernesto Laclau, o političkom kao odnosu konflikta, moći i dominacije – pri čemu ne trebamo „otkrivati” ili „vraćati” političko koje nigdje nije otišlo, već je samo ideološkim aparatom moći kamuflirano. Političko ne okončava, niti može okončati u eshatološkim konačnostima – ono je stalni proces u kojem je nemoguće biti „izvan moći”. Upravo njegovim izmicanjem, primjećuje Chantal

7 I ovdje je potrebno navesti nekoliko etimoloških razjašnjenja. Izvorno na njemačkom, Beckova knjiga naslovljena je kao „Die Erfindung des Politischen”, pri čemu riječ *erfinden* može istovremeno značiti izum, odnosno izumljivanje jednako kao i pronaći iznova – što je u nekom smislu odrednica koja je prihvaćena u engleskom prijevodu kao reinvenција, novo izumljivanje, ali ne više političkog, već politike – “The Reinvention of Politics”. U hrvatskom se izdanju pak odlučilo za izraz „pronalaženje političkog”.

Mouffe, onemogućava se promjena – političko nadmetanje i demokratska diskusija u postpolitičkom bivaju onemogućeni i ometeni, pa će ona političko razumjeti kao „dimenziju antagonizma konstitutivnu društvu kao takvom, a pod 'politikom' sklop praksi i institucija kojima se uspostavlja poredak, te organizira koegzistencija u kontekstu konfliktnosti kao posljedice političkog” (Mouffe 2016, 15).

Stoga, rad zaključujem tezom o potrebi proizvodnje teorije u suočenju s otporom materije – drugim riječima, o potrebi da se konfrontacija spram poretku odvija kroz teoriju koja će simultano proizvoditi praksu koja se teoretizira... i tako iznova i iznova. Britanski teoretičar Michael Curtis u tome i vidi genezu političke filozofije, ona je nastajala u periodima kriza i društvenih prevrata i predstavlja „reakciju na uslove svoje sredine” (Curtis 2008, 15). Potrebna je teoretizacija prakse i politizacija teorije. Američka teoretičarka Nancy Fraser (2019) nastavit će u tom tonu i slikovito u svojoj najnovijoj knjizi preko Gramscija uputiti na već znani paradoks u kojem se nalazimo, na krizu u kojoj staro umire, dok se novo još ne može da rodi. Gramsci će izvorno primjetiti kako ovaj problem dovodi do pojave brojnih morbidnih simptoma, pri čemu bi se problem odgođenog rađanja alternativa mogao tražiti u samom plodu – u ideji i zamisli kakvo to novo koje treba da se rodi treba da izgleda. I da li je plod uopće začeti? Ako nije, mogu li morbidni simptomi biti svojevrsni indikator da smo u fertilnom periodu za njegovo začeće?

U trenutku kada se tlo naše normalnosti mijenja mi se osjećamo zbunjeno jer ne znamo zašto i od čega, podsjetit će nas Ernst Bloch – podvlačeći da u takvim trenucima stanje tjeskobe, olako, postaje stanje straha koje se stavlja iznad nade – time blokirajući njenu emancipatorsku i transformatorsku poziciju čiji rad teži uspjavanju namjesto jalovosti (Bloch 1981, 1). Ovdje se treba biti nedvosmislenim – pandemija COVID-19 nije posljedica dominantnih, hegemonskih odnosa moći, niti je kapitalistički način proizvodnje njen uzrok. Daleko od toga. S druge strane, problemi s kojima se unutar „nove normalnosti” nalazimo i koji se u njoj produbljuju i više nego u predpandemijskom stanju – poput populizma i degradacije demokratije u najširem smislu (*fake news*, rasizam, ljudi u pokretu, kršenje radničkih prava, favorizacija nadzora i kontrole...) dakako to jesu. Da li je onda uopće i moguće kazati da staro zaista umire? Za odbaciti su linalna shvatanja po kojima – horizontalno gledano – idemo od jedne tačke ka drugoj. Radije, dijalektični će tok društvenih, političkih i ekonomskih odnosa u svojim međukolizionim sudaranjima otvarati i stvarati nove pukotine koje u svojoj osnovi, istovremeno, mogu biti i krize i šanse, jednako koliko emancipacije i deemancipacije. No, kako god bilo, stvaranje alternativa mora nastajati u kontinuiranom sukobu teorije sa praksom, u susretu kontemplacije spram zbilje i njene materijalnosti.

Znanje koje u tom procesu nastaje uvijek je u opasnosti da će biti sistematizirano pod okvire dominirajuće naučne paradigme određenog društva – ili da će, jednostavno, alternativni koncepti biti skrajnuti i tamo nastaviti egzi-

stirati, kao *niska teorija* nasuprot one dominirajuće, *visoke*, kako to razumijeva McKenzie Wark (2011). Nisku teoriju treba razlikovati od kvazinaučne, već prije shvatiti je kuhnovski, kao suprotstavljene naučne paradigme za razliku od onih visokih, kultiviranih unutar profesionaliziranih naučnih i istraživačkih ustanova i centara. Jer, kako u „Ideologiji i kurikulumu” piše Michael W. Apple, „svaka analiza načina na koje se nejednaka raspodjela moći u društvu reprodukuje ili problematizuje mora uzeti u obzir i sistem obrazovanja. Obrazovne institucije spadaju među glavne mehanizme kojima se moć održava ili dovodi u pitanje. Obrazovne institucije i načini na koje su one organizovane i kontrolisane integralno su povezani sa načinom na koji određeni ljudi osiguravaju pristup ekonomskim i kulturnim resursima i moći” (Apple 2012, 7). I dok se prostori vrtića, škole, univerziteta i instituta – formalnog obrazovanja uopće – koloniziraju pod dominacijom kurikularne kodifikacije vladajućeg ideološkog seta vrijednosti, daleko od humboldtovski shvaćenog zadatka samoemancipacije čovjeka, neosporno, niska teorija će najčešće tražiti druge forme – druge prostore unutar kojih se može pojaviti i kultivisati.

Zato je pitanje prostora unutar kojih se takva jedna kontemplacija može javiti, ujedno, pitanje emancipacije – javni prostori moraju obezbijediti sukobljavanje hegemonskih koncepata, kako bi promjena uopće i bila moguća. Zato je potrebno mapirati te prostore i onemogućiti društveno katarzično iskustvo koje nudi njihov socijalizacijski aspekt. Bijeg od moći, stoga, nije moguć jer je moć svugdje, pa tako i alternativni prostori moraju shvatiti svoju aktivnu političnost. Drugim riječima, njihov bijeg od političnosti – političan je sam po sebi samim tim što on time favorizira postojeće i omogućava njegovo reproduciranje. Politika treba da stvara i smišlja nove sadržaje, ali ne samo i isključivo unutar istih matrica, kako to razumije Beck, već da propituje i transformira same te matrice, te na njih odgovara novim mogućnostima i drukčijim konceptima.

Postaviti, na koncu, pitanje da li to znači da će pojedini, supkulturni elementi nekih *hipija XXI stoljeća* biti novi subjekt emancipacije u svojoj osnovi je pogrešno. Pravo pitanje je na koji način pristupiti alternativama i šta bi one bile. Šta ako su već tu? Ponekad su ometački procesi neizmjereno važni – oni ne dovode do kriza, već kao ometački procesi *statusa quo* skidaju ideološke naočale kojima smo naučeni gledati svijet. Naše sljepilo kada prvi put pogledamo ideologiji u lice i onaj trenutak kada sebe dovedemo na ivicu (auto)cenzure, kao pop-up prozor su koji iskače našoj svakodnevnici i nudi nam dva pogrešna izbora – da prihvatimo ili odustanemo od širenja njihovog koda. Pravi izazov bio bi napisati heretičan, programski kod u naivnom i nevinom programskom jeziku u kojem se produciraju svi oni bugovi postojećeg, funkcionirajući kao otvoreni kod za dalje, agonistične, pluralne participacije koje ne staju, već su proces koji traje i prati dinamičnost društvenih odnosa i potreba. Sve ostalo bilo bi samo reproduciranje i umnožavanje virusa koji se hrani samim sobom.

LITERATURA

- Apple, Michael W. 2012. *Ideologija i kurikulum*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Badie, Bertrand, Dirk Berg-Schlosser and Leonardo Morlino. 2011. "Introduction to Political Science". *International Encyclopedia of Political Science*, Vol. 1, li-lxv. Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.
- Bariso, Justin. 2020. *Google Has a Plan to Disrupt the College Degree*. (Accessed 02/09/2020); <https://www.inc.com/justin-bariso/google-plan-disrupt-college-degree-university-higher-education-certificate-project-management-data-analyst.html>.
- Bartlett, Jamie. 2018. *The People Vs Tech*. London: Ebury Press.
- Beck, Ulrich. 2001. *Pronalaženje političkog. Prilog teoriji refleksivne modernizacije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Bek, Ulrih. 2001. *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Bek, Ulrih. 2011. *Svetsko rizično društvo. U potrazi za izgubljenom sigurnošću*. Novi Sad: Akademski knjiga.
- Bloch, Ernst. 1981. *Princip nada*. Zagreb: Naprijed.
- Bluhm, Robyn. 2015. *Positivism and Logical Positivism*. (Accessed 07/10/2020); <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/9781118625392.wbecp366>.
- Brown, Wendy. 2002. "At the Edge". *Political Theory*, 30 (4): 556–576.
- Carnap, Rudolf, Hans Hahn and Otto Neurath (eds.). 1973. "The Scientific Conception of the World: The Vienna Circle". *Empiricism and Sociology* (VICC, volume 1), 299–319. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Comte, Auguste. 2009. *The Positive Philosophy of Auguste Comte*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Curtis, Michael. 2008. *The Great Political Theories*, Vol. 1. New York: HarperCollins Publishers.
- Dahl, Robert A. 1956. *A Preface to Democratic Theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Forić, Samir. 2020. *Pa ovo više nije normalno!* (Poslednji pristup 30/08/2020); <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/teme/pa-ovo-vise-nije-normalno-558090>.
- Fraser, Nancy. 2019. *The Old Is Dying and the New Cannot Be Born. From Progressive Neoliberalism to Trump and Beyond*. London/New York: Verso.
- Friedman, Milton. 2002. *Capitalism and Freedom*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Fuko, Mišel. 2012. *Moć/Znanje*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Giddens, Anthony. 2006. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.

- Han, Byung-Chul. 2017. *Psychopolitics: Neoliberalism and New Technologies of Power*. London: Verso.
- Hardt, Michael and Antonio Negri. 2009. *Commonwealth*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hartley, John. 2012. *Digital Futures for Cultural and Media Studies*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Hjørland, Birger. 2005. "Empiricism, rationalism and positivism in library and information science". *Journal of Documentations*, 61 (1): 130–155.
- Hobsbawm, Eric. 1997. *The Age of Capital: 1848–1875*. London: Abacus.
- Kasza, Gregory J. 2010. "The Marginalization of Political Philosophy and Its Effects on the Rest of the Discipline". *Political Research Quarterly*, 63 (3): 697–701.
- Kaufman-Osborn, Timothy V. 2010. "Political Theory as Profession and as Subfield?" *Political Research Quarterly*, 63 (3): 655–673.
- Kolman, Gabrijela. 2014. *Kodiranje slobode. Etika i estetika hakovanja*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Kučinar, Zdravko. 1976. „Kritička teorija Maksa Horkhejmera”. U: Maks Horkhajmer, *Tradicionalna i kritička teorija*, 5–30. Beograd: BIGZ.
- Kuhn, Thomas S. 2013. *Struktura znanstvenih revolucija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Lalović, Dragutin. 2012. „'Politička razlika' kao temeljni spoznajni izazov političke teorije (o pojmovnom razlikovanju politike i političkog)”. *Politička misao*, 49 (1): 171–183.
- Laslett, Peter. 1956. *Philosophy, Politics and Society*. Oxford: Basil Blackwell.
- Liessmann, Konrad Paul. 2006. *Theorie der Unbildung. Die Irrtümer der Wissensgesellschaft*. Wien: Paul Zsolnay Verlag.
- Lipset, Seymour Martin. 1960. *Political Man. The Social Bases of Politics*. Garden City/New York: Doubleday.
- Marhart, Oliver. 2017. „Politika i političko”. U: Jelisaveta Blagojević, Mirjana Stošić i Jovana Timotijević, *Periferije političkog. O afektima, stvarima i zajednicama*, 1–31. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Močnik, Rastko. 2019. *Teorija sa ideologijom*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Mouffe, Chantal. 2016. *O političkom*. Zagreb: Politička kultura.
- Mouffe, Chantal. 2005. *The Return of the Political*. London: Verso.
- Ocampo, Omar and Chuck Collins. 2020. *Rich are Getting Richer, Despite Pandemic*. (Accessed 22/09/2020); <https://progressive.org/op-eds/rich-getting-richer-despite-pandemic-ocampo-collins-200423/>.
- Peović Vuković, Katarina. 2016. *Marx u digitalnom dobu. Dijalektički materijalizam na vrata tehnologije*. Zagreb: Durieux.

- Peters, Michael A, Tina Besley, Petar Jandrić and Xudong Zhu. 2020. *Knowledge Socialism: The Rise of Peer Production: Collegiality, Collaboration, and Collective Intelligence*. Singapore: Springer Singapore.
- Phillips, Leigh and Michal Rozworski. 2019. *People's Republic Walmart*. London/New York: Verso.
- Piketty, Thomas. 2020. *Capital and Ideology*. Cambridge: Belknap Press.
- Plant, Raymond. 2002. *Suvremena politička misao*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Seymour, Richard. 2020. *No, Social Media Isn't Destroying Civilization*. (Accessed 25/09/2020); <https://www.jacobinmag.com/2020/09/the-social-dilemma-review-media-documentary>.
- Smith-Meyer, Bjarke. 2020. *Tax the rich to reduce debt after recovery, IMF says*. (Accessed 20/10/2020); <https://www.politico.eu/article/imf-tax-the-rich-to-reduce-debt-after-recovery/>.
- Stipančić, Filip. 2020. *Kriza može biti odlična prilika za poduzetničku ideju, a venture building pravi model za njezin razvoj*. (Poslednji pristup 30.10.2020); <https://www.netokracija.com/venture-building-startup-scena-kriza-166992>.
- Wark, McKenzie. 2019. *Capital is Dead. Is This Something Worse?* London/New York: Verso.
- Wark, McKenzie, intervjuisao STIR. 2011. *Interview with McKenzie Wark* (31. 08). (Accessed 30/10/2020); <https://stirtoaction.wordpress.com/2011/08/31/interview-with-mckenzie-wark/>.
- Wright, Erik Olin. 2011. *Vizije realističnih utopija*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Zgodić, Esad. 2020. *Naučnici i upravljanje državom. O scijentokratiji i scijentizaciji javnih politika (knjiga prva)*. Sarajevo: Slovo bosansko.
- Zgodić, Esad. 2008. *Realpolitika i njeni protivnici*. Tuzla/Tešanj: Narodna i univerzitetska biblioteka „Derviš Sušić“; Centar za kulturu i obrazovanje.
- Zuboff, Shoshana. 2019. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. London: Profile Books.
- Žižek, Slavoj. 2020. *Pandemic! COVID-19 Shakes the World*. New York/London: OR Books.

Jasmin Hasanović

COMING OUT OF DARKNESS OF THE POLITICAL: THE PANDEMIC OF POSITIVISM AND RESOCIALIZATION OF KNOWLEDGE

SUMMARY

Since the beginning of the coronavirus pandemic, along with the longings for a return to “normal state”, statements that afterwards nothing will be the same anymore could also be heard. The real question, however, remains in deconstructing the relationship between the pre-pandemic normality and the political consequences that the coronavirus pandemic has shed light on. The author assumes that reducing the study of social and political phenomena to a strict scientific framework, together with the professionalization of political science, dulled its applicative and critical charge towards the social realm in which it exists. In this regard, the paper seeks to contribute to the discussion of the importance of social sciences and humanities and their positioning during social and political crises and transformations, as well as to affirm a critical concept of theoretical practice instead of the predominant positivist one within the coordinates of a contemporary, socially engaged political science while criticizing the concepts of so-called life politics as subpolitics.

KEYWORDS: *crisis, hegemony, positivism, science, subpolitics.*

Jasminka Simić¹

Radio-televizija Srbije

Pandemija kovida 19: Nova, zdravstvena, kriza kao izazov u institucionalnoj reformi Evropske unije

SAŽETAK

U radu se istražuje u kojoj meri je pandemija kovida 19 promenila odnose država članica Evropske unije zasnovane na principu solidarnosti (zatvaranje unutrašnjih nacionalnih granica) i uticala na njihov stav prema državama kandidatima za članstvo u Uniji (zatvaranje spoljnih granica i primena nove metodologije procesa pristupanja), kako je odredila prioritete evropskih politika (*Evropski zeleni dogovor*) i da li će na kraju to rezultirati obnovom Unije u XXI veku. U odgovoru do koga se došlo analizom dokumenata i prakse država članica Unije i komparativnom metodom, autor zaključuje da je zdravstvena kriza pokazala da Evropska unija može da se posmatra kao mehanizam kroz koji države članice ponovo dobijaju određeni stepen kontrole nad tržištima i sposobnost da efikasnije rešavaju transgranična pitanja, poput pandemije

1 Kontakt: jassminka2002@yahoo.com

kovida 19 ili klimatskih promena, u kontekstu sopstvenog institucionalnog napretka.

KLJUČNE REČI: *pandemija kovida 19, Evropski zeleni dogovor, princip solidarnosti, politika proširenja*

1. UVOD

Pandemija kovida 19 pojavila se kao nova vrsta globalnog bezbednosnog izazova u XXI veku. Imala je supranacionalne karakteristike jer je pokazala da granice i udaljenost prestaju da budu fizička prepreka u globalnom svetu, čime je uticala na dinamiku svakodnevnog života ljudi i intenzivirala negativan efekat postojećih problema u međunarodnim odnosima. Jedan od njih je i interinstitucionalni poredak i proces reformi unutar Evropske unije (EU).

Početak pandemije kovida 19 na evropskom kontinentu koincidirao je sa institucionalnom promenom u EU bez predsedana – konačnim izlaskom Velike Britanije iz organizacije 31. 01. 2020. To je stavilo pred Evropsku komisiju velike zadatke s obzirom na to da je tek preuzela dužnost posle održanih izbora za Evropski parlament u maju 2019, u atmosferi u kojoj su se reflektovala neslaganja država članica oko personalnog sastava tog organa, zbog čega je i počeo da radi kasnije. Kriza povodom pandemije kovida 19 još jedna je u nizu kriza u EU u prethodnih 15 godina, poput institucionalne, finansijske, migrantske i geostrateške, bregzita, koje utiču na evropsku politiku i delovanje država članica.

Uz strah građana EU za ličnu zdravstvenu bezbednost, ali i dozvolu Evropske komisije da države u kritičnom trenutku odustanu od pojedinih pravila Unije, zdravstvena kriza je prouzrokovala više nacionalni, a manje evropski odgovor, odnosno (ne)svesno izazvala širenje jaza zbog suspendovanja prava na slobodu kretanja, kako unutar tako i izvan granica Unije, istovremeno i slabljenje solidarnosti između 27 država članica. To je otvorilo pitanje izmena važećih (Osnivačkih ugovora i ostalih) ugovora EU, zajedno sa onim koji se tiču trgovinskih pregovora između Unije i Velike Britanije, ukazujući na proces postepene integracije, kao suštine prirode Evropske unije i odnosa unutar nje.

Da bi se pokazale razmere uticaja zdravstvene krize na institucionalnu reformu EU, autor je rad podelio u tri celine: u prvom delu analiziraju se uzroci početnog individualnog odgovora država članica na novonastalu zdravstvenu situaciju i upoređuju sa dokumentima kao pravnom osnovom za delovanje u takvoj situaciji; u drugom delu analizira se do kog nivoa se zdravstvena kriza u EU odrazila na odnos sa zemljama Zapadnog Balkana koje su sa njom institucionalno povezane i politiku proširenja Unije; u trećem delu razmatra se potreba da se rekonceptualizuju evropske integracije u suočavanju sa novim asimetričnim bezbednosnim izazovima, poput pandemija, primene biološkog oružja ili posledica klimatskih promena, sa naglaskom na dogradnju mehanizma za

usvajanje odluka u kriznim situacijama i sprovođenje novih ili unapređenih evropskih politika. U zaključku su navedeni kapaciteti nacionalnih vlada država članica i nadnacionalnih institucija i modaliteti njihove saradnje u vanrednim situacijama, poput prethodno navedenih. Autor je u radu koristio metod analize sadržaja Osnivačkih ugovora i ostalih ugovora EU i praktičnog delovanja država članica i zemalja Zapadnog Balkana koje su na evrointegracionom putu, komparativnu metodu i studiju slučaja o uticaju zdravstvene krize na interinstitucionalni poredak Unije.

2. PROMENE U EU IZAZVANE ZDRAVSTVENOM KRIZOM: SLOBODA KRETANJA LJUDI, SOLIDARNOST I KOHEZIJA

EU je pretrpela ozbiljne kritike zbog suspendovanja slobode kretanja ljudi, kao jedne od 4 osnovne slobode (kretanja ljudi, usluga, robe i kapitala) koje predstavljaju glavne principe slobodnog tržišta na kojima počiva EU, ali postoje izuzeci koji su navedeni u Ugovoru o EEZ i potvrđeni kasnijim ugovorima.

U Članu 48. Osnivačkog ugovora koji se odnosi na slobodu kretanja radne snage navedeno je

unutar Zajednice biće obezbeđena sloboda kretanja radne snage. Takva sloboda obuhvata ukidanje svake diskriminacije između radnika država članica po osnovu državljanstva u pogledu zapošljavanja, nagrađivanja i ostalih uslova rada.

U stavu 3. ovog Člana propisano je da uz:

izuzetak ograničenja opravdanih razlozima javnog poretka, javne bezbednosti i javnog zdravlja, sloboda kretanja daje radnicima pravo, da prihvate stvarnu ponudu za zaposlenje, da se u tu svrhu slobodno kreću na teritoriji država članica, da borave u nekoj državi članici radi zaposlenja u skladu sa zakonskim odredbama i administrativnim propisima koji regulišu zapošljavanje državljana te države, da ostanu na teritoriji države članice posle zaposlenja u toj državi, u skladu sa uslovima koje Komisija utvrdi u izvršnim uredbama (Kapteyn, Van Themaat 1990, 417).

Odredbe ovog Člana se ne primenjuju na zapošljavanje u javnoj službi. Ove odredbe su kasnije potvrđene u Članu 39. Ugovora o EU (Lopandić 2003, 65) i u Članu 45. Prečišćenog teksta Ugovora o Evropskoj uniji i Ugovora o funkcionisanju Evropske unije (2019).

Osnivačkim ugovorom je predviđeno da navedene odredbe iz Člana 48 (3) podležu, na kraju prelaznog perioda, usvajanju direktive radi koordiniranja nacionalnih odredbi država članica. Savet je usvojio Direktivu 64/221, koja se

primenjuje na slobodu kretanja radnika, a njen opseg je proširen Direktivom 72/194, koja se odnosi na zaposlene koji ostvaruju svoja prava da ostanu na teritoriji druge države članice po sticanju zaposlenja (Kapteyn, Van Themaat 1990, 417). Mere preduzete na osnovu javne politike i javne bezbednosti treba da budu obrazložene na osnovu individualnog ponašanja odnosnog lica, dok samo postojanje krivične presude nije dovoljno.

Bolesti ili invaliditeti kojima se opravdavaju ograničenja u pogledu vršenja prava slobodnog kretanja sadržani su u Aneksu Direktive 64/221 i podeljeni su u dve kategorije. Kategorija A obuhvata bolesti koje mogu da ugroze javno zdravlje: 1) bolesti koje zahtevaju karantin i koje su navedene u Međunarodnoj zdravstvenoj odredbi br. 2. Svetske zdravstvene organizacije od 25. 05. 1951; 2) tuberkuloza respiratornog sistema u aktivnoj fazi ili u stanju pogoršanja; 3) sifilis; 4) druge infektivne bolesti ili zarazne parazitske bolesti ukoliko su predmet odredbi za zaštitu državljana zemlje domaćina. Kategorija B sadrži listu bolesti i invaliditeta koje mogu da ugroze javnu politiku ili javnu bezbednost: 1) narkomanija; 2) duboki mentalni poremećaji – manifestni uslovi psihotičnog poremećaja sa uznemirenošću, delirijumom, halucinacijama ili konfuzijom (Kapteyn, Van Themaat 1990, 418). U Članu 2(2) Direktive 64/221 obezbeđuje se da pozivanje na javnu politiku, javnu bezbednost i javno zdravlje neće biti u svrhu ekonomskih ciljeva kako bi se sprečile države članice da državljanu Zajednice proteraju u vreme ekonomske recesije.

Iako su koncepti javne politike, javne bezbednosti i javnog zdravlja imanentni sudskoj praksi i primarno definisani nacionalnim pravom, oni su zaštićeni ograničenjima koja nameće pravo Zajednice. Kao i svi izuzeci u Osnivačkom ugovoru, odredbe u Članu 48 (3) EEZ i Direktivi 64/221 moraju se strogo tumačiti, što znači da pravo Zajednice ograničava slobodu nacionalnog zakona u tumačenju odredbi.² Budući da Osnivački ugovor nalaže da ograničenja slobode kretanja budu obrazložena u skladu sa navedenim odredbama, moguće je da se u određenom slučaju ospori upotreba ovlašćenja koja sprovedu države članice, zbog čega su dostupna pravna sredstva protiv zloupotreba ili radnje koje preva-

2 Predmet 36/75 „Roland Rutili stanovnik Žanviljea (departman Gornja Sena u Francuskoj) protiv ministra unutrašnjih poslova” (Rutilli v. Minister for the Interior (1975) ECR 1219 at 1231), koji se odnosi na žalbu italijanskog državljanina sa boravkom u Francuskoj na odluku Administrativnog suda u Parizu o zabrani stanovanja u određenim departmanima Francuske. U stavu 2. presude Suda navodi se da „princip jednakog tretmana i slobode kretanja radnika mora striktno da se tumači, tako da njegov obim ne može da bude određen unilateralno od strane svake države članice, već mora da bude podvrgnut kontroli institucija Zajednice”. Presuda je takođe jasno stavila do znanja da ograničenja sloboda utvrđenih Evropskom konvencijom o ljudskim pravima ne mogu da idu dalje nego što je bilo neophodno u interesu obezbeđenja javnog poretka (Judgment of the Court of 28 October 1975. Roland Rutilli v. Ministre de l’intérieur).

zilaze granice slobode prepustene državama članicama (Kapteyn, Van Themaat 1990, 419).

2.1. Zaštita javnog zdravlja prema Sporazumu iz Lisabona

U naslovu XIV Sporazuma iz Lisabona („Ugovor o izmenama i dopunama Ugovora o stvaranju Evropske unije i Ugovora o stvaranju Evropske ekonomske zajednice”) u Članu 168. (raniji Član 152. EEZ) regulisano je pitanje javnog zdravlja. U stavu 1. navodi se da se visok nivo zaštite zdravlja ljudi obezbeđuje prilikom utvrđivanja i sprovođenja svih politika i aktivnosti Unije. Delovanje Unije, koje dopunjuje nacionalne politike, usmereno je na poboljšanje javnog zdravlja, sprečavanje fizičkih i mentalnih oboljenja i bolesti i otklanjanje uzroka opasnosti po fizičko i mentalno zdravlje. Takvo delovanje obuhvata i borbu protiv velikih pošasti po zdravlje podsticanjem istraživanja njihovih uzroka, prenosa i sprečavanja, kao i informisanje o zdravlju i zdravstveno obrazovanje, i praćenje, rano upozoravanje i suzbijanje ozbiljnih prekograničnih pretnji zdravlju. Unija dopunjuje delovanje država članica na smanjenju oštećenja zdravlja uzrokovanih drogom, uključujući informisanje i sprečavanje. U Članu 168. stav 2. navedeno je

Unija podstiče saradnju između država članica u oblastima iz ovog člana i, po potrebi, podržava njihove mere. Unija naročito podstiče saradnju između država članica radi poboljšanja komplementarnosti njihovih zdravstvenih usluga u prekograničnim područjima. Države članice, u saradnji sa Komisijom, međusobno usklađuju svoje politike i programe u navedenim oblastima. Komisija, u tesnom kontaktu sa državama članicama, može pokrenuti svaku inicijativu korisnu za pospešivanje navedenog usklađivanja, a naročito inicijative koje imaju za cilj utvrđivanje smernica i pokazatelja, organizovanje razmene najbolje prakse i pripremu elemenata potrebnih za periodično praćenje i ocenjivanje. O tome se obaveštava Evropski parlament (Prečišćeni tekst Ugovora o funkcionisanju Evropske unije 2019).

Unija i države članice podstiču saradnju sa trećim zemljama i nadležnim međunarodnim organizacijama u oblasti javnog zdravlja (stav 3). Evropski parlament i Savet, u skladu sa redovnim zakonodavnim postupkom i posle savetovanja sa Ekonomsko-socijalnim komitetom i Komitetom regiona, rešavaju zajedničke probleme u pogledu bezbednosti (stav 4) mera u zdravstvenoj, veterinarskoj i fitosanitarnoj oblasti radi zaštite javnog zdravlja. Takođe, mogu da utvrde i podsticajne mere u borbi protiv ozbiljnih prekograničnih pošasti po zdravlje, rano upozoravanje i njihovo suzbijanje (stav 5). Savet može, na predlog Komisije, doneti i preporuke za potrebe iz ovog Člana (stav 6).

Prilikom delovanja Unije poštuju se odgovornosti država članica za utvrđivanje njihove zdravstvene politike, kao i za organizovanje i pružanje zdravstvenih usluga i zdravstvene nege. Države članice su odgovorne za upravljanje zdravstvenim uslugama i zdravstvenom negom, kao i raspodelu sredstava koja su im dodeljena, navedeno je u stavu 7. (Prečišćeni tekst Ugovora o funkcionisanju Evropske unije 2019).

2.2. Suspenzija Šengenskog sporazuma usled pandemije kovida 19

U Protokolu B Ugovora iz Amsterdama o uključivanju „šengenske pravne tekovine” u okvir Evropske unije, države članice su se dogovorile da Šengenski sporazum, kojim je regulisano slobodno kretanje ljudi između većine država u Uniji, uključe u pravni okvir Evropske unije, uz specijalne odredbe za države koje su ostale izvan ovog sporazuma – Velika Britanija, Danska i Irska (Ugovor iz Amsterdama 1999).³ Cilj Šengenskog sporazuma je

stvaranje oblasti slobode, bezbednosti i pravde u kojoj će slobodno kretanje ljudi biti garantovano uz poštovanje mera u odnosu na spoljne granične kontrole, azil, imigraciju, kao i prevenciju i borbu protiv kriminala (Ugovor iz Amsterdama 1999).

Ugovor iz Amsterdama sadrži uredbu o „fleksibilnosti” kojom se državama članicama koje žele da bliže sarađuju u oblasti pravosuđa i unutrašnjih poslova omogućava korišćenje institucija, procedura i instrumenata Unije. Ugovor je dozvolio državama članicama da spreče bližu saradnju ukoliko se pozovu na „važne i utvrđene razloge nacionalne politike”, što ukazuje na visok stepen osetljivosti pojedinih država članica u pogledu tešnje saradnje u oblasti pravosuđa i unutrašnjih poslova” (Dinan 2010, 289), ali i na to da je bezbednost shvaćena u najširem smislu, kao politička, ekonomska, vojna, zdravstvena, ključna za EU i njene građane.

Politika zatvaranja unutrašnjih i spoljnih šengenskih granica zbog zdravstvene krize i pojedinačne odluke država članica da druge države članice označe kao „crvene zone” i zatvore granicu kako prema članicama EU tako i trećim

3 Kraljevina Belgija, Kraljevina Danska, Savezna Republika Nemačka, Grčka, Kraljevina Španija, Republika Francuska, Republika Italija, Veliko Vojvodstvo Luksemburga, Kraljevina Holandija, Republika Austrija, Republika Portugalija, Republika Finska i Kraljevina Švedska prve su potpisnice Šengenskih sporazuma (14. 06. 1985. i 19. 06. 1990). Usledile su Mađarska, Island, Letonija, Litvanija, Lihtenštajn, Malta, Norveška, Poljska, Češka, Slovačka, Slovenija, Švajcarska, Danska, ukupno 26 država, dok su Irska, Kipar, Rumunija, Bugarska i Hrvatska izvan ovog Sporazuma.

zemljama (Zapadnog Balkana), treba da bude zamenjena zajedničkim evropskim pristupom u skladu sa odredbama o zaštiti javnog zdravlja.

2.3. Solidarnost: kohezija i socijalna politika EU – poreklo i praksa

Ideja solidarnosti u EU proistekla je iz procesa proširenja organizacije i manifestuje se kroz kohezionu i socijalnu politiku. Odnosi se na dogovor o podeli bogatstva između bogatih i siromašnijih članica i svih klasa u društvu. Nije čudo što je inicijator ideje solidarnosti bio predsednik Komisije Žak Delor, koji je stekao veliko iskustvo u radničkom pokretu Francuske. On je insistirao na tome da se u Jedinistvenom evropskom aktu predvidi deo o koheziji, koji obuhvata smanjenje ekonomskih dispariteta između bogatih i siromašnih zemalja, i odredbe o jačoj socijalnoj politici. Time je započeo rad na pribavljanju sredstava za strukturne fondove – instrument kojim je kohezija trebalo da bude sprovedena – i na razvoju programa socijalne politike. Politički predstavnici država članica, čak i oni iz konzervativnog krila, nisu bili protiv kohezije i socijalne politike. Jedino pitanje odnosilo se na dodatno izdvajanje više sredstava za strukturne fondove, na čemu su insistirale siromašnije države članice, što pojedine države nisu podržale. Otvoreno protiv kohezije i socijalne politike bila je britanska premijerka Margaret Tačer, zagovornik liberalizacije tržišta, koja je smatrala da „tržište a ne država ili EU treba da regulišu privredu i društvo” (Dinan 2010, 212).

Delorov paket budžetskih predloga (1987), koji je obuhvatio koheziju, tj. dupliranje sredstava za strukturne fondove, sredstva za istraživanje i razvoj saobraćaja, zaštitu životne sredine i smanjenje troškova za zajedničku poljoprivrednu politiku u okviru petogodišnjeg budžeta, kompromisno je prihvaćen (1988), čime je kohezija postala instrument ekonomske i političke integracije. Strukturni fondovi su reformisani i usmerili su se na: 1) regione čiji razvoj zaostaje; 2) princip partnerstva preko koga je Komisija uključila regione, a ne samo nacionalne vlade u formulisanje i sprovođenje strukturne politike. Time je započeo politički proces sa ciljem da se smanji vlast nacionalnih vlada i usmeri ka evropskom i regionalnom nivou.

Ideju solidarnosti predsednik Komisije Žak Delor je kompletirao kroz socijalnu politiku pokretanjem dijaloga između predstavnika poslodavaca i radnika u procesu nastanka jedinstvenog evropskog tržišta.

U Jedinistveni evropski akt uvedena je kvalifikovana većina za odluke koje se tiču zdravlja i sigurnosti radnika, što je proizvelo novo zakonodavstvo u oblasti socijalne politike. Evropski savet je u tački 3. Dokumenta iz Hanovera (jun 1988) istakao da „unutrašnje tržište mora biti ustanovljeno na taj način da donese koristi svim narodima. Do postizanja tog cilja potrebno je, pored poboljšanja radnih uslova i životnog standarda, obezbediti bolju zaštitu zdravlja i sigurnosti radnika na radnom mestu ... pristup obuci za posao i dijalog između

dve strane industrije” (The European Council Hanover 1988). Naglašava se da preduzete mere neće umanjiti nivo zaštite koji je već dostignut u državama članicama. Na tom tragu, na samitu u Strazburu (decembar 1989), usvojena je Povelja Zajednice o osnovnim socijalnim pravima radnika, koju je sastavio Žak Delor, sa akcionim programom u 30 tačaka od kojih se polovina odnosila na usvajanje zakonodavstva na evropskom nivou⁴ (Community Charter of the Fundamental Social Rights of Workers 1989).

Suočavanje sa nedostatkom i zabranom izvoza zdravstvenog materijala u druge države članice i u treće zemlje, masovno pojedinačno snabdevanje od proizvođača u Kini, zaustavljanje robe i zaplena na granici jedne zemlje namenjene drugoj i nesnalaženje u komunikaciji u uslovima borbe protiv pandemije, uticali su na Evropsku komisiju da donese saopštenje da „samo solidarnost i koordinirano rešenje na evropskom nivou može da omogući efikasno upravljanje vanrednom situacijom u javnom zdravstvu. Solidarnost je najvažnija u ovoj krizi, posebno kako bi se osiguralo da osnovna dobra potrebna za ublažavanje zdravstvenih rizika od epidemije mogu da stignu do svih kojima je to potrebno. Neophodno je zajedničko delovanje kako bi se, na otvoren i transparentan način obezbedila proizvodnja, skladištenje, dostupnost i racionalna upotreba medicinske zaštitne opreme i lekova u EU, umesto preduzimanja jednostranih mera koje ograničavaju slobodno kretanje osnovnih zdravstvenih proizvoda” (Covid-19: La Commission présente une réponse européenne coordonnée pour lutter contre l’impact économique du coronavirus, Commission européenne 2020). U tu svrhu, Evropska komisija je predložila mere u okviru kohezione politike kao odgovor na pandemiju kovida 19: 1) izdvajanje 37.000.000.000 evra za rešavanje zdravstvene krize; 2) odustajanje u 2020. godini od obaveze da se od država članica traži nadoknada neiskorišćenog prefinansiranja za strukturne fondove u iznosu od 8.000.000.000 evra iz budžeta EU, čime se povećava iznos investicija i pomoć u korišćenju preostalih sredstava u okviru programa kohezione politike za period 2014–2020.

Zdravstvena kriza je pojačala potrebu za bržim institucionalnim usavršavanjem Unije i unapređenjem njenih politika – socijalne i kohezione, finansijske sa budžetskim implikacijama i saobraćajne. Evropska komisija je prihvatila izmenu zakonodavstva i privremeno izuzeće avio-kompanija iz „pravila o slotu” prema kojem avio-prevoznici moraju da koriste najmanje 80% svojih aerodromskih slotova u određenom periodu kako bi ih zadržali za odgovarajući period sledeće godine. Nasuprot tome, drumski kargo saobraćaj funkcioniše

4 Dodatan protokol iz 1988. godine proširio je socijalna i ekonomska prava garantovana Evropskom socijalnom Poveljom iz 1961. godine i odnosi se na: pravo radnika na jednake mogućnosti i jednak tretman u pitanjima zapošljavanja i zanimanja bez diskriminacije na osnovu pola; pravo na informisanje i savetovanje radnika u preduzeću; pravo radnika da učestvuju u utvrđivanju i poboljšanju uslova rada i radne okoline u preduzeću; pravo starih lica na socijalnu zaštitu.

široj Evropi bez ograničenja kretanja, uključujući i transportna sredstva iz Srbije, uz poštovanje zdravstvenih mera zaštite učesnika, što je važno s obzirom na usku povezanost evropskih lanaca snabdevanja.

3. PROMENE U EU POSLE ZDRAVSTVENE KRIZE: EVROPSKI ZELENI DOGOVOR KAO ODGOVOR

Zdravstvena kriza je pokazala koliko su društva generalno osetljiva i koliko je važno vratiti ravnotežu između čovekove aktivnosti i prirode, ali i ožviti ekonomiju i uskladiti je sa novim zdravstveno-ekološkim potrebama. Obnavljanje prirode je saveznik u borbi protiv klimatskih promena i izbijanja bolesti. Na tom tragu je Evropski zeleni dogovor sa nekoliko strategija za 2021. godinu, koje ukazuju na novu i bolju ravnotežu između prirode, prehrambenih sistema i biodiverziteta radi zaštite zdravlja i dobrobiti ljudi, uz povećanje konkurentnosti i otpornosti Evropske unije. Krajnji cilj je da Evropa postane klimatski neutralna 2050. godine (A European Green Deal: Striving to be the first climate-neutral continent 2020).

Potpredsednik Evropske komisije Frans Timmermans predstavio je Evropski zeleni dogovor (13. 12. 2019) koji nije prihvatila Poljska zbog sopstvene zavistnosti od uglja, ali nije ni blokirala proces, tako da je Evropski savet nastavio da radi na dokumentu za koji je Evropski parlament glasao (15. 01. 2020), uz insistiranje na brzom ukidanju direktnih i indirektnih subvencija za fosilna goriva do 2020. godine u EU i svakoj od država članica (European Parliament resolution on the European Green Deal 2020).

Glavne politike Evropskog zelenog dogovora su: 1) čista energija, koja podrazumeva energetska efikasnost, razvijanje energetskog sektora zasnovanog na obnovljivim izvorima, pristupačno snabdevanje energijom i potpuno integrisano digitalizovano tržište energije u Uniji, a u tu svrhu, države članice će do 2023. godine uskladiti svoje klimatske i nacionalne energetske planove sa klimatskim ciljevima EU za 2030; 2) održiva industrija, odnosno uvođenje industrijske politike cirkularne ekonomije;⁵ 3) promovisanje korišćenja energetski efikasnih metoda „pametnih“ zgrada, kako bi se smanjilo zagađenje; 4) strategija „Od farme do viljuške“, čiji je cilj održivost hrane i podrška sektoru poljoprivrede i ribarstva, kako bi se do 2030. godine u EU obezbedilo 25% organske poljoprivredne proizvodnje, smanjila upotreba pesticida za 50%, đubriva za 20% i gubitak hranljivih sastojaka za najmanje 50%; 5) eliminisanje

5 Cirkularna ekonomija predstavlja regenerativni ekonomski sistem gde se proizvodni resursi, otpad i energetska odliva smanjuju produžavanjem energetskih i materijalnih ciklusa, tj. životnih krugova u proizvodnji. To se postiže osmišljavanjem i stvaranjem proizvoda, servisiranjem i reciklažom kako bi im se maksimalno produžio životni vek.

zagađenja putem „Akcionog plana nultog zagađenja”, koji se odnosi na štetne materije poput farmaceutskih proizvoda koji ugrožavaju životnu sredinu i koji Evropska komisija treba da usvoji 2021, radi čišćenja vazduha, vode i zemljišta do 2050 (Water and the EU’s Biodiversity Strategy 2020); 6) održiva mobilnost, koja podrazumeva smanjenje emisije štetnih gasova koji proističu iz saobraćajnih sredstava (plan „Jedinstvenog evropskog neba”); 7) strategija o biodiverzitetu u EU za 2030. odnosi se na upravljanje šumama i morskim područjima, zaštitu životne sredine i ekosistema kako bi se zaštitilo 30% kopna i 30% mora i biće predstavljena 2021. godine.

Evropski zeleni dogovor uključuje potencijalne carinske tarife za zemlje koje ne rade na smanjenju zagađenja gasovima sa efektom staklene bašte. Ima ključnu ulogu u podsticanju državnih javnih i privatnih investicija. Kroz partnerstvo sa industrijom i državama članicama podržaće istraživanja i inovacije u saobraćajnim tehnologijama (baterije, čisti vodonik, proizvodnja niskougleničnog čelika). EU planira da finansira politike utvrđene u Evropskom zelenom dogovoru kroz investicioni plan InvestEU.

U martu 2020. Evropska komisija je usvojila industrijsku strategiju EU za rešavanje problema dvostrukog izazova, zelene i digitalne transformacije (A European Industrial Strategy: A new Industrial Strategy for a globally competitive, green and digital Europe 2020). Cilj je da se ekonomija Unije modernizuje i stekne prednost na domaćem i globalnom tržištu.

Navedeni projekti EU u okviru Evropskog zelenog dogovora sastavni su deo velike tranzicije u koju države članice kreću od 2021. godine i koja omogućava da potrebe građana na nacionalnom nivou reše i podignu na evropski nivo, stvarajući time mehanizam za delovanje u budućim ekološko-zdravstvenim situacijama sa implikacijama na evropsku privredu.

4. EFEKTI ZDRAVSTVENE KRIZE U EU ZA DRŽAVE ZAPADNOG BALKANA

Unutrašnji odnosi u EU tokom pandemije kovida 19 reflektovali su se na region Zapadnog Balkana koji je postigao visok stepen evrointegracionog procesa. EU je uvela režim dozvola za izvoz određenih medicinskih sredstava državama izvan Unije (medicinska oprema, maske i respiratori), koje su mogle da upute zahtev da im se ta sredstva isporuče. Ova odluka je izvan Unije ocenjena kao nedostatak solidarnosti u trenutku humanitarne krize nastale zbog pandemije kovida 19. Zato je grupa „Progresivna alijansa socijalista i demokrata” u Evropskom parlamentu pozvala Evropsku komisiju i države članice EU da uključe Zapadni Balkan u aktivnosti čiji je cilj suzbijanje pandemije kovida 19 u Evropi, istovremeno da im se dozvoli da sredstava dobijena iz pretpristupnih fondova Unije (IPA) iskoriste za borbu protiv epidemije. Srbija je (16. 03. 2020) uputila pismo komesaru za proširenje i susedstvo Oliveru Varheljiju sa molbom

da joj se omogući prenamena neutrošenih sredstava iz IPA fondova za sprovođenje mera prevencije i suzbijanja posledica epidemije. Osim Nemačke, koja je imala dovoljno bolničkih kapaciteta za lečenje obolelih od kovida 19, ostale zemlje EU zavisile su od dopremanja sanitetskog i medicinskog materijala iz Kine, tako da je u prvom talasu zdravstvene krize pomoć u Italiju, Francusku, Srbiju i druge zemlje Zapadnog Balkana stigla iz Kine, Rusije i Kube.

Na sastanku predstavnika država Zapadnog Balkana i EU (28. 04. 2020) objavljeno je da je EU uputila paket finansijske pomoći u iznosu od 3.300.000.000 evra za ekonomski oporavak zemalja Zapadnog Balkana. To uključuje: paket od 455.000.000 evra preraspodeljene bilateralne finansijske pomoći za podršku Zapadnom Balkanu tokom vanredne situacije; 38.000.000 evra neposrednog finansiranja, koje se uglavnom sprovodi preko agencija Ujedinjenih nacija, za rešavanje najnužnijih potreba za medicinskom opremom i zaštitom (lična zaštitna oprema, maske i ventilatori); 389.000.000 evra kratkoročne i srednjoročne pomoći za podršku socijalnom i ekonomskom oporavku regiona. To uključuje i predlog za makrofinansijsku pomoć u iznosu od 750.000.000 evra i paket pomoći Evropske investicione banke u iznosu od 1.700.000.000 evra (Western Balkans' leaders meeting: EU reinforces support to address COVID-19 crisis and outlines proposal for post-pandemic recovery 2020).

Oporavak od zdravstvene krize može da funkcioniše samo ako partneri nastave da izvršavaju svoje reformske obaveze, istovremeno ključne za realizovanje njihove evropske perspektive, u ekonomiji, vladavini prava, funkcionisanju demokratskih institucija i javne uprave, zaključak je sastanka predstavnika država Zapadnog Balkana i Evropske unije povodom rukovođenja zdravstvenom krizom izazvanom pandemijom kovida 19 i preporukama za period posle pandemije (Western Balkans' leaders meeting: EU reinforces support to address COVID-19 crisis and outlines proposal for post-pandemic recovery 2020).

Izveštaj Evropske komisije o napretku regiona Zapadnog Balkana ka članstvu u EU, zbog pandemije kovida 19, umesto u maju objavljen je u oktobru 2020. godine. Epidemija je opteretila sisteme zdravstvene i socijalne zaštite, kao i ekonomiju Zapadnog Balkana uz procenjeni pad bruto domaćeg proizvoda za 4–6%, navedeno je u delu izveštaja Evropske komisije koji je zajednički za sve države regiona. Uz to, konstatuje se da hiljade građana rizikuje da ostane bez posla, a privremene mere državne pomoći, poput naknade za nezaposlenost, odlaganja ili odricanja od poreza i doprinosa za socijalno osiguranje, imaju uticaj na budžetsku politiku država regiona. Zajednička ocena je da ove države treba da usmere aktivnosti na održavanje stabilnosti institucija i garantovanje vladavine prava. S obzirom na evropsku perspektivu Zapadnog Balkana, EU ovaj region smatra privilegovanim partnerom koji je uključen u mehanizam i instrumente Unije: Odbor za zdravstvenu bezbednost, sporazume o zajedničkim nabavkama, Mehanizam civilne zaštite Unije, Fond solidarnosti, konzularna pomoć u repatrijaciji ili izuzeće od privremenih ograničenja

izvoza medicinske opreme u EU. Ove i druge mere pružile su olakšanje državama regiona Zapadnog Balkana u rukovođenju zdravstvenom krizom istovremeno su poruka o političkoj posvećenosti Unije ovom regionu (Commission staff working document Serbia 2020).

Uz standardne ocene i sugestije o postignutim rezultatima na putu ka EU, u izveštaju Evropske komisije za 2020. godinu, posebna pažnja je posvećena aktivnostima država Zapadnog Balkana u prevazilaženju posledica pandemije kovida 19. Preporuka EU u pogledu uvođenja restriktivnih mera jedinstvena je za sve zemlje regiona i podrazumeva da budu proporcionalne i ograničene na ono što je neophodno i vremenski ograničene tako da se poštuje vladavina prava, demokratski standardi i standardi ljudskih prava.

U izveštaju za Srbiju, Evropska komisija je detaljno analizirala mere Vlade Srbije tokom zdravstvene krize: dva finansijska paketa u iznosu od 5.700.000.000 evra za podršku privredi koja sadrže budžetska sredstva za direktne novčane subvencije privatnom sektoru; dodatna novčana pomoć za sektor turizma i saobraćaja; isplata minimalne plate zaposlenima u malim i srednjim preduzećima tokom tri meseca i odlaganje plaćanja poreza i doprinosa socijalnog osiguranja.

Podsećajući da je posle najave ponovnog uvođenja strožeg policijskog časa zbog povećanja broja obolelih od kovida 19 početkom jula 2020. došlo do protesta u Beogradu i nekoliko drugih gradova, „tokom kojih su demonstranti izrazili nezadovoljstvo vladinim rukovođenjem pandemije kovida 19”, i sukoba sa snagama policije, Evropska komisija u izveštaju podseća vlast da, „dok zaštita ljudskih života i zdravlja treba da bude prvi prioritet, mora da bude garantovan javni red, a bilo kakva upotreba sile mora da bude odmerena i proporcionalna u svakom trenutku” (Commission staff working document Serbia 2020).

Da bi ublažilo socijalne i efekte zdravstvene krize izazvane pandemijom kovida 19, Kosovo*⁶ je u aprilu 2020. godine usvojilo hitan paket u iznosu od 180.000.000 evra radi podrške preduzećima, poljoprivrednicima i zaposlenima, dodatne mere socijalne zaštite i pomoći, fleksibilnost za zajmove i plaćanje poreza. Skupština Kosova je usvojila (30. 06. 2020) program ekonomskog oporavka koji uključuje dodatnih 185.000.000 evra za 2020, a dva meseca kasnije je ratifikovala sporazum o zajmu EU za makrofinansijsku pomoć u iznosu od 100.000.000 evra za pomoć privredi (Commission staff working document Kosovo* 2020).

U izveštaju Evropske komisije za Crnu Goru navodi se da je poslednje pregovaračko poglavlje 8. (konkurencija) otvoreno u junu 2020, dok će napredak u pristupnim pregovorima zavisiti od napretka u oblasti vladavine prava iz poglavlja 23. i 24. pregovaračkog okvira. Osim opštih odredbi za sve države

6 „Ovaj natpis ne prejudicira status Kosova i u skladu je sa Rezolucijom 1244 i mišljenjem MSP o kosovskoj deklaraciji o nezavisnosti”.

Zapadnog Balkana koje se odnose na pandemiju kovida 19, specifičnih napomena za Crnu Goru nije bilo (Commission staff working document Montenegro 2020).

Evropski savet je 26. 03. 2020. godine odobrio odluku o otvaranju pristupnih pregovora sa Severnom Makedonijom, koja je nastavila da javno pokazuje svoju posvećenost napredovanju na evrointegracionom putu, navodi se u izveštaju Evropske komisije za ovu zemlju. Takođe, nabrojane su restriktivne mere preduzete tokom vanrednog stanja u kontekstu pandemije kovida 19 (ograničenje nebitnog kretanja ili okupljanja, obustava vazdušnog saobraćaja i zatvaranje granica, obustava proceduralnih rokova u pravosuđu i prelazak na obrazovanje na daljinu), kao i one preduzete radi olakšavanja socijalno-ekonomskih posledica epidemije (Commission staff working document North Macedonia 2020).

U izveštaju Evropske komisije za Bosnu i Hercegovinu navodi se da je zdravstvena kriza zahtevala visok nivo koordinacije između svih nivoa vlasti, što se u praksi pokazalo kao problem. Uspostavljena tela za upravljanje krizom postupala su u skladu sa sopstvenim nadležnostima, bez usklađivanja odluka i akcija na nivou zemlje. „Usitnjavanje zdravstvenog sistema ukрупnilo je poteškoće u koordinaciji, tako da strateški planovi odgovora na zdravstvenu krizu nisu razvijeni” (Commission staff working document Bosnia and Herzegovina 2020).

U izveštaju Evropske komisije za Albaniju navodi se da je od marta 2020. godine vlada ove zemlje brzo reagovala na pandemiju kovida 19 donošenjem uredbe o upravljanju krizom koju je parlament naknadno odobrio. Tokom naredna tri meseca „albanske vlasti su prijavile odstupanja od obaveza prema određenim članovima Konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda”. Od početka juna 2020. ukinute su mere ograničenja kretanja i otvorene su granice sa susedima. Karantin se primenjuje samo na određene slučajeve koje preporučuju zdravstvene vlasti u zemlji ili protokoli koje je izdao ili odobrio zdravstveni Savet EU (Commission staff working document Albania 2020).

EU je iznela osnovne pravce razvoja Zapadnog Balkana u periodu posle okončanja pandemije kovida 19, a to su: zelena tranzicija, digitalna transformacija i cirkularna ekonomija kako bi se pokrenula i modernizovala ekonomija, obezbedila nova radna mesta, ubrzao privredni rast regiona i njegova konkurentnost, kao i bolja međusobna povezanost država i njihova sa Unijom. Od posebnog značaja za ekonomski razvoj regiona i EU je razvoj saobraćajnih veza (Western Balkans' leaders meeting: EU reinforces support to adress COVID-19 crisis and outlines proposal for post-pandemic recovery 2020). Pošto je oblast ekologije i zaštite životne sredine prioritet EU u borbi za očuvanje zdravlja stanovništva i sprečavanja budućih pandemija, u izveštaju Evropske komisije za Srbiju ocenjeno je da „životna sredina i klimatske promene treba da dobiju adekvatnu političku pažnju, koja će se pretočiti u bolju koordinaciju, snažne institucije, više finansijskih sredstava i integrisanje u svim sektorima privrede.

Napredovanje u tranziciji zelene energije, udaljavanje od uglja, treba da postane prioritet, a deo Srbije treba da udvostruči napore u suzbijanju zagađenja vazduha” (Godišnji izveštaj o Srbiji 2020).

4.1. Ekonomski i investicioni plan EU za Zapadni Balkan i nova metodologija pristupanja

Evropska komisija je usvojila sveobuhvatni ekonomski i investicioni plan za Zapadni Balkan (6. 10. 2020) u vrednosti od 9.000.000.000 evra koji ima za cilj podsticanje dugoročnog ekonomskog oporavka regiona, regionalne integracije i konvergencije sa EU, kao i podršku zelenoj i digitalnoj tranziciji. EU, takođe, pruža neposrednu humanitarnu pomoć ugroženim izbeglicama i migrantima u iznosu od 4.500.000 evra i 8.000.000 evra za rešavanje hitnih potreba u migrantskim kampovima širom regiona. Evropska komisija podržava države Zapadnog Balkana u stvaranju regionalnog ekonomskog područja i njihovo približavanje jedinstvenom evropskom tržištu (Western Balkans: An Economic and Investment Plan to support the economic recovery and convergence 2020).

Novom metodologijom pristupanja država Zapadnog Balkana, koju je usvojila Evropska komisija (05. 02. 2020), nisu izmenjeni uslovi pridruživanja Uniji zasnovani na Ugovoru o EU i kriterijumima iz Kopenhagena, već su predlozi usmereni ka poboljšanju i jačanju ovog procesa. Cilj je da proces pristupanja bude više kredibilan (sprovođenje obećanih reformi, posle čega slede obećane mere EU), predvidiv (jasno definisanje uslova za zemlje kandidate i davanje podsticaja ukoliko se reforme uspešno sprovedu), dinamičan (uspostavljanje tematskih poglavlja, tj. klastera, gde centralnu ulogu imaju vladavina zakona, ekonomski kriterijumi i reforma javne uprave, od čijeg napretka zavisi otvaranje drugih klastera), i podvrgnut jačem političkom upravljanju (angažovanje sa kandidatima na najvišem nivou putem redovnih samita i ministarskih sastanaka), uz postizanje obostranog poverenja (Revised enlargement methodology: Questions and Answers 2020).

Uz mehanizam za podsticanje zemalja da napreduju u sprovođenju reformi (postepeno uvođenje u pojedinačne politike EU, tržište i programe, povećanje finansiranja i investicija), postoje i sankcije u slučajevima ozbiljne ili duže stagnacije ili čak nazadovanja (manje finansiranje, obustava pregovora u određenim oblastima ili generalno). Reverzibilnost procesa evrointegracija je novi izazov za zemlje koje streme članstvu u EU, istovremeno nedovoljno jasna, kako u pogledu procene onoga što je već suštinski urađeno tako i u pogledu vremena oročenog za to.

Nova metodologija i ekonomski i investicioni plan EU za Zapadni Balkan predstavljaju novu fazu sveobuhvatnije saradnje u pravcu jačanja procesa evrointegracija.

5. POSLE PANDEMIJE KOVIDA 19: STANJE UNIJE

„Stanje Unije” je tema godišnje debate koja se održava svakog septembra, kako bi se analizirale preduzete akcije i pripremila nova radna agenda. U 2020. godini, koju je obeležila pandemija kovida 19, EU ima za cilj oživljavanje ekonomije i nove prioritete. To uključuje pregovore evropskih institucija o sedmogodišnjem budžetu i ubrzanju proceduri za plan oporavka pod nazivom „Sledeća generacija EU”, koji Evropskoj komisiji omogućava da se zaduži za 750.000.000.000 evra, u skladu sa odlukom Saveta EU i procesom ratifikacije u 27 država članica (Rapport sur le projet de décision du Conseil relative au système des ressources propres de l’Union européenne 2020).

U uslovima zdravstvene krize prioriteti EU su: 1) harmonizacija postupaka ispitivanja i klasifikacije rizika povezanih sa pandemijom kovida 19, odnosno uspostavljanje zajedničkog standarda za brojanje obolelih od kovida 19 i usklađivanje postupka ispitivanja, pošto je učestalost testiranja u državama članicama bila od 173 do 6.000 na 100.000 pojedinaca nedeljno (L’essentiel de la plénière 2020); 2) prihvatanje zajedničkog pristupa EU Šengenskom sporazumu, umesto pojedinačnih odluka država članica da zatvore granicu; 3) ulaganje u ekologiju na nivou Unije, mada su na nacionalnom nivou građani istakli značaj ove oblasti dajući glasove tim partijama, pa su tako na lokalnim izborima u Francuskoj tokom proleća 2020. godine ubedljivo pobedili Zeleni. Na izborima za Evropski parlament 2019. godine Zeleni su bili veliko iznenađenje po broju dobijenih glasova.

Zdravstvena kriza izazvana pandemijom kovida 19 potvrdila je kompleksnost odnosa unutar EU, što je odavno tema debata među teoretičarima međunarodnih odnosa. Teoretičari međunarodnih odnosa različito posmatraju EU, od organizacije *sui generis*, preko neofunkcionalizma koji evoluciju integracija teži da objasni kroz termin „prelivanja” iz jednog sektora u drugi, tj. uspešno integrisanje država u jednoj oblasti da bi se pokrenulo integrisanje u drugim oblastima, i njihovog transfera na evropski nivo, do komparativne politike, gde se politika EU upoređuje sa unutrašnjom politikom država i njenim političkim institucijama. Početna individualna reakcija država članica EU u pogledu zahteva na, u tom trenutku, neregulisanom tržištu deficitarne medicinske robe i opreme i pokretanje nacionalnog odgovora idu u prilog zagovornika teorije realizma, po kojoj „svaka od konkurentskih država teži za ostvarenjem sopstvenih nacionalnih interesa” (Kegli, Vitkof 2004, 85). Kasnije preduzete zajedničke mere i naglašena potreba saradnje na nivou EU, kako bi se u budućnosti predupredili slični problemi i zaštitilo zdravlje i životna sredina, kretali su se u pravcu liberalne teorije i pogleda na svet koji „politiku na međunarodnom nivou ne definiše kao borbu za moć i prestiž nego pre kao borbu za saglasnost”, tj. ka zagovaranju saradnje (Kegli, Vitkof 2004, 80).

Države članice su pokazale da su sklone da zadrže međuvladin način donošenja odluka za osetljive i „simbolične” oblasti, poput spoljne politike,

dajući prednost tradicionalnoj saradnji u odnosu na koordinaciju nacionalnih spoljnih politika, koje bi dovele do jedinstvene evropske politike i nadležnosti supranacionalnih institucija. Zato pojedini smatraju da je EU „slab zaštitnik ili čak razlog nesigurnosti, jer se činilo da je ona potcenila sposobnost članica da deluju nezavisno” (Dinan 2010, 290). Ipak, supranacionalne institucije, iako izgledaju udaljene od običnih građana, iznedrile su značajnu mrežu transnacionalnih političkih i ekonomskih interesa, a sve je izvesnije da će posle pandemije kovida 19 to biti zdravstveni i ekološki.

Determinanta koja određuje institucionalni razvoj Evropske unije, od formiranja Evropske zajednice za ugalj i čelik preko Evropske ekonomske zajednice, jeste postepeni integracioni proces. U okviru toga nalaze se dva različita procesa: 1) suštinska reforma Osnivačkih ugovora i onih koji su usledili i reformisali organizaciju i njihovo usvajanje na međuvladinim konferencijama, gde predstavnici nacionalnih vlada pregovaraju o pravnom okviru sistema delovanja EU, za šta je potrebna ratifikacija država članica i nacionalni interesi imaju značajnu ulogu; 2) u okviru ovog primarnog zakonodavstva Unije deluju brojne institucije koje imaju specifične zadatke i poseduju stepen autonomije u odnosu na države članice (Baylis, Smith 2001, 498). Ove institucije su nadležne za sprovođenje svakodnevnih poslova, razvoj javnih politika, odlučivanje o godišnjem budžetu i usvajanju sekundarnog zakonodavstva, odnosno uredbi koje imaju karakter propisa opšte primene i direktiva koje obavezuju svaku državu članicu kojoj su upućene u pogledu cilja, ali su nacionalni organi slobodni u izboru oblika i sredstava⁷ (Simić 2010, 161–162).

Države članice ne predstavljaju samo nacionalne vlade, već i nedržavni i transnacionalni akteri učestvuju u procesu formiranja domaćih stavova (preferencija) ili u direktnom predstavljanju interesa u sedištu organizacije.

Otvorenost evropskog političkog procesa stvara mogućnost da političke grupe, nosioci ekonomskog interesa i nedržavni akteri koji učestvuju u procesu formiranja nacionalnih stavova pokušaju da utiču na proces odlučivanja u EU, ukoliko osećaju da nacionalne vlade nisu dovoljno predstavile njihov stav. To je i razlog što se na EU sve više gleda kao na „sistem upravljanja na više nivoa, uključujući pluralitet činioca na različitim teritorijalnim nivoima: supranacionalni, nacionalni i subnacionalni”, što je ključno za sveobuhvatnu analizu Unije u budućnosti (Baylis, Smith 2001, 499–500).

Osim toga, proces evropskih integracija razvijao se pod uticajem spoljašnjih snaga i globalne politike, za šta je najnoviji primer zdravstveni problem izazvan pandemijom kovida 19. „Podsticaj” koji je pandemija dala Uniji u

7 Član 198. Ugovora o osnivanju EEZ navodi pet vrsta pravnih akata koji mogu da budu doneti u Savetu i Komisiji, a to su uredbе (*regulations*), direktive (*directives*), odluke (*decisions*), preporuke (*recommendations*) i mišljenja (*opinions*). Isti član sadrži kratak opis navedenih akata, a svi se mogu podeliti na akte koji pravno obavezuju i akte koji pravno ne obavezuju.

pokretanju novih politika i projekata može da bude početak političke zajednice, ne u širokom evropskom obimu, ali u izvesnim oblastima i oko izvesnih pitanja. To novo stanje Unije donelo bi novu dinamiku evrointegracionom procesu i priliku za postepenu evoluciju organizacije.

6. ZAKLJUČAK

Cilj ovog rada jeste da pokaže da se na pandemiju kovida 19 može gledati kao na katalizator odnosa unutar Evropske unije, između nacionalnih država i institucija nadnacionalnog karaktera i Unije u odnosu na treće zemlje. Postepena integracija je suština prirode Evropske unije i odnosa unutar nje, a zdravstvena kriza izazvana pandemijom kovida 19 potvrdila je princip postepenog pronalaženja rešenja u cilju institucionalnih reformi i njihovog inkorporiranja u pravo EU.

Posle početnog individualnog odgovora na zdravstvenu krizu, kao što su suspendovanje prava na slobodu kretanja, kao temelja jedinstvenog tržišta i osnovni cilj same Unije, i suspendovanje unutrašnjih i spoljnih granica u okviru Šengenskog sporazuma, koji čuva integritet spoljnih granica i povećava bezbednost istočnih granica Unije u pravcu država Zapadnog Balkana koje streme članstvu u Uniji, države članice su dale prednost institucijama Unije u rukovođenju zdravstvenom krizom. U teoriji međunarodnih odnosa, ovim su prešle put od realizma i isticanja u prvi plan nacionalnih interesa, do liberalizma i stavljanja saradnje i zajedničkih evropskih institucija u prvi plan. Države članice Unije mnogo puta su pokazale da su sklone da deluju međudržavno vodeći se sopstvenim nacionalnim interesima, a manje supranacionalno kroz nadnacionalne institucije Unije, zbog čega su nacionalne vlade u procesu pregovaranja o pravnom okviru sistema delovanja Unije pratile tzv. velike pogodbe radi postizanja zajedničkog dogovora u pravcu institucionalnih reformi.

Zdravstvena kriza stvorila je potrebu rekonceptualizacije evrointegracionog procesa u EU. To se vidi u spremnosti da se adekvatno i brzo reaguje predlaganjem i usvajanjem novih politika, kao što je Evropski zeleni dogovor, novog plana za ekonomski oporavak EU posle zdravstvene krize, ekonomskog i investicionog plana EU sa novom metodologijom pristupanja za Zapadni Balkan.

Iz ovog ugla evrointegracija se može posmatrati i kroz teoriju neofunkcionalizma, koja zagovara ubrzanje procesa, tako što će se saradivati u politički kontroverznim oblastima, umesto da se izbegavaju, i tako dovesti do novih nadnacionalnih zajednica. Takvo „prelivanje politike“ produbljuje veze u jednoj oblasti i širi se na drugu, npr. od jače zajedničke zdravstvene ili ekološke politike do stvaranja političke zajednice. Države su pronašle način da uz pomoć mehanizama supranacionalnosti deluju tako da Uniju dovedu do višeg stepena institucionalnog i funkcionalnog razvoja.

LITERATURA

- A European Green Deal: Striving to be the first climate-neutral continent. 2020. European Commission. Available from: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en, 20.09.2020.
- A European Industrial Strategy: A new Industrial Strategy for a globally competitive, green and digital Europe. 2020. European Commission, March 2020. Available from: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/fs_20_425, 20.09.2020.
- Baylis, John & Smith, Steve. 2001. *The Globalization of World Politics, An introduction to international relations*, Second Edition, Oxford University Press.
- Commission staff working document, Albania, Report Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2020. Communication on EU Enlargement Policy, Brussels, 6.10.2020 SWD(2020) 354 final. Available from: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/albania_report_2020.pdf, 25.10.2020.
- Commission staff working document, Bosnia and Herzegovina, Report Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2020. Communication on EU Enlargement Policy, Brussels, 6.10.2020 SWD(2020) 350 final. Available from: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/bosnia_and_herzegovina_report_2020.pdf, 25.10.2020.
- Commission staff working document, Kosovo*, Report Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2020. Communication on EU Enlargement Policy, Brussels, 6.10.2020 SWD(2020) 356 final. Available from: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/kosovo_report_2020.pdf, 25.10.2020.
- Commission staff working document, Montenegro, Report Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2020. Communication on EU Enlargement Policy, Brussels, 6.10.2020. SWD(2020) 353 final. Available from: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/montenegro_report_2020.pdf, 25.10.2020.
- Commission staff working document, North Macedonia, Report Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2020. Communication on EU Enlargement Policy, Brussels, 6.10.2020 SWD(2020) 351 final. Available from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020SC0351&from=EN>, 25.10.2020.
- Commission staff working document, Serbia, Report Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European

- Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. 2020. Communication on EU Enlargement Policy, Brussels, 6.10.2020. SWD(2020) 352 final. Available from: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/serbia_report_2020.pdf, 25.10.2020.
- Community Charter of the Fundamental Social Rights of Workers. 1989. Available from: <https://www.eesc.europa.eu/resources/docs/community-charter--en.pdf>, 23.10.2020.
- Covid-19: La Commission présente une réponse européenne coordonnée pour lutter contre l'impact économique du coronavirus. 2020. Commission européenne – Communiqué de presse, 13. 03. 2020. IP/20/459. Available from: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/fr/IP_20_459, 15.09.2020.
- Dinan, Dezmon. 2010. *Menjanje Evrope – Istorija Evropske unije*, Službeni glasnik, Beograd.
- EU response to the coronavirus pandemic in the Western Balkans. 2020. Available from: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/coronavirus_support_wb.pdf, 20.09.2020.
- European Parliament resolution on the European Green Deal. 2020. Strasbourg, January 15, 2020, (2019/2956(RSP)). Available from: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0005_EN.html, 31.10.2020.
- Godišnji izveštaj o Srbiji. 2020. Delegacija EU u Republici Srbiji. Dostupno na: <http://europa.rs/godisnji-izvestaj-o-srbiji-2020/>, 22.10.2020.
- Judgment of the Court. 1975. 28 October. Roland Ruttli v Ministre de l'intérieur. – Reference for a preliminary ruling: Tribunal administratif de Paris – France. – Public policy. – Case 36–75. Document 61975CJ0036. Available from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=CELEX:61975CJ0036>, 22.10.2020.
- Kapteyn P. J. G. and Verloren Van Themaat P. 1990. *Introduction to the Law of the European Communities, After the coming into force – of the – Single European Act*, Second Edition, edited by Laurence W. Gormley, Kluwer Graham&Trotman, London.
- Kegli, Čarls, Vitkof, Judžin. 2004. *Svetska politika: trend i transformacija*, Centar za studije Jugoistočne Evrope (CSES) i Diplomatska akademija, Beograd.
- L'essentiel de la plénière. 2020. 14–17 Septembre. Session plénière – Bruxelles. Briefing 10-09–2020. Available from: <https://www.europarl.europa.eu/news/fr/agenda/briefing/2020-09-14/4/covid-19-harmoniser-les-procedures-de-tests-dans-l-ue>, 15.09.2020.
- Lopandić Duško. 2003. *Osnivački ugovori Evropske unije, Ugovor o Evropskoj uniji*, Ugovor iz Nice sa amandmanima na Ugovor o EU, Kancelarija za pridruživanje Srbije i Crne Gore EU, Evropski pokret u Srbiji, Ministarstvo za ekonomske veze sa inostranstvom Republike Srbije, Beograd.
- Prečišćeni tekst Ugovora o funkcionisanju Evropske unije. 2019. Dostupno na: http://www.azk.me/1/doc/Ugovor_o_funkcionisanju_EU.pdf, 12.10.2020.
- Rapport sur le projet de décision du Conseil relative au système des ressources propres de l'Union européenne. 2020. (10025/2020 – C9–0215/2020 – 2018/0135(CNS)).

- Commission des budgets, Rapporteurs: José Manuel Fernandes, Valérie Hayer. Available from: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2020-0146_FR.html, 15.09.2020.
- Revised enlargement methodology: Questions and Answers. 2020. 5 February. Brussels. Available from: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_20_182, 27.10.2020.
- Simić, Jasminka. 2010. *Evropski parlament akter u odlučivanju u Evropskoj uniji*, Službeni glasnik, Beograd.
- The European Council Hanover. 1988. Documents in the dossier include: Hanover European Council Reproduced from the Bulletin of the European Communities, No. 6/1988, 27-28 June 1988. E. C. Summit Leaders Ask for Study of Monetary Union; Reappoint President Delors European Community News No. 18/1988 EC Office of Press and Public Affairs Washington DC. Available from: http://aei.pitt.edu/1422/1/Hanover_june_1988.pdf, 23.10.2020.
- Ugovor iz Amsterdama o izmeni Ugovora o Evropskoj uniji, Ugovora o osnivanju Evropskih zajednica i određenih s njima povezanih akata. 1999. B Protokoli priloženi Ugovoru o Evropskoj uniji i Ugovoru o osnivanju Evropske zajednice, Protokol o uključivanju Šengenske pravne tekovine u okvir Evropske unije, 11997D/hr 193. Dostupno na: http://www.mvep.hr/custompages/static/hrv/files/EUugovori/11997D_Ugovor_iz_Amsterdama_hrv.pdf, 14.09.2020.
- Water and the EU's Biodiversity Strategy. 2020. Available from: <http://www.eureau.org/resources/news/438-water-and-the-eu-s-biodiversity-strategy#:~:text=The%20Zero%20Pollution%20Action%20Plan,waste%20including%20litter%20and%20plastics>, 20.09.2020.
- Western Balkans' leaders meeting: EU reinforces support to address COVID-19 crisis and outlines proposal for post-pandemic recovery. 2020. April 29. European Commission, Brussels. Available from: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_777, 20.09.2020.
- Western Balkans: An Economic and Investment Plan to support the economic recovery and convergence. 2020. 6 October. European Commission, Brussels. Available from: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_1811, 25.10.2020.

Jasminka Simić, PhD

COVID-19 PANDEMIC: A NEW HEALTH CRISIS AS A CHALLENGE IN THE INSTITUTIONAL REFORM OF THE EUROPEAN UNION

SUMMARY

The paper examines to what extent has the COVID-19 pandemic changed the relations of the member countries of the European Union based on principle of solidarity (closure of internal national borders) and influenced their attitude towards candidate countries for membership in the Union (closure of external borders and new methodology of accession process), how it set European policies priorities (*European Green Deal*), and whether this will ultimately result in the renewal of the Union in the 21st century. By applying the document analysis and comparative methods of the decisions and practices of the member countries of the Union, author concludes that the health crisis has shown that European Union can be regarded as a mechanism through which Member States regain some degree of control over market and are able to deal more effectively with trans-border issues such as COVID-19 pandemic or climate change consequences, in the context of its institutional development.

KEYWORDS: *COVID-19 pandemic, European Green Deal, principle of solidarity, enlargement policy.*

Jordan Jorgji¹

Fan S. Noli University, Albania

The pandemic of Covid-19 and conspiracy theories in Albania

SUMMARY

The aim of this paper is to bring a clear and detailed illustration of how and why conspiracy theories are produced in Albania since the beginning of the pandemic. Two main questions that arise concern the localization of conspiracy theories' roots and the examination of influence that regional developments and domestic factors exert to conspiracy theories.

The emergence of conspiracy theories in Albania during the pandemic of COVID-19 is the result of many factors, domestic and foreign, such as the historical collective memory of Albanians against their neighbors, the culture of political polarization, the instrumentalization of the pandemic for non-democratic goals, the influence of global tendencies, in particular the conspiracy-style rhetoric of Donald Trump against his opponents, China and World Health Organization. Furthermore, conspiracy theories are the result of demo-

1 Contact: jordanjorgji@yahoo.com

cratic deficit in domestic political affairs of Albania and other Western Balkans countries.

KEYWORDS: *conspiracy, conspiracy theories, neighbor-phobia, Trampism, polarization, authoritarianism*

1. INTRODUCTION

In February 2020, Sali Berisha, former Prime Minister of Albania, made a public declaration where he accused George Soros, an American multimillionaire philanthropist, of being in service of Serbia against Kosovo and Albania's interests. According to Berisha, Soros represented the deep state in the U.S., while in Albania he is continuously spreading corruption and authoritarianism constituting thus a serious threat against Albanian democracy (Meço in Ora News, February 18, 2020).

The allegations of Berisha are not the first of this type in the Balkan countries, if we take into account the nationalist nature of political rhetoric that prevails in this region. Of course, the implication of American figures in Berisha's conspiracy theories shows that the latter are nothing but a reproduction of U.S. conspiracy theories prevailing between Donald Trump and his opponents. During the pandemic of COVID-19, which is currently happening since the beginnings of 2020, conspiracy theories increased significantly in many countries, regardless their national borders and particular identities.

Focused on the field of political science, the present study deals with the case of Albania. Its aim is to bring a clear and detailed illustration of how and why conspiracy theories are produced by Albanian leadership. Two main questions that are going to be answered in the present study concern the localization of conspiracy theories' roots in Albania and the examination of the influence that international and regional developments exert to conspiracy theories. This task is carried out by approaching Albanians' political rhetoric in the period of the pandemic through the perspective of regional and international relations. Methodologically, the examination of political statements is achieved by monitoring the media sources cited in this paper. By offering as a regional case study, this paper contributes modestly to the further enrichment of existing scholarship of conspiracy theories and political polarization.

In the first part I try to define conspiracy theories and examine the related scholarship. The second part deals with international features shaping conspiracy theories, namely the quality of democracy and its challenges, populism and the allegation related to the American presidency of Donald Trump. This task continues to be discussed partly in the third part, where national and historical roots are examined in depth. Finally, the fourth part offers a detailed

description and analyze of conspiracy theories spread in Albania during the pandemic of COVID-19.

2. CONSPIRACY THEORIES: CONCEPTS AND RELATED SCHOLARSHIP

Judging by the word itself, a conspiracy theory is a speculation, an allegation that lacks specific authentication, something secret taken place in a hidden way from people. It has both quantitative and qualitative connotations, speaking about harmful actions of 'the few' towards 'the many', in the form of secret complots and subversions.

The distinction between conspiracy and conspiracy theories is explained by Daniel Pipes in his book (1997). According to him, conspiracies are real acts, committed in a hidden and unlawful way by a group of people, allied among them. In contrast, conspiracy theories exist only in the level of imagination. They are beliefs or fears of nonexistent conspiracy. Both conspiracy and conspiracy theories divide into two variants, petty and world, about where they are believed to happen. Particularly, conspiracy theories refer to powerful, evil and clandestine groups, a kind of secret society that aspire to rule the whole world (Pipes 1997, 21).

To illustrate both concepts, we may bring two examples described respectively by Neely (1991) and Irwin (2011). First, the activities of French military officer, Marquis de Lafayette, engaged in Carbonarist conspiracies in France, an informal and influential revolutionary group, were monitored by the French police and foreign governments, who feared the spread of liberal and revolutionary ideals at the beginnings of 19th century (Neely 1991, 3, 174). On the other hand, Druges, Assassins and Isma'ilis, groups of heterodox Islam, were considered conspiratorial and revolutionary cults, aiming at disrupting religion on account of foreign political ambitions. Not only these groups were perceived as troublemakers in the Arab world, but they were also seen as prime movers of Illuminati in Europe (Irwin 2011, 74, 78).

To continue with conspiracy theories, it is important to mention that they are by no means only current experiences, but have always existed and pre-occupied the minds of politicians for centuries. During the years of French Revolution, as is described by Zamovski (2015), the Jesuit priest, Augustin Barruel, stigmatized revolution as an organized conspiracy, carried out by Illuminati and Frederic II of Prussia against Jesuits, religion, social hierarchy and human institutions (Zamovski 2015, 18). A similar idea was written in 1926 by Arthur Cherep-Spiridovich, an anti-Semitic conspiracy theorist in the Imperial Russian Navy, who pretended that American Civil War and execution of Abraham Lincoln had been organized by Jewish conspiracy. In his allegation Cherep-Spiridovich put his words in Otto von Bismarck's mouth, German first

chancellor, although without sufficient evidences (Cherep-Spiridovich 1926, 180–181). Additionally, Richard Hofstadter (1965) offers as examples of conspiracy theories Stalin purge trials in the Soviet Union, as well as the anti-Masonic and anti-Catholic movements in the U.S. (Hofstadter 1965, 7, 9).

According to Michel Foucault's logic of 'truth and power', quoted by Jack Z. Bratich in his book (2008), conspiracy theories are statements unaccepted by official knowledge, since each society has its rules and mechanism that distinguish what is true and false. Consequently, this unaccepted or subjugated knowledge gains a limited degree of rationality, and becomes illegal and irrational. The lack of rationality is particularly present when it comes to political paranoia and non-visible demonology against potential enemies, pathologically or culturally produced by public opinion or leadership (Bratich 2008, 11–12). In this case, conspiracy theories may potentially foster extremist political behavior in domestic affairs, such as the rise of nativist and far-right parties.

The nature of paranoia or paranoid style – not that of clinical sense, but culturally, historically and politically determined – is attributed to conspiracy theories by Richard Hofstadter, mentioned above. Domestic or international exercise of power is perceived with sentiments of suspiciousness and conspiracy fantasy, by a spirit of persecution against religion, tradition or nation (Hofstadter 1965, 3–4). By this logic, conspiracy theories are not limited to a single society and region, but constitute a borderless world phenomenon (Hofstadter 1965, 24). Furthermore, it is not excluded for conspiracy theories being an easy and preferable alternative chosen by representatives of political interests, when they fail to achieve their very political demands (Hofstadter 1965, 39). This happened in Albania in 2018, when political opposition party left the parliament, as it will be discussed below.

Gordon B. Arnold (2008) underlines that conspiracy theories have penetrated the consciousness of many Americans through industry of movies and television (Arnold 2008, 7). This started to occur after World War II, where the screen culture of American society was marked by Soviet red menace and assassination of John F. Kennedy as threats against freedom and American life (Arnold 2008, 12, 19). Afterwards, in the post-Cold War period, conspiracy theories focused on newer threats, such as aliens and terrorism (Arnold 2008, 149, 161).

Matthew Gray (2011) sheds light on conspiracy theories in Middle Eastern countries and underlines the role of historical insecurity and indignation with regard to regional affairs. Economical underdevelopment and domestic chaos of many Arab countries, as well as their conflictual relations with Israel, are usually interpreted by the people as consequences of political history of colonialization, military interventions and subjugation of their leaders to foreign governments, mainly to U.S. Gray brings the example of the King Abdallah of Jordan, who was perceived by conspirationists as a tool of British government and Zionist movement, concerning the emergence of Israel and the overthrow

of Iranian Prime Minister Mohammed Mossadeq in 1953 (Gray 2011, 108). It must be mentioned that anti-Semitism of far-right parties in Europe continue to exist still today, where globalization is opposed as 'instrument in the hands of international Zionism' (Strauss 2003, 63). As a result, the collective memory of many Arab countries serves as historical and influential substratum, according to which the 'enemies' of the past are demonized about failure of domestic reforms and regional experiments, such as United Arab Republic (Gray 2011, 112).

According to Tim Aistrope (2016), conspiracy theories in the Arab world has an anti-Liberal nature, because Western liberalism is perceived by the people there as a challenge towards their social hierarchy and religion. Thus, many Middle East countries continue to be in the periphery of the globalized world, since their economic reforms and the whole modernization of their domestic societies failed to succeed. Having reached such a conclusion, Aistrope put conspiracy theories in an international level, emphasizing their relation with center/periphery international structure (Aistrope 2016, 23, 26).

Finally, populism as a concept refers to anti-elitist approaches, likewise conspiracy theories, where nation-states are seen being dominated by industry and bankers. At least, that is how it begun in the late nineteenth-century in the United States, where agrarian population attempted to maintain its own way of life and political representation within the rising industrial society (Turner 2006, 449; Frank 2020, Chapter 1). But differently from conspiracy theories, followers of populism go further in their tangible opposition toward elitist exercise of power. They seek to return power to people by mobilizing masses, even in the direction of (the need of) political participation of socially underprivileged people (left-wing populism) or that of protecting ordinary people and nation by immigrants (right-wing populism) (Bergmann 2018, 74).

3. WHY CONSPIRACY THEORIES? THE ROLE OF POPULISM AND TRUMPISM

The reproduction of conspiracy theories increases in periods of riots and transformation, as it was, for instance, the suppression of revolutions of 1848 and the panic prevailed afterwards in Europe concerning religion, the power of parliaments and secret societies (Irwin 2011, 83). Furthermore, they become more tangible in times of widespread anxiety, including the pandemic of COVID-19 we are all witnessing since the beginnings of 2020.

In order to examine why conspiracy theories grew in Albania during the pandemic of COVID-19, we should analyze two main roots of current conspiracy theories in a wider context than Albania itself: the strengthen of populist tendencies and the political rhetoric during the presidency of Donald Trump in the USA.

Like conspiracy theories, populism expands if political systems fail to ensure social cohesion. When economic and social inequalities flourish, and consequently many people become marginalized from public representation, conspirative interpretation of public life and forms of populism appear as a result of mass discontent. Thus, populism itself is as a direct consequence of crisis facing democracy and political representation. But even though it might not be completely identified with nationalism, it is not excluded being developed toward nativism and xenophobia, in particular if we bear in mind the actual challenges facing nation-states in the era of Globalization, such as inequalities and migration (Σταυρακάκης 2019, 107–108).

Conspiracy theories and populism increase also in times of important gaps in societies, as it is the one between political elites and crowds, or that between political proclamation and implementations (Calise and Lowi 2010, 191). The reason is that political transparency remains limited – although we live in the era of digitalized information – and followers of conspiracy theories believe they express descriptive narratives that denote unequal, subversive and repressive exercise of power (Bratich 2008, 7). Moreover, in weak states or patrimonial societies, where legitimacy is fragile to establish and consolidated, leaders often apply authoritarian rule and are themselves who produce conspiracy theories against imagined ‘enemies’ (Gray 2011, 117, 120). Today, this is chiefly achieved by the power of media.

To elucidate, we may quote Giovanni Sartori’s (2011) term of ‘homo videns’, where he refers to humans, grown and socialized in the edge of visual media, having lost their ability to conceive and elaborate ideas (Sartori 2011, 5–8). Because we live in societies where communication has become almost entirely digitalized, at least at developed countries, people do not believe anymore phenomena that are not visible to the naked eye. Coronavirus and its symptoms are such a thing. Given the key role of media in influencing public opinion, it may be used by populist politicians, spreading antiestablishment rhetoric, including conspiracy theories and fake news against opponents. Of course, conspiracy theories increased significantly due to the rapid flow of information on Internet, the rise of interconnectivity between people and cultures, and the anonymity of many users in sharing false stories.

Slavoj Žižek (2020) suggests that nation-states must cultivate mutual trust between themselves and ordinary people, so that conspiracy theories and racism may be prevented (Žižek 2020, 10–11, 39). Žižek underlines the problem of non-distinction between truth and rumors within globalized societies and propaganda (alias, fake news). What seems efficient to strong states, like China, in controlling the pandemic, American government and public opinion may perceive it as a Chinese censorship of the ‘good’ truth, spreading thus their own ‘bad’ rumors.

As for Trump, Daniel C. Hellinger (2019) has analyzed his roots on partisan polarization and mistrust in American policy. Trump shares similar charac-

teristics with other right-wing and nativist leaders, such as his conservative beliefs concerning gender roles and anti-immigrant sentiments (Hellinger 2019, 81). During his electoral campaign Trump exploited the power of Internet in spreading false news against his political opponents, even though ‘fake news’ and conservative propaganda had been existed in American politics since the 1970s, before and during the Regan era. Not surprisingly, many right-wing agitators and channels became Trump’s crusaders (Hellinger 2019, 82–86).

Nevertheless, it has not to do with Donald Trump personally, but with what is called Trumpism. It is precisely what Hellinger identify as ideological evolution within Conservatism, where the latter has shifted to a more right-wing version, while many right-wing tendencies had been left out of political control. In a similar vein, conspiracy theories have moved right, in contrast to left-wing conspiracionists like Noam Chomsky (Hellinger 2019, 86–87, 93, 95; Chomsky 2016, 13).

Apart of Trump’s provocative rhetoric on World Health Organization as captured by China’s interests (BBC, 19 May 2020), conspiracy theories were further fueled by his political and public opponents, who claimed that Trump had conspired with Kremlin in his election in 2016 (Abramson 2019, 27). Like his father, Donald Trump Jr. has publicly accused as anti-Trump campaign’s leader George Soros, according to his allegations ‘an American-Hungarian Jewish businessman and former Nazi collaborator during the Holocaust’ (Post and Doucette 2019, 49). Not surprisingly the trumpist-style indictments against Soros were an inspiration for other populist leaders, such as Viktor Orbán in Hungary during his reelection campaign in 2018 (Abramson 2019, 185).

Public health is another area related to conspiracy theories. As stated by Eirikur Bergmann (2018), is not weird to hear from followers of conspiracy theories that scientists and politicians have already discovered the cure for cancer and for HIV/AIDS, but they keep it secret from people, in order to protect the financial interests of pharmaceutical companies. At least, this sort of conspiracy theory spread during the hostage crises between USA and Iran, and was expressed mainly by opponents of Democrats who predicted (Bergmann 2018, 35–36).

4. BETWEEN NATIONALISM AND AUTHORITARIANISM: THE HISTORICAL CONTEXT

Historical background is important in explaining the dynamics of conspiracy theories in Albania. Given that, by a long time, Albania was one of the most undeveloped countries of Europe, and further more governed by authoritarian regimes, domestic its domestic elites had developed a kind a phobia against their country’s neighbors, which I call neighbor-phobia. The latter was nourished – and continues to be nourished till today – by the ethnic distinction and opposi-

tion of the most part of Albanians from and towards Slavs and Greeks, as well as by the fears of Albanian leadership about potential interferences coming from neighbor states. Similar to what Gray and Strauss emphasized on Middle East above, Albania's history has shown that there is a cemented collective memory concerning the lack of national security, or at least perceived as such.

It is in these circumstances that conspiracy theories have grown in Albania. Greece and Serbia are perceived as Albanians' 'natural enemies', because of their intentions at the beginnings of the 20th century to separate Albanian state into parts and afterwards proceed to its annexation. Concretely, territories of Kosovo and those of Epirus were the 'apple of discord' between Albania with Serbs and Greeks. That fear, based on irredentist nationalism, was further fed by ideological and geopolitical disagreements of the Cold War period. Yugoslavia, Greece and Italy were seen with caution by Albanian communists, who continually thought they sought to overthrow Albanian communist regime (Mëhilli 2017, 41, 45).

It is not by chance that Albanian dictator, Enver Hoxha, and his most faithful followers, had executed many high-ranking officials, like Liri Gega and Teme Sejko, blaming them of complotting with Greeks, Serbs, or Americans against Albanian sovereignty. As Pipes mentioned, the Cold War Albania was governed by paranoid style, similarly with North Korea, China, Cambodia and Cuba, making conspiracy theories endemic features of these communist regimes (Pipes 1997, 108).

A similar historical context, in which conspiracy theories are reproduced over time, does exist with regard to democracy. Keeping in mind that Albanian society was fragmented and religiously heterogeneous, the purpose of almost all Albanian elites was to establish a centralized state, economically and ideologically controlled. It is in this logic that radical politics were applied by Albanian communists after Second World War, as it was for instance the prohibition of religion, of private property, of loans and foreign investments, according to the constitution of 1976 (Mëhilli 2017, 229). This seemed to be the 'true democracy' in the eyes of Albanian elites of that period.

Unlike, any advice addressed by different countries, including Albania's communist partners, to be followed a different path from the Albanian government, was perceived by the latter as attempts to overthrow political regime, and consequently, violate national sovereignty. Above all, non-communist countries and particularly Albania's neighbors were perceived as spoilers of the 'pure democracy' applied at the corner of Adriatic and Ionian seas. Suspicion toward any critical opinion, either coming from other states or from within, was an inherent component of the Cold War period, continuously consolidated until 1990s.

When Cold War ended, the fundamental priority of all governments in Albania was its full membership in Euro-Atlantic structures, NATO and European Union, and the domestic rapid reforms that would establish demo-

cratic institutions and the rule of law. However, regardless the perennial path of European integration, Albania's democracy remains too fragile up to this moment (Bogdani and Loughlin 2007, 85). This is precisely the reason why a part of Albanian public opinion has expressed its exhaustion on democratization and Europeanization process, allowing room for behaviors, such as populism and conspiracy theories. After all, conspiracy theories are, among other things, the result of democratic deficit and authoritarian trends.

5. COVID-19 AND CONSPIRACY THEORIES: WHAT HAPPENS TODAY?

Because of historical context described above and challenges facing democracy today, Albanians continue to remain suspicious of their neighbors, as well as of any radical reform that would reduce client state and abuse of power. According to this logic, European integration looks more like a way that provides trans-border mobility for people and international affirmation to Albania as a state, than is perceived as an overall system of values.

On the other hand, European Union has applied a chaotic policy of enlargement in Western Balkans, mainly in the last decade. Chaotic, because it is not sure to Brussels if the countries that aspire to become members of the E.U. must consolidate their own democracy – and therefore fulfill the criteria of Copenhagen – or just have pro-European leadership and a foreign policy cautious to the influence of Russia, China and Turkey?

When the pandemic of COVID-19 started, in particular during lockdown, the political scene of Albania was covered by conspiracy theories on existing questions related to nationalism and democracy, now attached to dimensions of American and global politics. It is widely known, as discussed above, the controversy over Trump's presidency, as well as the emergence of Russia and China to global affairs. Two main conspiracy theories occurred in Albania were: a) public debate over a potential Coronavirus vaccine, and b) political statements on issues such as Kosovo's territories, and democracy in Albania. Both of them are strongly influenced by international developments and shifts, in particular by Sino-American rivalry.

As Yanzhong Huang underlines in the American magazine 'Foreign Affairs' conspiracy rumors and speculations over the origin of COVID-19, blaming USA, China, or Russia, may have their roots to inherited mutual distrust and misperceptions among great powers. 'Many people in China perceive the United States of America as a potential biological welfare threat.' (Huang in Foreign Affairs, 5 March 2020) The same applies to the image of Americans toward China.

Given that Albanian public opinion and elites turned out to be one of the most pro-American people in Europe since the end of the Cold War, it is not

difficult to understand which part Albanians should take between China and the USA. Therefore, either in their banal discussion in the streets, or popular journalists invited on TV shows, COVID-19 is perceived by many Albanians as a biological virus invited by China (Gazeta Shqiptare, April 10, 2020). Interesting is the fact that the followers of this kind of conspiracy theory, as happens to other people in different countries, strongly believe that a potential vaccine is nothing but an invention of the diabolic multimillionaire, Bill Gates. But, why Bill Gates?

Gates and Soros are seen as diabolic people who seek to destroy mankind and tradition– protected by Trump– through financial and technological means: Soros by investing millions on leftist and immoral protests, and Gates by putting microchips in humans through Coronavirus vaccine. This conspiracy theory spread in Albania has its roots to American debates regarding conservative Donald Trump and on blaming American multimillionaire George Soros of his anti-Trump campaign. Any allegation that implicates Donald Trump in Russia's interference in the 2016 U.S. presidential elections is seen of being driven by Soros himself (Torreblanca in European Council on Foreign Relations, June 29, 2020).

Related to the background explained above is also the second conspiracy theory, that of Kosovo territories. The main allegations here are directed against political opponents, as being brought at a price from Soros and Russia against Albanian national interests. This time, it was the President of Albania, Mr. Ilir Meta, who officially stated, although without providing any evidence, that Russian and Serbian lobbies in the U.S. have made efforts for territorial partition of Kosovo, by inciting instability in Albania (ABCNews, May 25, 2020). One year earlier, President Meta had accused directly George Soros of being entangled in his plot to destabilize Albania, and therefore facilitates Kosovo's partition (Erebara in BalkanInsight, July 2, 2019).

To be more concrete, for almost three years, since 2018, Albania's public opinion had been continuously fed by news on a potential normalization of relations between Kosovo and Serbia, a process that culminated on September 4th 2020, where the two countries reached an economical agreement in Washington (U.S Department of State, September 4, 2020). In October 2019, the leaders of Albania, Serbia and Northern Macedonia started a tour of multi-lateral contacts, aiming at creating a common Mini Schengen Economic Zone (Maksimović in European Western Balkans, March 6, 2020). When Kosovo refused to join, the opposition parties in Albania, including President Meta, condemned the initiative, and lunched allegation about an expected change of Kosovo-Serbian borders, led by Soros, Russia, Serbia and Albanian Prime Minister, Rama. Portrayed as 'territorial partition of Kosovo', Sali Berisha, former Prime Minister of Albania and a 'master' of conspiracy theories, urged to blame the extreme nationalism of Serbs and Greeks (TPZ.al, August 10, 2018). Nevertheless, these allegations were characterized 'exaggerated' by the former

U.S. National Security Advice, John Bolton (Angelovski in *BalkanInsight*, July 15, 2020).

Soros was also blamed and considered responsible of the rejective official stance that U.S. Ambassadors and diplomats in Albania have applied with regard to political concerns of opposition parties in domestic affairs (Wood in *Washington Post*, February 9, 2017). Democracy in Albania was further deteriorated by the arrogance that the ruling party and the executive power showed during the pandemic with regard to what is called the 'theatre's question'. It is about one of the most popular movements in Albania in the post-Cold War period, where artists and civil society defended for more than two years the building of the National Theatre, scheduled to be destroyed by the government and municipality of Tirana. The demolition of the 81 old building of National Theatre by the police of Tirana's municipality in May 17th, 2020 provoked a massive protest of artists and civil society, which put an end to the measures of social distance applied by the Albanian government.

Felt politically marginalized in the parliament and other fundamental institutions, which were considered of being captured by the ruling party, the opposition made an unprecedented act in Albania's history, resigned their legislative mandates and left the parliament in February 2019. Till this moment, the two biggest parties of Albanian opposition, Democratic Party (PD), and Socialist Movement for Integration (LSI), are not represented at the parliament. Indignation toward Soros and American representatives is inspired by Trump's electoral promise to fight U.S. establishment, and also by conspiracy theories in America about the deep state there, uncontrolled by Trump's administration.

Besides, and as far as political culture in Albania continue to be extremely polarized, there is enough room for conspiracy theories, which are produced for political consumption. Polarization increases not only during electoral campaign and among different political parties, but continues to be a permanent component of Albania's domestic affairs. Such polarization is the political conflict between representatives of fundamental institutions, currently between Prime Minister and President of Republic.

Seen from another side, disinformation and conspiracy theories were produced or instrumentalized by domestic actors – and tangentially by foreign powers, at least in Albania – in order to achieve their political goals. The same to the pandemic of COVID-19, which has been used to manipulate public reactions and exacerbate internal conflicts, political or xenophobic in the case of minorities and immigrants. (AFET committee 2020, 40, 43). As mentioned by the study of the Committee on Foreign Affairs in European Parliament (2020), the majority of disinformation in Albania is domestic and part of the extreme political polarization that characterize Albanian political culture. Distributors of disinformation and conspiracy theories are not only some small and mar-

ginalized platforms in internet, but they include also major television stations, such as Top Channel, Ora News and Gazeta Tema. (AFET committee 2020, 22)

Polarization and indignation became sharper during lockdown, from March to June, to both politicians and people due to the financial loss caused by the pandemic and the uncertainty about the next day of COVID-19. It is also important to mention that even the anti-defamation package, passed in Albanian Parliament in December 2019, an act that sought stopping fake news, was promoted by the government and refused by the opposition parties within the climate of extreme polarization (Semini in AP News, 18 December 2019). Ironically, the main supporter of anti-defamation package, Prime minister Rama, was accused for fabrication of fake news in March 2020. He instructed Albanians to respect the rules of lockdown and shared a video of police trying to violently stop the spread of COVID-19, where Rama pretended to have been recorded in Spain, a democratic and EU member country. Nevertheless, he was forced to admit later that the video showed Algerian police riots attacking anti-government protesters. (AFET committee 2020, 22).

6. CONCLUSIONS

Conspiracy theories are not an exclusively national phenomenon only in Albania, but they exist in many countries and are present since many years. In particular today, where the world is globalized and technology of transport and media advanced, conspiracy theories can cross national and continental borders, like COVID-19 did.

Conspiracy theories are permanent in Albania's political culture, inherited by historical factors and the fragile democracy. Economic backwardness of the country and the widening gaps on economic and social welfare of Albanian people have made the latter unsatisfied about their leaders. Nevertheless, conspiracy theories increased during the pandemic of COVID-19 and acquired a trans-regional dimension. While in the past uncertainty had been connected with the 'unwanted' neighbors of Albanians, namely Serbs and Greeks, now conspiracy theories became a reproduction of American political rhetoric.

The demonization of George Soros by Donald Trump had an important impact to the domestic politics of Albania, by offering a weapon to opposition partisan attacking the ruling leadership. Of course, the demonization of political opponents was not a difficult task to influence Albanian public opinion in the period of the pandemic. The reason was the stagnation of democracy during the pandemic – demonstrated by the abandonment of parliamentary mandates and by ignoring civil society with regard to the demolition of National Theatre – and the uncertainty prevailed during the lockdown.

Focused on nationalistic and ideological delirium, it seems that conspiracy theories may be present in Albanian public opinion as long as pandemic

of COVID-19 exists and leadership denies developing democratic channels of communication with people and civil society. Additionally, it is the duty of academic institutions and researchers to identify conspiracy theories and separate them from verifiable information.

BIBLIOGRAPHY

- Abramson, Seth. 2019. *Proof of Conspiracy. How Trump's International Collusion Is Threatening American Democracy*. New York: St. Martin's Press.
- Aistrope, Tim. 2016. *Conspiracy theory and American foreign policy*. Manchester, UK: Manchester University Press.
- Arnold, Gordon B. 2008. *Conspiracy Theory in Film, Television, and Politics*. Westport, Connecticut: Praeger.
- Bergmann, Eirikur. 2018. *Conspiracy & Populism. The Politics of Misinformation*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Bogdani, Mirela and John Loughlin. 2007. *Albania and the European Union. The Tumultuous Journey towards Integration and Accession*. London and New York: I.B. Tauris.
- Bratich, Jack Z. 2008. *Conspiracy Panics. Political Rationality and Popular Culture*. Albany, USA: State University of New York Press.
- Calise, Mauro and Theodore J. Lowi. 2010. *Hyperpolitics. An Interactive Dictionary of Political Science Concepts*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Cherep-Spiridovich, Arthur. 1926. *The Secret World Government or 'The Hidden Hand'*. New York: The Anti-Bolshevist Publishing Association.
- Chomsky, Noam. 2016. *Who Rules the World?* New York: Hamish Hamilton.
- Frank, Thomas. 2020. *People Without Power. The War on Populism and the Fight for Democracy*. Melbourne, Australia: Scribe Publications.
- Gray, Matthew. 2011. "Political Culture, Political Dynamics, and Conspiracism in the Arab Middle East". In Arndt Graf, Schirin Fathi and Ludwig Paul (eds.), *Orientalism and Conspiracy. Politics and Conspiracy Theory in the Islamic World*, 105–125. London & New York: I.B. Tauris.
- Hellinger, Daniel C. 2019. *Conspiracies and Conspiracy Theories in the Age of Trump*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Hofstadter, Richard. 1965. *The Paranoid Style in American Politics, and Other Essays*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Irwin, Robert. 2011. "An Orientalist Mythology of Secret Societies". In Arndt Graf, Schirin Fathi and Ludwig Paul (eds.), *Orientalism and Conspiracy. Politics and Conspiracy Theory in the Islamic World*, 71–86. London & New York: I.B. Tauris.
- Mëhilli, Elidor. 2017. *From Stalin to Mao*. Ithaca and London: Cornell University Press.

- Neely, Sylvia. 1991. *Lafayette and the Liberal Ideal 1814–1824*. Illinois, USA: Southern Illinois University Press.
- Pipes, Daniel. 1997. *Conspiracy. How the Paranoid Style Flourished and Where It Comes From*. New York: The Free Press.
- Post, Jerrold M. and Stephanie R. Doucette. 2019. *Dangerous Charisma. The Political Psychology of Donald Trump and His Followers*. New York: Pegasus Books.
- Sartori, Giovanni. 2011. *Homo videns*. Bari, Italy: Editori Laterza.
- Strauss, Mark. 2003. "Antiglobalism's Jewish Problem". *Foreign Policy*, No. 139 (2003): 58–67. (Accessed October 25, 2020). doi:10.2307/3183738.
- Turner, Bryan S. (ed.). 2006. *The Cambridge Dictionary of Sociology*. New York: Cambridge University Press.
- Zamovski, Adam. 2015. *Phantom Terror*. New York: Basic Books.
- Žižek, Slavoj. 2020. *Pandemic. COVID-19 Shakes the World*. New York & London: OR Books.
- Σταυρακάκης, Γιάννης. 2019. *Λαϊκισμός, Μύθοι, Στερεότυπα και αναπροσανατολισμοί (Populism. Myths, Stereotypes and Reorientations)*. Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ.

Other sources

- ABCNews. 2020. "Meta akuza të forta: Rama po punon për lobin pro-serb në SHBA". May 25, 2020. <https://abcnews.al/meta-akuza-te-fora-rama-po-punon-per-lobin-pro-serb-ne-shba/> (Access October 29, 2020).
- AFET committee. "Mapping Fake News and Disinformation in the Western Balkans and Identifying Ways to Effectively Counter Them". December, 2020. [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EXPO_STU\(2020\)653621](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EXPO_STU(2020)653621) (Access December 6, 2020).
- Angelovski, Ivan. "Trump Ex-Adviser Bolton Laments Lost Opportunity on Kosovo". *BalkanInsight*, July 15, 2020. <https://balkaninsight.com/2020/07/15/trump-ex-adviser-bolton-laments-lost-opportunity-on-kosovo/> (Access September 25, 2020).
- BBC. 2020. "Coronavirus: Trump accuses WHO of being a 'puppet of China'". May 19, 2020. <https://www.bbc.com/news/health-52679329> (Access October 30, 2020).
- Erebara, Gjergj. "Albanian President Claims Country Avoided Soros Destabilisation Plot". *BalkanInsight*, July 2, 2019. <https://balkaninsight.com/2019/07/02/albania-president-claims-country-avoided-soros-plot-of-destabilization/> (Access September 25, 2020).
- Gazeta Shqiptare. 2020. "Luftë e Illuminatit me Donald Trumpin, Alfred Cako flet për koronavirusin: Armë e qëllimshme, Kina do marrë faturën financiare." April 10, 2020. <http://gazetashqiptare.al/2020/04/10/luft-e-illuminatit-donald-trumpin-alfred-cako-flet-per-koronavirusin-arme-e-qellimshme-kina-marre-faturen-financiare/> (Access October 29, 2020).

- Huang, Yanzhong. "U.S.-Chinese Distrust Is Inviting Dangerous Coronavirus Conspiracy Theories". *Foreign Affairs*. March 5, 2020. <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2020-03-05/us-chinese-distrust-inviting-dangerous-coronavirus-conspiracy> (Access September 24, 2020).
- Maksimović, Sandra. "What happened to the 'mini-Schengen?'" *European Western Balkans*, March 6, 2020. <https://europeanwesternbalkans.com/2020/03/06/what-happened-to-the-mini-schengen/> (Access September 25, 2020).
- Meço, Sonila. "Tempora – Sali Berisha dhe Ramush Haradinaj – 18 shkurt 2020". *Ora News*, February 18, 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=PDfXfWKI2LY> (Access October 25, 2020).
- Semini, Llazar. "Albanian lawmakers pass fake news laws over media protests". *AP News*, December 18, 2019. <https://apnews.com/article/dd6a3063803a116f4ff109a90fca250a> (Access October 30, 2020).
- Torreblanca, José Ignacio. "George Soros: I am proud of the enemies I have". *European Council on Foreign Relations*, June 29, 2020. https://ecfr.eu/article/commentary_george_soros_i_am_proud_of_the_enemies_i_have/ (Access October 29, 2020).
- TPZ.al. 2020. "Korrigjimi i kufijve/ Berisha: Rama rrezik për kombin shqiptar, ra dakord me Vuçiç.". August 10, 2018. <https://www.tpz.al/2018/08/10/korrigjimi-i-kufijve-berisha-rama-rrezik-per-kombin-shqiptar-ra-dakord-me-vucic/> (Access September 25, 2020).
- U.S Department of State. 2020. "Economic Normalization between Kosovo and Serbia". Press Statement of Michael R. Pompeo, U.S Secretary of State, September 4, 2020. <https://www.state.gov/economic-normalization-between-kosovo-and-serbia/> (Access September 25, 2020).
- Wood Todd L. "Soros-infected State Department plays political games in Albania". *Washington Post*, February 9, 2017. <https://www.washingtontimes.com/news/2017/feb/9/donald-lu-george-soros-cohort-plays-albania-politi/> (Access September 25, 2020).

Marko Simendić¹

*University of Belgrade
Faculty of Political Science*

A curious case of amnesia in Thomas Hobbes: Why the plague is not an ailment of the body politic?

SUMMARY

It would not be entirely unusual to argue that Thomas Hobbes had a number of reasons to discuss the plague in *Leviathan*. He was no stranger to plague and its social effects, he wrote about the ways it was spread in *Decameron physiologicum*, and his prose is known for the extensive use of organic and medical metaphors. Not finding any elaborate discussion of the plague in *Leviathan* becomes even more striking if we consider Hobbes's command of Thucydides' *History of the Peloponnesian War* where the famous historian explicitly connects the Athenian plague to a political condition that could very well be described as a Hobbesian state of nature. In Hobbes's own translation, Thucydides writes how "[n]either the fear of the gods, nor laws of men, awed any man". The lack of such an account in *Leviathan* seems deliberate. I argue that Hobbes was con-

1 Contact: marko.simendic@fpn.bg.ac.rs

cerned about the ways in which ascribing meanings to natural calamities might affect peace and stability of a commonwealth. It would be best to take control of the discourse and shift any responsibility for the effects of a calamity away from the authorities, either by tracing it back to the subjects or by confining the discourse about the plague within the realm of supernatural. This is both what he does and what he recommends in *Leviathan*.

KEYWORDS: *Hobbes, Thucydides, plague, illness, stability, natural disaster*

1. INTRODUCTION

Thomas Hobbes offered very little insight into the political implications of plague in *Leviathan*. Although there are good canonical reasons to stop here and end my account before it started, in this paper I will go against the counsel of methodological prudence and discuss the possible reasons behind what I see as an omission in Hobbes's otherwise comprehensive classic piece of political philosophy. The risk of engaging in a discussion about something that an author *did not* say can be somewhat set aside by our current epidemiological predicament, the extraordinary situation which entices us to do unusual things, including thinking about the ways in which classical authors have engaged with rampant diseases of their time.² This paper will be divided into two parts. First, I will discuss why it would be reasonable to expect the plague to have a more prominent place in *Leviathan*, drawing on Hobbes's personal experience, theoretical insights he was exposed to through reading and translating Thucydides' *History of the Peloponnesian War*, as well as from his prose in *Leviathan*, rich with metaphorical uses of bodily infirmities. Second, I aim to explore the reasons behind the lack of elaborate discussion of political implications of devastating illnesses, a pertinent topic that could have easily found its place in his masterpiece.

2. WHAT WE MIGHT THINK HOBBS SHOULD HAVE DONE

Hobbes was born in 1588, almost a decade after English authorities for the first time introduced legislation on six-week quarantines as a measure against the plague. (Poole 2020) This was one of the remedies aimed at alleviating the effects of devastating outbreaks of plague which were frequent in 16 and 17-century England, particularly in London. In 1606 and 1607 plague severely

2 There are a few recent exceptions to this, particularly relating pandemics to the imagery of the *Leviathan's* frontispiece, for example Poole 2020, building on Falk 2011.

affected Oxford as well. Hobbes was studying there at the time and Martinich (1999, 9) notes that the postponing of the exams might have forced Hobbes to graduate a year later than he was supposed to, albeit still much younger than his peers. Plague epidemics continued to pose a personal challenge to Hobbes throughout his life. For example, in April of 1641, in a letter to viscount John Scudamore, Hobbes (2012, 115) writes that he had accidentally been in contact with a salesman who “lay then sicke and dyed the next day, of the Plague”. Hobbes had to isolate himself for six weeks, a time, as he wittily writes, “honestly discounted” (ibid.).

Apart from being mindful of contemporary threats to his repeatedly frail health, Hobbes also had a scientific interest in illnesses. In *Decameron physiologicum* (*Ten dialogues of natural philosophy*), a work published in 1678, Hobbes (1678, 81–82) writes that the air is infectious because of “many little Bodies, [that] have such Motion [...] as is hurtful to the life of man”. He believes that these “atoms”, carried by flies, cause plague and offers four interesting insights about the ways this disease is spread. First, the plague occurs “onely in or neer to some populous Town”, a place where we can find dense population, a “multitude thronged together”. (ibid., 82) Secondly, the plague initially affects the poorest people, those who are most likely live in unsanitary conditions. Thirdly and connectedly, such a disease is less likely to affect affluent people. Hobbes fourth point is that the disease is also spread through contact with infected people who “may carry the infection with [them] a great way into the Country in [their] Clothes”. (ibid., 83) *Decameron physiologicum* is not a treatise on social or political theory, but even in a discourse on “natural philosophy”, and within one of ten very technically titled chapters (*Of Hard and Soft, and of the Atomes that flie in the Air*), Hobbes turns to relating the “natural” causes of illnesses to their social implications. This is the direction he did not take *Leviathan*, almost three decades before *Decameron physiologicum*.

Even if such a connexion somehow eluded him by that time, in the 1620s Hobbes could not miss the insights on the relationship between one’s social stratum and the risk of contracting a contagious illness, easily found within a treatise that examined the effect the plague had on political and social situation in fifth-century BC Athens. This was Thucydides’ *History of the Peloponnesian War*, a classic work that was published in Hobbes’s translation in 1628. We can find Thucydides famous discussion of the plague in book 2.51–54. When the deadly disease struck, the social ties that held the Athenians together started to dissolve. Everybody was at risk, some “died for want of attendance, and some again with all the care and physic that could be used”. (Thucydides 1843, 207)³ The plague affected the able-bodied and the frail alike, “[n]or any difference of body, for strength or weakness, that was able to resist it; but it carried all away”

3 I am using Hobbes’s translation of *History of the Peloponnesian War*.

(ibid.). Threatened by the disease that ignored their physical differences, all men indeed seemed equal, and from this natural equality followed “the greatest misery of all” (ibid.). The misery that Thucydides was writing about, the fate worse than illness, stems from people “gr[owing] presently desperate” in knowing that if they got sick, they would have to suffer (and probably die) in solitude. The Athenians knew that the illness was transmitted through contact and this insight put a life-threatening burden on “the honestest men” which would come to aid the sick only to die of plague themselves. It was the fear of death that broke the social bonds of the Athenian society and caused many to “di[e] forlorn” (ibid.).

The Athenian society dissolved into lawlessness akin to Hobbes’s state of nature. The three of the strongest communal bonds, religion, morals and law, collapsed. Thucydides writes how “oppressed with the violence of the calamity, and not knowing what to do, men grew careless both of holy and profane things alike. And the laws which they formerly used touching funerals, were all now broken; every one burying where he could find room” (ibid., 208). The prospect of death blurred the lines between right and wrong, as “what any man knew to be delightful, and to be profitable to pleasure, that was made both profitable and honourable” (ibid., 209). Finally, all laws, civil and divine, lost all their force: “Neither the fear of the gods, nor laws of men, awed any man: not the former, because they concluded it was alike to worship or not worship, from seeing that alike they all perished: nor the latter, because no man expected that lives would last till he received punishment of his crimes by judgment” (ibid.).

Similarities between Thucydides’ account of the plague that dissolved the fabric of the Athenian society and Hobbes’s description of the state of nature could not escape even the casual reader of Hobbes’s political philosophy.⁴ According to Hobbes (1651, 63), life in the state of nature is notoriously “solitary, poore, nasty, brutish, and short”. Everybody’s lives are under constant threat and the fear of laws is replaced by the fear of death. In the face of mortal danger everybody is equal and “the difference between man, and man, is not so considerable, as that one man can thereupon claim to himself any benefit, to which another may not pretend, as well as he” (ibid., 61). Thucydides and Hobbes are, of course, writing about different things. One is a historical description, while the other is a hypothetical argument; the former concerns a natural calamity, while the latter warns of miseries caused entirely by social tensions. The effect, however, is very much the same: the collapse of government and social order.

4 Scholarly literature on Hobbes and Thucydides is abundant. For example, see Slomp 1990, and for a discussion of Thucydides and Hobbes’s state of nature see Klosko and Rice 1985; Orwin 1988; Ahrens Dorf 2014.

In chapter 29 of *Leviathan* Hobbes writes extensively about the causes that affect the stability of government and society and might lead to their destruction. This chapter is abounding with metaphorical uses of medical vocabulary that builds upon Hobbes's recurring allegory of the state as an artificial man. By expanding on a significant body of medieval theorising about the state as a human organism, Hobbes embraces illnesses as metaphors for various afflictions that threaten the body politic, writing about "the Infirmities [...] of a Commonwealth [...] that arise from an Imperfect Institution, and resemble the diseases of a naturall body, which proceed from a Defectuous Procreation" (ibid., 168). He talks about various symptoms (such as convulsions, fever, cysts or lethargy) as well as quite a few metaphorical diseases and deformities that might afflict the commonwealth: rabies, pleurisy, bulimia, conjoined twins and parasites (roundworms). Hobbes's listing of illnesses here, however, is purely figurative and serves only to illustrate what could happen to a state with an "imperfect constitution". Chapter 29 of *Leviathan* therefore does not cover the effect of diseases, taken in their literal sense, on the stability of a commonwealth. Instead, it only concerns social and internal causes for concern: "Therefore when they come to be dissolved, not by externall violence, but intestine disorder, the fault is not in men, as they are the *Matter*; but as they are the *Makers*, and orderers of [commonwealths]" (ibid.).

3. WHAT WAS HOBBS DOING

So far, we have established that, in addition to living in the times that imposed familiarity with the effects of the plague on their contemporaries, Hobbes reflected on the nature of the disease, employed symptoms and illnesses as metaphors in *Leviathan* and had knowledge of discussions concerning the social effects of epidemics, at least through Thucydides. In contrast to its effects and importance, the plague is not a prominent topic in *Leviathan*. However, this is not to say that there is no mention of contagious diseases in Hobbes's masterpiece. Their place is among natural disasters and, in *Leviathan*, Hobbes is much more concerned about the narratives surrounding calamities, rather than in their more direct social effects. For example, when discussing the ways in which various non-Christian rulers used their subjects' religious sentiments to discourage sedition, Hobbes (ibid., 58) writes that they were right

to prescribe Ceremonies, Supplications, Sacrifices, and Festivalls, by which they were to believe, the anger of the Gods might be appeased; and that ill success in War, great contagions of Sicknesse, Earthquakes, and each mans private Misery, came from the Anger of the Gods; and their Anger from the Neglect of their Worship, or the forgetting, or mistaking some point of the Ceremonies required.

“[G]reat contagions of Sicknesse” are viewed as natural facts that need to be dealt with by taking control of the narrative that follows the calamity. For Hobbes it was less important what the natural affliction *is* or what it *does* than what *we* do *with* it. In order to manipulate citizens (back) into obedience and to diminish the destabilising social outcomes of a pandemic, Hobbes suggests that the civil religion should be used to relate the consequences of a calamity to the impious behaviour of the citizens.

In a move akin to his account of authorisation and representation from the chapter 16 of *Leviathan*, Hobbes traces responsibility for “each mans private Misery” back to “men” themselves, as their supposed ungodly behaviour causes gods’ anger which, in turn, leads to divine punishment in the form of a natural disaster. The responsibility for the unfavourable situation is thus transferred to the citizens and the government can remain absolved from any liability:

And by these, and such other Institutions, they obtayned in order to their end, (which was the peace of the Commonwealth,) that the common people in their misfortunes, laying the fault on neglect, or error in their Ceremonies, or on their own disobedience to the lawes, were the lesse apt to mut...ny against their Governors (ibid.)

Hobbes 1) considers widespread illness as a natural disaster and 2) thinks that the ways in which we view and interpret natural disasters, their causes and effects, can be detrimental to maintaining peace. It is no wonder, then, that he was very careful not to offer any definite accounts of social consequences of the plague. It would be particularly dangerous to offer such explanations in the volatile context of war-torn and plague-ridden mid-17 century England, particularly within a treatise aimed at providing rationale against social unrests. Furthermore, by being subsumed under the category of natural disasters, pandemics are pushed into the realm of the divine and effectively excluded from the public or political sphere. This is also the reason why Hobbes could not include the illnesses in the Chapter 29, as this chapter concerns “intestine disorder, [where] the fault is [...] in men [...] as they are the *Makers*, and orderers of [commonwealths]” (ibid., 168). Hobbes here cares about the imperfections in constitutions instituted by men. Since such defects come from our imperfect nature, principally from errors in human judgement, writing about the (perfect) divine will would be out of place. Finally, Hobbes is explicit about not wanting to discuss men in their biological sense in Chapter 29, as “the *Matter*” out of which the states are formed, but only “as they are the *Makers*” of constitutions. This closes even the smallest of windows through which an account of people as suffering objects of (divinely imposed) illnesses might creep into the chapter on “*those things that Weaken, or tend to the DISSOLUTION of a Common-wealth*”.

While it was easy for Hobbes to commend the great “gentile” lawgivers for their skill in controlling the narrative about disasters through religion, it was impossible for him to speak about Christianity in such an instrumental way. The political framing of natural phenomena caused by the true God is much harder, both methodologically and politically, as it strikes a very sensitive aspect of 17–century public discourse in England. Hobbes’s general solution for disarming dangerous discussions about religion is to argue that we are mostly ignorant about God’s plans for us. God talks to people in three ways, “by the Dictates of *Naturall Reason*, by *Revelation*, and by the *Voyce* of some *man*, to whom by the operation of Miracles, he procureth credit with the rest” (ibid., 187). In *Leviathan* Hobbes tries to defuse all of these three foundations of a conscience-driven argument against political authority, the most dangerous of which is “Sense Supernaturall, which consisteth in Revelation, or Inspiration, [as] there have not been any Universall Lawes so given, because God speaketh not in that manner, but to particular persons, and to divers men divers things” (ibid.). Without going into details about Hobbes’s argument against the people who “pretend to be supernaturally Inspired” (ibid., 170) and thus endanger the state, it will suffice to say that Hobbes thinks that neither faith, nor reason, nor supernatural inspiration can tell us anything about divine reasons behind a particular scourge.

In one particular aspect Hobbes’s agnostic argument against attempts at ascribing meaning to divine actions hits very close to the topic of this essay. In chapter 31 of *Leviathan* he briefly discusses “*Why Evill men often Prosper, and Good men suffer Adversity*” (ibid., 189). This question, “much disputed by the Antient”, can easily be applied to examining the predicament of sufferers of pandemics and other natural disasters. Hobbes’s answer is quite simple: we are unable to judge the rectitude of divine actions and, as far as human beings are concerned, God “justified the Affliction by arguments *drawn from his Power*” (ibid., the emphasis is mine). Crudely put, God does not need to justify His actions to His creation because He derives his authority “from his Power”, rather than from our consent or from some other pre-set rules. God works in mysterious ways and we often cannot comprehend *why* he rewards or punishes us and, more importantly, we do not need to. Interpreting the divine reasons behind natural disasters, thinking about why widespread illnesses happen, is as politically dangerous as it is futile. Making sense of natural calamities is beyond human grasp and, therefore, legitimately stays outside the scope of *Leviathan*.

4. CONCLUSION

Hobbes had several compelling reasons to discuss political effects of widespread contagious diseases in *Leviathan*. First, it would be an understatement to say that the plague was a topical subject in 17–century England. Second, it is

hard to overstate the importance of Thucydides' thought for Hobbes and there can be no doubt that Hobbes had insight in the historian's account of plague in Athens and its social consequences, strikingly similar to Hobbes's depiction of the state of nature. Third, Hobbes himself was interested in medical aspects of the plague, particularly in the ways it was spread. Finally, Hobbes's familiarity with medicine also reflected itself in numerous places in *Leviathan* where he employed illnesses and symptoms as metaphors that describe social and political problems that might affect the body politic.

Nevertheless, Hobbes decided not to expand on the relation between the plague and the social order. There might be at least two reasons for this decision. The first concerns what a disease *is* and the second is relevant to what it *does* to a society, or, perhaps more appropriately, how might be discursively *used* by those that want to influence others. The plague is a natural calamity, independent of human will and our societal artifices. Discussing what the plague *is* might be appropriate for a medical textbook or even a theological treatise and there is little reason to include it in a piece belonging to what Hobbes called "civil philosophy". Secondly, Hobbes was careful not to follow Thucydides and offer an account of what the plague might do to societies. Not only that Thucydides was one of the authors of "Histories of the antient Greeks" whose writing might bring seditious thoughts to an impressionable mind, (*ibid.*, 171) but it would be politically irresponsible for Hobbes to transpose the apocalyptic imagery of plague-ridden Athens sinking into the state of nature to the contemporary English society. England of the time was affected by the plague, torn by the civil war and religious tensions, and confused by various soothsayers predicting the imminent end of the world. If one wants to write a book that is conducive to peace, he would want to defuse such tensions rather than to add to them. And that is precisely what Hobbes did by disarming the potential discursive misuses of the plague and its consequences. He praised the authorities that were able to use religion to control the narrative on natural calamities and prevent it from turning against them. Since such a manoeuvre was impossible with the "true religion", Hobbes quarantined the term "plague" within the realm of supernatural, along with earthquakes and other natural disasters. Any attempt at ascribing political meaning to the plague would thus be an instance of "insignificant speech". What cannot be meaningfully discussed should be ignored and, at least for Hobbes, imposing a discursive sanitary cordon around volatile terms was just what the doctor ordered.

BIBLIOGRAPHY

- Ahrens Dorf, Peter J. 2014. "The Fear of Death and the Longing for Immortality: Hobbes and Thucydides on Human Nature and the Problem of Anarchy". *American Political Science Review*, 94(33): 579–593.

- Falk, Francesca. 2011. "Hobbes' *Leviathan* und die aus dem Blick gefallenen Schnabelmasken". *Leviathan*, 39: 247–266.
- Hobbes, Thomas. 2012. "The Correspondence, Vol. 1: 1622–1659". In Noel Malcolm (ed.), *The Clarendon Edition of the Works of Thomas Hobbes*, Vol. 6. Oxford: Oxford University Press.
- Hobbes, Thomas. 1678. *Decameron physiologicum, or, Ten dialogues of natural philosophy by Thomas Hobbes ... ; to which is added The proportion of a straight line to half the arc of a quadrant, by the same author*. London.
- Hobbes, Thomas. 1651. *Leviathan, or, The matter, form, and power of a common-wealth ecclesiastical and civil by Thomas Hobbes*. London.
- Klosko, George and Rice, Daryl. 1985. "Thucydides and Hobbes's State of Nature". *History of Political Thought*, 6(3): 405–409.
- Martinich, A. P. 1999. *Hobbes: A Biography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Orwin, Clifford. 1988. "Stasis and Plague: Thucydides on the Dissolution of Society". *The Journal of Politics*, 50(4): 831–847.
- Poole, Thomas. 2020. "Leviathan in Lockdown". *London Review of Books Blog*, May 2020. <https://www.lrb.co.uk/blog/2020/may/leviathan-in-lockdown> (accessed November 2020).
- Slomp, Gabriella. 1990. "Hobbes, Thucydides and the Three Greatest Things". *History of Political Thought*, 11(4): 565–586.
- Thucydides. 1843. "The Peloponnesian War Part I". In William Molesworth (ed.), *The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury*. Vol 8. London. <https://oll.libertyfund.org/title/hobbes-the-english-works-vol-viii-the-peloponnesian-war-part-i> (accessed November 2020).

Marko Simendić

NEOBIČNA AMNEZIJA KOD TOMASA HOBESA: ZAŠTO KUGA NIJE BOLEST POLITIČKOG TELA?

SAŽETAK

Ne bi bilo sasvim neobično tvrditi da je Tomas Hobs imao niz razloga da razmatra kugu u *Levijatanu*. Dobro je poznao i kugu i društvene posledice koje ostavlja, pisao je o načinima na koje se ona širi u delu *Decameron physiologicum*, a njegov stil pisanja poznat je po čestoj upotrebi organskih i medicinskih metafora. Izostanak detaljne rasprave o kugi u *Levijatanu* postaje još upečatljiviji ukoliko uzmemo u obzir Hobsovo poznavanje Tukididove *Istorije Peloponeskog*

rata, dela u kome je poznati istoričar izričito povezoao kugu u Atini sa političkim okolnostima koje bi se mogle opisati kao Hobsovo prirodno stanje. U Hobsovom prevodu, Tukidid piše kako ljude „nije mogao obuzdati ni strah od bogova, ni ljudski zakon”. Izostanak ovakvog razmatranja u *Levijatanu* može biti nameran. Hobs je bio oprezan jer je smatrao da bi pripisivanje značenja prirodnim katastrofama moglo uticati na mir i stabilnost u državi. Najbolje bi bilo uspostaviti kontrolu nad jezikom i udaljiti od vlasti bilo kakvu odgovornost za posledice prirodnih nedaća, bilo pripisivanjem odgovornosti građanima ili potiskivanjem rasprave o kugi i njenim zatvaranjem u okvire natprirodnog. Hobs ovo i predlaže i radi u *Levijatanu*.

KLJUČNE REČI: *Hobs, Tukidid, kuga, bolest, stabilnost, prirodna katastrofa.*

Mila Bajić¹

Central European University
Nationalism Studies Program

Balkanskom rutom do Beograda: Teorije zavere o naseljavanju migranata u Srbiji za vreme koronavirusa

SAŽETAK

Prema Uscinskom (2020), teorije zavere često pokreću političke rasprave i veoma su retke oblasti politike koje nisu izložene makar jednoj ovakvoj vrsti narativa. Ovaj rad ispituje mobilizacijski potencijal popularne teorije zavere koja se zasniva na ideji da je policijski čas u Srbiji služio kao paravan za masovno naseljavanje migranata u zemlji, kao i na koje načine su ljudi ubeđivani da su ovi iskazi istiniti i zašto su oni bili delotvorni. Utvrđeno je da je strah od nepoznatog i nesigurnog najsnažniji katalizator kada je u pitanju bilo stimulisanje građana i članova da poveruju i podrže ovu teoriju. Širenje ove teorije zavere preko društvenih mreža, kao što je Fejsbuk, dokaz je o rastu takozvanog horizontalnog poverenja, koje zamenjuje vertikalno poverenje češće povezano sa tradicionalnim medijima (Bangerter, Wagner-Egger i Delouvé 2020). Fejsbuk

1 Kontakt: milabajic@gmail.com

grupa „Pokret STOP naseljavanju migranata”, koja broji 330.000 članova, postala je posebno aktivna u toku policijskog časa i vanrednog stanja, koje je predstavljalo vreme velike nesigurnosti i straha od nepoznatog. Rad takođe analizira ključne diskurzivne karakteristike koje su deo antimigrantskog diskursa u okviru ove najveće Fejsbuk grupe. Kroz analizu identifikovano je i objašnjeno pet kategorija mržnje po uzoru na tipologiju Adrea Obolera (2016).

KLJUČNE REČI: *teorije zavere, migranti i izbeglice, Fejsbuk, stereotipizacija, diskriminacija na mreži, analiza diskursa*

1. UVOD

Od marta 2020. godine svakodnevni život širom sveta se promenio u više pogleda. Socijalna distanca i samoizolacija kao posledice širenja pandemije koronavirusa postale su nova norma u svetu. Rastuća kontrola nad građanima od strane državnih aparata takođe je doprinela osećanjima anksioznosti, straha, nesigurnosti i neizvesnosti. U ovakvim uslovima nije neobično što se napravilo plodno tle za rađanje i širenje teorija zavere. Sve ove teorije su u svojoj srži težile da pojasne novonastalu situaciju kako u Srbiji tako i u svetu. Kao i većina stvari u 21. veku, ove teorije započele su svoje širenje i pronašle utočište na Internetu. U Srbiji, među najzastupljenijim našle su se teorije zavere koje su se zalagale za „raskrinkavanje” tajnog plana državnog vrha da policijski čas iskoristi kao paravan za masovno naseljavanje migranata na teritoriji cele zemlje. U propagiranju ove teorije najveći domet dostigla je grupa na Fejsbuku pod imenom „Pokret STOP naseljavanju migranata”, koja broji preko 300.000 članova. Važno je napomenuti da su sadržaji objavljeni u ovoj grupi, koji su korišćeni u ovom istraživanju, dostupni za širu javnost, to jest da ova grupa nije zatvorenog karaktera i da lični podaci nijednog člana iz ove grupe nisu korišćeni.

Sa početkom policijskog časa u Srbiji većina komunikacija preselila se u digitalnu sferu. Iz ove komunikacije desile su se neke zaista značajne i prijatne stvari— videli smo organizovanje sugrađana sa namerom da pomognu najugroženijim i najstarijim članovima društva. Pokrenuta je hiperprodukcija proizvodnje, prodaje i donacije maski i drugog zaštitnog materijala, i razni stručnjaci iz sfere psihologije, sociologije i medicine ponudili su svoju pomoć onima koji su se osećali uplašeno, anksiozno i neizvesno. Imajući sve to u vidu, važno je naglasiti da promene u digitalnoj sferi nisu bile samo pozitivne. Poruke skepticizma, nezadovoljstva i mržnje pojačavale su se tokom vremena i postepeno su počele da se šire i privlače pažnju korisnika. Kao što je već pomenuto, Fejsbuk grupa „Pokret STOP naseljavanju migranata” pokazuje jasan primer popularizacije ovakvih opasnih izjava koje su ujedno i motivisane besom, mržnjom i strahom od nepoznatog. Učestalost objava u ovoj grupi je porasla za

vreme policijskog časa i ovo se može posmatrati kao posledica činjenice da su građani i korisnici ovih sadržaja bili primorani da sve svoje vreme provode u kućama i pred ekranima u mnogo većim brojevima i mnogo dužim intervalima nego ranije. Ta fizička nemogućnost da se izađe napolje i oslanjanje isključivo na zvanične informacije koje su plasirane od strane zvaničnika kod mnogih građana stvorila je nepoverenje, ne samo prema ovim izvorima informacija, već i prema samim informacijama. Činjenica da je distribucija i širenje dezinformacija i lažnih vesti dodatno olakšano preko društvenih mreža objašnjava ozbiljnost ovog problema. Na društvenim mrežama sadržaji se kreiraju i njima se upravlja od strane umreženih članova (u ovom slučaju Fejsbuk grupa) koji uglavnom dele ista uverenja i slične poglede na svet. Ovo predstavlja značajnu razliku u odnosu na tradicionalne medije, zato što u ovim grupama upravo su članovi ti koji postaju aktivni proizvođači sadržaja i prestaju da budu samo pasivni primaoci. Drugim rečima, preuzimaju diskurs u svoje ruke.

Glavno pitanje na koje se ovo istraživanje potrudilo da ponudi odgovor je kako su migranti i izbeglice predstavljeni u diskursu korišćenom u okviru ove teorije zavere? U analizi su ponuđene neke od ključnih tema u okviru ovog diskursa kroz tekstualne i vizuelne sadržaje koji su deljeni u grupi kako bi se bolje razumeli načini na koje su migranti i izbeglice predstavljeni članovima ove grupe, ali i kako članovi predstavljaju migrante kroz sadržaj koji sami kreiraju i dele. Analiza se trudila da se osvrne na neke od glavnih argumenata koji za cilj imaju da antagonizuju migrante, i ovi argumenti su podeljeni i razloženi u okviru tematskih celina. Takođe je stavljen akcenat i na način na koji su migranti i izbeglice predstavljeni i opisivani u okviru ovih grupa.

2. TEORIJE ZAVERE NA DRUŠTVENIM MREŽAMA

Na samom početku ovog rada bilo bi korisno ponuditi kratak pregled suštine koncepta teorija zavere. Kako i zbog čega nastaju i kako se šire u društvu? Kome su najčešće namenjene a koga najčešće targetiraju? U kojim periodima možemo da očekujemo njihovo širenje i koji su potencijalni katalizatori za to? Kao što je već pomenuto na početku, u ovom istraživanju fokus je bio na teoriji zavere koja povezuje vanredno stanje, konkretnije period policijskog časa, koji je u Srbiji proizvela pandemija koronavirusa, i njegovu navodnu povezanost sa naseljavanjem migranata na teritoriji zemlje.

Skoro svi istraživači koji su se bavili razvojem i analizom teorija zavere slažu se oko nekoliko činjenica. Prvo, teorije zavere se uglavnom bave velikim događajima koji privlače veliku pažnju javnosti (Uscinski 2020, 2). Drugo, ovi događaji se uvek tretiraju kao zataškavanje neke potencijalno veće istine koja predstavlja napad na mase. Još jedan važan trend je da su teorije zavere u poslednjih nekoliko godina postale sve učestalije i proširenije po celom svetu. Većina ovih teorija ima generalno globalan karakter, ali takođe imaju moguć-

nost da se personalizuju za određene zajednice, grupe i države, ali i za kontinente. Ovo poslednje je slučaj sa teorijama zavere o migrantima i izbeglicama. Od Mađarske do Norveške takozvano ilegalno naseljavanje migranata prikazano je kao značajan problem koji pretil Evropi, a ne samo pojedinačnim zemljama. Što se tiče nas, kao i zemalja u regionu, iako je možda zakasnio, ovaj trend nas sigurno nije zaobišao.

U ovim grupama često se može primetiti i 'prepletanje' teorija zavera, i tako se ne deli samo antimigrantski sadržaj već i skepticizam oko nošenja maski i samog koronavirusa, kao i homofobija i brige oko uticaja 5G mreže kao samo neki od primera. U jednom periodu aktuelne su postale i diskusije o novom crnogorskom verskom zakonu, kao i pitanje nezavisnosti Kosova koje se poslednjih meseci vratilo u žižu javnosti. Povezivanje ovih teorija ukazuje na prisutnost velikog skepticizma prema autoritetima, u ovom slučaju predsednika i vladajuće stranke i kriznog štaba, ali i „višeg autoriteta” koji se, i prema globalnijim teorijama zavere, često pronalazi u liku Džordža Soroša, Evropske unije i drugih međunarodnih organizacija koje deluju u neoliberalnom podeo-ku spektra. Članovi ovih grupa aktivno iskazuju nezadovoljstvo čelnicima vlasti u zemlji i njihovom spoljnom i unutrašnjom politikom.

Važno je napomenuti da teorije zavere nisu jednake lažnim vestima. U jednom pogledu, sve lažne vesti ne tvrde da postoji neki tajni zao plan. Štaviše, tvorci lažnih vesti su svesni da šire laži. Oni to rade kako bi stvorili zabunu, mobilisali svoju publiku ili ocrnili protivnike (Butter, Knight 2020, 2). Kako god, instrumentalizacija lažnih vesti u svrhe plašenja i širenja panike može dovesti do učvršćivanja teorija zavere. To je očigledno kada se pogledaju glavni izvori preko kojih se dele vesti u ovoj Fejsbuk grupi. Newspanel.rs je jedan od ključnih medijskih portala sa kojeg se vesti vezane za migrante i izbeglice dele u okviru grupe. Ovaj sajt ne nudi nikakve izvore, kao ni podatke o autorima ovih članaka već se oslanja na zapaljivu retoriku i često nudi linkove ka porukama sa Tviter naloga koje uglavnom impliciraju na neke od navedenih teorija zavere. Butter i Knight takođe naglašavaju ulogu teorija zavere po učvršćivanju individualnog ili grupnog identiteta. U drugom poglavlju Peter Kreko naglašava da je značaj teorija zavere za kolektivni identitet upravo i jedan od glavnih razloga zašto ih je teško diskreditovati ili „razotkriti”. Upravo posredstvom teorija zavere može doći do jačanja „unutrašnje grupe” (*ingroup*), kroz kolektivno podizanje samopouzdanja, samoviktimizaciju ili prebacivanje krivice na spoljašnje aktere (Kreko 2020, 246).

Prema istraživanjima koja su se bavila psihologijom teorija zavera (Douglas, Sutton i Cichoka 2017), ljudsko verovanje u teorije zavere vođeno je zadovoljavanjem određenih motiva koji se mogu okarakterisati kao epistemološki (želja za razumevanjem), egzistencijalni (želja za kontrolom i sigurnošću) i socijalni (želja za održavanjem pozitivne slike o sebi ili o grupi). Sva tri faktora navedena u ovom istraživanju ukazuju da je verovanje u teorije zavere vođeno potrebom da se članovi osećaju sigurno i obavešteno. Pogotovo u slučaju

socijalnih motiva, gde je utvrđeno da teorije zavere podižu osećaj lične vrednosti, kao i vrednosti grupe tako što prepuštaju da se krivica za negativne ishode pripisuje onima koji su van date grupe (Douglas et al. 2017, 540). Ovi faktori su važni kada se uzme u obzir sadržaj poruka koje se dele u Fejsbuk grupi koja je bila predmet analize ovog rada. Veliki akcenat se stavlja na pojmove kao što su zamena populacije, gubitak ili promena vere, gubitak kulture i nacionalnog identiteta.

Trenutno najveća grupa na Fejsbuku „Pokret STOP naseljavanju migranata” broji 362.000 članova. Nakon završetka vanrednog stanja i policijskog časa narativ u grupama se promenio ali nije značajno istupio iz dotadašnjeg okvira. Članovi kriznog štaba, kao i članovi vladajuće stranke i dalje su bili često pominjani i njihove izjave kritikovane su i smeštane u širi okvir zavere protiv „običnog naroda”. Jasno je da je jedan od ciljeva ove grupe da mobilize građansko nezadovoljstvo kroz povezivanje sa svojim članovima preko jedne od trenutno nekoliko aktuelnih tema. Ove teme uključuju: odgovor državnih organa na epidemiju koronavirusa u zemlji, opšte nezadovoljstvo vladajućom partijom u Srbiji, rešavanje kosovskog pitanja i takozvano „naseljavanje” migranata u Srbiji.

Jedan od administratora ove Fejsbuk grupe je inicijativa „Narodne patrola”, koje su samodeklarisane patrola građana okupljenih oko inicijative „Nema predaje Kosova i Metohije”. Ova inicijativa postala je poznata široj javnosti u Srbiji nakon mnogobrojnih protesta protiv migranata u gradovima širom zemlje i prestonici (Mitrović 2020). Članovi ove inicijative u više navrata su organizovano obilazili delove Beograda u kojima migranti i izbeglice borave i bespravno ih legitimisali, ograničavali im kretanje i pretili fizičkim nasiljem.

Razlog zbog čega je lako širiti narativ ovih teorija je upravo način na koji se one šire u okviru ovakvih grupa. Kao što Bangerter, Wagner-Egger i Delouvéé navode, teorije zavere se šire kroz dva komunikativna žanra: storytelling i argumentaciju (Bangerter, Wagner-Egger i Delouvéé 2020, 207). Oba žanra su narativno pogodna za platforme kao što su Fejsbuk i druge društvene mreže, jer one podstiču diskusije i debate. U svojoj osnovi, teorije zavere jesu priče u koje određeni akteri pokušavaju da ubede druge članove. One nude alternativne perspektive za priče čijim objašnjenjima ljudi možda nisu zadovoljni i otvaraju mogućnost za dalje promatranje. Ovakav format u vreme globalne pandemije i policijskog časa stvorio je idealno plodno tle za širenje raznih teorija zavere. Polje transmisije teorija zavere je i dalje nedovoljno istraženo, a od ključnog je značaja za dalje istraživanje samih teorija.

3. „KOMESARIJAT ZA MIGRACIJE I ŠIRENJE LAŽNIH VESTI”

U svrhe istraživanja, analiziran je sadržaj koji je deljen u okviru Fejsbuk grupe od 15. marta do 7. maja, to jest od proglašenja vanrednog stanja i za vreme trajanja policijskog časa u Srbiji. Prema analizi datog sadržaja i u skladu sa ponuđenim teorijskim okvirom, izdvojene su tri preovlađujuće teme koje se pojavljuju u sadržajima koji su deljeni u grupi.

3.1. Identitet

Prva velika tema u okviru analize bila je tema identiteta i načina na koji je on konstruisan. U objavama u Fejsbuk grupi veliki akcenat je stavljen na čvrstu podelu između „nas” i „njih”. Ova podela naglašena je na nekoliko načina (građani/migranti; Evropa/Islam; civilizacija/životinje i slični primeri). U skladu sa ovom polarizacijom, kultura je često naglašena kao razlog zbog kojeg je nemoguće integrisati migrante i izbeglice sa Bliskog istoka u okviru Srbije. Vera i međuljudski odnosi, pogotovo između muškaraca i žena, navođeni su kao glavni primeri za kulturološki jaz između dve grupe. Mnogi primeri navodnog nasilja migrantske populacije nad građankama Srbije takođe ukazuju na simboličko gubljenje identiteta i zbog toga predstavljaju značajan deo ovog diskursa.

Teorije zavere vezane za „zamenu” populacije poznate pod nazivima „beli genocid” ili „velika teorija zamene” (*Great Replacement theory*) oduvek su bile jako popularne i brzo su nailazile na odobravanje širih masa. Ove teorije bile su lake za usvajanje jer su obuhvatale veliki deo populacije (belu srednju klasu) koja je pogođena raznim socio-ekonomskim nepogodama u proteklih nekoliko generacija. Imajući to u vidu, početak globalne migrantske krize 2015. godine samo je pospešio širenje i verovanje u ovu teoriju.

Kao ključni sociološki faktor za širenje teorija zavere Uscinski (2020) ističe grupni identitet. Prema njegovoj analizi, teorije zavere koje se u velikoj meri odnose na grupnu dinamiku mogu stvoriti osećaj nadmoći, narcisizma i čak motivisanog rezonovanja, što omogućava članovima te grupe da zanemare loše ponašanje drugih članova svoje grupe i samo se usredsrede na navodna loša ponašanja targetirane, to jest spoljašnje grupe (Uscinski 2020, 73). Grupne teorije zavere mogu da stvore osećaj pripadnosti kod individua, što može proizvesti da se neki navodni „napadi” na grupu tumače kao napadi na ličnost. U ovom slučaju, članovi Fejsbuk grupe predstavljaju srpski narod koji je napadnut od strane migrantske i izbegličke populacije, ali i od strane migrantske politike Evropske unije, pa i vlasti u svojoj zemlji. Grupna identifikacija u ovom slučaju ogleda se i u činjenici da određen broj članova grupe predstavlja i dijaspora koja ne živi u Srbiji.

3.2. Sigurnost

Druga tema odnosila se na sigurnost. U velikom broju objava u grupi akcentat je stavljen na takozvano „otkrivanje istine” kada je u pitanju dolazak migranata u Srbiju i veliki broj odgovora je ponuđen od strane članova grupe na ovo pitanje. Mnoštvo sadržaja sa pretećim porukama koje su cirkulisale po grupi tvrdile su da je u toku tajni državni plan repopulacije Srbije, kao i da nijedan medij ne želi da prenosi istinu o ovom događaju. U analiziranom periodu priloženo je mnoštvo video sadržaja od strane članova koji prikazuju autobuse koji širom Srbije navodno naseljavaju migrante i izbeglice. Ovi sadržaji su neutemeljeni, pogotovo kada se uzme u obzir činjenica da su migranti i izbeglice za vreme trajanja vanrednog stanja u Srbiji arbitrarno lišeni slobode i nisu imali pravo da napuste kampove i prihvatne centre (Inicijativa A11 2020). Upravo zbog ovakvih sadržaja se u grupi moglo naići na dosta poziva da građani preuzmu stvar u svoje ruke. Dodatna opasnost ovakvih zapaljivih poziva leži u činjenici da je, kao što je ranije napomenuto, jedan od administratora ove grupe inicijativa „Narodne patrola” koja je u nekoliko navrata sprovela kampanje protiv miranata i izbeglica „uživo” u Beogradu, što ovakvim pozivima preko mreža samo daje validnost. Poslednji slučaj realizacije ovakvih poziva dogodio se 25. oktobra u parku kod Ekonomskog fakulteta u centru Beograda (Dedović 2020).

Kada se pominje sigurnost, takođe je velika količina sadržaja skretala pažnju na ulogu policije, to jest po sudu članova ove grupe, njeno nereagovanje na pretnju koju migranti i izbeglice predstavljaju po zemlju i narod. Policija je često kritikovana zbog navodnog branjenja migranata i čak je navođen nedostatak lojalnosti prema sopstvenom narodu. Naglašeno je i da policija pod komandom državnog vrha zataškava sva kriminalna dela koja su migranti i izbeglice činili po zemlji, dok srpske građane bespravno hapsi, prebija i zlostavlja. Ovaj narativ pogotovo je bio aktuelan kada je jedan građanin automobilom upao u Prihvatni centar za migrante u Obrenovcu, nakon čega je uhapšen i priveden (Zorić 2020). Važno je napomenuti da je građanin ceo događaj snimao i uživo prenosio preko svog Fejsbuk profila, što pokazuje značaj društvenih mreža za širenje ovakvih sadržaja, kao i primarnu grupu kojoj je građanin želeo da se obrati ovim delom i gde je tražio podršku. Pored policije, mediji su takođe optuženi za zataškavanje situacije zbog takozvanog odbijanja da prenose „istinu”, to jest sadržaje koji se dele po ovim grupama. Kao što je već napomenuto, većina sadržaja koji se dele po ovim grupama, pogotovo ako je izvor neki medijski portal, ne nude nikakve kredibilne izvore niti proveravaju informacije koje objavljuju. Prema članovima ove grupe, ova zataškavanja orkestrirana su od strane državnog vrha, zbog čega je jedan član u svojoj objavi Komesarijat za izbeglice Republike Srbije nazvao „Komesarijatom za migracije i širenje lažnih vesti”.

Po broju objava, očigledno je da je glavni razlog za pretnju po sigurnost potencijalni terorizam. Prema istraživanju Psychosocial Innovation Network-a

(PIN) „Stavovi prema izbeglicama i migrantima”, rađenog u junu 2020. godine, gotovo 40% ispitanika veruje da su migranti i izbeglice koji se nalaze na teritoriji Republike Srbije pripadnici terorističkih organizacija, kao što je ISIS, koji za cilj imaju uništavanje hrišćanske populacije, a jedna trećina zastupa mišljenje da postoji tajni plan za naseljavanje migranata na teritoriji Srbije (Vukčević Marković, Bjekić, Živanović, Ninković i Stojadinović 2020, 14).

3.3. Strah

Treća tema u okviru analize sadržaja vezuje se za strah. Prema gorepomenutoj analizi Douglasa, Sutton i Chichoke (2017), ovaj strah može biti ekonomski, sigurnosni ili egzistencijalni. Strah koji se vezuje za prethodne dve teme može se tumačiti kao najveći katalizator za širenje ovakvih sadržaja. Među najčešćima, tu se nalaze strah od „gubitka identiteta” i sopstvene zemlje ili strah građana i članova ovih grupa da ne postanu „građani drugog reda” u svojoj zemlji, kako je često pominjano. Neke od glavnih tema koje se mogu izdvojiti kada se priča o ovom strahu, a navedene su u ovim grupama su: (1) strah od takozvane „Islamizacije” Srbije i Evrope, što se pominje i u zemljama regiona kao što su Mađarska, Hrvatska, i dalje Poljska, Češka i slično. Takođe je prisutan strah (2) za sigurnost žena, koji je dodatno podstaknut čestim sadržajima u kojima se navode primeri napada i silovanja žena od strane članova migrantske populacije u Srbiji. Većina ovih sadržaja su brzo diskreditovani i ispostavlja se da su u pitanju dezinformacije plasirane od strane određenih članova uz propratne članke koji nemaju nikakve izvore niti su utemeljeni u činjenicama. Treću kategoriju čini (3) ekonomski strah, to jest strah od gubitka ekonomske sigurnosti zbog migranata. Veliki broj objava posvećen je ovom narativu, fokusirajući se na činjenicu da su migranti koji dolaze u Srbiju finansijski isplativiji za poslodavce, kao i da postoji državna inicijativa da migrantima obezbedi socijalnu i finansijsku pomoć. Kada je u pitanju ova poslednja stavka, vredno je napomenuti da veliki broj članova ove grupe su upravo i sami ekonomski migranti, ili čak ratne izbeglice, koji žive u zemljama Evropske unije ili dalje ali svoj status ne smatraju istim kao status izbeglica i migranata koji se nalaze u Srbiji.

Ponovo se pozivajući na istraživanje PIN-a, skoro 60% građana i građanki Srbije smatra da migranti i izbeglice predstavljaju ekonomski teret za zemlju, i isti postotak takođe smatra da njihov boravak u zemlji sa sobom nosi povećanje stope kriminaliteta (Vukčević Marković et al. 2020, 12)

4. KATEGORIJE MRŽNJE

Drugi deo analize odnosio se na opisivanje samih migranata u okviru Fejsbuk grupe „Pokret STOP naseljavanju migranata”. Po uzoru na tipologiju ponuđenu

u istraživanju Andrea Obolera (2016), identifikovano je pet kategorija prema kojima se mržnja prema migrantima i izbeglicama delila.

4.1. Pretnja za javnu sigurnost

U najvećem broju sadržaja, migranti i izbeglice predstavljeni su kao opasni i agresivni bez ikakvog obzira prema zakonima koji važe na teritoriji Republike Srbije. Većina vizuelnog sadržaja koji je deljen u grupi težio je da članove migrantske i izbegličke populacije predstavi u opasnim i agresivnim situacijama, pri čemu su korišćene slike i video sadržaji pravih islamskih ekstremista koji uopšte nisu zabeleženi na teritoriji Srbije. Takođe je korišćeno dosta starog sadržaja, uključujući i sliku iz 2015. godine na kojoj je prikazan talas izbeglica na prelasku iz Hrvatske u Sloveniju. Ova ista fotografija korišćena je i za potrebe Brexit referenduma u Velikoj Britaniji 2016. godine, kao i u antimigrantskoj kampanji u Mađarskoj (Matamoros 2018).

4.2. Kulturna pretnja

U skladu sa temom identiteta, ovi sadržaji imali su za cilj da vizuelno prikažu koliko je kulturološki jaz između migranata koji pretežno dolaze sa Bliskog istoka i iz Afrike i Srba i Evropljana veliki. Neretko su vizuelni sadržaji deljeni u grupi prikazivali žene koje nose burke i nikabe i predstavljali muškarce koji su u braku sa više žena. Ovo je interesantan paradoks ako se u obzir uzme činjenica da je vodeći narativ da su migranti i izbeglice koji prolaze kroz Srbiju uglavnom mladi muškraci koji su vojno sposobni i nemaju porodice. Često se aludira na šerijatski zakon i njegovu implementaciju u Srbiji ako bi došlo do masovnog naseljavanja članova islamske populacije u zemlji.

4.3. Ekonomska pretnja

Migranti i izbeglice prikazani su kao ekonomska pretnja, i najviše kao teret na socijalni sistem. Pretpostavka je da većina migranata i izbeglica nemaju želju da se integrišu, ni kulturološki ni ekonomski, i da samim tim samo traže beneficije koje država može da im pruži. Većina ovog diskursa zasnovana je na ideji da država kupuje kuće u selima po Srbiji koje su namenjene za naseljavanje migranata. Jedna ovakva priča je diskreditovana od strane medijskog portala Fake News tragač, koji je izjavom Komesarijata za izbeglice i migracije Republike Srbije razjasnio da su kuće u stvari namenjene izbeglicama iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske (Kosanović 2020). Uprkos navedenim primerima,

ovakvi sadržaji nisu prestali da se dele ni nakon prestanka policijskog časa i vanrednog stanja na teritoriji Srbije, već se i dalje objavljuju istim intenzitetom.

4.4. Dehumanizovanje i demonizovanje migranata

Od svih kategorija korišćenih za širenje negativne propagande o članovima migrantske i izbegličke populacije, dehumanizacija i demonizovanje sadrži najeksplicitnije primere rasizma. Za početak, svi migranti i izbeglice su svedeni na muslimane i Islam je karikiran na razne načine. Kao što je Oboler i sam naglasio, jedan od ključnih načina za dehumanizaciju muslimanske populacije je pokušaj uskraćivanja ljudskog prava slobode veroispovesti kroz optuživanje same religije [Islama] da je protiv ljudskih prava (Oboler 2016, 51). Ovo se postiže kroz deljenje sadržaja koji naglašava najbrutalnije prakse u šerijatskom zakonu ili uporno podsećanje na terorističke napade izvedene od strane Al Kaide ili Islamske države. Kroz ovakav narativ se targetirana grupa predstavlja kao zla i cilj je da se izgubi svaka empatija prema njima, takoreći da se dehumanizuje i demonizuje.

4.5. Instrumenti borbe vlasti

Prethodno je u analizi pomenut značaj grupnog identiteta za širenje i verovanje u teorije zavere. Negde na preseku kulturne i ekonomske pretnje, značajan broj deljenih sadržaja odnosi se na instrumentalizaciju migranata i izbeglica u tajnom državnom planu koji za cilj ima „zamenu populacije”. Takozvani tajni sporazum o vraćanju migranata i izbeglica iz Austrije u Srbiju je navođen više puta kao glavni argument za nepoverenje u vlast i njenu migrantsku politiku, iako postojanje ovakvog sporazuma nikada nije potvrđeno. Prema istraživanjima, ovakav sporazum ne postoji niti je potpisan bilo gde, a statistike pokazuju da od početka izbegličke krize u Srbiju iz Austrije nije vraćena nijedna osoba koja nije srpski državljanin ili državljanica (Rujević 2020). Uprkos ovim podacima, sadržaji koji kruže grupom, pogotovo članci sa portala kao što su Newportal.rs, uporno navode da je u pitanju zavera u kojoj učestvuju svi organi vlasti, policija i vojska, ali i mediji. Prema istraživanju Biddlestone et al., teorije zavere u okviru unutrašnjih grupa mogu imati za cilj *legitimizaciju nepravde*, odnosno mogu ponuditi onima koji u njih veruju neki opipljivi razlog za njihovu nezadovoljavajuću socio-ekonomsku situaciju (Oboler 2020, 226). Ovakvo razmišljanje odvraća grupu od suočavanja sa pravim potencijalnim razlozima za njihovu društvenu poziciju, koji ponekad mogu biti dublji sistemski problemi ili u nekim slučajevima nespremnost za prihvatanje novog i nepoznatog.

5. ULOGA FEJSBUKA

Činjenica da je Fejsbuk platforma na kojoj ovakve grupe nailaze na najveće praćenje jako je zabrinjavajuća, pogotovo jer smo već veoma svesni da je regulacija ovakvih grupa jako spora i u nekim slučajevima čak i nemoguća, pogotovo kada su u pitanju prekršaji kao što je govor mržnje. U prethodnim godinama, iako je bio izložen kritikama i osudama, Fejsbuk je retko usvajao i proveravao prijave za govor mržnje iz zemalja u kojima nemaju imenovane predstavnike. Iako je Fejsbuku, pogotovo za slučaj Srbije, na to skrenuta pažnja, reakcija tehnološkog giganta je izostala i Srbija i dalje nije dobila svog predstavnika za ovu društvenu mrežu (SHARE Fondacija 2019). Tome svakako ide u prilog i spisak pravila na stranici grupe koja je bila predmet analize ovog rada.

Group Rules from the Admins

-
- 1 **Lažne informacije** ...
Sve objave u kojima postoji mogućnost da su lažne i ne proverene informacije nećemo objavljivati ili ih brišemo naknadno ako nam promaknu. Mogućnosti pokretanja krivične odgovornosti.
 - 2 **Будите пристojни и учтиви** ...
Циљ нам је да заједно створимо окружење у којем ће се сви осећати пријатно. Поштујте једни друге. Здраве расправе су пожељне, али не заборавите на учтивост.
 - 3 **Без говора мржње и узнемиравања** ...
Водите рачуна да се сви осећају безбедно. Није дозвољено малтретирање било које врсте и не толеришемо увредљиве коментаре о темама као што су раса, верска припадност, култура, сексуална оријентација, род или идентитет.
 - 4 **Без промоција и непожељних садржаја** ...
Од чланова ове групе очекује се да дају више него што добијају. Самопромоција, непожељни садржаји и нерелевантне везе нису дозвољени.
 - 5 **Поштујте туђу приватност** ...
Међу члановима групе мора постојати међусобно поверење. Искрена и отворена комуникација је веома важна, али неке информације могу бити осетљиве и поверљиве природе. Оно што се подели у групи, остаје у групи.

Slika 1. Pravila grupe „Pokret STOP naseljavanju migranata” postavljena od strane administratora grupe

Sve ovo dovodi do kreiranja i održavanja onoga što Andre Oboler naziva Mržnja 2.0, što se odnosi na normalizaciju mržnje koja je zasnovana na neistinitim informacijama i podrazumeva uspostavljanje društvene prihvatljivosti prema ovakvim sadržajima koji se onda kasnije slobodno dele na društvenim mrežama. Upravo kombinacija govora mržnje i platforme koja takvom sadržaju može da omogući viralnost, to jest da dostigne najveći domet je ono što kreira Mržnju 2.0 (Oboler 2016, 45). Opasnost se ogleda u ideji da širenje i masovno prihvatanje i učestvovanje u ovakvom sadržaju dovodi do normalizovanja ovakvih mišljenja i stavova, što može stvoriti utisak da ih je u redu iskazivati i u svakodnevnom životu i na ulicama, što smo već, nažalost, i videli u Beogradu, ali i drugim gradovima širom Srbije (Stupar 2020).

6. ZAKLJUČAK

Za kraj ove analize važno je napomenuti da je, prema istraživanju stavova prema izbeglicama i migrantima, 92% ispitanika istaklo da nikada nije imalo direktan niti indirektan kontakt sa izbeglicama i migrantima u Srbiji (Vukčević Marković et al. 2020, 17). Uzimajući u obzir ovu statistiku, može se zaključiti da većina stavova koji se formiraju i iznose u grupama, kao što je ona analizirana u ovom radu, potiče iz nedovoljne informisanosti i predrasuda koje su vođene emocijama radije nego objektivnim činjenicama. Iz ponuđene analize jasno je da sadržaji koji se dele u ovakvim grupama i dalje predstavljaju opasnost koja se može preneti iz digitalnog sveta u analogni. Jasno je da je u vremenima krize lakše mobilisati ljude oko teorija zavere koje mogu da ponude neko potencijalno objašnjenje za stanje u kojem se nalazimo, ali važno je da budemo svesni da to nije opravdanje za normalizaciju zavaravajućih i potencijalno opasnih diskursa. Zato je obaveza svih, i država i medija i društvenih mreža, ali i učesnika u stvaranju i širenju ovih sadržaja da se bolje informišu i obrazuju o opasnostima koje teorije zavere i dezinformacije mogu da nose sa sobom.

U svom radu, "Trust no one': Modernization, paranoia and conspiracy culture", Stef Aupers (2012) nudi definiciju kulture zavere (*conspiracy culture*), koja je, po njegovim rečima, proizvod modernizacije i savremenog doba, naglašavajući da teorije zavere više ne mogu da se opišu kao nešto što se odigrava isključivo na rubu našeg društva. Teorije zavere postale su integralni deo svakodnevnog života i mogu se pronaći razni lokalni i globalni primeri. Upravo zbog primera pravih zavera koje su otkrivene u prošlom veku kao što je Votergejt, apsolutno verovanje u narative ponuđene od strane državnih čelnika smatra se naivnim (Aupers 2012, 24). Naravno, Aupers ne smatra da se svaka informacija ponuđena od autoriteta treba smatrati delom neke veće zavere, već samo ističe da je kritičko razmišljanje preduslov za razmatranje informacija u svetu u kojem živimo. Kritičko promatranje teorija zavere je relativno novo polje u društvenim naukama, ali sa masovnim korišćenjem interneta nemoguće je

zanemariti njihov sve veći značaj. Zato je potrebno što preciznije istražiti ovaj fenomen kako bi u budućnosti bili u stanju da ponudimo prikladne strategije za njihovu analizu, kao i sprečavanje potencijalnih opasnosti koje one mogu da nose sa sobom.

Ovakve Fejsbuk grupe nisu lokalni fenomen i moguće ih je naći skoro u svakoj zemlji. Od Mjanmara do Norveške, činjenica je da su ove grupe postale integralni deo društvene strukture i da ih je nemoguće iskoreniti. Umesto toga, važno je da pronademo adekvatne načine da pristupimo ovoj temi, bez da diskreditujemo ove teorije kao prostu paranoju, ali takođe i da ne propadnemo niz zečju rupu.

LITERATURA

- Abellan Matamoros, Cristina. 2018. "Hungarian government rehashes UKIP anti-migrant poster in new ad". *Euronews*. March 29, 2018. <https://www.euronews.com/2018/03/28/hungary-government-s-new-anti-immigration-ad-copies-ukip-s-controversial-anti-migrant-post>; (accessed October 25, 2020).
- Aupers, Stef. 2012. "'Trust no one': Modernization, paranoia and conspiracy culture". *European Journal of Communication*, 27(1), SAGE Publications, pp. 22–34.
- Bangerter, Adrian, Wagner-Egger, Pascal and Delouvé, Sylvain. 2020. "How Conspiracy Theories Spread". In Knight, Peter & Butter (eds.), *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*. (New York: Routledge) pp. 206–218.
- Biddlestone, Mikey, Cichocka, Aleksandra, Žeželj, Iris and Bilewicz, Michal. 2020. "Conspiracy Theories and Intergroup Relations". In Knight, Peter & Butter (eds.), *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*. (New York: Routledge) pp. 219–230.
- Dedović, Dragoslav. 2020. „Etničko čišćenje parka”. *Deutsche Welle*. 26. oktobar 2020. <https://p.dw.com/p/3kQvR>; (pristupljeno 27. oktobra 2020).
- Douglas, Karen M., Sutton, Robbie M. & Cichoka, Aleksandra. 2017. *The Psychology of Conspiracy Theories*. Current Directions in Psychological Science 26(6), SAGE Publications, pp. 538–542.
- Inicijativa A11. 2020. „Izbeglice, tražioci azila i migranti nezakonito i arbitrarno lišeni slobode na osnovu diskriminatorskih kriterijuma”. 20. april 2020. <https://www.a11initiative.org/izbeglice-trazioci-azila-i-migranti-nezakonito-i-arbitrarno-liseni-slobode-na-osnovu-diskriminatorskih-kriterijuma/>; (pristupljeno 27. oktobra 2020).
- Knight, Peter & Butter, Michael (eds.) 2020. *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*. (New York: Routledge).
- Kosanović, Stefan. 2020. „Država migrantima sa Bliskog istoka ne kupuje kuće u Alibunar”. *Fake News tragač*. 25. maj 2020. <https://fakenews.rs/2020/05/21/drzava-migrantima-sa-bliskog-istoka-ne-kupuje-kuce-u-alibunaru/>; (pristupljeno 25. oktobra 2020).

- Kreko, Peter. 2020. "Countering Conspiracy Theories and Misinformation". In Knight, Peter & Butter (eds.), *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*. (New York: Routledge).
- Mitrović, Nemanja. 2020. „Narodne patrolne: Ko patrolira Beogradom u potrazi za migrantima”, *BBC Srbija*. 9. mart 2020. <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-51761864> (pristupljeno 19. oktobra 2020).
- Oboler, Andre. 2016. "The Normalisation of Islamophobia through Social Media: Facebook". In Awan, Imran (ed.), *Islamophobia in Cyberspace: Hate Crimes Go Viral*. (New York: Routledge) pp. 41–61.
- Rujević, Nemanja. 2020. „Da li Austrija vraća migrante u Srbiju?” *Deutsche Welle*. 25. januar 2020. <https://www.dw.com/sr/da-li-austrija-vra%C4%87a-migrante-u-srbiju/a-52110363>; (pristupljeno 25. oktobra 2020).
- SHARE Fondacija. 2019. „Podnete prekršajne prijave protiv Fejsbuka i Gugla”. 4. decembar 2019. <https://www.sharefoundation.info/sr/podnete-prekršajne-prijave-protiv-fejsbuka-i-gugla/>; (pristupljeno 19. oktobra 2020).
- Stupar, Dalibor. 2020. „Nikola Kovačević: U Srbiji se ne kažnjavaju akti mržnje protiv migranata”. *Autonomija*. 30. oktobar 2020. <https://www.autonomija.info/nikola-kovacevic-u-srbiji-se-ne-kaznjavaju-akti-mrznje-protiv-migranata.html>; (pristupljeno 30. oktobra 2020).
- Uscinski, Joseph E. 2020. *Conspiracy Theories: A Primer*. (London: Rowman & Littlefield).
- Vukčević Marković, Maša, Bjekić, Jovana, Živanović, Marko, Ninković, Milica i Stojadinović, Irena. 2020. „Stavovi prema izbeglicama i migrantima”. *Psychosocial Innovation Network*. https://psychosocialinnovation.net/wp-content/uploads/2020/08/Stavovi-prema-izbeglicama-i-migrantima_2020.pdf; (pristupljeno 27. oktobra 2020).
- Zorić, Jelena. 2020. „Kolima probio ogradu i uleteo u Prihvatni centar za migrante u Obrenovcu”. *N1*. 7. maj 2020. <http://rs.n1info.com/Vesti/a596797/Kolima-probio-ogradu-i-uleteo-u-Prihvatni-centar-za-migrante-u-Obrenovcu.html>; (pristupljeno 27. oktobra 2020).

Mila Bajić

TAKING THE BALKAN ROUTE TO BELGRADE: CONSPIRACY THEORIES SURROUNDING THE SETTLEMENT OF MIGRANTS IN SERBIA IN THE TIME OF CORONAVIRUS

SUMMARY

According to Uscinski (2020), conspiracy theories often initiate political debates and very rare are the areas of politics that are not exposed to at least one such narrative. This paper examines the mobilization potential of a popular conspiracy theory based on the idea that the police curfew in Serbia served as a smokescreen for the mass settlement of migrants within the country, as well as the ways in which people were convinced that these statements were true and why they were effective. Fear of the unknown and uncertainty has been found to be the strongest catalyst when it comes to stimulating citizens and members to believe and support this theory. The spread of this conspiracy theory through social media such as Facebook is evidence of the growth of so-called horizontal trust, which replaces vertical trust more often associated with traditional media (Bangerter, Wagner-Egger and Delouvé 2020). The 330,000-member „STOP Settlement of Migrants” Facebook group became particularly active during curfew and the state of emergency, which was a time of great insecurity and fear of the unknown. The paper also analyzes the key discursive characteristics that are part of the anti-migrant discourse within this largest Facebook group. Through the analysis, five categories of hatred were identified and explained, following the example of the typology of Adre Oboler (2016).

KEYWORDS: *conspiracy theories, migrants and refugees, Facebook, stereotyping, on-line discrimination, discourse analysis.*

Miljana Đurčević Cucić¹

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Posledice odluka nadležnih organa u vreme pandemije po pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i razvoj građana Republike Srbije

SAŽETAK

Rad se bavi posledicama odluke nadležnih organa Republike Srbije o uvođenju vanrednog stanja, pitanjima da li je takva odluka dovela do kršenja ljudskih prava garantovanih međunarodnim pravom i nacionalnim propisima, konkretno prava na slobodu i bezbednost ličnosti i u kom obimu, te kako je sveukupnost navedenog uticalo na onemogućavanje razvoja građana u jednom važnom momentu kada postoji rizična epidemiološka situacija sa posebnim naglaskom na kategoriju stanovništva iznad 65 godina starosti. Nalazi istraživanja ukazuju da: je postojala mogućnost uvođenja vanredne situacije, postoji izvesni stepen kršenja prava na slobodu i bezbednost ličnosti (a i drugih

1 Kontakt: miljana.djurceviccucic@fpn.bg.ac.rs

prava) građana iznad 65 godina time što su ova lica lišena slobode, dolazi do nepoštovanja propisanih procedura pri ograničavanju prava iz Člana 5. Evropske konvencije i Člana 9. Međunarodnog pakta, kao i da doneti podzakonski akti imaju značajne nedostatke, što dovodi do direktnih posledica po razvoj društva i kršenje ljudskih prava.

KLJUČNE REČI: *ljudska prava, Evropska konvencija za ljudska prava, Međunarodni pakt za građanska i politička prava, pravo na slobodu kretanja, pravo na slobodu i bezbednost, razvoj, vanredno stanje, demokratija*

1. UVOD

Ustavom Republike Srbije, naročito Članom 18, propisuje se garantovanost ljudskih i manjinskih prava svih građana Republike Srbije (RS):

Ljudska i manjinska prava zajemčena Ustavom neposredno se primenjuju. Ustavom se jemče, i kao takva, neposredno se primenjuju ljudska i manjinska prava zajemčena opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava, potvrđenim međunarodnim ugovorima i zakonima. Zakonom se može propisati način ostvarivanja ovih prava samo ako je to Ustavom izričito predviđeno ili ako je to neophodno za ostvarenje pojedinog prava zbog njegove prirode, pri čemu zakon ni u kom slučaju ne sme da utiče na suštinu zajemčenog prava. Odredbe o ljudskim i manjinskim pravima tumače se u korist unapređenja vrednosti demokratskog društva, saglasno važećim međunarodnim standardima ljudskih i manjinskih prava, kao i praksi međunarodnih institucija koje nadziru njihovo sprovođenje (Ustav Republike Srbije 2006).

Što je dodatno jako važno kada je reč o ovom radu jeste da je Ustavom garantovano i pravo na dostojanstvo i slobodan razvoj ličnosti i to kroz Član 23: „Ljudsko dostojanstvo je neprikosnoveno i svi su dužni da ga poštuju i štite. Svako ima pravo na slobodan razvoj ličnosti, ako time ne krši prava drugih zajemčena Ustavom”.

Prevažodno je neophodno definisati šta podrazumeva pravo na slobodu i bezbednost ličnosti radi razumevanja obrazloženja u daljem radu, gde se pravo na slobodu kretanja nužno mora razlikovati od prava na slobodu i bezbednost ličnosti s obzirom na to da se rad bazira na pretpostavci da tokom vanrednog stanja 2020. godine u Srbiji dolazi do kršenja prava na slobodu i bezbednost ličnosti (a ne prava na slobodu kretanja) građana iznad 65 godina starosti. Pored navedenih, Član 27. Ustava ističe da:

Svako ima pravo na ličnu slobodu i bezbednost. Lišenje slobode dopušteno je samo iz razloga i u postupku koji su predviđeni zakonom. Lice koje je lišeno slobode od strane državnog organa odmah se, na jeziku koji razume, obaveštava o razlozima lišenja slobode, o optužbi koja mu se stavlja na teret, kao i o svojim pravima i ima pravo da bez odlaganja o svom lišenju slobode obavesti lice po svom izboru. Svako ko je lišen slobode ima pravo žalbe sudu, koji je dužan da hitno odluči o zakonitosti lišenja slobode i da naredi puštanje na slobodu ako je lišenje slobode bilo nezakonito. Kaznu koja obuhvata lišenje slobode može izreći samo sud.

Navedeni članovi Ustava su od suštinske važnosti za predmet istraživanja, a posebno kada se dovode u koliziju sa međunarodnim instrumentima kojima se štite ljudska prava.

Kada su u pitanju međunarodni standardi, od značaja u ovom radu naročiti naglasak se stavlja na Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (EKLJP) Saveta Evrope i Međunarodne paktove iz 1966. godine Ujedinjenih nacija. Ovi instrumenti su ključni u proceni pretpostavke kršenja ljudskih prava, posebno prava na slobodu i bezbednost ličnosti građana Srbije u vreme proglašenog vanrednog stanja i nakon ukidanja vanrednog stanja 2020. godine. Naime, na osnovu Člana 5. EKLJP i Člana 9. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (MPGPP) garantuje se pravo na slobodu i bezbednost ličnosti. Ovi članovi predstavljeni su detaljnije u okviru drugog poglavlja rada koji se detaljnije bavi procedurom i uslovima koje je neophodno ispoštovati da bi države članice privremeno odgodile poštovanje prava na slobodu i bezbednost ličnosti.

Pored Ustava RS, navedena dva člana jako su važna kao osnov čitavog istraživanja na kome je ovaj rad baziran i kroz prizmu ovih akata promatraće se pretpostavka o kršenju ljudskih prava. Pretpostavka da nadležni organi Republike Srbije nisu postupali u skladu sa instrumentima zaštite ljudskih prava počiva na neospornim činjenicama koje su našle svoje mesto u podzakonskim aktima donetim pre i tokom vanrednog stanja. Ovi akti danas predstavljaju i predmet ocene ustavnosti pred Ustavnim sudom RS, što je pokazatelj da su izvesne nepravilnosti pri donošenju odluka postojale a da će se posledice takvih odluka tek videti u narednom periodu. U narednom poglavlju ovog rada predstavlja se zakonodavni okvir Srbije koji se može primeniti u slučaju zaraznih bolesti, kao i segment akata donetih od strane nadležnih organa Srbije pre i nakon uvođenja vanrednog stanja. Kroz ovaj pregled propisa opisać će se sporne odredbe za građane naročito starosti iznad 65 godina. U trećem poglavlju predstavljeni su uslovi pod kojima se određene odredbe međunarodnih ljudskih prava mogu derogirati, te procedure za ispunjavanje tih uslova i instrukcije koje su međunarodne organizacije uputile Srbiji kao članici radi poštovanja ljudskih prava u vreme vanrednog stanja. A zatim se kroz naredno poglavlje teži uspostavljanju veze između donetih propisa u Srbiji i međunarodnih propisa kojima je RS

obavezana, njihovo potencijalno kršenje i samim tim perspektive posledica do kojih dolazi i može doći kada je reč o pravu na slobodu i bezbednost ličnosti stanovništva iznad 65 godina starosti u Srbiji. Zaključna razmatranja odnosiće se na sveukupne posledice prikazanog po razvoj građana Srbije i mehanizme kojima građani mogu ili ne mogu pristupiti zarad zaštite svojih ljudskih prava.

2. PANDEMIJA U SRBIJI I ODLUKE NADLEŽNIH ORGANA

Ovim delom rad će nastojati da pruži odgovor na pitanje da li je bilo neophodno uvođenje vanrednog stanja 15. marta 2020. godine ili je postojeći zakonodavni okvir pružao mogućnost uvođenja vanredne situacije s ciljem zaštite ljudskih prava, a ne njihove automatske derogacije. Takođe, pregledom akata donetih pre i nakon uvođenja vanrednog stanja ističe se pogodnost kategorije stanovništva iznad 65 godina starosti kao grupacije čije se pravo na slobodu i bezbednost ličnosti krši.

2.1. Pravni okvir Republike Srbije u pogledu uvođenja vanrednog stanja i vanredne situacije u slučaju zaraznih bolesti

Pitanje uvođenja vanrednog stanja je komplikovano u pogledu odnosa prema zaštiti ljudskih prava. Naravno, derogacija ili odstupanje od pojedinih ljudskih prava u određenim situacijama je dozvoljeno i posebno proceduralno obrazloženo s obzirom na pojedinačna prava koja mogu biti predmet derogacije (detaljnije u narednom poglavlju). Zakonodavni okvir RS je takav da se Ustavom propisuju mogućnosti za uvođenje vanrednog stanja, ali i načini uvođenja vanredne situacije u slučaju zaraznih bolesti kakva je u ovom slučaju izazvana Korona virusom (COVID19).

Članom 200. Ustava RS predviđa se da, „kada javna opasnost ugrožava opstanak države ili građana, Narodna skupština proglašava vanredno stanje. Odluka o vanrednom stanju važi najduže 90 dana. Po isteku ovog roka Narodna skupština odluku o vanrednom stanju može produžiti za još 90 dana, većinom od ukupnog broja narodnih poslanika”. Ono što je važno navodi se u sledećem stavu Člana 200. Ustava, koji glasi:

Za vreme vanrednog stanja Narodna skupština se sastaje bez posebnog poziva i ne može biti raspuštena. Proglašavajući vanredno stanje Narodna skupština može propisati mere kojima se odstupa od Ustavom zajemčenih ljudskih i manjinskih prava. Kad Narodna skupština nije u mogućnosti da se sastane odluku o proglašenju vanrednog stanja donose zajedno predsednik Republike, predsednik Narodne skupštine i predsednik Vlade, pod istim uslovima kao i Narodna skupština. Kad Narodna skupština

nije u mogućnosti da se sastane mere kojima se odstupa od ljudskih i manjinskih prava može propisati Vlada, uredbom, uz supotpis predsednika Republike (Ustav Republike Srbije, 2006).

S druge strane, mogućnost uvođenja vanredne situacije u RS predviđena je i definisana Zakonom o javnom zdravlju (Službeni glasnik RS, broj 15/16), Zakonom o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti (Službeni glasnik RS, broj 15/16) i Zakonom o smanjenju rizika od katastrofa i upravljanju vanrednim situacijama (Službeni glasnik RS, broj 87/18).

U Članu 2. stava 9. Zakona o javnom zdravlju, vanredna situacija definiše se kao

stanje kada su rizici i pretnje ili posledice katastrofa, vanrednih događaja i drugih opasnosti po stanovništvo, životnu sredinu i materijalna dobra takvog obima i intenziteta da njihov nastanak ili posledice nije moguće sprečiti ili otkloniti redovnim delovanjem nadležnih organa i službi, zbog čega je za njihovo ublažavanje i otklanjanje neophodno upotrebiti posebne mere, snage i sredstva uz pojačan režim rada.

Istim zakonom se predviđa u Članu 11:

Sprovođenje javnog zdravlja u oblasti kriznih i vanrednih situacija obuhvata: 1) procenu rizika po javno zdravlje u vezi sa kriznim i vanrednim situacijama; 2) postupanje prema zakonu koji uređuje postupanje u kriznim i vanrednim situacijama i nacionalnom programu odgovora zdravstvenog sektora u kriznim i vanrednim situacijama u saradnji sa nadležnim organima i službama; 3) izradu planova zaštite i spasavanja i planova za postupanje u kriznim i vanrednim situacijama; 4) obezbeđenje i razmenu informacija u kriznim i vanrednim situacijama, u skladu sa zakonom i planovima za postupanje. Nacionalno telo za upravljanje odgovorom zdravstvenog sektora u kriznim i vanrednim situacijama koje obrazuje, predlaže i aktivira ministar zdravlja, kao i instituti i zavodi za javno zdravlje na teritoriji za koju su osnovani koordiniraju i sprovode aktivnosti iz stava 1. tač. 1) do 4) ovog člana. Nacionalno telo za upravljanje odgovorom zdravstvenog sektora u kriznim i vanrednim situacijama i instituti i zavodi za javno zdravlje utvrđuju potrebne mere kojih su dužni da se pridržavaju pravna lica, preduzetnici i fizička lica na koje se mere odnose.

U Zakonu o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti predviđa se preduzimanje posebnih mera ukoliko dođe do opasnosti prouzrokovane pandemijom, te se u Članu 6. Zakona navodi:

U slučaju opasnosti od zarazne bolesti koja nije određena u Članu 5. ovog zakona a koja u većoj meri može ugroziti stanovništvo Republike Srbije, Vlada na predlog ministra nadležnog za poslove zdravlja (u daljem tekstu: ministar), može takvu bolest proglasiti zaraznom bolešću čije je sprečavanje i suzbijanje od interesa za Republiku Srbiju, kao i odrediti odgovarajuće mere, uslove, način sprovođenja, izvršioce i sredstva za sprovođenje. Ministar, na predlog Republičke stručne komisije za zaštitu stanovništva od zaraznih bolesti i Zavoda za javno zdravlje osnovanog za teritoriju Republike Srbije, naredbom proglašava epidemiju zarazne bolesti od većeg epidemiološkog značaja ili opasnost od epidemije zarazne bolesti i određuje zaraženo, odnosno ugroženo područje. U slučaju proglašenja epidemije zarazne bolesti ili opasnosti od epidemije zarazne bolesti iz stava 2. ovog člana ili ako je opasnost od epidemije ili pandemije zarazne bolesti proglasila Svetska zdravstvena organizacija (SZO), Vlada na predlog ministra utvrđuje potrebu Republike Srbije za nabavkom roba, usluga i radova u cilju sprečavanja i suzbijanja te zarazne bolesti.

Pored proglašavanja određene zarazne bolesti od strane ministra u glavi 3 navedenog Zakona propisuju se Vanredne mere za zaštitu stanovništva od zaraznih bolesti i način njihovog sprovođenja, te proglašavanje epidemije zarazne bolesti od većeg epidemiološkog značaja, gde se u Članu 50. Zakona predviđa nadležnost ministra zdravlja.

Ministar proglašava pojavu epidemije zarazne bolesti od većeg epidemiološkog značaja i naređuje mere koje se u tom slučaju moraju sprovoditi. Akt iz stava 1. ovog člana, ministar donosi na predlog Komisije i Zavoda najkasnije u roku od dva dana od dana dostavljanja predloga. Predlog iz stava 2. ovog člana sadrži: naziv zarazne bolesti, područje zahvaćeno epidemijom, mere koje se u tom slučaju moraju sprovoditi, način njihovog sprovođenja i sredstva potrebna za obezbeđivanje sprovođenja tih mera. Ministar na predlog Zavoda u saradnji sa Komisijom proglašava prestanak epidemije od većeg epidemiološkog značaja (Zakon o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti 15/16).

Još važnije kada je u pitanju sadržina navedenog zakona jeste Član 52. koji propisuje ovlašćenja ministra zdravlja prilikom proglašenja vanredne situacije u pogledu sprečavanja epidemije a koji glasi „Ministar na osnovu predloga Komisije i Zavoda može narediti: a) zabranu okupljanja na javnim mestima; b) ograničenje kretanja stanovništva u području zahvaćenom vanrednom situacijom; c) zabranu ili ograničenje putovanja; d) zabranu ili ograničenje prometa pojedinih vrsta robe i proizvoda; e) vanrednu vakcinaciju. Mere iz stava 1. ovog člana, traju do prestanka opasnosti”.

Predstavljeni zakonodavni okvir RS je uvid u mogućnosti koje su date državnim organima na raspolaganje u slučaju epidemiološke situacije. Radi podrobnije analize stanja u Srbiji kada je u pitanju kršenje ljudskih prava i onemogućavanje razvoja građana, sledeći deo rada čini pregled odluka donetih od strane nadležnih organa vlasti u periodu epidemije COVID19.

2.2. Odluke nadležnih organa vlasti Republike Srbije u pogledu sprečavanja širenja zaraze COVID19

Odluka o proglašenju vanrednog stanja (Službeni glasnik RS, 29/2020) doneta je 15. marta 2020. godine u skladu sa Članom 200. Ustava RS. Ova odluka nije doneta od strane Narodne skupštine RS kao nadležnog organa koji većinom glasova usvaja odluku, s obzirom na utvrđivanje nemogućnosti obavljanja nesmetanog rada parlamenta i okupljanja narodnih poslanika usled pandemije izazvane Korona virusom. Odluka je doneta potpisima predsednika Republike, predsednice Narodne skupštine i predsednice Vlade Republike Srbije i ne sadrži nikakav vid obrazloženja već se samo konstatuje uvođenje vanrednog stanja. S obzirom na način proglašenja vanrednog stanja u Srbiji brojne organizacije civilnog društva pokrenule su inicijativu za ocenu ustavnosti ovog akta koji je donet van Narodne skupštine, međutim, Ustavni sud je tek na sednici veća održanog 21. maja 2020. godine ocenio da u ovoj konkretnoj situaciji nema kršenja propisa i prava garantovanih Ustavom RS (Rešenje Ustavnog suda 2020).

Navedeni delovi Člana 200. Ustava bili su osnov inicijativa za procenu ustavnosti proglašenog vanrednog stanja posebno kada je reč o donošenju odluke i derogiranju ljudskih i manjinskih prava u RS. Međutim, detaljnim obrazloženjem od strane Ustavnog suda zaključeno je da u pogledu načina proglašenja vanrednog stanja – u smislu kada Narodna skupština (NS) ne može da se sastane alternativna mogućnost postoji potpisima tri predstavnika organa vlasti – ne postoji pravni osnov za procenu od strane Ustavnog suda da li je NS mogla ili nije mogla održati sednicu, s obzirom na pretnju od zarazne bolesti. S tim u vezi, dodatno obrazloženje kroz Rešenje Ustavnog suda je da su ljudska prava derogirana (od njih se privremeno odstupa) a ne ograničena i to na utvrđeni vremenski period od 90 dana, te se procenjuje da je način donošenja Odluke o proglašenju vanrednog stanja na teritoriji RS u potpunosti u skladu sa Članom 200. Ustava. Ovaj detalj je bilo važno naglasiti s aspekta predmeta istraživanja u smislu posledica koje odluke nadležnih organa čine prema građanima RS u vreme pandemije i kojom brzinom je Ustavni sud doneo pomenuto Rešenje (tek u maju 2020. godine).

Ključne odluke nadležnih organa koje mogu implicirati potencijalno kršenje prava na slobodu i bezbednost ličnosti nalaze se u narednim aktima: Naredbi o zabrani okupljanja u Republici Srbiji na javnim mestima u zatvorenom

prostoru, Uredbi o merama za vreme vanrednog stanja, Naredbi o ograničenju i zabrani kretanja lica na teritoriji Republike Srbije.

Naredba o zabrani okupljanja u Republici Srbiji na javnim mestima u zatvorenom prostoru ministra zdravlja (Službeni glasnik RS, broj 39/2020) je prva naredba u nizu koja se ticala stanja u Srbiji i koja je ograničavala izvesna prava. Ova naredba stupila je na snagu 12. marta 2020. godine, pre uvođenja vanrednog stanja. Pored mogućnosti da se uvede eventualna vanredna situacija na predlog ministra zdravlja, nekoliko dana kasnije odlučeno je drugačije i proglašeno je vanredno stanje.

Vanredno stanje uvedeno je 15. marta 2020. godine i na osnovu Odluke o proglašenju vanrednog stanja dan kasnije usvojena je Uredba o merama za vreme vanrednog stanja (Službeni glasnik RS, broj: 31/2020-3, 36/2020-3, 38/2020-3, 39/2020-3, 43/2020-3, 47/2020-3, 49/2020-3, 53/2020-3, 56/2020-3, 57/2020-11, 58/2020-3, 60/2020-5). Navedena uredba izmenjena je više puta tokom svog trajanja i prestala sa važenjem 6. maja 2020. godine, kada je ukinuto i vanredno stanje. Član 1. Uredbe navodi da se „ovom uredbom propisuju mere kojima se odstupa od Ustavom zajamčenih ljudskih i manjinskih prava za vreme vanrednog stanja”, a zatim se te mere u narednim članovima obrazlažu.

Ono što je sporno kada je reč o ovom aktu jeste, između ostalog, da je akt kojim se derogiraju određena ljudska i manjinska prava donet od strane Vlade uz supotpis predsednika Republike, a ne od strane Narodne skupštine kao organa na kome se donose odluke ovakve važnosti. Kao i kada je reč o odluci kojom se proglašava vanredno stanje, obrazloženje se nalazi u nemogućnosti održavanja sednice Narodne skupštine iz razloga zarazne bolesti, te s tim u vezi korišćenja alternativnih mogućnosti za donošenje odluka od strane izvršne grane vlasti. Problem pojedinih odredbi ovog pravnog akta predstavlja eventualno kršenje ljudskih prava, a posebno prava na slobodu i bezbednost ličnosti osoba starijih od 65 godina. Naime, ovom uredbom pravi se razlika između kategorije stanovništva do 65 godina starosti i od 65 godina starosti. Posebno se Članom 1. naglašava i zabranjuje kretanje na javnim mestima, odnosno van stanova, prostorija i objekata za stanovanje u stambenim zgradama i izvan domaćinstva (okućnica):

- 1) licima sa navršениh 70 godina – u naseljenim mestima do 5.000 stanovnika, izuzev petkom od 04 do 07 časova, radi kupovine namirnica, kao i svakog dana u periodu od 18 časova do 01 čas narednog dana, u trajanju od 60 minuta, u prečniku do 600 m udaljenosti od mesta prebivališta, odnosno boravišta;
- 2) licima sa navršениh 65 godina – u naseljenim mestima preko 5.000 stanovnika, izuzev petkom od 04 do 07 časova, radi kupovine namirnica, kao i svakog dana u periodu od 18 časova do 01 čas narednog dana, u trajanju

od 60 minuta, u prečniku do 600 m udaljenosti od mesta prebivališta, odnosno boravišta.

U identičnom duhu i formulaciji, 18. marta 2020. godine ministar unutrašnjih poslova, uz saglasnost ministra zdravlja, donosi *Naredbu o ograničenju i zabrani kretanja lica na teritoriji RS* (Službeni glasnik RS, br. 34/2020-3, 39/2020-6, 40/2020-4, 46/2020-3, 50/2020-12). Ovom naredbom se: 1) licima sa navršenih 65 i više godina života – u naseljenim mestima preko 5.000 stanovnika i 2) licima sa navršenih 70 i više godina života – u naseljenim mestima do 5.000 stanovnika zabranjuje kretanje na javnim mestima, odnosno van stanova, prostorija i objekata za stanovanje u stambenim zgradama i izvan domaćinstva (okućnica).

Pomenutom Uredbom i Naredbom ne dolazi samo do ograničenja prava na slobodno kretanje stanovništva iznad 65 godina starosti, već do zabrane njihovog kretanja i izlaska iz domova, odnosno do *lišavanja slobode* (naglasak autora). Nadležni organi Srbije su ovakve odluke obrazložili izvesnom derogacijom prava na slobodu kretanja koje je garantovano Članom 39. Ustava Republike Srbije, kao i na osnovu međunarodnih propisa koji obavezuju Republiku Srbiju, kao što su Evropska konvencija za ljudska prava i osnovne slobode iz 1950. godine (EKLjP), Protokol 4 uz Konvenciju, Član 2, i Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima iz 1966. godine (MPGPP), Član 12. Međutim, istraživanjem i ovim radom se nastoji prikazati da u periodu vanrednog stanja ne postoji samo derogacija prava na slobodu kretanja (koja je opravdana u određenim situacijama) već i prava na slobodu i bezbednost ličnosti garantovanog Članom 27. Ustava RS. Dodatno, predstavljeni redovni zakonodavni okvir RS je prilog više u korist zaključku da je bilo moguće uvesti vanrednu situaciju nasuprot proglašenju vanrednog stanja i ujedno odgovor na pitanje s početka poglavlja.

3. USLOVI ZA DEROGACIJU LJUDSKIH PRAVA PO MEĐUNARODNOM PRAVU

Međunarodno pravo, naročito kada su u pitanju ljudska prava, predviđa okolnosti u kojima se izvesna prava mogu derogirati. Odredbe EKLjP i MPGPP, kao pravno obavezujući akti za Republiku Srbiju, važne su sa aspekta ovog istraživanja.

Član 15. EKLjP sa naslovom „Odstupanje u vanrednim okolnostima” predviđa sledeće situacije za odstupanje od određenog prava garantovanog Konvencijom:

1. U doba rata ili druge javne opasnosti koja pretili opstanku nacije, svaka Visoka strana ugovornica može da preduzme mere koje odstupaju od

njenih obaveza po ovoj Konvenciji, i to u najnužnijoj meri koju iziskuje takva situacija, s tim da te mere ne budu u neskladu s njenim drugim obavezama prema međunarodnom pravu.

2. Prethodna odredba ne dopušta odstupanja od člana 2, osim u pogledu smrti prouzrokovane zakonitim ratnim postupcima, ili člana 3, 4 (stav 1) i 7.

3. Svaka Visoka strana ugovornica koja koristi svoje pravo da odstupi od odredbi Konvencije obaveštava u potpunosti generalnog sekretara Saveta Evrope o merama koje preduzima i razlozima za njih. Ona takođe obaveštava generalnog sekretara Saveta Evrope kada takve mere prestanu da deluju i kada odredbe Konvencije ponovo počnu da se primenjuju u potpunosti (Evropska konvencija za ljudska prava i osnovne slobode 1950).

Ovaj član je u velikoj meri identičan Članu 4. MPGPP koji glasi:

1. U doba kada opstanak nacije ugrozi izvanredna javna opasnost, koja je proglašena zvaničnim putem, države ugovornice ovog Pakta mogu preduzeti, u obimu strogo određenom zahtevima situacije, mere kojima se ukidaju obaveze predviđene u ovom Paktu, s tim da te mere ne budu nespojive s drugim obavezama koje im nameće međunarodno pravo i da sobom ne povlače diskriminaciju zasnovanu isključivo na rasi, boji, polu, jeziku, veroispovesti ili društvenom poreklu.

2. Prethodna odredba ne daje ovlašćenje ni na kakvo odstupanje od članova 6, 7, 8 (stav 1 i 2), 11, 15, 16 i 18.

3. Države ugovornice ovog Pakta koje se koriste pravom ukidanja odmah će obavestiti posredstvom Generalnog sekretara Ujedinjenih nacija druge države ugovornice o odredbama koje su ukinule, kao i razlozima koji su ih na to naveli. Novo saopštenje biće učinjeno istim putem onog dana kada budu okončale ova odstupanja. (Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima 1966).

U skladu sa navedenim, Republika Srbija kao članica Saveta Evrope i potpisnica EKLjP i članica Ujedinjenih nacija i potpisnica MPGPP u obavezi je da ispunjava, štiti i poštuje navedena dva člana kada je reč o derogaciji prava, kao i ostale članove navedena dva instrumenta međunarodnog prava.

Pored pomenutih odredbi, od krucijalne važnosti su odredbe članova kojim se garantuje pravo na slobodu i bezbednost ličnosti, a koje predviđaju da ograničenje slobode kretanja nije isto što i lišavanje slobode pojedinaca. Ova distinkcija je od presudnog značaja kada je u pitanju kršenje navedenog prava u vreme vanrednog stanja kategorije stanovništva iznad 65 godina starosti.

Naime, Članom 5. EKLjP, kojim se garantuje pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i situacija, kada dolazi do ograničavanja ovog prava ne predstavlja

onemogućavanje, ograničavanje ili zabranu kretanja stanovništva (što postoji kao kategorija u slučaju prava na slobodu kretanja) već predstavlja lišenje slobode u fizičkom smislu, što je potpuno drugačija kategorija u odnosu na derogaciju prava na slobodu kretanja.

Ovaj Član 5. EKLjP ističe posebno kroz stav 1E, te stavove 2, 4 i 5: „Svako ima pravo na slobodu i bezbednost ličnosti. Niko ne može biti lišen slobode osim u sledećim slučajevima i u skladu sa zakonom propisanim postupkom: 1e) u slučaju zakonitog lišenja slobode da bi se sprečilo širenje zaraznih bolesti, kao i zakonitog lišenja slobode duševno poremećenih lica, alkoholičara ili uživalaca droga ili skitnica. 2. Svako ko je uhapšen mora biti obavešten bez odlaganja i na jeziku koji razume o razlozima za njegovo hapšenje i o svakoj optužbi protiv njega. 4. Svako ko je lišen slobode ima pravo da pokrene postupak u kome će sud hitno ispitati zakonitost lišenja slobode i naložiti puštanje na slobodu ako je lišenje slobode nezakonito. 5. Svako ko je bio uhapšen ili lišen slobode u suprotnosti s odredbama ovog člana ima utuživo pravo na naknadu.

U slučaju MPGPP, Član 9. takođe garantuje pravo na slobodu i bezbednost ličnosti navođenjem:

1. Svako ima pravo na slobodu i ličnu bezbednost. Niko ne može biti samovoljno uhapšen ili pritvoren. Niko se ne može lišiti slobode sem iz razloga i u skladu sa postupkom u zakonu predviđenim.

2. Svako ko je uhapšen biće u trenutku hapšenja obavešten o razlozima hapšenja i u najkraćem roku će mu se saopštiti bilo kakva optužba protivu njega.

3. Svako ko je uhapšen ili zatvoren zbog krivičnog dela biće u najkraćem roku izveden pred sudiju ili nekog drugog službenika, zakonom ovlašćenog da vrši pravosudne funkcije, i u razumnom roku će mu se suditi ili će biti oslobođen. Stavljanje u pritvor lica koja očekuju da im se sudi ne sme biti opšte pravilo, ali puštanje na slobodu može se usloviti jamstvom kojim će se osigurati prisustvo lica u pitanju na suđenju u bilo kom stadijumu sudskog postupka, kao i, u slučaju potrebe, radi izvršenja presude.

4. Ko god je hapšenjem ili pritvaranjem lišen slobode ima pravo da uloži žalbu kod suda u cilju da sud bez odlaganja odluči o zakonitosti lišenja slobode i naredi njegovo oslobođenje ako je pritvaranje bilo nezakonito.

5. Svako ko je nezakonito hapšen ili pritvoren ima pravo na naknadu štete.

Član 5. EKLjP i praksa Evropskog suda za ljudska prava

Praksa Evropskog suda za ljudska prava (ESLjP) podrazumeva stvaranje obavezujućeg prava za sve države članice SE i potpisnice EKLjP. Primena Člana 5. EKLjP je jako široka i u svakom pojedinačnom slučaju posebna. Dodatno je značajna i

praksa ESLJP u ovom kontekstu razumevanja da li određena situacija može da se oceni kao lišenje slobode ili ne. U tom smislu, ESLJP u obzir uzima nekoliko kriterijuma na osnovu kojih tumači primenu Člana 5 i procenjuje: vrstu, trajanje, efekte, načine primene mere u predmetnoj stvari. Razlika između ograničenja kretanja i lišavanja slobode je u intenzitetu a ne u prirodi mere (De Tommaso protiv Italije 43395/09, par. 80; Guzzardi protiv Italije, predstavka br. 7367/76, par. 92). Takođe, obaveza uzimanja u obzir vrste i načina primene određene mere zavisi od specifičnog konteksta i okolnosti slučaja van onih koje podrazumevaju lišenje slobode u zatvorskoj ćeliji i na taj način omogućava ESLJP uvid u kontekst u kome su mere preduzete jer je to važan faktor, s obzirom na to da određene situacije u modernom društvu podrazumevaju i da se javnost pozove na ograničenje prava na slobodu kretanja ili prava na slobodu i bezbednost ličnosti zarad opšteg interesa (De Tommaso protiv Italije, predstavka br. 43395/09, par. 81).

Mnoštvom presuda ESLJP po osnovu Člana 5. EKLJP utvrđeni su različiti ciljevi ne samo Člana 5. već i čitave EKLJP. Osnovni cilj Člana 5. jeste da spreči „proizvoljno ili neopravdano lišenje slobode (McKay protiv Ujedinjenog Kraljevstva par. 30). Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti je od najvećeg značaja u „demokratskom društvu” u smislu Konvencije (Medvedyev i drugi protiv Francuske par. 76; Ladent protiv Poljske, par. 45, od 18. marta 2008). Sud stoga smatra da lišenje slobode nekog lica koje država ne priznaje predstavlja potpuno negiranje garantija Člana 5. Konvencije koje su od suštinskog značaja, kao i najtežu povredu tog člana (El-Masri protiv Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije par. 233). Nepostojanje evidencije o pojedinostima, poput datuma, vremena i lokacije lišenja slobode, imena lica lišenog slobode, razloga za lišenje slobode i imena lica koje ga sprovodi, mora se smatrati suprotnim, između ostalog, samom cilju Člana 5. Konvencije (Kurt protiv Turske par. 125). Ono nije u skladu ni sa zahtevom vezanim za zakonitost, koji Konvencija sadrži (Angelova protiv Bugarske par. 154)” (Vodič za primenu Člana 5. Konvencije Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti 2014, 7).

Dodatno, kada je u pitanju konkretno situacija lišavanja slobode zbog sprečavanja širenja zaraznih bolesti iz Člana 5, stav 1. EKLJP, kroz praksu ESLJP predviđeni su osnovni kriterijumi prilikom procene zakonitosti lišenja nekog lica slobode i u te kriterijume spadaju: da je širenje zarazne bolesti opasno po javno zdravlje i bezbednost i da je lišenje slobode inficiranog lica krajnja mera kojom se može sprečiti širenje bolesti jer su razmotrene blaže mere i zaključeno je da nisu dovoljne da zaštite javni interes (Vodič za primenu Člana 5. Konvencije Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti 2014, 7). Izvršna vlast u RS u postupanju prema stanovništvu starijem od 65 godina nije utvrdila kojoj kategoriji od ove dve pripadaju, s obzirom na to da nisu svi građani te dobi zaraženi. Nejasno je kako je zbog toga nužno lišiti ih slobode i tako očuvati javno zdravlje.

Tumačenje Člana 5. kroz praksu ESLJP podrazumeva da je svakoj ličnosti garantovano da će prilikom lišenja slobode biti obavještena o razlozima zbog

kojih se lišava slobode, kao i da se toj osobi mora pružiti mogućnost da pokrene postupak u kome će se sudskim putem ispitati zakonitost i opravdanost lišavanja slobode. Takođe, pravo na slobodu i bezbednost ličnosti iz Člana 5. EKLJP ne može biti derogirano na taj način da osoba koja se lišava slobode ne može podneti zahtev za preispitivanje zakonitosti i opravdanosti lišenja slobode pred sudom. U skladu sa navedenim, naredno poglavlje predstavlja svojevrsnu analizu da li je ovakva praksa primenjena kada je reč o građanima u Srbiji iznad 65 godina starosti.

Pitanja koja se nameću navedenim pravnim okvirom i praksom ESLJP kada je u pitanju poštovanje ljudskih prava u vreme vanrednog stanja su sledeća: da li je Srbija ispunila proceduralne zahteve iz EKLJP i MPGPP kada je proglašenjem vanrednog stanja došlo do derogacije pojedinih prava? Kada i na koji način je Srbija obavestila SE i UN o derogaciji određenih odredbi iz EKLJP i MPGPP? Da li su podzakonski akti doneti od strane nadležnih organa Srbije u skladu sa Ustavom RS? Da li je prepoznata kao kategorija ljudskih prava od koje se privremeno odstupa i pravo na slobodu i bezbednost ličnosti, te u kojoj meri dolazi do kršenja ovog prava? Odgovori na ova pitanja predstavljaju predmet narednog poglavlja i zaključnih razmatranja.

4. POSLEDICE ODLUKA NADLEŽNIH ORGANA ZA VREME PANDEMIJE PO PRAVO NA SLOBODU I BEZBEDNOST LIČNOSTI I RAZVOJ GRAĐANA REPUBLIKE SRBIJE

Pandemija koja je zadesila ceo svet pokazala je slabosti demokratskih sistema ili prividnih demokratskih sistema. Veliki broj zemalja koje su okarakterisane kao demokratije iskoristile su priliku i uvođenjem vanrednog stanja omogućile derogaciju, a u izvesnoj meri i kršenje ljudskih prava pod izgovorom da postoji pretnja opstanku nacije. Srbija je jedna od zemalja u kojima nije postojala procena trenutnog stanja prilikom odlučivanja o uvođenju vanrednog stanja ili vanredne situacije. Vanredno stanje je automatski proglašeno Odlukom 15. marta 2020. godine na celoj teritoriji Srbije. Na osnovu svega prethodno obrazloženog kroz drugo poglavlje rada, kao svojevrsnog pregleda zakonodavnog okvira Srbije, zaključuje se da su nadležni organi u Srbiji, posebno ministar zdravlja, imali mogućnost uvođenja ili predloga uvođenja vanredne situacije pre proglašenja vanrednog stanja. Dodatno, nadležni organi nisu izvršili proceduru pretnje po opstanak nacije koja je u tom trenutku postojala i u skladu sa tim odlučili da li je moguće uvesti najpre niže mere odbrane, a zatim redovnim preispitivanjem utvrditi da li je neophodno doneti strožije mere. Nasuprot tome, nadležni organi su automatski doneli odluku o uvođenju vanrednog stanja, derogiranju ljudskih i manjinskih prava i to bez rasprave u Narodnoj skupštini kao nadležnog organa u takvim prilikama. Ukoliko se tome doda usvajanje podzakonskih akata kojima se ograničava kretanje stanovništvu, a posebno

zabranjuje kretanje stanovništva iznad 65 godina starosti, dolazi se do zaključka da su odluke nadležnih organa Srbije bile daleko od odluka koje opisuju jedno demokratsko društvo.

Naredni element analize poštovanja prava garantovanih Ustavom i međunarodnim pravom odnosi se na donete podzakonske akte. Uredba o merama za vreme vanrednog stanja i Naredba o ograničenju i zabrani kretanja lica na teritoriji Republike Srbije kao podzakonski akti kojima su derogirana ljudska prava i uvedena zabrana kretanja stanovništva iznad 65 godina starosti imaju značajne nedostatke u pogledu svoje sadržine i odredbi. Na osnovu EKLJP i MPGPP predviđeno je da akti kojima se određena prava derogiraju imaju precizno navedene razloge, vremenski i prostorni domašaj radi ostvarenja pravne sigurnosti građana na koje se derogacija prava odnosi. Međutim, u Srbiji se navedenim podzakonskim aktima izaziva pravna nesigurnost i nerazumevanje u pogledu prava koja su ograničena, koja kategorija stanovništva je u kom domenu pogođena, kao i vremensko trajanje te derogacije. Posebno uzevši u obzir da je postojao veliki broj izmena pravnih akata u kratkom vremenskom razmaku gde je i Naredba u periodu od donošenja, 18. marta, do 3. aprila izmenjena 4 puta. Sve navedeno dovodi do nesigurnosti građana u pogledu pitanja ko štiti njihova prava i zašto su im određena ljudska prava suspendovana. Analiza mera odstupanja od ljudskih i manjinskih prava tokom vanrednog stanja u Republici Srbiji izazvanog epidemijom zarazne bolesti Kovid 19, koju je sačinila organizacija A11 (a koja se bavi zaštitom ljudskih prava u Srbiji, naročito ekonomskih i socijalnih), navodi da su nedostaci u pogledu mera derogacije brojni, a da navedena Uredba i Naredba: „ne pružaju adekvatan odgovor da li se cilj koji se želi postići uvođenjem vanrednog stanja i mera derogacije mogao postići primenom redovnih zakonskih i podzakonskih propisa, te samim tim nema odgovora na pitanje da li je uvođenje vanrednog stanja i mera derogacije bilo opravdano, neophodno i legitimno; ne predviđaju eksplicitno koja su to ljudska i manjinska prava garantovana Ustavom derogirana; ne definišu na dovoljno precizan način koje su sve mere derogacije uvedene, kakva je njihova priroda i sadržina; ne pružaju detaljno obrazloženje zašto je bilo koja od mera uvedena u odnosu na određene kategorije stanovništva, ranjive grupe, određeno geografsko područje ili određene pravne institute, što otvara pitanje upotrebe diskriminatornih kriterijuma; ne predviđaju mogućnost pojedincima da protiv mera derogacija koje ih lično pogađaju ulože efikasno i delotvorno pravno sredstvo nadležnom sudskom telu; ne propisuju eksplicitno da je pravo na efikasan i delotvoran pravni lek ukinuto u odnosu na mere derogacije koje pogađaju svakog pojedinca ponaosob (A11 inicijativa za ekonomska i socijalna prava 2020).

U prilog navedenoj analizi dodaje se i Opšti komentar Komiteta za ljudska prava br. 8 o Članu 9. MPGPP, u kome se navodi:

U slučaju preventivnog pritvora iz razloga javne bezbednosti, on mora biti u skladu s ovim istim odredbama, tako da, na primer, ne sme biti

samovoljan i mora biti zasnovan na razlozima i postupku predviđenim zakonom (st. 1), moraju se dati obaveštenja o razlozima hapšenja (st. 2), mora se obezbediti sudska kontrola zakonitosti pritvora (st. 4), kao i naknada štete u slučaju kršenja prava (st. 5) (Komitet za ljudska prava 1982). O navedenom govori i Član 27. Ustava RS naveden u ranijem izlaganju.

Na osnovu navedenog zaključuje se da podzakonski akti, kojima su derogirana ljudska prava i kojima su građani iznad 65 godina starosti lišeni slobode time što im je zabranjen izlazak iz svojih domova, nisu pružili dovoljno pravne sigurnosti i nisu ispunili uslove međunarodnih instrumenata koje Srbija ima obavezu da poštuje prilikom suspendovanja određenih ljudskih prava (uslovi derogacije opisani u prethodnom delu rada), niti su u skladu sa Ustavom RS i propisanim merama pri lišavanju slobode građana. Naime, građani iznad 65 godina starosti nisu dobili pojedinačna obaveštenja u svojim domovima zašto su lišeni slobode, zašto im je zabranjen izlazak iz domova, kojim propisima im je konkretno zabranjeno napuštanje domova, koja su im prava derogirana i u kom vremenskom periodu, te zašto su baš oni pripadnici kategorije koji su lišeni slobode s obzirom na to da se njihov status tokom vanrednog stanja može poistovetiti sa pojedincima koji služe kaznu zatvora sa elektronskim nadzorom u svojim domovima. Takva kazna predviđa krivičnu odgovornost pojedinca prema Zakonu o krivičnom postupku i čak i u tim okolnostima njima je dozvoljen povremeni izlazak iz domova. Građani iznad 65 godina nisu počinili krivično delo, lišeni su slobode bez mogućnosti izlaska i tretiraju se na taj način kao pripadnici kriminalnih grupa. Dodatno, građanima iznad 65 godina nije obrazloženo kojim se pravnim lekom mogu služiti te pred sudom utvrditi validnost njihovog lišavanja slobode, niti im je omogućeno pravo na žalbu, a ni na pravično suđenje. Iz svih navedenih razloga se tvrdi da su ovi građani nezakonito lišeni slobode, a ne da im je samo ograničeno pravo na slobodu kretanja.

S tim u vezi, dolazi se do zaključka da je građanima iznad 65 godina starosti, pored prava na slobodu i bezbednost ličnosti koje je prekršeno nepoštovanjem proceduralnih elemenata od strane nadležnih organa Srbije, prekršeno i pravo na žalbu, pravo na pravično suđenje, ali i u nekim slučajevima onemogućeno uživanje prava na rad. U ovom kontekstu, kada je u pitanju pravo na rad, nadležni organi su se kroz svoje izjave pozivali na odrednicu koja predviđa da građani sa 65 godina starosti stiču uslov za starosnu penziju, međutim, na osnovu zakonodavnog okvira Srbije u pogledu ostvarivanja uslova za penziju nigde se ne navodi da je građanima sa navršениh 65 godina zabranjen rad i da ga ne mogu obavljati po različitim osnovama. Štaviše, radno stanovništvo u Srbiji čine i građani iznad 65 godina života i u privatnom sektoru ali i u zakonodavnim, izvršnim i sudskim organima vlasti. Naročito se mora naglasiti da tokom vanrednog stanja sve grane vlasti, posebno sudska, nužno treba da obezbede nesmetano funkcionisanje. Kao dodatni argument u prilog

pretpostavci da je derogirano i prekršeno pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i pravo na rad građana iznad 65 godina starosti može se navesti i odredba Zakona o sudijama (Službeni glasnik RS, 116/2008, 58/2009 – odluka US, 104/2009, 101/2010, 8/2012 – odluka US, 121/2012, 124/2012 – odluka US, 101/2013, 111/2014 – odluka US, 117/2014, 40/2015, 63/2015 – odluka US, 106/2015, 63/2016 – odluka US i 47/2017), gde deo *Navršenje radnog veka* sadrži Član 59. koji glasi: „Sudiji prestaje radni vek kad navrší 65 godina života, po sili zakona. Izuzetno od stava 1. ovog člana, sudiji Vrhovnog kasacionog suda prestaje radni vek kada navrší 67 godina života, po sili zakona”. Ovom odredbom jasno je da svaki sudija Vrhovnog kasacionog suda koji je tokom vanrednog stanja imao 65 i više godina nije mogao da obavlja svoju funkciju na osnovu podzakonskih akata iako rad sudova nije bio zabranjen. To izaziva dvostruke posledice kako po pravo na rad i razvoj građana tako i po funkcionisanje institucija i sistema države Srbije. U određenim okolnostima postojale su posebne dozvole za kretanje stanovništva koje su opet bile predmet odlučivanja izvršne grane vlasti, čime se utvrđuje da izvršna vlast može odlučivati o obavljanju sudske grane vlasti. S tim u vezi zaključuje se da je građanima iznad 65 godina starosti koji su lišeni slobode delimično onemogućeno ostvarivanje i prava na rad i u isti mah onemogućeno funkcionisanje određenih institucija čiji su oni sastavni deo.

Posebno je neophodno naglasiti, u vezi sa navedenim, da je Savet Evrope 7. aprila 2020. godine izdao svim državama članicama instrukciju o postupanju kada je reč o poštovanju ljudskih prava tokom pandemije, a naročito povodom uvođenja vanrednog stanja koje sa sobom povlači i suspendovanje ljudskih prava. Izdvojen je i Član 5. EKLJP koji se odnosi na pravo na slobodu i bezbednost u sprezi sa pravom na pravično suđenje, gde se naročito naglašava da se u tim okolnostima mora obezbediti nesmetani rad pravosuđa, te da se pravo na žalbu i pravično suđenje ne sme dovoditi u pitanje ni u kakvom slučaju (Council of Europe 2020, 5–6).

Još jedan od pokazatelja da su odluke donete tokom vanrednog stanja negativno uticale na građane i njihova ljudska prava i razvoj tiče se diskriminacije određene kategorije stanovništva prilikom primene podzakonskih akata. Naime, EKLJP i MPGPP izričito navode da se prilikom derogacije prava u situacijama kao što je vanredno stanje mora voditi računa o primeni odredaba za ograničenje kretanja i lišavanje slobode tako da se ne zasnivaju na diskriminaciji po rasi, boji, polu, društvenom poreklu, imovini ili bilo kom drugom osnovu. Stoga se ovde postavlja pitanje da li postoji vid diskriminacije po osnovu starosti, te zašto je ova kategorija ljudi stavljena u nezavidniji položaj u odnosu na druge kategorije stanovništva. Dodatno, obaveštenje nadležnih organa putem medija i konferencija za štampu kako je starosna kategorija iznad 65 godina ugroženija i podložnija riziku od Covid19 virusa u odnosu na druge kategorije ne ispunjava proceduralni element i poštovanje međunarodnog prava da su pojedinci lično obavešteni o razlozima lišavanja slobode, kao i da nisu

diskriminirani u odnosu na ostatak stanovništva. Postavlja se pitanje i kategorije stanovništva koje su takođe istaknute kao ugrožene a boluju od npr. srčanih problema, dijabetesa, gojaznosti a ipak nisu stavljeni pod režim zabrane izlaska iz svojih domova, tačnije lišavanja slobode. I u ovom segmentu se može smatrati da dolazi do diskriminacije građana iznad 65 godina starosti, što je na osnovu EKLJP zabranjeno i dodatnim Protokolom 12, Članom 1, koji se tiče opšte zabrane diskriminacije. S druge strane, ne može se smatrati da su u istom položaju građani koji žive u kući i u stanu, koji žive sami i sa porodicom, koji žive u gradu i van grada izolovani, koji zbog zdravstvenih problema moraju biti na svežem vazduhu i preporučeno im je kretanje makar u manjem obimu, a to im je na ovaj način onemogućeno, što direktno utiče na njihov razvoj i zdravlje. Sve su ovo osnove koje se mogu postaviti kao element na stranu građana Srbije protiv države RS prilikom nastojanja da ostvare svoja prava pred ESLJP.

Vanredno stanje u Srbiji se zvanično ukida 6. maja 2020. godine, te navedeni podzakonski akti koji regulišu derogaciju ljudskih i manjinskih prava prestaju sa važenjem. Nakon ukidanja vanrednog stanja ostaju određene ublažene mere na snazi ali se održavaju utakmice sa velikim brojem gledalaca, održavaju se izborni događaji s obzirom na odluku da se parlamentarni izbori u Srbiji održe u junu 2020. godine i pored preporuke Saveta Evrope da bi se od izbora i referenduma trebalo uzdržavati. Zatim, nastavlja se nesmetano održavanje proslava i konferencija velikog obima, dok škole, obrazovne ustanove i kulturne institucije i dalje nisu u mogućnosti da obavljaju svoje delatnosti. Održavaju se parlamentarni izbori u trenutku kada epidemija i dalje postoji i putem javnih servisa se objavljuju rezultati izbora praćeni proslavama na kojima se javno, transparentno i očigledno i od strane nadležnih organa vlasti ne poštuju propisane mere o okupljanjima, nošenju maski u zatvorenom prostoru i broju ljudi na istom mestu. Dalji sled događaja rezultat je odluka donetih pre vanrednog stanja, tokom vanrednog stanja i nakon ukidanja vanrednog stanja. U medijima se pojavljuju informacije o naglom povećanju broja zaraženih virusom Korona odmah nakon održanih parlamentarnih izbora, najavljuje se ponovno uvođenje takozvanog policijskog časa, odnosno ograničenje i zabrane kretanja. Dolazi do masovnih demonstracija izazvanih nejasnim informacijama kroz medije, navodima da je broj obolelih i mrtvih pre izbora i nakon izbora netačan (BIRN 2020), veliki broj demonstranata i policije je na ulicama i dolazi do sukoba velikih razmera.

Naglašavanje ovih činjenica je važno s obzirom na to da ovakva dešavanja predstavljaju direktnu posledicu odluka nadležnih organa vlasti najpre uvođenjem vanrednog stanja, zatim derogacijom ljudskih prava, kršenjem ljudskih prava i nepoštovanjem osnovnih elemenata propisa za zaštitu ljudskih prava. Takođe, nejasno delovanje organa izvršne vlasti kroz stvaranje pravne nesigurnosti građana i direktno izazivanje opasnosti po građane upotrebom suzavca na nepravilan način tokom demonstracija i prekomernom upotrebom sile u pojedinim slučajevima su dodatne činjenice koje izazivaju posledice po razvoj

građana u širem smislu. Nekonzistentnost u ponašanju i ophođenju javnih službenika i predstavnika vlasti kada je reč o poštovanju mera donetih od strane nadležnih organa šalju potpuno suprotstavljene poruke i zbunjuju naročito starije stanovništvo koje se u većoj meri pridržavalo svih propisanih mera i obaveza. Sve navedeno predstavlja direktnu posledicu po razvoj stanovništva, društvo i državu.

5. ZAKLJUČAK

Posledice pandemije po razvoj građana Srbije i pravo na slobodu i bezbednost ličnosti su velike i u narednom periodu stepen ovih posledica će tek moći da se izmeri. Odgovor na pitanje da li je bilo neophodno uvesti određene mere radi suzbijanja zaraze je potvrđan i naravno da nadležni organi nužno moraju pristupiti određenim instrumentima derogacije ljudskih prava radi zaštite opstanka nacije. Da li je cilj nadležnih organa derogacijom prava bio legitiman? Apsolutno jeste. Međutim, kada je reč o proporcionalnosti mera preduzetih u odnosu na pretnju koja je postojala odgovor nije potvrđan. Najpre, nadležni organi su na osnovu zakonodavnog okvira i stanja stvari bili u mogućnosti da uvedu vanrednu situaciju pre uvođenja vanrednog stanja. ESLjP kada je reč o predstavkama građana protiv države pri kršenju ljudskih prava u vreme vanrednog stanja najpre polazi od pitanja da li je postojeći zakonodavni okvir mogao da pruži odgovor na trenutno stanje, u Srbiji je to bio slučaj.

Zatim, derogacija prava na slobodu kretanja je opravdana ali u meri u kojoj se svi uslovi za derogaciju ovog prava ispunjavaju. Isti slučaj je sa pravom na slobodu i bezbednost ličnosti gde su nadležni organi propustili ne samo da utvrde da je došlo do derogacije i ovog prava građanima iznad 65 godina već i da ispoštuju sve proceduralne elemente radi zaštite ovog prava po Ustavu i međunarodnom pravu. Ovim radom utvrđeno je da su građani iznad 65 godina starosti pre bili lišeni slobode nego da im je ograničeno kretanje. Takođe, praksa ESLjP pokazuje da i u slučajevima kada su na pojedine osobe primenjene mere radi obezbeđivanja njihove sigurnosti ili u interesu iste osobe takve okolnosti se mogu proceniti i smatrati lišenjem slobode (Khlaifia i drugi protiv Italije, predstavka br. 6483/12, par. 71).

Dodatno, prilikom lišavanja slobode ne može postojati diskriminacija između kategorija stanovništva, a posebno ne po starosnoj kategoriji. Nadležni organi Srbije nisu ispunili uslove međunarodnog prava te su doveli do lišavanja slobode stanovništva iznad 65 godina starosti kojima je prekršeno pravo na slobodu i bezbednost, onemogućeno uživanje prava na rad, prava na žalbu i pravično suđenje. Takođe, mere koje su se odnosile na ovaj deo građana nisu svakodnevno preispitivane sa ciljem smanjenja intenziteta.

Kao posledica mera donetih tokom vanrednog stanja dolazi do eskalacije problema i sukoba nakon parlamentarnih izbora. Građani su nastojali da

ostvare svoje pravo na mirno okupljanje kako bi pokazali nezadovoljstvo zbog nekonzistentnih mera, zatim netransparentnog izveštavanja i predstavljanja situacije koja je opasna po zdravlje naroda. S druge strane, održavanje izbornih skupova i događaja od strane izvršne vlasti na kojima se ne poštuju mere a pretnjom građanima da će opet biti zabranjeno kretanje zbog nepoštovanja istih mera izazvalo je gnev i osudu. Samim nemirima dovode se građani u opštu opasnost kako od zaraze tako i od nasilnih demonstracija. U ovom slučaju narušen je mir građana, bezbednost i sigurnost bez kojih pravo na razvoj ne postoji, a samim tim ni politička i građanska, ekonomska, socijalna i kulturna prava. Mehanizmi zaštite UN i SE postoje ali u novonastalim okolnostima ni ti mehanizmi nemaju ustaljenu rutinu i plan kako se ophoditi dok traje pandemija. Građani Srbije mogu pokrenuti postupak protiv države radi ispunjavanja svojih ljudskih prava nakon što iscrpe domaća pravna sredstva ali u tome postoje izvesna ograničenja kada su, na primer, u pitanju ekonomska, socijalna i kulturna prava. U sistemu zaštite ljudskih prava, pred Savetom Evrope, RS nije pristupila Protokolu o sistemu kolektivnih žalbi uz Evropsku socijalnu povelju. S druge strane, u sistemu koji UN pružaju za zaštitu ljudskih prava, Srbija nije potpisala niti ratifikovala Opcioni protokol uz Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima. Ovim opcionim protokolom pojedincima bi bilo omogućeno da se obrate Komitetu UN za ekonomska, socijalna i kulturna prava u situacijama u kojima ni posle iscrpljivanja svih raspoloživih domaćih pravnih lekova nisu dobili zaštitu svojih ugroženih ekonomskih, socijalnih ili kulturnih prava.

I pored preporuke SE iz aprila 2020. godine o neodržavanju izbora i referenduma, u Srbiji su održani parlamentarni izbori. Jedan od naglasaka ove instrukcije jeste i da je važno da parlament bude ravnoteža izvršnoj vlasti u vanrednom stanju dok se u Srbiji parlament nije sastajao nijednom tokom epidemije, niti je doneo odluku o uvođenju vanrednog stanja, što direktno utiče na društvo u celini. Dodatno, delovanje suda tokom vanrednog stanja ne može se okarakterisati kao ažurno s obzirom na neredovnost donošenja odluka i reagovanja. Podzakonski akti doneti tokom vanrednog stanja trenutno su i predmet ocene ustavnosti pred Ustavnim sudom, a jedan od propisa je već proglašen neustavnim Rešenjem Ustavnog suda IUo-42/2020.

Odluke nadležnih organa Srbije o suspendovanju određenih ljudskih prava, te poštovanju međunarodnog prava prilikom derogacije istih predmet su ocene od strane Evropske unije, ali i u budućnosti od strane mehanizama SE i UN. Tako je u Izveštaju Evropske komisije o vladavini prava u Srbiji za prvu polovinu 2020. godine istaknuto kako je proglašeno vanredno stanje ali da je obaveštenje SE o derogaciji od određenih prava iz EKLJP stiglo tek nakon nekog vremena i to ne sa detaljnim obrazloženjem koja su prava derogirana i na koji period (European Commission 2020). Srbija je tek 6. aprila 2020. godine uputila obaveštenje Generalnom sekretaru SE o privremenom odstupanju od određenih ljudskih prava ali bez pojedinačnih i detaljnih informacija o kojim

je pravima reč, kao i koji je vremenski i prostorni domašaj, što predstavlja obavezu svake države članice (Directorate of legal advice and public international law Council of Europe 2020).

Posledice i domašaj odluka nadležnih organa po razvoj celokupnog društva videće se u narednom periodu i može se reći da će broj predstavi građana Srbije pred ESLJP i mehanizmima UN biti znatan pokazatelj u kojoj je meri ophođenje države prema građanima u vreme epidemije bilo ispravno ili van okvira demokratskog uređenja. Tome treba dodati i da je Srbija po izveštaju V-dem instituta na osnovu procene za period 2009–2019. godine iz liberalne demokratije po određenim indikatorima prerasla u izbornu autokratiju (Democracy Report 2020). Period vanrednog stanja 2020. godine ne spada u period procene ali se na osnovu svega navedenog u istraživanju može zaključiti da način donošenja i sprovođenja odluka, ophođenje prema ljudskim pravima i poštovanju međunarodnih instrumenata i Ustava RS ne predstavljaju karakteristike jednog demokratskog uređenja koje gaji razvojnu komponentu svog stanovništva.

LITERATURA

Međunarodni i nacionalni propisi

Council of Europe Directorate of Legal Advice and Public International Law. April 7, 2020. JJ9025C Tr./005–234.

Council of Europe. 2020. "SG Inf (2020)11 respecting democracy, the rule of law and human rights in the framework of the COVID-19 sanitary crisis Toolkit for member states".

De Tommaso protiv Italije, predstavka br. 43395/09.

European Commission. June 2020. "Non-paper on the state of play regarding chapters 23 and 24 for Serbia".

Konvencija o ljudskim pravima. Evropski sud za ljudska prava, Savet Evrope, Rim, 1950.

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima. Službeni list SFRJ, br. 7/71.

Naredba o zabrani okupljanja u Republici Srbiji na javnim mestima u zatvorenom prostoru ministra zdravlja, Službeni glasnik RS, broj 39/2020.

Naredba o ograničenju i zabrani kretanja lica na teritoriji RS, Službeni glasnik RS, br. 34/2020-3, 39/2020-6, 40/2020-4, 46/2020-3, 50/2020-12.

Presude Evropskog suda za ljudska prava: Guzzardi protiv Italije, predstavka br. 7367/76.

Khlaifia i drugi protiv Italije, predstavka br. 6483/12.

Rešenje Ustavnog suda broj IUo-42/2020.

Uredba o merama za vreme vanrednog stanja, Službeni glasnik RS, br.: 31/2020-3, 36/2020-3, 38/2020-3, 39/2020-3, 43/2020-3, 47/2020-3, 49/2020-3, 53/2020-3, 56/2020-3, 57/2020-11, 58/2020-3, 60/2020-5.

Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik, br. 98/2006–3.

Zakon o javnom zdravlju. Službeni glasnik RS, br. 15/16.

Zakon o smanjenju rizika od katastrofa i upravljanju vanrednim situacijama, Službeni glasnik RS, br. 87/18.

Zakon o sudijama, Službeni glasnik RS, br. 116/2008, 58/2009 – odluka US, 104/2009, 101/2010, 8/2012 – odluka US, 121/2012, 124/2012 – odluka US, 101/2013, 111/2014 – odluka US, 117/2014, 40/2015, 63/2015 – odluka US, 106/2015, 63/2016 – odluka US i 47/2017.

Zakon o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti, Službeni glasnik RS, broj 15/16.

Analize, izveštaji, mediji

A11 – Inicijativa za ekonomska i socijalna prava. 2020. Prava drugog reda – Socijalna prava u svetlu mera štednje 2012–2020.

Beogradski centar za ljudska prava. 2020. Ljudska prava u Srbiji 2019.

BIRN. 2020. „Korona: Broj umrlih i zaraženih višestruko veći od zvanično saopštenog”.

Centar savremene politike. 2020. Stanje demokratije u Srbiji 2020 – Izveštaj iz senke.

Insajder. 2020. „Ustavni sud: Dvostruko kažnjavanje bilo neustavno, obustavljen postupak o naredbi ministra kojom je zabranjivano kretanje”; <https://insajder.net/sr/sajt/vazno/20419/>

Komitec pravnika za ljudska prava – Yucom. 2020. Ograničenje kretanja i suđenja za vreme vanrednog stanja.

Komitec za ljudska prava. 2013. Opšti komentari Komiteta za ljudska prava.

Milijana Trifković, A11 – Inicijativa za ekonomska i socijalna prava. Avgust 2020. Ljudska prava u Srbiji tokom prvog talasa koronavirusa: od negiranja opasnosti do vanrednog stanja.

Nikola Kovačević, A11 – Inicijativa za ekonomska i socijalna prava. Mart 2020. Analiza mera odstupanja od ljudskih i manjinskih prava tokom vanrednog stanja u Republici Srbiji izazvanom epidemijom zarazne bolesti Kovid 19.

Saša Đorđević, Beogradski centar za bezbednosnu politiku. 2020. Spontani protest i postupanje policije.

Savet Evrope – Evropski sud za ljudska prava. 2014. „Vodič za primenu Člana 5. Konvencije Pravo na slobodu i bezbednost ličnosti”.

Varieties of Democracy Institute (V-Dem). 2020. Autocratization Surges – Resistance Grows. Democracy Report 2020.

Miljana Đurčević Cucić

THE CONSEQUENCES OF SERBIAN AUTHORITIES' DECISIONS IN THE TIME OF THE PANDEMIC TOWARDS THE RIGHT TO LIBERTY AND SECURITY OF PERSON AND THE DEVELOPMENT OF CITIZENS

SUMMARY

This paper provides answers to questions such as: whether the decision of Serbian authorities regarding the proclamation of the state of emergency was necessary; whether that decision enabled violation of human rights guaranteed by the national and international law, especially the right to freedom and security of persons; and how the mentioned measures influenced on the development of citizens with particular attention to the citizens over 65 years old. The main findings suggest that: state of emergency was not the only measure possible according to Serbian legislation, certain breach of the right to freedom and security of persons over 65 was in place (as well as of other rights), the procedures of derogation from the articles 5 of the European Convention and 9 of the International Covenant were not respected fully, adopted bylaws were with serious deficiencies that directly caused consequences to society development and violation of human rights.

KEYWORDS: *human rights, right to freedom and security, development, right to freedom of movement, International Covenant on Civil and Political Rights, European Convention on Human Rights, state of emergency, democracy.*

Nemanja Đukić¹

*Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka*

Pandemija Covid-19. Između medicine i politike (Prilog medicinskoj sociologiji)

SAŽETAK

U članku koji slijedi pandemiju Covid-19 analiziramo unutar kritičkog diskursa medicinske sociologije. U prvom dijelu članka, analizirajući fenomene biopolitike, socijalne konstrukcije bolesti i medikalizacije društvenog života, dokazujemo na širem nivou analize da pandemija Covid-19 predstavlja rezultat medikalizacije društvenog života, to jest izraz entropije medicinsko-farmakološke racionalnosti (klinička, socijalna i strukturalna jatrogeneza), zbog čega se društvena funkcija medicine danas nesumnjivo i sastoji, biopolitički posmatrano, u deregulaciji golog života. U drugom dijelu članka, polazeći od teorijskog doprinosa dvojice autora, i to Denisa Bušnela (Bushnell 2001) i Džordža Posta (Poste 2001), pandemiju Covid-19 na užem nivou analize razumijevamo kao oblik neeksplozivnog ratovanja koje predstavlja osnovni oblik socijalne kontrole u petom (BIO/NANO) tehnološkom dobu. U trećem dijelu članka, kroz pojmove: diskurs, moć, tijelo, prostor, goli život, ispitujemo biopolitički

1 Kontakt: nemanja.djukic@fpn.unibl.org

dispozitiv savremene medicine na primjeru strukturalne identifikacije karantina i koncentracionog logora.

KLJUČNE RIJEČI: *Covid-19, medikalizacija društvenog života, biopolitika, socijalna kontrola, neeksplozivno ratovanje*

1. UVOD. KRATKA POVIJEST BIOPOLITIKE

Ideja o medikalizaciji društvenog života nastaje u 18. i 19. vijeku, kada se zbog revolucionarnih previranja i konsolidacije industrije javlja potreba stvaranja mehanizma za stabilizaciju društvenog poretka (Marinković 2004). U cilju osiguranja stabilnog društvenog poretka sistemi znanja kao što su medicina i psihijatrija počinju se koristiti kao normativni sistemi moći (Lupton 1995). Tako je, s obzirom na njenu sposobnost da obezbjeđuje stabilnost društvenog sistema, utemeljena politička funkcija medicine i unaprijed legitimisano stalno rastuće proširenje njene jurisdikcije, na čemu su prvo moderna država kao politički oblik organizacije prostora, a potom i neformalni centri moći kao globalni biopolitički subjekti regulacije stanovništva, izgrađivali svoju sposobnost uspostavljanja kontrole nad organizacijom svakodnevnog društvenog života.

Uvođenje medicinskog znanja u političko organizovanje društvenog života uslovalo je izmjenu objekta i prirode političke moći. Stabilnost poretka više nije obezbjeđivana očuvanjem teritorije već brigom za stanovništvo (Foucault 2004), a disciplinarna moć klasične države se transformiše u biopolitičku moć savremene države. Za razliku od disciplinarnosti moći klasične države koja je statična, jer država kao moderan oblik političke organizacije prostora stabilnost poretka obezbjeđuje putem kontrole teritorije (suverenitet), biopolitička moć ima stalnu tendenciju da se širi integrišući u sebe stalno nove elemente (proizvodnja, potrošnja, zdravlje, turizam, sport, zabava itd). Otuda, biopolitička moć stabilnost poretka više ne obezbjeđuje na disciplinarni način – integracijom pojedinaca u ustanove i postojeće društvene prakse, već simboličkom proizvodnjom – proizvodnjom dispozitiva, rizika, jezika, komunikacijom i uopšteno posredstvom simboličkog poretka komunikacijske industrije (Hardt Negri 2000, 40).

Ključni trenutak u kome dolazi do pune integracije medicine i politike i u kome biopolitika dobija svoj krajnji oblik predstavlja političko-ekonomski koncept nacističke Njemačke, u kome je savremena država uz pomoć medicine uspješno nametnula naučno utemeljenu kontrolu nad radnom snagom koja je u kapitalističkoj socijalnoj konstelaciji predstavljala centralni resurs socijalne kontrole i osnovni politički interes. Onda kada je upotrebnost vrijednost stanovništva smještenog u koncentracione logore procjenjena na hiljade milijardi maraka, tada, ne više teritorija već stanovništvo, postaje centralni interes

države i temelj nove politike koja preuzima brigu nad biološkim tijelom nacije (Agamben 1998).

2. SOCIJALNA KONSTRUKCIJA BOLESTI

Puna integracija medicine i politike predstavlja realnu društvenu pretpostavku za socijalno konstruisanje bolesti. Bolest kao limitirajući faktor socijalnog djelovanja definisana je primarno kao oblik devijacije i udaljavanja od društveno postavljenih ciljeva, kao stanje koje direktno ugrožava rad, profit, socijalni red i poredak, te kao takvo ono mora biti predmet pojačanog političkog nadzora i kontrole (Parsons 1969, 670).

Socijalno konstruisanje bolesti vidljivo je iz samog značenja pojma bolesti. Naime, u engleskom jeziku pojam bolest ima tri odvojena značenja: *disease*, *illness* i *sickness* (Stančić 2007, 314–315). Do semantičke distinkcije ove vrste dolazi usled razvoja savremene biomedicine, koja, polazeći od pozitivističkog stava da ljudsko tijelo predstavlja objekat, razvija koncept bolesti (*disease*) kao naučno konstruisane činjenice odvojene od subjektivnog iskustva bolesti (*illness*) i socijalnog stanja uzrokovanog bolešću (*sickness*). Pojam *disease* odnosi se na patološke promjene u tijelu i kao takav predstavlja medicinsku konstrukciju tjelesnog stanja na osnovu vladajuće tehničke terminologije određenog sistema liječenja. Otuda, *disease* predstavlja ishod medicinske konstrukcije, klasifikacije i etiketiranja. Pojam *illness* označava subjektivno iskustvo, osjećaj i doživljaj bolesti koji nastaje kao rezultat promjena u tjelesnim stanjima. Otuda *illness* predstavlja ličnu i subjektivnu interpretaciju bolesti, tj. smisao i značenje koje neko pridaje svojoj bolesti. Pojam *sickness* se odnosi na socijalno stanje u koje pojedinac dopada kada ga društvo proglasi bolesnim. Otuda, *sickness* predstavlja vrijednosno konstruisan identitet koji uvode dominantne društvene institucije radi proširenja i racionalizacije svoje dominacije nad društvenim akterima (Stančić 2007, 314–315).

Uvođenje principa profita u sferu javnog dobra (zdravlje ljudi) izmijenilo je primarnu svrhu postojanja medicine i samu medicinu oslobodilo državnih okvira. Do ulaska profita u medicinu dolazi sedamdesetih godina 20. vijeka u SAD usled nastojanja države da smanji troškove finansiranja javnog zdravstva. Na upražnjeno mjesto države ulazi privatni kapital farmaceutske industrije. Ova neoliberalna reforma zdravstvenog sistema (neoliberalna preraspodjela državne moći u cilju umanjavanja državnog razloga u interesu tržišne ekonomije) dovodi do pojave ideologije zdravizma kao nove zdravstvene politike koja individualizuje odgovornost za zdravlje prebacujući odgovornost sa države na pojedinca pod parolom slobodnog izbora (Crawford 1980). Redukcijom složenih uzroka bolesti na jednostavne bihevioralne faktore (zdrava hrana, fitness, stil života, itd.) omogućen je ubrzan razvoj farmaceutskog tržišta, kao i dalja medikalizacija društvenog života, jer je farmaceutskoj industriji otvoren

prostor nesmetanog sticanja profita u području javnog zdravlja koje je tradicionalno bilo pod nadležnošću države.

Time je društvena uloga medicine u postmodernom društvu postala dvostruko simbolička. Prvo, zdravstvene politike u eri zdravizma strukturiraju se simbolički na dispozitivu rizika i to kao javne kampanje usmjerene ka prevenciji bolesti kroz savjete stručnjaka (nutricionisti, fitness treneri, ljekari) a ne ka liječenju bolesti. Javnim kampanjama kreira se pogrešna predstava o zdravlju – naime, javnost se uvjerava da se zdravlje postiže putem individualne modifikacije stilova života a ne kroz strateške i strukturalne aktivnosti države. Međutim, posve je izvjesno da modifikacija individualnih stilova života samo umanjuje rizik od pojave bolesti. Drugo, javne kampanje borbe protiv rizika (rat protiv pušenja, rat protiv gojaznosti, rat protiv zagađenja, rat protiv kancera, dan bez automobila, preporuke o zdravoj ishrani itd) individualizuju krivicu i odgovornost za zdravlje jer se smrt i bolest pojavljuju kao posljedica nepridržavanja preporuka (Ilić 2012), čime pokazuju da savremena medicina zloupotrebljava fenomen zdravlja čineći ga sredstvom upravljanja svježšću stanovništva koje je postalo objekt biomoći.

3. MEDIKALIZACIJA DRUŠTVENOG ŽIVOTA

Medikalizacija društvenog života predstavlja vrijednosno negativnu društvenu pojavu (Juričić Malenica 2014, 20). U kritičkom diskursu, medikalizacija društvenog života u širem smislu označava proces nekontrolisanog širenja pojma bolesti i jurisdikcije medicine koji kolonizuje svijet života i u kome svakodnevni fenomeni gube svoju autonomiju i postaju objekat negativne medicinsko-farmakološke regulacije (Zola 1972, 489; 1975, 85). U užem smislu, medikalizacija društvenog života označava tendenciju da se po prirodi nemedicinski fenomeni definišu u medicinskim terminima, opišu i normiraju u medicinskim pojmovima, razumijevaju u okviru medicinske logike i tretiraju na medicinski način (Conrad 1992, 211). Nastala kao rezultat industrijalizacije i birokratizacije, savremena medicina kontinuirano proširuje područje svoje nadležnosti proizvodnjom narativa kojima uvjerava javnost u vlastitu moć, kako bi što veći udio populacije postao zavisn od farmakoloških roba i usluga a time lišen slobode, autonomije i kreativnog života u cjelini (Ilić 2012; Illich 2013). Tako nastupa biopolitičko doba u kome se patologizuje sve i u kome farmaceutske i medicinske tehnologije područje medicinskih problema rješivih farmaceutskim robama i uslugama proširuju na sve fenomene svakodnevnog života: spolno sazrijevanje, začeće, trudnoća, rađanje, predmenstrualni sindrom, menstruacija, menopauza, andropauza, starost, slabije pamćenje, teškoće u učenju, manjak koncentracije, teškoće u pisanju, teškoće u govoru, hiperaktivnost djece, slabo raspoloženje, nesanica, sindrom hroničnog umora, smanjeni libido, stidljivost, nesretan porodični život itd. Razvoj medikalizacije društvenog života (proizvodnja izmišljenih

bolesti) postao je nezadrživ i neizdrživ i on vodi stvaranju „novog biološkog porotka” (Juričić Malenica 2014, 25).

Dobar intelektualni horizont za razumijevanje pandemije Covida-19 kao rezultata medikalizacije društvenog života može se pronaći u okviru kritičkog diskursa i to unutar teorijskog nasljeđa medicinske sociologije Eliota Freidsona (Freidson 1970). Posmatrano u horizontu medicinske sociologije, pandemija Covid-19 predstavlja rezultat medicinskog ekspanzionizma, to jest posledicu nastojanja medicinske profesije da proširi prostor svoje profesionalne dominacije i otvori prostor partikularnim interesima farmaceutske industrije. Naime, klasični kapitalizam je profit ostvarivao proizvodnjom roba i usluga koje su bile namjenjene zadovoljavanju prirodnih (primarnih, ispunjivih potreba). Savremeni kapitalizam je samoreferencijalan – što znači da se profit ostvaruje proizvodnjom ideoloških potreba koje nisu konačne, tj. ispunjive, te proizvodnjom roba i usluga namjenjenim za njihovo zadovoljenje. Ukratko, glad i žeđ se mogu zadovoljiti ali potrebe za zdravljem, bezbjednošću, ljepotom, turizmom, sportom, zabavom ne mogu. U tom smislu medikalizacija društvenog života predstavlja posledicu ulaska kapital-odnosa i tržišne logike u medicinu, što je redukovalo medicinu na interese farmakološke industrije. Otuda, savremena medicina, utemeljena na načelu profita, više posjeduje magijska i religijska nego objektivno-naučna svojstva, jer ona svoju naučnu objektivnost sada izgrađuje isključivo tržišno na statističkom prosjeku kao empirijskoj osnovi bolesti. Najveći broj bolesti danas su medicinski indukovane bolesti, to jest najveći broj bolesti danas predstavljaju patološka stanja uzrokovana prethodnim terapijama (Bauman 2009, 100). U tom smislu sasvim je opravdano dominantne bolesti današnjice smatrati izrazom entropije medicinsko-farmakološke racionalnosti, zbog čega se društvena funkcija medicine danas nesumnjivo i sastoji, biopolitički posmatrano, u deregulaciji i destrukciji golog života.

Govoreći terminologijom Ivana Ilića, pandemija Covid-19 predstavlja klasičan primjer kliničke jatrogeneze – stanja u kome je sama medicina razvojem genetičkog inženjeringa generisala novu, medicinski indukovanu bolest (Ilić 1976, 17). Takođe, govoreći terminologijom istog autora, pandemija Covid-19 predstavlja klasičan primjer socijalne jatrogeneze, budući da proizvodi nestabilne političke prilike. U političkom smislu, pandemija predstavlja sjajan instrument za povećavanje senzibiliteta širokih narodnih masa, što dovodi do političke zloupotrebe psihološkog stanja nacije. Naime, zbog vještački indukovanog osjećanja ugroženosti, javnost postaje sklona da u folklornim istupima svojih političkih vođa pronalazi heroje svojih kultura. Naposljetku, takođe po riječima pomenutog autora, pandemija Covid-19 predstavlja klasičan primjer strukturalne jatrogeneze – primjer oblikovanja društvene svijesti i organizovanja društvenih odnosa kroz usvajanje mitova medicine, što sveukupno posmatrano pojedincu oduzima slobodu i moć da autonomno oblikuje vlastiti životni prostor (Ilić 2012, 11). Jedan od najupečatljivijih mitova povezan sa pandemijom Covid-19 jeste folklorna upotreba tzv. zaštitnih maski (brnjica).

Iako je poznato da pamučne maske koje su najčešće proizvedene u tvornicama donjeg rublja nisu funkcionalne u borbi protiv virusa Covid-19, njihova upotreba društveno je obavezujuća jer ona predstavlja vidljivu manifestaciju funkcionalne moći i autoriteta koji posjeduju birokratizovane institucije medicine. Koristeći mit, a zloupotrebljavajući osjećaj ugroženosti, savremena medicina ulazi u lični i najintimniji prostor pojedinaca i tako kolonizuje njihov svijet života. Osjećaj lične ugroženosti predstavlja osnovni motiv zbog koga prosječan građanin svakodnevno u svojim postupcima ritualno izražava bespogovornu poslušnost i pokornost zahtjevima apstraktnog autoriteta. Naime, da bi savremena medicina manifestovala svoju nadmoć, ona prvo mora proizvesti osjećaj lične ništavnosti pojedinaca koji može biti nadvladan isključivo putem identifikacije sa autoritetom. Identifikacija sa autoritetom koji ima moć da zastrašuje, štiti, nadzire i kažnjava, obezbjeđuje osjećaj lične moći, jer identifikacija sa objektom želje dovodi do simboličkog preuzimanja onih svojstava tog objekta koje inače sam pojedinac po sebi izvorno ne posjeduje. Na taj način, primjena potpuno disfunkcionalne medicinske prakse nošenja zaštitnih maski stvara na socijalno-psihološkom nivou izrazito funkcionalan instrument socijalne kontrole. Nošenje zaštitnih maski je fukoovski primjer disciplinujuće prakse tijela – svojevrijemno podvrgavanje različitim oblicima fizičkog označavanja koje posredstvom identifikacije sa kolektivnim autoritetom treba da proizvede osjećaj pripadnosti grupi, jer, s obzirom na to da ne predstavlja medicinski upotrebljiv oblik zaštite svoga ili tuđeg zdravlja, već prije simbol pokornosti autoritetu, nošenje zaštitnih maski može da predstavlja samo vidljiv indikator socijalnog diferenciranja na razumne i nerazumne, neposlušne i poslušne, odgovorne i neodgovorne. U tom smislu, upotreba tzv. zaštitnih maski koje nemaju nikakvu medicinsku već isključivo socio-psihološku funkciju predstavlja eklatantan primjer strukturalne jatrogeneze – diskurzivnu sposobnost savremene medicine da uprkos apsurdnosti vlastitih mitova i narativa s lakoćom interveniše i reorganizuje društvenu svakodnevnicu.

4. PANDEMIJA COVID-19. PRIMJER NEEKSPLOZIVNOG RATOVANJA

Prema Bušnelu (Bushnell 2001, 372), neeksplozivno ratovanje (psihološko, biohemijsko i nanotehnološko ratovanje) je ratovanje usmjereno protiv operativnosti. Osnovni cilj takvog načina ratovanja je izazivanje socijalnih poremećaja – od opšte devastacije (miliona žrtava) do ponavljajućih poremećaja (PSYOP) i kontrolisanih negativnih ekonomskih uticaja (recesija). Osnovnu karakteristiku ovog načina ratovanja petog (Bio/NANO) tehnološkog doba predstavlja odsustvo forenzičkih tragova (identiteta) napadača i nemogućnost predviđanja i detekcije napada, te pravovremenog upozoravanja i zaštite.

Prema pomenutom autoru, izmjena u prirodi ratovanja posledica je izmjene u prirodi raspoložive tehnologije. Za prvo (lovačko) tehnološko doba karakteristično je postojanje plemenskih bandi i upotreba ručno izrađenih držećih i bacaćih oružja. Za drugo (poljoprivredno doba) karakteristično je postojanje profesionalne vojske, te upotreba nešto tehnički naprednijih ali još uvijek ručno izrađenih držećih i bacaćih oružja. Za treće (industrijsko) tehnološko doba (1800–1950) karakteristična je upotreba mašinskog oružja. Za četvrto (IT) doba (1950–2020) karakteristična je upotreba psihološkog oružja. Za peto (Bio/NANO) tehnološko doba planirana je upotreba biohemijskih susptanci i nanotehnologije. Za šesto (virtuelno) doba predviđena je potpuna kontrola pojedinaca posredstvom vještačke inteligencije.

Od naročitog značaja za razumijevanje strateških pitanja budućnosti je četvrto (IT) doba (1950–2020), jer ono predstavlja prekretnicu u logici organizovanja i upravljanja društvenim odnosima. IT doba karakteriše kalkulativnost – riječ je o opsesiji optimizacijom korišćenja resursa. Zbog toga su ratovi sve više proračunati pa u praksi na globalnom nivou u ovom periodu nije bilo velikih ratova već mnoštvo kontrolisanih lokalnih sukoba koji su posledica duha kalkulabilnosti. Ovaj fenomen je omogućen uticajem informatičke revolucije na društvo, budući da je brza difuzija tehnologije i njeno sveopšte prihvaćanje dovelo do virtuelizacije i telesocijalizacije a, shodno tome, i do ujednačavanja i poravnavanja izmjenjenog pogleda na svijet (unifikacije percepcije pojedinaca na globalnom nivou). U ekonomskom smislu, sposobnost stvaranja bogatstva više nije ograničena fizičkim ograničenjima i resursima, već sposobnošću informatičke proizvodnje novih ideja i narativa. Jednom riječju ekonomija je postala imaginarna i zavisna od računara.

Dok je u četvrtom a sada već prevaziđenom IT tehnološkom dobu (1950–2020) osnovni oblik ratovanja predstavljao psihološki (medijski i informatičko-tehnološki) rat zasnovan na razvoju informatičke tehnologije, u petom (Bio/NANO) tehnološkom dobu, prema Bušnelu (Bushnell 2001), strateški ratovi budućnosti (do 2025) će se razvijati u pravcu upotrebe biohemijskih agenasa – virusa, gmo hrane, vakcina, hemijske municije (osiromašeni uranijum) itd., te nanotehnologije – čipova, mikrosenzora, robota, frekvencija, vještačke inteligencije itd.

Uzrok tome počiva u prostoj činjenici da su danas tehnika i tehnologija u svim svojim pojavnim oblicima duboko inkorporirane u medicinu, zbog čega određivanje pojma bolesti direktno zavisi od stepena njene sofisticiranosti. Tehnologija određuje koncept bolesti na tri načina: definišući biohemijske parametre koji se primjenjuju u definisanju bolesti, određujući način na koji se dolazi do znanja o bolesti i njenoj identifikaciji, te određujući način na koji se treba odnositi prema bolestima (Hofmann 2001, 11). Otuda, sofisticirana tehnologija osigurava politički monopol na suverenu medicinsku intervenciju u svakodnevni život.

U širem smislu, prema Bušnelu (Bushnell 2001), biohemijsko ratovanje obuhvata upotrebu genetski modificovanih biohemijskih supstanci: Aflatoksin, Sars, vazduhom prenosive vrste Ebole, Lase, različiti virusi (Ptičji, Svinjski), binarni agensi koji se mogu distribuirati putem vitamina, odječe i hrane, različite vrste patogenih organizama, Venecuelanski konjski encefalitis itd. Ono takođe obuhvata proizvodnju i upotrebu biočelika pogodnog za izradu aramidnih vlakana za oklop, proizvodnju i upotrebu binarnog bio-oružja, te „Pharm životinja”.

Takođe, u širem smislu, nanotehnološko ratovanje obuhvata upotrebu nanotehnologije (npr. *smart dust* – pametna nanoprašina) koja rezultuje genomicidom – izazivanje usmjerenih i kontrolisanih patoloških promjena kod sasvim određenih društvenih grupa). Ono takođe obuhvata i upotrebu nanotagova, kooptiranih insekata, senzornih rojeva, elektromagnetnog pulsa, radio frekvencija i zračenja.

Pored navedenog, za pravilno razumijevanje pandemije Covida-19 kao oblika neeksplozivnog ratovanja od ključnog značaja predstavlja stanje prediktivne imunologije i molekularne medicine zbog takozvanog sindroma Zebre (Poste 2001). Naime, ključna dilema dijagnostike u medicini se sastoji u tome što se polazi od pogrešnog metodološkog stava da su uobičajene bolesti po definiciji najčešće. Kako ističe Post: „Ako čujete zvuk kopita vjerovatno ćete pomisliti da je to konj a ne Zebra. Svi biohemijski agensi stvaraju simptome nalik gripu zbog čega će oni i biti tretirani kao grip. Kako se može otkriti prisustvo bioagensa (Zebre) u velikoj pozadini rutinskih infekcija (konji)?” Nikako. Otkrivanje neintenzivne Zebre koja se uklapa u rutinske medicinske postupke povlastica je samo onih koji je i stvaraju. Otuda, primjenu novih biotehnologija odlikuje odsustvo forenzičkih tragova i opšta nemogućnost utvrđivanja identiteta napadača. Međutim, primjena novih tehnologija socijalne kontrole zasnovanih na genetskoj kontroli mikrobne virulencije i vještački proizvedenih patogena proizvodi sasvim vidljive socijalne posljedice: milionske demografske gubitke, ponavljajuće poremećaje (PSYOP), ekonomsku recesiju itd. (Post 2001, 363).

5. ZAKLJUČNO RAZMATRANJE. KARANTIN KAO LOGOR

Fenomen karantina sadržava sve konstitutivne elemente logora – to je teritorijalizovan prostor u kome važi vanredni režim moći i u kome je boravak pojedinaca protivan njihovoj volji. Karantin kao disciplinujuća praksa tijela (Fuko) nanovo pokazuje da medicina, kao uostalom i svaka druga društvena praksa, svoju moć opredmećuje prostorno. Karantin, kao i logor, jasno i nedvosmisleno pokazuje da svaki pojedinac (fizičko i pojedinačno tijelo) u svakom trenutku na osnovu nepoželjnih karakteristika (definisanih nekim režimom istine) može biti prisilno fizički isključen iz društva (opšteg tijela) i raspoređen u

prostor posebne namjene a sve u cilju očuvanja poretka (zamišljenog imuniteta cjeline). Otuda, karantin, kao i logor, nanovo potvrđuje diskurzivnu suštinu tijela – tijelo je uvijek situirano u prostoru a time nužno zahvaćeno dispozitivom moći. Stoga, kao takvo, tijelo uvijek već jeste objekt biomoći. U tijelu naprosto nema ničega što se nalazi izvan zahtjeva suverene moći (Ristić Marinković 2015, 436).

Uobičajena sintagma današnjice: „medicina štiti društvo od bolesti” pokazuje neprikosnovenu biopolitičku moć postmoderne medicine koja se ispoljava u simboličkoj sposobnosti diskurzivne proizvodnje društvenog tijela kao područja važenja medicinskog režima moći. Postmoderna medicina kao praksa socijalne kontrole proaktivno oblikuje percepciju javnosti u skladu sa svojim režimom istine (važnim narativima o zdravlju i bolesti), te na taj način stvara javno tijelo unaprijed podložno primjeni različitih praksi njegove normalizacije. Društveno tijelo stvoreno medicinom kao društvenom praksom posjeduje sve opšte odlike tijela. Ni fizičko tijelo pojedinca niti, pak, društveno tijelo ne predstavlja biološku organizaciju sa fiziološkim zakonima već rezultat intervencije moći u prostor – ono je proizvod niza režima koji ga oblikuju, ono je rezultat ritma rada, odmora i praznika, ono je zatrovano hranom, vrijednostima, običajima prehrane i moralnim zakonima (Ristić Marinković 2015, 437).

Tijelo je otuda uvijek proizvod i objekt biomoći, naprosto zato što se nužno nalazi u prostoru. A sam prostor već je politički i ideološki koncept (Lefebvre 1977, 341; 1991, 278–282). Apstraktni prostor je politički proizvod državnih prostornih strategija – administracije, represije, dominacije i centralizovane moći. Stoga je apstraktni prostor sam po sebi nasilan i geografski ekspanzivan (Brenner 2009, 359). Prisustvo moći u prostoru uvijek ima oblik strateške intervencije. Moć vrši stratešku intervenciju u geografski prostor u cilju njegove reorganizacije i kontrole. Moć interveniše u geografski prostor kroz procese fragmentacije, hijerarhizacije i homogenizacije. Na ovaj način, moć institucionalizuje geografski prostor, kolonizuje geografski prostor i pretvara ga u politički prostor. Ukratko, moć se otjelovljuje u prostoru tako što transformiše prostor u teritoriju.

Moć transformiše prostor u teritoriju pomoću različitih političkih mehanizama, strategija, intervencija i reprezentacija (Raffestin 1980, 129–130). Autoritet svoju moć manifestuje i reifikuje u prostoru na dva načina. Prvo, autoritet pokušava da kontroliše prostor direktno samom fizičkom organizacijom prostora (izgradnjom građevina). Drugo, autoritet pokušava indirektno kontrolisati prostor propisivanjem prihvatljivih oblika ponašanja u prostoru (definišući značenja u smislu da propisuje koja je vrsta ponašanja prihvatljiva i prikladna za određeni prostor). Na taj način, sveukupno posmatrano, autoritet ne samo da uspostavlja fizičku kontrolu nad prostorom (represivna kontrola prostora), već uspostavlja i simboličku, socijalnu i psihološku kontrolu nad ponašanjem u prostoru (metafizička regulacija ponašanja u prostoru).

Otuda, kako kaže Lefevr, teritorija je moć materijalizovana u prostoru (Lefebvre 2009, 224). Teritorija je politički organizovani prostor – strukturirani sistem pravila koji regulišu razmjenu značenja (kultura), razmjenu dobara (ekonomija) i lične odnose (društvenost). U toj tački postaje vidljiva suštinska veza između pojma terora i teritorije (Lefebvre 1991, 242). Koncept teritorije već podrazumijeva pojam suvereniteta kao politički organizovanog i kontrolisanog prostora. Otuda je sama ideja države neodvojiva od ideje koncentracionog logora (Agamben 1998; 2005). Država i koncentracioni logor zasnivaju se na suverenitetu kao vlastitom egzistencijalnom principu. Kao primarni objekt svoje biopolitičke moći i država i koncentracioni logor i karantin imaju proizvodnju „golog života”. Teritorija, zatvor, država, karantin i koncentracioni logor su sinonimi – to su samo tehnike pomoću kojih moć prostorno ovladava životom redukujući egzistenciju (ζωον) na puko biološko prisustvo (βίος). Shodno tome, pitanje karantina danas predstavlja pitanje biopolitičke funkcije medicine. To je pitanje odnosa biopolitičke moći medicine prema prostoru i tijelu. Odgovor na njega, da parafraziramo Agambena, nužno mora imati ontološki karakter jer se najdirektnije tiče same ideje života. Stoga, odgovor na pitanje karantina kao materijalizovanog izraza biopolitičke moći medicine mora biti ontološki – nedvosmisleno, on se mora sastojati u transgresivnoj i heterotopnoj negaciji same ideje savremene medicine.

LITERATURA

- Agamben, Giorgio. 1998. *Homo Sacer*. California: Stanford University Press.
- Agamben, Giorgio. 2005. *State of Exception*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bauman, Zigmunt. 2009. *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Brenner, Neil, Elden, Stuart. 2009. “Henri Lefebvre on State, Space, Territory”. *International Political Sociology*, Volume 3: 353–377.
- Poste, George. 2001. “Advances in Biotechnology: Promise and Peril”. In Joseph Rosen and Charles Lucey (eds.), *Emerging technologies: Recommendations for Counter-Terrorism*. Dartmouth College: Institut for Security Technology Studies.
- Bushnell, Dennis M. 2001. “Future Strategic Issues/Future Warfare [Circa 2025]”. In Joseph Rosen and Charles Lucey (eds.), *Emerging technologies: Recommendations for Counter-Terrorism*. Dartmouth College: Institut for Security Technology Studies.
- Zola, Irving. K. 1972. “Medicine as an Institution of Social Control”. *Sociological Review*, 20(4): 487–504.
- Zola, Irving. K. 1975. “In the Name of Health and Illness: On Some Socio-Political Consequences of Medical Influence”. *Social Science and Medicine*, 9: 83–87.

- Ilić, Ivan. 2012. *Amicus mortis. O umeću življenja i umeću umiranja, izbor tekstova*. Beograd: Anarhija/Blok 45 i Bratstvo iz Erevona.
- Illich, Ivan. 2013. *Vernakularne vrijednosti i drugi eseji*. Zagreb: Litteris
- Illich, Ivan. 1976. *Medicinska Nemesis*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Juričić, Živka, Malenica, Marica. 2014. „O nekim uzrocima i posljedicama medikalizacije života i društva: analitičko-kritički diskurs”. *Socijalna ekologija*, Zagreb, Vol. 23, No.1: 5–38.
- Lefebvre, Henri. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Lefebvre, Henri. 1977. “Reflections on the Politics of Space”. *Radical Geography*, 339–352.
- Lefebvre, Henri. 2009. *State, Space, World: Selected Essays*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lupton, Deborah. 1995. *The Imperative of Health: Public Health and the Regulated Body*. London: SAGE Publications.
- Marinković, Dušan. 2004. „Dekonstrukcija Dirckema – medikalizacija koncepta socijalne kontrole i klinikalizacija koncepta društvene prakse”. *Sociološki pregled*, Beograd, Vol. 38, br. 4: 583–601.
- Parsons, Talkot. 1969. *Teorije o društvu*. Prva knjiga. Beograd: Vuk Karadžić.
- Raffestin, Claude. 1980. *Pour une géographie du pouvoir*. Paris: Libraires Techniques.
- Ristić, Dušan, Marinković, Dušan. 2015. „Tijelo i tekst: genealogija praksi razdvajanja”. *Filozofska istraživanja*, Zagreb, br. 139, god. 35, sveska 3: 435–453.
- Stančić, Živka. 2007. „Re(de)konstrukcija Parsonsovog koncepta uloge bolesnika u postmodernom društvu”. *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, godina 14, br. 3–4: 314–315.
- Foucault, Michel. 2004. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France 1978–79*. London: Palgrave Macmillan.
- Foucault, Michel. 2004. *Bezbjednost, teritorija, stanovništvo: predavanja na Koledž de Fransu 1977–1978*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Freidson, Eliot. 1970. *Professions of Medicine*. New York: Dodda Mead and Co.
- Hofmann, Bjorn. 2001. “The Technological Invention of Disease”. *Journal of Medical Ethics: Medical Humanities*, 27: 10–19.
- Hardt, Michael, Negri, Antonio. 2000. *Imperij*. Zagreb: Arkzin
- Conrad, Peter. 1992. “Medicalization and Social Control”. *Annual Review of Sociology*, 18: 209–232.
- Crawford, Robert. 1980. “Healtism and Medicalization of Everyday Life”. *International Journal of Health Services*, Vol. 10, Issue 3.

Nemanja Đukić

COVID-19 PANDEMIC. BETWEEN MEDICINE AND POLITICS.
(CONTRIBUTION TO THE MEDICAL SOCIOLOGY)

SUMMARY

In the article that follows, we analyze the Covid-19 pandemic within the critical discourse of medical sociology. In the first part of the article, analyzing the phenomena of biopolitics, social construction of disease and medicalization of social life, we try to show that the Covid-19 pandemic is the result of medicalization of social life. The Covid-19 pandemic is an expression of entropy of medical-pharmacological rationality (clinical, social and structural iatrogenesis). The function of modern medicine today consists, biopolitically speaking, in the deregulation of bare life. In the second part of the article, based on the theoretical contribution of two authors, Dennis M. Bushnell, *Future Strategic Issues / Future Warfare* [Circa 2025] and George Poste, *Advances in Biotechnology: Promise and Peril*, we understand the Covid-19 pandemic as a form of non-explosive warfare that is a basic form of social control in the Fifth (Bio/NANO) technological age. In the third part of the article, through the terms: discourse, power, body, space, bare life, we analyze the biopolitical dispositive of modern medicine on the example of structural identification of quarantine and concentration camp.

KEYWORDS: *Covid-19, Medicalization of social life, Biopolitics, Social control, Non-explosive warfare.*

Pfokrelo Kapesa¹

Northeast Christian University, India

Architecture of Oppression: Pandemic and State Repression in India

SUMMARY

India is under 'undeclared' emergency. The Indian experience began when Prime Minister Narendra Modi declared a country wide lockdown without consulting the legislature on March 24, 2020. While the declaration of the lockdown was necessitated by the pandemic, what was unusual was that the Indian Parliament was in session just a day before the declaration and the country was given four hours notice before the lockdown would come into effect. The judiciary and most media houses have been co-opted, the few that refused to be co-opted harassed. The targeting of Rights activists and dissenters is at an all-time high. In a country and a regime such as the present one in India which is based on misinformation and disempowering of voices, even normal measures to deal the pandemic is threatening. Kashmiris, one of the most affected communities of state oppression dreads going to quarantine centre. Contact tracing of suspected Covid cases and the Aarogya Setu app for artificial intelligence to combat COVID-19 by contact tracing which was made mandatory

1 Contact: pfokrelokapesa@gmail.com

for all workers and employees continues to be dreaded for fear of that the information can be used for censoring and monitoring. The paper is divided into three sections. The first section is a brief overview of pandemic and the rise of authoritarianism in the world. The second section termed as 'architecture of oppression' is an analysis of the two repressive laws in India used as political tools by the party in power over the years. The third section 'pandemic and state repression in India' evaluates the usage and application of 'extraordinary laws' during the pandemic, a report card.

KEYWORDS: *pandemic, state repression, censorship, monitoring, India*

1. PANDEMIC AND THE RISE OF AUTHORITARIANISM

The global pandemic in the wake of the novel corona virus or Covid-19 has necessitated major changes in the governance mechanism. While effectively revealing the hollowness of welfare policies, the pandemic has encouraged governments and regimes towards autocratic and totalitarian paths. According to the UN Centre for Civil and Political Rights, so far 84 countries have declared state of emergency, in certain cases giving absolute power to executive head to formulate and execute all necessary measures; 'a gateway to autocracy'. Nationalistic fervors are being heralded and pitched against target groups of individuals or communities and in the process creating 'enemies' whereby certain groups or communities are demonized. The benefits are harvested by 'conservative right-wing leaders' who have created and used such strategies to "enthuse their followers and make them rally around their identity, even as hapless opposition parties (mostly the liberal left) haven't been able to do much, except look on in shock" (Batra 2020).

The lockdown necessitated by the global health pandemic has facilitated and ensured easier surveillance on citizens around the world, with no questions asked. Surveillance per se is not a new phenomenon but 'contact tracing' of COVID-19 has provided "a perfect opportunity for a decisive blow to the right to privacy" (Quraishi 2020). Political analysts have suggested that the global emergency have shifted favours for 'muscular nationalistic' leaders by inventing 'natural enemy' "against which they can rally not only their own voter base, but in fact, the entire nation state" (Batra 2020). It has been suggested that the crisis may have provided Israeli Prime Minister Netanyahu's political career a fresh lease of life or President Trump positioning himself as 'wartime' President, fighting the 'Chinese' virus is yet another example (Batra 2020). Democratic values are under attack and the supposed 'social contract' on which liberal democracies are built are "moving away from Locke's 'social contract' and Rousseau's 'general will', democracy now finds itself in a Hobbesian state,

for people have willingly submitted themselves to the government in fear of the pandemic” (Quraishi 2020). The UN Special Rapporteur on right to privacy has reminded the world that ‘dictatorship often starts in the face of a threat’ (quoted in Quraishi 2020). What has changed though is the fact that earlier “invisible and distant threat of terrorism that demanded obedience, now it is the threat of pandemic – a fear closer to home – that is pushing people to give away their rights on a platter. The question is for how long” (Quraishi 2020).

The world has witnessed a resurgence of authoritarianism as the liberal democratic model finds itself in danger from reactionary forces. An alarming example of this danger is Hungary whose Parliament has authorized the incumbent Prime Minister Viktor Orbán the “power to rule by decree indefinitely” (Banerjee and Dey 2020). India’s report card on the attack of civil liberties by the nationalist right-wing majoritarian government which has aggravated during the lockdown and this necessitated to examine how the global pandemic have been used by authoritarian forces to silence political dissent, curtail civil liberty and press freedom. Indian Economist and Philosopher Amartya Sen in his acceptance speech for *Peace Prize of the German Book Trade* argued that the world today face “a pandemic of authoritarianism, as well as a pandemic of disease, which debilitates human life in distinct but interrelated ways” (Sen 2020).

2. ARCHITECTURE OF OPPRESSION

Democracy is often heralded as the solution or the means to bring an end to state repression and this is the reason why very little attention has been given to the issue of democracies exterminating or incarcerating their citizens for political reasons (Davenport 2012). More often than not, democratic governments have devised ways and means to violently suppress and repress dissenting voices through extraordinary laws and ordinances. The prevalence and active pursuit of extraordinary laws mostly in the name of security are rooted in the ‘dilemma of democracy’ framework manifest the tussle between individual rights and liberties with the *raison d’etat* of the state.

In India two extraordinary laws have been invoked time and again to silence dissent and harass the non-conformists to the regimes in power. Sedition and terrorism have been used by successive governments irrespective of their political ideology. What is interesting though is the fact that each regime attempts to refashion such extraordinary laws to suit their own agendas and to hunt down political opponents and dissenters. In his book *The State, Democracy and Anti-Terror Laws in India* Ujjwal Kumar Singh argued that there seemed to be some kind of contest between parties and regimes on the “political and procedural aspects of such laws and their ramifications for process, institutions and democracy” (Singh 2007, 16).

Sedition is a non-bailable offence and any individuals charged with sedition can be imprisoned for a minimum of three years to a maximum of life term along with payment of fine (Bajaj 2020). An individual can be booked for sedition under Section 124 of the Indian Penal Code (IPC) 1860.

Whoever, by words, either spoken or written, or by signs, or by visible representation, or otherwise, brings or attempts to bring into hatred or contempt, or excites or attempts to excite disaffection towards, the Government established by law in India, shall be punished with imprisonment for life, to which fine may be added, or with imprisonment which may extend to three years, to which fine may be added, or with fine. (Section 124, Indian Penal Code)

The circumstances under which the section was framed and used by the British Raj to hunt down the protesting Indians continued to be “persistently misused by governing parties to suppress unpalatable views, dissenting opinions, and condemnation of government actions and/or policies” (Bajaj 2020). The rate of conviction for sedition cases are rare and yet the section is used by the party in government to intimidate, harass and silence dissenters and non-conformists. Seventy-three years after India’s independence from the British, the sedition law remained one of the most notorious tools for political agendas of the party or the government in power.

Governmental attempts at stifling anti-government protests and movements are nothing new but the rate at which it is carried out now is alarming. A look at the cases slapped with sedition is another concern as any activity can be charged with sedition in India today as ‘anti-government’ protest and voices have been equated with ‘anti-national’. Apart from the despotic application of this provision, there is “a profound confusion of thought here, since disagreement with the government need not be a rebellion for violently overthrowing the state, or subverting the nation” (Sen 2020).

Another tool used by the prevailing government is the law on terrorism. The prevention of terrorism law has seen many lives with each regime renewing, reviving it in different avatars and each time with more power and less responsibility. The BJP-led NDA government brought in the Prevention of Terrorist Activities (POTA) – a political law with strong ideological content manifested both in the concept of inception and subsequent implementation characterized by selective application (through an ordinance in 2001 in the Statutes Book). It was repealed by the Congress-led UPA government in 2004 and replaced by the Unlawful Activities Prevention 1967 (Amendment) Act (UAPA). The UAPA was further extended in 2019 which empowered the government to designate an individual as a terrorist and thereby imprison the terrorist ‘designate’ without trial. A host of human rights activists have already been imprisoned under this provision and “many others have been warned that the

UAPA would be applied to them unless they obey the authorities and stop being anti-government” (Sen 2020).

How does India, a democratic country then have these laws in operation? Such laws have been built around “intricate legal procedures, political context and discursive practices that surround extra-ordinary laws and how it unfolds in specific context ironically in a way that works towards the preservation of particular regimes, the hegemonic structure of the nation state, the externalization and extermination of the plural forms and sites of realization as extraordinary” (Singh 2007, 17). To ensure such laws are not seen as a threat to the larger public, the targets or such laws are portrayed as outsider. This is possible when the “victims are not viewed as core members of the polity and when the application of repression is seen as small-scale and non-systematic” (Davenport 2012, 4). This Davenport (2012, 4) argues is “linked to the idea of reducing the magnitude of backlash from the majority of citizens after government repressive action has taken place”. Categorically such laws or narratives are built around the concept of security, for instance the Patriots Act in US after 9/11 or the POTA in India, as the governments or regimes would be scrutinized or sanctioned by the citizens when security issues exist.

Extra-ordinary laws are based on the idea of ‘exception’. A reasonable understanding of ‘exception’ would comprise of an “unforeseen and sudden situation requiring immediate action” (Singh 2007, 8) and necessitates two things: 1) “presence of an authority that decides on the existence of an exceptional situation” and 2) “the notion of a normal situation, existing as a counter correlate of the emergent” (Singh 2007, 18). The process or quest of regimes to determine what is exceptional or extraordinary itself gives tremendous powers to the political decision-makers and as such have become the favourite terrain on which parties and regimes play out their political agenda.

When there is a ‘behavioural challenge’ or in other words political dissenters, the government/ regime’s response can be determined based on two factors: ‘the acceptability of the action taken’ and ‘the acceptability of the group involved’ (Tilly 2000). The first factor concerns the extent of the action, the number of people involved, scope of the challenge and the level/degree of the violence involved. The second factor is about the beliefs, objectives and the connections of the challengers/dissenters to the existing power structure. The second factor especially is a living reality in India today. Peoples’ movements, struggles, activist, academics and political opponents are targeted based on their faith, the ethnicity and their causes.

India has witnessed an unprecedented use of the 150-year-old sedition law framed by the British colonialist during the Covid-19 lockdown. An article in the Leaflet by Manu Bajaj examines the use of sedition laws on dissenters and those critical of the government during the COVID-19 lockdown in what he calls the “imposition of a permanent emergency”. The author noted that post lockdown, India has not only the spike in COVID-19 cases but also the

“weakening and undermining the fourth leg of our democracy” (Bajaj 2020). On the legality and the possible scrapping of the law, the Indian Minister of State for Home Affairs stated categorically that “there is no proposal to scrap the provision under IPC dealing with the offence of sedition. There is a need to retain the provision to effectively combat anti-national, secessionist and terrorist elements” (cited in Bajaj 2020).

There is a constant tussle between democracy, individual rights, legitimacy and rule and the reason of state. The former advocates that “even in times of acute danger, government is limited both formally and substantively in the range of activities that it may pursue to protect the state” while the later advocates “the exercise of unrestricted panoply of measures by the state when faced with existential challenges” (Singh 2007, 17). Even as Indian citizens are consistently demanding for a rule of law, due process of law along with the rights to individual liberty and dissent the present government is using the lockdown to extend the reason of state and to justify its actions under the exceptional situation.

Removal is another strategy employed to incarcerate dissenters. For example, if an individual suppressed or targeted is psychologically or physically removed from the rest of the population, what happens to them does not concern the rest of the population (Davenport 2012). This follows Foucauldian notion that modern democratic governments invent strategies to remove or reduce the possible repercussion on their regime by psychologically or physically removing or isolating the targeted groups often building false narratives.

Charles Tilly (1982) in this seminal work ‘Warmaking and Statemaking’ pointed out four activities under organized violence: warmaking, statemaking, protection and extraction. While all of these present a very interesting study, his definition of ‘statemaking’ and ‘extraction’ bears resounding meanings for today. He defined ‘statemaking’ as “elimination or neutralizing their rivals inside those territories” while ‘extraction’ is “acquiring the means of carrying out the first three activities: warmaking, statemaking and protection” (Tilly, 1982, 15). The target and hunting down of political rivals using extraordinary laws as tools and the extermination thereof is nothing but a ‘statemaking’ process and in the case of India, a conformist state. The selective application and use of such laws can be interpreted as building a constituency that favors certain section of the citizens who will sponsor the three activities in organized crime, or in another word extraction.

3. PANDEMIC AND STATE REPRESSION IN INDIA

To begin with, the manner in which the lockdown was announced sent chills to many. The announcement of a countrywide lockdown was announced on 24 March in a speech at 8:00 PM and went into effect at midnight. How can a

Prime Minister of a country with population of 1.3 billion people with high percentage of lower middle income and below poverty depending on daily wage put into effect three weeks total lockdown within four hours notice (Komireddi 2020). Added to this, the Indian Parliament was in session until the previous day but the ruling government did find it necessary to deliberate on the measures of the lockdown with the representatives (if they are) of the people. Nor were the Chief Ministers of the States consulted before ordering the country-wide lockdown. The very initiation and putting into effect of the lockdown by the Prime Minister have given the 'cooperative federalism' a 'go-by' and all decision-making powers revolve around the supreme executive (Quraishi 2020).

The Indian government under Prime Minister Modi has consistently travelled in this direction for the past six years during which the sceptics of the government have been branded and hounded as 'anti-nationals' and booked under Section 124 of the Indian Penal Code for 'sedition'. This is carried out through a systematically orchestrated war by "by inciting the wrath of the people against an assortment of imagined quislings and fifth columnists—that Modi will seek to distract the angry public as they survey the economic wreckage of the pandemic" (Komireddi 2020). Even as the hollowness of the government's policies and strategies are being constantly exposed during the pandemic, it also has "tragically, created the conditions for him to quicken the conversion of the world's largest democracy into something akin to a plebiscitary autocracy" (Komireddi 2020).

The use of the unchecked power that the emergency has given, it has enabled Prime Minister Modi "to push forward a repressive agenda against dissenting voices and erode democratic processes that aim to hold them accountable" converting the citizens into 'subjects' overnight, making human rights the biggest casualty compelling the public "to surrender their rights in the name of larger public good" (Quraishi 2020).

Political prisoners have been arrested, rearrested despite the overcrowded Indian jail system even as prisons are emptied to prevent the spread of Covid-19 elsewhere. Prominent human rights activists and academics like Gautam Navlakha, Anand Teltumbde, G.N. Saibaba, Sudha Bharadwaj, Rona Wilson, Vernon Gonsalve, Varavar Rao, Hany Babu, Umar Khalid, Stanly Swami and countless others are put behind bar under the Unlawful Activities Prevention Act. Many student leaders and Trade Union leaders have been charged under sedition law. The latest in the list is the Jawaharlal Nehru University student Umar Khalid who was charged under UAPA for allegedly inciting violence during the infamous 'Delhi Riot'² earlier this year and Father Stanley Swami, a Jesuit Priest and tribal rights activist.

2 "The Delhi Riot took place in late February 2020 was a result of the clash between protestors and supporters of the infamous Citizenship Amendment Act (CAA) leaving 53 dead and many

Another casualty of the pandemic and lockdown in India was the freedom of speech. The pandemic has been invoked from early on to sanctify a brazen attempt by the government to muzzle the press: A week after imposing the lockdown, Modi sought a directive from the Supreme Court of India requiring the press to self-censor and turn itself into a bulletin board for government propaganda. The court, meeting Modi halfway, directed the media to publish the “official version” of events alongside independent coverage” (Komireddi 2020). The media have been instructed to carry/publish ‘positive stories’ and avoiding ‘negativity’. One wonders if highlighting lack of testing kits and personal protection equipment in certain states or the harrowing ordeal that the working class is undergoing at present does not qualify as spreading ‘negativity’ (Banerjee and Dey 2020).

Soon after the lockdown order, law enforcement authorities across the country have been harriving media personnel and journalists. A Kashmiri writer was booked under UAPA, a notorious anti-terrorism law for apparently “indulging in unlawful activities” by posting on social media content “prejudicial to the national integrity, sovereignty, and security of India,” as well as Masrat Zahra, an internationally acclaimed photojournalist, for publishing “anti-national posts” on her Facebook page (Komirredi 2020). In New Delhi, a well-known journalist and editor of an independent web news page was ordered to appear at a police station 435 miles away at the peak of the lockdown for a mistake which was corrected almost immediately

For the Kashmiri people the Pandemic and the ensuing lockdown coupled with repressive measures and policies was a nightmare in a different level. Kashmiri students returning to their homes tried to evade the mandatory fifteen days quarantine. The thought of being locked in under the watchful eyes of the security forces created panic in the valley. This fear was not without reason. Kashmir had been under a warlike occupation for decades and the whole state was under lockdown for 10 months since August 2019 when Article 370 of the Indian Constitution which gives special status to the State of Jammu and Kashmir was revoked. The ensuing lockdown was accompanied by an indefinite civilian curfew and telecommunications and internet blockade. For a people that have seen so much state repression for generations the idea of an institutional quarantine “evoked memories of last August” (Saqib 2020).

Multiple reports of abuse and brutalities were reported during the pandemic. A group of students were taken to a Border Security Force Camp where they were beaten as they refused to go inside. A female student wrote “Who takes students especially girls there?” she asked on Twitter, and this is worrying because Indian soldiers have a history mired with “rape allegations and other

other injured. The violence was also communally coloured and considered an attack on the Muslims by Hindu mob, <https://www.business-standard.com/about/what-is-delhi-riots-2020>

hostile misconduct against Kashmiri women” (Saqib 2020). In another incident, a male relative of a female student had to drive alongside a military van instead of an ambulance in which the female relative was being transported to quarantine centre. He tweeted “My sister-in-law was in there and she begged me to drive by its side”. Such incidents abound even as security forces continue to harass and intimidate doctors and health workers.

4. CONCLUSION

Censoring and stifling of anti-government voices are not new phenomenon. The global pandemic and the need for emergency measures meant two things. It hastened India’s transformation from loosely held together plural values towards a homogenous society, one in which differing and dissenting voices and values will be stamped out. Secondly the pandemic enabled the ruling government to employ large scale surveillance without any resistance in the name of the global pandemic.

BIBLIOGRAPHY

- Bajaj, Manu. 2020. “Sedition Law: State of Permanent Emergency?” The Leaflet, July 13, 2020. <https://www.theleaflet.in/sedition-law-state-of-permanent-emergency/#>
- Banerjee, Dhritiman and Supriyo Dey. 2020. “Political repression in India amidst coronavirus lockdown”. South Asia Monitor. May 21, 2020. <https://southasiamonitor.org/open-forum/political-repression-india-amidst-coronavirus-lockdown>
- Batra, Kartikeya. 2020. “Politics Post Corona: Modi’s ‘Muscle’ or Opposition’s Narrative?” The Quint, April 9, 2020. <https://www.thequint.com/voices/opinion/modi-government-coronavirus-pandemic-crisis-rise-of-conservative-right-wing>
- Davenport, Christian. 2012. “When democracies kill: Reflections from the US, India, and Northern Ireland”. *International Area Studies Review*, 15 (1): 3–20. 10.1177/2233865912437149
- Foucault, M. 1977. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. London: Vintage Press.
- Komireddi, Kapil. 2020. “The Coronavirus Is Hastening Modi’s Transformation of India”. Foreign Policy, July 6, 2020. <https://foreignpolicy.com/2020/07/06/coronavirus-pandemic-narendra-modi-india/>
- Quraishi, S.Y. 2020. “Across the World, the Coronavirus Pandemic Has Become an Invitation to Autocracy”. The Wire, May 3, 2020. <https://thewire.in/government/coronavirus-pandemic-autocracy>

- Saqib, Sheikh. 2020. Kashmir Covid response sparks fear and suspicion. *The Interpreter*, Lowy Institute. <https://www.lowyinstitute.org/the-interpreter/kashmir-covid-response-sparks-fear-and-suspicion>
- Sen, Amartya. 2020. Books and Freedom Acceptance Speech available at <https://www.friedenspreis-des-deutschen-buchhandels.de/en/alle-preistraeger-seit-1950/2020-2029/amartya-sen#c4171>
- Singh, Ujjwal K. 2007. *The state, democracy and anti-terror laws in India*. India: SAGE Publications.
- Tilly, C. 2000. "Processes and mechanisms of democratization". *Sociological Theory*, 18: 1–16. <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00085>
- Tilly, Charles. 1982. "War making and state making as organized crime". *Violence: A reader*, (1985): 35–60.

Strahinja Obrenović¹

Institut za evropske studije, Beograd

Od opšteg načela solidarnosti ka energetske solidarnosti

SAŽETAK

Opšti sud Evropske unije je u septembru 2019. godine utvrdio postojanje načela energetske solidarnosti u slučaju koji je Poljska pokrenula protiv Evropske komisije (tzv. slučaj *OPAL*). Pomenuti slučaj se može razmotriti u kontekstu novonastale diskusije o evropskoj solidarnosti. Potreba da se oblikuje solidarnost na evropskom nivou otvorila je značajna pitanja. Jedna od značajnih dilema jeste da li solidarnost u Evropskoj uniji predstavlja pravni ili politički princip, odnosno da li nepoštovanje solidarnosti sa sobom povlači i pravne posledice u vidu sankcija. Druga dilema se odnosi na trenutak u kojem se primenjuje princip solidarnosti, odnosno da li se poštovanje načela solidarnosti zahteva samo u vanrednim okolnostima ili se mora poštovati uvek. Imajući u vidu pomenuti slučaj, cilj ovog rada je da ukaže na određena pitanja koja su proistekla iz tumačenja energetske solidarnosti, a koja se mogu razmotriti i kroz prizmu postojeće debate o solidarnosti u Evropi.

KLJUČNE REČI: *solidarnost, Evropska unija, evropska solidarnost, energetska solidarnost, načelo solidarnosti, slučaj OPAL*

1 Kontakt: strahinja.obrenovic@ies.rs

1. UVOD

Solidarnost je jedna od vrednosti za koju se smatra da je prisutna od nastanka Evropske unije, odnosno nekadašnjih Evropskih zajednica – koje su prethodile Evropskoj uniji. Istovremeno, ova vrednost je uglavnom ostala u senci drugih vrednosti na kojima je zasnovana Evropska unija, poput demokratije, vladavine prava, zaštite ljudskih i manjinskih prava i drugih. Jedan od razloga tome jesu i teškoće koje se javljaju prilikom definisanja solidarnosti. Međutim, te teškoće prilikom definisanja nisu karakteristične samo za solidarnost, one se javljaju i prilikom definisanja drugih vrednosti i načela. O solidarnosti u Evropskoj uniji se raspravlja povremeno, i to najčešće u kontekstu određenih kriza. Tako se može uočiti da se o solidarnosti govori u kontekstu različitih kriza, poput migrantske krize, finansijske krize, a odnedavno i sveopšte krize izazvane koronavirusom. Ova poslednja je u debatu unela značajna pitanja kada je reč o dimenzijama solidarnosti, odnosno treba li se solidarnost posmatrati kao vrednost unutar pojedinačnih država članica i njenog stanovništva, ili kao vrednost na nivou celokupne Unije, ili pak kao univerzalna vrednost na globalnom nivou. Takođe, da li je solidarnost vrednost koja je u žiži interesovanja samo u trenutku krize ili se o solidarnosti treba govoriti i u „normalnim okolnostima“.

Neposredno pre izbijanja pandemije izazvane koronavirusom o solidarnosti se diskutovalo i odlučivalo u oblasti energetike na nivou Evropske unije. Naime, Opšti sud je u slučaju koji je Poljska pokrenula protiv Evropske komisije utvrdio postojanje principa ili načela energetske solidarnosti. Iako se o solidarnosti u konkretnom slučaju govori u kontekstu jedne sektorske politike, odnosno energetike, pitanja o kojima se raspravljalo u pomenutom predmetu čini se da imaju dalekosežnije posledice. Prvo, jedno od pitanja se tiče prirode samog koncepta solidarnosti, odnosno da li je reč o političkom konceptu i proklamovanoj vrednosti, ili se, pak, radi o pravnoobavezujućem načelu, odnosno principu. Drugo pitanje, koje proishodi iz prethodnog, jeste da li solidarnost obavezuje samo u vanrednim okolnostima, tj. samo u vremenima krize, ili obavezuje u svakoj situaciji. Pomenute dileme su predmet razmatranja u ovom radu, imajući u vidu pomenuti slučaj koji se našao pred Opštim sudom.

2. SOLIDARNOST U EVROPSKOJ UNIJI U OSNIVAČKIM UGOVORIMA DO UGOVORA IZ LISABONA

O solidarnosti se u kontekstu povezivanja evropskih država govorilo još neposredno pre nastanka Evropske zajednice za uglj i čelik (EZUČ). Sama Šumanova deklaracija iz maja 1950. godine, koja je predviđala da se proizvodnja uglja i čelika u Francuskoj i Nemačkoj stavi pod zajedničku kontrolu Visoke vlasti, pominje solidarnost:

Evropa ne može da bude stvorena preko noći i cela zajedno, ona će izroniti iz konkretnih dostignuća koja će pre svega omogućiti faktičku solidarnost (Šumanova deklaracija 1950).

Ipak, iako se o solidarnosti u Evropi govorilo i pre formalnog osnivanja Evropskih zajednica, počevši od Evropske zajednice za uglj i čelik iz 1952. godine, ostalo je upitno kakav je njen značaj u okviru zajednice evropskih država i naroda. Pored šturog pominjanja reči solidarnost u Šumanovoj deklaraciji, ni Ugovor kojim je osnovana Evropska zajednica za uglj i čelik nije posvetio značajniju pažnju solidarnosti i onome šta ona predstavlja, a sama solidarnost se pominje isključivo u preambuli Ugovora (Treaty Establishing the European Coal and Steel Community 1951). Iako je solidarnost bila prisutna u diskursu evropskih zvaničnika od početka integrativnog procesa (Sangiovanni 2013, 213), solidarnost je našla skromno mesto u tekstu, odnosno preambuli, osnivačkih ugovora iz pedesetih godina prošlog veka.

Nekoliko je razloga zašto solidarnost nije pominjana u većoj meri u osnivačkim ugovorima iz pedesetih godina. Naime, postoji dosta sporenja, čak i danas, šta zapravo predstavlja solidarnost. Ova dilema nije imanentna samo solidarnosti, već se javlja i kod drugih vrednosti, poput vladavine prava, demokratije, ljudskih prava, pravde i drugih. Tome treba pridodati i da je diskusija o solidarnosti u akademskom polju započela relativno kasno i njeno izučavanje u polju nauke nije ni danas među važnijim temama, iako se situacija postepeno menja. Najveći broj autora se slaže da je koncept solidarnosti u nauci popularizovao francuski sociolog Emil Dirkem (Émile Durkheim), i da se, samim tim, solidarnost najpre razmatrala u polju sociologije (Rüdiger and Chia 2009, 1, 81; Beutler 2017, 22; Vasiljević 2019, 364). Dirkem je razlikovao mehaničku od organske solidarnosti, po kojima se razlikuju primitivna od modernih društava (Dirkem 1972). Drugi autori navode Pjera Lerua (Pierre Leroux) kao „prvog teoretičara solidarnosti” (Badanova 2019, 110). Iako se o solidarnosti najpre raspravljalo u polju sociologije, ona je postala predmet interesovanja i autora iz drugih naučnih disciplina. Tako je pravnik Leon Digi (Leon Duguit) bio među prvima koji je razmatrao solidarnost i njen položaj sa aspekta prava kao naučne discipline, dok je Žorž Sel (Georges Scelle) solidarnost razmatrao u kontekstu međunarodnog prava (Rüdiger and Chia 2009, 79, 81; Badanova 2019, 110–111).

Premeštanje solidarnosti u polje nauke nije doprinelo potpunom razjašnjenju dileme šta se, zapravo, pod njom podrazumeva. Jedan deo teoretičara smatra da je *rodno tle* solidarnosti u ideji bratstva (*fraternité*), koja je postala sastavni deo krilatice Francuske revolucije (Kotzur 2017, 39; Rüdiger and Chia 2009, 226). Velike teškoće se javljaju prilikom definisanja solidarnosti, tako da nije retko pribegavanje negativnoj definiciji solidarnosti, odnosno predstavljanju onoga što ne potpada pod solidarnost. Tako značajan broj teoretičara pravi paralele prilikom razmatranja koncepta solidarnosti sa srodnim ili

sličnim vrednostima, poput milosrđa, filantropije, jednakosti i (socijalne) pravde. Za razliku od milosrđa (*charity*) koje je karakteristično za hrišćansku tradiciju i koje podrazumeva *vertikalne odnose* između dobrotvora i onoga kome je pomoć upućena, solidarnost podrazumeva *horizontalne odnose* između individua ili grupa (Rüdiger and Chia 2009, 57). Slično se, za ono što je u hrišćanstvu milosrđe, može reći da je i zekat (*zakat*) u islamu (Kotzur 2017, 39). Kada je reč o poređenju jednakosti i solidarnosti, pojedini autori tvrde da su se dve ideje vodilje Francuske revolucije, sloboda (*liberté*) i jednakost (*égalité*), odavno utkale kao principi političkih i pravnih sistema država, dok ideja bratstva (*fraternité*) „nikada nije postala pravni koncept” (Rüdiger and Chia 2009, 82). Upravo se tu može uočiti neslaganje autora kada je reč o pravnoj prirodi solidarnosti, dok jedni autori tvrde da je reč o načelu ili vrednosti koja je utkana ne samo u nacionalne pravne sisteme, već i u međunarodno pravo, drugi autori osporavaju da solidarnost kao takva podrazumeva pravnu obaveznost. Više o pravnoj prirodi koncepta (energetske) solidarnosti ćemo govoriti u odeljku u kome razmatramo pitanje solidarnosti u kontekstu slučaja *OPAL* (predmet T-883/16), koji se našao pred Opštim sudom Evropske unije. Konačno, kada je reč o odnosu pravde i solidarnosti, pojedini teoretičari ističu da pravda (*justice*) predstavlja univerzalnu vrednost koja se „primenjuje na svakoga i svuda”, dok se solidarnost neguje samo među onima koji imaju osećaj povezanosti i zajedništva, odnosno samo na one koji dele iste vrednosti (Rüdiger and Chia 2009, 58). Sa druge strane, postoje teoretičari koji zastupaju stav da, pored solidarnosti koja postoji „unutar porodice, među susedima, unutar regiona ili nacije”, postoji i solidarnost sa celim čovečanstvom – što bi predstavljalo univerzalističku ili kosmopolitsku predstavu solidarnosti (Lahusen and Grasso 2018, 5).

Dakle, solidarnost bi, prema dominantnom shvatanju, trebalo da podrazumeva postojanje „zajedničkog interesa” i „uzajamnu podršku unutar grupe” (Domurath 2013, 460). To u velikoj meri može da objasni stidljivo pominjanje solidarnosti u osnivačkim ugovorima Evropskih zajednica iz pedesetih godina prošlog veka. Naime, dve ključne države pomenutih zajednica su tek okončale ratna neprijateljstva i bilo je neophodno uspostaviti odnose na novim osnovama. Početak integrativnog procesa je podrazumevao izvesno vreme kako bi se izgradio osećaj zajedništva ili makar definisanja zajedničkih interesa članica. Nema sumnje da je primarno polje integracije u početnim godinama bilo polje ekonomije. Ekonomska integracija je podrazumevala, najpre, uspostavljanje carinske unije, potom i ambiciozniji cilj jedinstvenog evropskog tržišta. Paralelno sa procesom *prođublivanja* tekao je i proces *proširenja* Evropske zajednice. Naročito je bio značajan prvi talas proširenja, kada su Danska, Ujedinjeno Kraljevstvo, Irska postale nove članice. Potonje dve su doprinele da se unutar Zajednice dodatna pažnja posveti pitanju dispariteta među pojedinim regionima unutar Zajednice (Manzella and Mendez 2009, 8). Nesporno je da je svako naredno proširenje doprinosilo diskusiji o razlikama među starim i novim članicama Zajednice, što je bio jasan pokazatelj da ona više ne okuplja države

sličnih ekonomskih performansi, već da postoje očigledne razlike kako među državama članicama tako i među pojedinim regionima unutar država. To je doprinelo i da se o solidarnosti počne češće govoriti na nivou organizacije, kao i da novi ugovori, počev od Ugovora iz Mastrihta, posvete dodatnu pažnju pitanju solidarnosti. Možda se ova promena najbolje ogleda kroz prerastanje Evropske zajednice (*European Community*) u Evropsku uniju (*European Union*), koja je označila i da nije više reč o čisto ekonomskoj integraciji, već i da je otpočeo proces političke integracije.

U Ugovoru iz Mastrihta se na nekoliko mesta eksplicitno pominje reč solidarnost. Pored preambule u kojoj se pominje „produblјivanje solidarnosti među narodima“, solidarnost se pominje i u pridođatom Protokolu o ekonomskoj i socijalnoj koheziji, kao i u Deklaraciji o Zapadnoevropskoj uniji (Treaty on European Union 1992). Pored pominjanja solidarnosti u kontekstu odnosa između naroda, u Ugovoru se pominje i solidarnost među državama članicama. Kada je reč o konkretnim politikama Unije, solidarnost se pominje u delu Ugovora u kojem se govori o teritorijalnoj i socijalnoj koheziji, kao i u odredbama o zajedničkoj spoljnoj i bezbednosnoj politici – gde se kaže da „države članice treba da aktivno i bezrezervno podržavaju spoljnu i bezbednosnu politiku Unije u duhu lojalnosti i uzajamne solidarnosti“ (Treaty on European Union 1992, art. J.1). Ugovor iz Amsterdama je dodao još da „države članice treba da rade zajedno kako bi unapredile i razvile svoju uzajamnu političku solidarnost“ (Treaty of Amsterdam 1997), kao i da se prilikom uzdržavanja od glasanja u Uniji države članice postave tako da to bude „u duhu uzajamne solidarnosti...“ (Treaty of Amsterdam 1997, art. J.13). Pomenuta sintagma „u duhu (uzajamne) solidarnosti“ je naročito primetna u poslednjem *Reformskom ugovoru*, odnosno u Ugovoru iz Lisabona, o kome će biti više reči u narednom delu rada.

3. SOLIDARNOST U UGOVORU IZ LISABONA: ILI KAKO SMO STIGLI DO ENERGETSKE SOLIDARNOSTI?

Do sada smo razmotrili kako se ideja o solidarnosti razvijala u osnivačkim ugovorima od Ugovora o osnivanju Evropske zajednice za uglj i čelik, pa sve do usvajanja poslednjeg Reformskog ugovora, odnosno do Ugovora iz Lisabona. Ovim poslednjim Ugovorom se sam pojam solidarnosti pominje više od dvadeset puta, što govori o većem značaju i većoj pažnji koja je posvećena samoj solidarnosti. Ne treba zaboraviti da je Ugovoru iz Lisabona prethodilo tzv. *Veliko proširenje* iz 2004. godine, kada je u članstvo primljeno deset novih država, a tri godine kasnije u članstvo su primljene Bugarska i Rumunija. Disparitet između tzv. *starih* i *novih* članica postao je očigledan naročito nakon proširenja Unije iz 2004. godine.

Kada je reč o pominjanju solidarnosti u Ugovoru iz Lisabona, naročitu pažnju autora i javnosti privuklo je pominjanje solidarnosti u Članu 2. Ugovora

o Evropskoj uniji, u kojem se govori o vrednostima na kojima se temelji Unija. Jedan deo autora piše kako solidarnost predstavlja „sistem vrednosti Unije” u kontekstu Člana 2. Ugovora o Evropskoj uniji (Badanova 2019, 116), ali ako se pažljivije pročita pomenuti član može se uočiti da se solidarnost ne pominje u prvoj rečenici, u kojoj se pominju vrednosti na kojima je Unija zasnovana – poput „poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode, demokratije, jednakosti, vladavine prava i poštovanja ljudskih prava, uključujući i prava pripadnika manjina” (Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union 2010, art. 2). Solidarnost se pominje tek u drugoj rečenici, gde se doslovno kaže da „su te vrednosti zajedničke državama članicama u društvu u kojem prevladavaju pluralizam, nediskriminacija, tolerancija, pravda, *solidarnost* (podvukao autor) i jednakost žena i muškaraca” (Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union 2010, art. 2). Tumačenje i razrešenje nedoumica u vezi sa formulacijom odredbi osnivačkih ugovora je u domenu nadležnosti Suda pravde Evropske unije, dok se sama sudska praksa ubraja u izvore prava EU (Vukadinović i Vukadinović Marković 2020, 136). Mnogo je jasnije navođenje solidarnosti kao univerzalne vrednosti u tekstu Povelje o osnovnim pravima Evropske unije, u kojoj se ističe da se „Unija temelji na nedeljivim, univerzalnim vrednostima ljudskog dostojanstva, slobode, jednakosti i *solidarnosti* (podvukao autor)...” (Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union 2010).

Kada je reč o novinama koje Ugovor iz Lisabona uvodi prilikom poimanja solidarnosti, uspostavlja se dodatna dimenzija solidarnosti, odnosno međugeneracijska dimenzija solidarnosti (Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union 2010, art. 3). Dakle, nije više samo reč o solidarnosti među državama članicama i njihovim narodima, već i o solidarnosti među generacijama. Solidarnost se, pored oblasti spoljnog delovanja Unije, sada pominje i u kontekstu neophodnih mera koje se preduzimaju u slučaju da se „pojave ozbiljne teškoće u snabdevanju određenim proizvodima, naročito u oblasti energetike” (Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union 2010, art. 122). Takođe, u Ugovor je uneta posebna *klausula solidarnosti*, i ona sadrži detaljna uputstva za Uniju i njene države članice u slučaju da je „neka država članica meta terorističkog napada, žrtva prirodne nepogode ili nesreće izazvane ljudskim delovanjem” (Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union 2010, art. 222). U tom slučaju države članice su dužne da deluju i postupaju „u duhu solidarnosti” (*in a spirit of solidarity*). Već smo pomenuli da se solidarnost pominje u preambuli Povelje o osnovnim pravima Evropske unije, ali i sama glava IV Povelje je posvećena solidarnosti – obuhvatajući niz prava radnika, socijalne pomoći, zaštite potrošača i životne sredine, pristupa službama od opšteg privrednog interesa i pitanja zdravstvene zaštite.

Konačno, solidarnost se pominje i u Članu 194. Ugovora o funkcionisanju Evropske unije (UFEU) koji je posvećen energetici (*Title XXI Energy*) i koji će biti u središtu našeg razmatranja kada budemo razmatrali načelo energetske solidarnosti. Takođe, sintagma „u duhu solidarnosti” upotrebljena je i u samom Članu 194. Ugovora o funkcionisanju Evropske unije. Ugovorom iz Lisabona je i prvi put jedan član isključivo posvećen energetici, za razliku od prethodnih osnivačkih ugovora. Interesantno je da je diskusija o energetske solidarnosti započela i pre usvajanja Ugovora iz Lisabona, a intenzivirana je donošenjem člana o energetici koji predviđa i solidarnost država članica prilikom ostvarivanja ciljeva u oblasti energetske politike.

Pojedini autori su već pre par godina pisali o postojanju načela energetske solidarnosti i upućivali na Član 194. Ugovora o funkcionisanju Evropske unije (Andoura 2013, 19), iako se u samom Članu 194. UFEU ne pominje eksplicitno načelo solidarnosti. U istoj studiji se priznaje da „ugovor ne pruža jasnu definiciju solidarnosti”, ali i da su se „efektivnost i politički značaj načela već pokazali nekoliko puta” (Andoura 2013, 19). Slično, Turksen svedoči o „jednoj od najvećih promena uvedenoj Ugovorom iz Lisabona u vezi sa energetikom, a to je, dakako, *načelo solidarnosti*” (Turksen 2018, 19). Autori koji zastupaju suprotan stav navode kako „značenje solidarnosti u ovom kontekstu (Člana 194. UFEU, prim. aut) ostaje neodređeno” (Maltby 2013, 440), odnosno da formulacija „u duhu solidarnosti” iz Lisabonskog ugovora predstavlja pre zalaganje nego pravnu obavezu (Konstadinides 2011, 11).

Zanimljivo je da su diskusije o postojanju načela energetske solidarnosti pokrenute i pre donošenja odluke Opšteg suda u slučaju *OPAL*, što znači da je pitanje solidarnosti u oblasti energetike već bilo prisutno u javnom diskursu i među naučnicima. Ipak, jedna od glavnih nedoumica u vezi sa načelom energetske solidarnosti odnosila se na pravnu prirodu solidarnosti i pitanje da li solidarnost predstavlja pravnoobavezujuće načelo ili samo proklamovanu vrednost.

4. OD „DUHA SOLIDARNOSTI” DO NAČELA ENERGETSKE SOLIDARNOSTI: SLUČAJ OPAL

U prethodnom delu rada delimično smo se osvrnuli i na debatu o solidarnosti, koja je počela pre donošenja Ugovora iz Lisabona, a koja je dodatno podstaknuta rešenjima sadržanim u pomenutom Ugovoru. Već smo istakli da će predmet našeg interesovanja biti pitanje solidarnosti u oblasti energetike, ali smo se dotakli i nedoumica u vezi sa opštim pojmom solidarnosti u osnivačkim ugovorima.

Kada je reč o sintagmi „u duhu solidarnosti”, koja je sadržana u Članu 194. Ugovora o funkcionisanju Evropske unije, ona je našla mesto u još četiri člana Lisabonskog ugovora (Čl. 24, 31, 122, 222). Pored Člana 194. Lisabonskog

ugovora koji je isključivo posvećen energetici, i Član 122. Ugovora pominje oblast energetike u kontekstu javljanja „ozbiljnih teškoća u snabdevanju određenim proizvodima”, pri čemu „Savet, na predlog Komisije, može *u duhu solidarnosti* (podvukao autor) među državama članicama odlučiti o merama...” (Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union 2010, art. 122). Treba dodati da se i Član 222. Lisabonskog ugovora, odnosno tzv. *klauzula solidarnosti*, može posredno odnositi na polje energetike. Naime, pomenuti član reguliše postupanje država članica i Unije u slučaju da je „neka država članica meta terorističkog napada, žrtva prirodne nepogode ili nesreće izazvane ljudskim delovanjem” (Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union 2010, art. 222). Energetska mreža i infrastruktura je od ključne važnosti za svaku državu i jasno je da u određenim okolnostima može biti ugrožena rizicima koji su pomenuti u Članu 222. Lisabonskog ugovora. Sve do sada rečeno govori u prilog tome da se sintagma „u duhu solidarnosti” iz Lisabonskog ugovora, u najmanje tri od pet puta pominjanja u Ugovoru, posredno ili neposredno odnosi na oblast energetike.

Formulacija sintagme „u duhu solidarnosti” iz Lisabonskog ugovora je, kao što smo prethodno izložili, prouzrokovala različita mišljenja u akademskom polju. Jedan deo teoretičara smatra da takva formulacija podrazumeva postojanje načela solidarnosti, koje predstavlja pravnoobavezujući princip. Drugi autori, pak, smatraju da ovakva formulacija u tekstu Lisabonskog ugovora izaziva sumnju da li je reč o principu sa pravnom obaveznošću. Jednu od prvih naznaka šta bi solidarnost, odnosno „duh solidarnosti”, trebalo da predstavlja dao je Opšti sud u postupku koji je Poljska pokrenula protiv Evropske komisije (slučaj *OPAL* ili T-883/16).

Kada je reč o slučaju *OPAL*, Poljska se usprotivila odluci Evropske komisije da dozvoli da se izmene uslovi odluke o izuzeću gasovoda *OPAL*, koji se nalazi na teritoriji Nemačke. Pomenuti gasovod predstavlja kopneni produžetak gasovoda Severni tok 1, kroz koji se transportuje gas iz Rusije u Nemačku. Kada je reč o gasovodima koji se nalaze na teritoriji Evropske unije, odnosno na teritoriji njenih država članica, oni potpadaju pod režim energetske propisa koji su sukcesivno usvajani od kraja devedesetih godina prošlog veka (tzv. *energetski paketi* i drugi propisi). Gasovod *OPAL* je, najpre, izuzet od primene određenih odredbi energetske propisa (Directive 2003/55/EC, art. 22) na osnovu odluke nemačkog regulatornog tela (Bundesnetzagentur – BNetzA) 2009. godine. Na osnovu zahteva podnetog nemačkom regulatornom telu da se izmene pojedini uslovi dodeljenog izuzeća, od kojih je najznačajniji bio da se smanji ili ukine ograničenje na kapacitet gasa koji se transportuje gasovodom, doneta je odluka da se određeni uslovi iz prvobitne odluke o izuzeću izmene. Iako je imala nekoliko primedbi, Evropska komisija je podržala da se uslovi iz odluke o izuzeću izmene, čime je otvorena mogućnost za protok veće količine gasa kroz gasovod *OPAL*. Poljska, koja je bila podržana od strane Litvanije i Letonije, podnela je

tužbu protiv Evropske komisije smatrajući da se izmenom uslova iz odluke o izuzeća gasovoda OPAL, između ostalog, narušava *načelo energetske sigurnosti* i *načelo energetske solidarnosti* (Republic of Poland v European Commission 2019, para. 51).

U narednom delu rada nećemo analizirati sve navode iz tužbe, već ćemo se ograničiti na pitanje energetske solidarnosti. Opšti sud je u odluci iz septembra 2019. godine podržao većinu navoda Poljske i, između ostalog, utvrdio je postojanje načela energetske solidarnosti. Komisija nije u predviđenom roku uložila žalbu na odluku Opšteg suda, ali je zato pred Sudom pravde to učinila Nemačka, koja je i podržala Komisiju u postupku koji je protiv nje pokrenula Poljska. Iako je reč o prvostepenoj odluci, smatramo da je ona značajna sa aspekta poimanja energetske solidarnosti i tumačenja solidarnosti u kontekstu energetike. Dve dileme su naročito prisutne kada se razmatra pitanje energetske solidarnosti, pa i solidarnosti uopšte. Prva se odnosi na pitanje da li solidarnost predstavlja načelo koje podrazumeva pravnu obaveznost ili samo proklamovanu vrednost kojoj se teži. Druga dilema se odnosi na pitanje da li solidarnost obavezuje samo u vanrednim okolnostima, odnosno u slučajevima kriza, ili se solidarnost mora poštovati u svakoj situaciji, bez obzira da li je reč o redovnim ili vanrednim okolnostima. Pomenute dileme će biti izložene u naredna dva potpoglavlja.

4.1. Energetska solidarnost kao pravno načelo

Jedno od prvih pitanja koje se postavilo pred Opštim sudom jeste da li solidarnost koja se pominje na nekoliko mesta u Lisabonskom ugovoru, naročito solidarnost koja se pominje u Članu 194. UFEU, predstavlja obavezu pravnog karaktera ili je reč samo o proklamovanoj vrednosti koja nije obavezujuće prirode. Poljska je tvrdila da „načelo solidarnosti” iz Člana 194. UFEU predstavlja jedan od prioriteta Evropske unije kada je reč o sprovođenju energetske politike. Glavni razlog zašto je Poljska tvrdila da je prekršeno načelo energetske solidarnosti jeste u bojazni da bi veće količine prirodnog gasa koji se transportuje iz Rusije u Nemačku dovele do smanjenja ili čak prekida transporta gasa iz Rusije kroz istočne članice Unije.

Za razliku od Poljske koja je tvrdila da solidarnost, koja se pominje u Članu 194. UFEU, predstavlja načelo koje obavezuje kako Uniju tako i države članice, Komisija je bila drugačijeg stava. Ona je tvrdila da energetska solidarnost ne predstavlja pravni već politički koncept. Suprotstavljene pozicije dve strane u postupku u velikoj meri podsećaju na suprotstavljena mišljenja teoretičara kada je reč o prirodi solidarnosti, koja se pojavljuje u Lisabonskom ugovoru. Već smo pomenuli da sintagma „u duhu solidarnosti”, koja se pominje na par mesta u Ugovoru iz Lisabona, i naročito u Članu 194. UFEU, ostavlja prostora za različite interpretacije.

U polju energetike pitanje se dodatno komplikuje činjenicom da već postoji akt koji uređuje detaljnije mehanizam solidarnosti, a to je Uredba 2017/1938 o merama zaštite sigurnosti snabdevanja prirodnim gasom (Regulation 2017/1938). U pomenutoj Uredbi se navode konkretne mere koje države članice treba da preduzmu u slučaju poremećaja ili krize u snabdevanju prirodnim gasom. Dakle, ovom Uredbom je propisana obaveza postupanja država članica primenom mere solidarnosti. Za razliku od Lisabonskog ugovora koji sadrži odredbe opšteg karaktera, Uredbom je na detaljan način propisano šta se podrazumeva pod obavezom solidarnosti. Tako, Fleming uočava da „duh solidarnosti” iz Lisabonskog ugovora predstavlja „programatsku izjavu koja ne nudi konkretnu definiciju”, dok Uredba 2017/1938 sadrži niz propisanih mera koje države treba da preuzmu u skladu sa obavezom solidarnosti (Fleming 2019, 107).

Opšti sud je podržao navode Poljske kada je reč o postojanju načela energetske solidarnosti kao obavezujućeg principa. Sud je, najpre, utvrdio da „*duh solidarnosti* koji se spominje u Članu 194. stavu 1. UFEU jeste specifičan izraz, u tom polju, opšteg načela solidarnosti između država članica...”, te da je „to načelo temelj čitavog sistema Unije...” (Republic of Poland v European Commission 2019, para. 60). Sud dodaje da:

... načelo obuhvata prava i obaveze kako za Uniju tako i za države članice. Sa jedne strane, Unija je dužna da poštuje obavezu solidarnosti i, sa druge strane, države članice su dužne da poštuju obavezu solidarnosti između sebe i u odnosu na zajednički interes Unije i njene politike (Republic of Poland v European Commission 2019, para. 70).

Iako je Sud utvrdio da postoji obaveza solidarnosti kako za države članice tako i za samu Uniju. Ipak, postavlja se pitanje u čemu se sastoji obaveza solidarnosti. U odluci Opšteg suda se navodi da:

načelo solidarnosti sadrži i opštu obavezu Unije i država članica da u okviru izvršavanja svojih obaveza vode računa o interesima drugih aktera (Republic of Poland v European Commission 2019, para. 72).

Na taj način, Sud je otklonio nedoumice kada je reč o prirodi solidarnosti u kontekstu energetike i ustanovio da Komisija nije uzela u obzir pitanje solidarnosti kada se razmatralo o izmeni uslova odluke o izuzeću gasovoda OPAL. Ipak, konačnu odluku će doneti Sud pravde po žalbi Nemačke. Interesantno je da Nemačka tvrdi, kao što je to prethodno činila i Komisija, kako „načelo energetske solidarnosti iz Člana 194. UFEU je kao opšte načelo samo politički pojam, a ne pravni kriterijum”, kao i da „iz načela energetske solidarnosti u primarnom zakonodavstvu ne mogu proizlaziti nikakva konkretna prava i obaveze za Uniju i/ili države članice. Naročito, iz tog apstraktnog načela ne proizlaze obaveze za

izvršna tela, poput obaveze ispitivanja za Evropsku komisiju prilikom njenog odlučivanja” (Federal Republic of Germany v General Court 2019).

4.2. Solidarnost u svakoj situaciji

Druga dilema o kojoj se razmatralo prilikom donošenja odluke odnosi se na pitanje da li solidarnost obavezuje samo u slučaju krize, odnosno vanrednih okolnosti, ili se solidarnost mora poštovati u svakoj situaciji. Najveći broj tekstova u polju akademije razmatra pitanje solidarnosti u kontekstu neke od kriza, poput migrantske krize (García Agustín and Bak Jørgensen 2019), finansijske krize (Hipold 2015), a u poslednje vreme sve se više govori o solidarnosti u Evropskoj uniji u kontekstu pandemije izazvane koronavirusom (Beaucillon 2020).

Kada je reč o solidarnosti u oblasti energetike, nedoumice su podstaknute već pomenutom Uredbom 2017/1938 o merama zaštite sigurnosti snabdevanja prirodnim gasom. Naime, ova Uredba propisuje meru solidarnosti isključivo za trenutke kada je ugroženo snabdevanje prirodnim gasom, odnosno u slučaju nastupanja krize (Regulation 2017/1938, art. 13). Treba napomenuti da je Uredba 2017/1938 zamenila prethodnu Uredbu br. 994/2010, a koja je doneta nakon krize u snabdevanju prirodnim gasom iz Rusije 2009. godine, usled spora ruske i ukrajinske strane (Fleming 2019, 103; Obrenović 2020, 267). Iz toga proizlazi da je mehanizam solidarnosti, predviđen Uredbom 2017/1938, u biti „poslednje sredstvo” u slučaju hitnosti (Buschle and Talus 2019, 7), odnosno kada je ugrožena sigurnost snabdevanja u jednoj ili više država članica. Za razliku od pomenute Uredbe, iz Člana 194. UFEU nije jasno da li je reč o solidarnosti koja obavezuje države članice samo u kriznim situacijama, ili su članice obavezane solidarnošću u svim situacijama.

Slučaj *OPAL* koji se našao pred Opštim sudom nije se odnosio na slučaj krize koja je nastupila. To je bio razlog zašto je Komisija tvrdila da se pominjanje solidarnosti u Članu 194. UFEU „odnosi samo na situacije krize u snabdevanju ili funkcionisanju unutrašnjeg tržišta prirodnog gasa...” (Republic of Poland v European Commission 2019, para. 65). Opšti sud se nije složio sa stavom Komisije, i istakao da:

suprotno onome što Komisija navodi, načelo energetske solidarnosti se ne može ograničiti na takve vanredne situacije, koje isključivo potpadaju pod nadležnost zakonodavca Unije, nadležnost koja je sprovedena, sekundarnim pravom, donošenjem Uredbe br. 994/2010 (zamenjene Uredbom (EU) 2017/1938 Evropskog parlamenta i Saveta od 25. oktobra 2017. o merama zaštite sigurnosti snabdevanja prirodnim gasom i stavljanju van snage Uredbe 994/2010 (SL. 2017., L280, str. 1)) (Republic of Poland v European Commission 2019, para. 71).

Sud je na taj način otklonio nedoumicu u pogledu primene načela energetske solidarnosti, kao i u kojim situacijama solidarnost obavezuje države članice i samu Uniju. Ipak, postavlja se pitanje da li postoje situacije u kojima se načelo energetske solidarnosti neće primeniti, odnosno da li postoje određena ograničenja kada je reč o primeni načela. U odluci se kaže da „primena načela energetske solidarnosti ipak ne znači da politika Unije u polju energetike ne sme ni u kom slučaju da ima negativan uticaj na pojedinačne interese države članice u polju energetike (Republic of Poland v European Commission 2019, para. 77). Za razliku od stava Opšteg suda, Nemačka je u žalbi, poput Evropske komisije, navela da je „načelo energetske solidarnosti samo vanredni mehanizam koji se primenjuje izuzetno i u striktnim okolnostima”, te da „ne mora da se uzme u obzir prilikom donošenja svake odluke Evropske komisije” (Federal Republic of Germany v General Court 2019).

Ostaje da se vidi kakav će stav zauzeti Sud pravde u ovom slučaju, koji će doneti i konačnu odluku po tom pitanju. Ugledni autori iz oblasti prava energetike tvrde kako je reč o „važnoj odluci sa potencijalno dalekosežnim posledicama”, čak iako „sve posledice presude nisu još uvek jasne” (Buschle and Talus 2019, 6). Svih prethodnih godina „princip solidarnosti je bio uspavana leptotica”, sve dok je nije probudio „princ koji je, ispostaviće se, stigao iz Luksemburga” (Buschle and Talus 2019, 8). Naposljetku, čini se da su i pre donošenja konačne odluke pokrenuta značajna pitanja kada je reč o poimanju solidarnosti, naročito u kontekstu energetike i energetske politike Unije, ali i o konceptu solidarnosti uopšte.

5. ZAKLJUČAK

Solidarnost je jedna od vrednosti koja je prisutna od nastanka Evropske unije, odnosno od Zajednica koje su joj prethodile. Reč solidarnost je svoje mesto našla još u Šumanovoj deklaraciji, koja je prethodila nastanku Evropske zajednice za uglj i čelik. Ipak, u osnivačkim ugovorima iz pedesetih godina je našla skromno mesto, tek u preambuli Ugovora o osnivanju Evropske zajednice za uglj i čelik, odnosno Ugovora o osnivanju Evropske ekonomske zajednice. Paralelno sa pominjanjem solidarnosti u osnivačkim ugovorima, vodila se i akademska debata o tome šta predstavlja solidarnost.

Za razliku od drugih vrednosti, čini se da je solidarnost jedna od najmlađih. Godinama je bila, ali u većoj meri i dalje je, u senci drugih vrednosti i principa poput demokratije, vladavine prava, jednakosti, ljudskih prava, manjinskih prava i pravde. Jedan od prvih teoretičara koji je na sistematičan način uveo solidarnost u polje nauke jeste francuski sociolog Emil Dirkem. Solidarnost se iz polja sociologije preselila i u druge naučne discipline, uključujući i različite grane prava. Nedoumice koje se i dalje javljaju kada je reč o prirodi solidarnosti tiču se pitanja da li je reč o pravnoobavezujućem načelu. Teoretičari iz oblasti

prava nemaju jedinstven stav kada je reč o pravnoj prirodi solidarnosti, odnosno da li je reč o političkom konceptu programatskog karaktera ili o pravnom načelu.

Velike izmene u pogledu obaveze solidarnosti uvedene su Lisabonskim ugovorom, u kome se reč solidarnost pominje preko dvadeset puta. Novina uvedena ovim Ugovorom je i poseban Član 194. UFEU koji je isključivo posvećen energetici i koji sadrži reč solidarnost. Na više mesta se u Lisabonskom ugovoru može naći sintagma „u duhu solidarnosti”, što je izazvalo nedoumice u pogledu toga da li je solidarnost obavezujuće načelo. Odgovor na ovo pitanje pružio je Sud pravde u slučaju koji je Poljska pokrenula protiv Evropske komisije, tvrdeći, između ostalog, da Komisija nije uvažila načelo energetske solidarnosti prilikom odlučivanja.

Dva su značajna pitanja kada je reč o energetske solidarnosti, ali i solidarnosti uopšte, i koja je razmatrao Opšti sud u slučaju *OPAL*. Prvo, da li solidarnost predstavlja načelo pravne prirode, i drugo, da li se obaveza solidarnosti odnosi samo u situacijama krize ili se primenjuje u svakoj situaciji. Dok je Komisija tvrdila da je u pitanju koncept političke prirode, Sud je zauzeo drugačiji stav ističući da načelo solidarnosti obavezuje kako države članice tako i Uniju. Kada je reč o primeni obaveze solidarnosti, Sud je, za razliku od mišljenja Komisije, utvrdio da ona ne obavezuje samo u slučaju krize i izuzetnih okolnosti. Konačna odluka u ovom slučaju se očekuje od Suda pravde na osnovu žalbe koju je podnela Nemačka, ali je nesumnjivo da su pokrenuta značajna pitanja kada je reč o poimanju energetske solidarnosti, koja se mogu preneti i na polje opšteg pojma solidarnosti.

LITERATURA

- Andoura, Sami. 2013. “Energy solidarity in Europe: from independence to interdependence”. *Studies & Reports*, No. 99, Notre Europe – Jacques Delors Institute, 1–107.
- Badanova, Ielyzaveta. 2019. “Making sense of solidarity in international law: input from the integration of the European gas market”. *European journal of legal studies*, Vol. 11, No. 2, 105–141.
- Beaucillon, Charlotte. 2020. “European Solidarity in Times of Emergency: An Introduction to the Special Focus on COVID-19 and the EU”. *European Papers*, Vol. 5, No 1, *European Forum*, Highlight of April 25, 2020, 687–689.
- Beutler, Bengt. 2017. “Solidarity in the EU: A Critique of Solidarity and of the EU”. In Andreas Grimmel and Susanne My Giang (eds.), *Solidarity in the European Union: A Fundamental Value in Crisis*, (21–35). Cham: Springer.
- Buschle, Dirk and Talus, Kim. 2019. “One for All and All for One? The General Court Ruling in the *OPAL* Case”. *Oil, Gas & Energy Law*, Vol. 17, Issue 5, 1–12.

- Dirkem, Emil. 1972. *O podeli društvenog rada*. Beograd: Prosveta.
- Domurath, Irina. 2013. "The Three Dimensions of Solidarity in the EU Legal Order: Limits of the Judicial and Legal Approach". *Journal of European Integration*, Vol. 35, No. 4, 459–475.
- Fleming, Ruven. 2019. "A legal perspective on gas solidarity". *Energy Policy*, Vol. 124, 102–110.
- García Agustín, Óscar and Bak Jørgensen, Martin. 2019. *Solidarity and the 'Refugee Crisis' in Europe*. Cham: Palgrave Pivot.
- Hipold, Peter. 2015. "Understanding Solidarity within EU Law: An Analysis of the 'Islands of Solidarity' with Particular Regard to Monetary Union". *Yearbook of European Law*, Vol. 34, No. 1, 257–285.
- Konstadinides, Theodore. 2011. Civil protection in Europe and the Lisbon 'solidarity clause': A genuine legal concept or an article exercise. Working Article, Uppsala Faculty of Law.
- Kotzur, Markus. 2017. "Solidarity as a Legal Concept". In Andreas Grimm and Susanne My Giang (eds.), *Solidarity in the European Union: A Fundamental Value in Crisis*, (37–45). Cham: Springer.
- Lahusen, Christian and Grasso, Maria T. (eds.). 2018. *Solidarity in Europe Citizens' Responses in Times of Crisis*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Maltby, Tomas. 2013. "European Union energy policy integration: A case of European Commission policy entrepreneurship and increasing supranationalism". *Energy Policy*, Vol. 55, 435–444.
- Manzella, Gian Paolo and Mendez, Carlos. 2009. The turning points of EU Cohesion policy. Report Working Paper.
- Obrenović, Strahinja. 2020. „Nastavak gasnog (ne)sporazuma? Gasprom, Naftogas i tranzit ruskog gasa u Evropu nakon 2019". *Kultura polisa*, br. 42, 261–277.
- Sangiovanni, Andrea. 2013. "Solidarity in the European Union". *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 33, Issue 2, 213–241.
- Turksen, Umut. 2018. *EU Energy Relations with Russia: Solidarity and the Rule of Law*. Abingdon, New York: Routledge.
- Vasiljević, Jelena. 2019. „(Nova) Razmišljanja o solidarnosti: od etike zajedništva do političkog principa zajednice". U Adrijana Zaharijević i Katarina Lončarević (urs.), *Feministička teorija je za sve*, (361–376). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju; Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Vukadinović, Radovan D. i Vukadinović Marković, Jelena. 2020. *Uvod u institucije i pravo Evropske unije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Wolftrum, Rüdiger and Kojima, Chie (eds.). 2009. *Solidarity: A Structural Principle of International Law*. Max-Planck-Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Heidelberg: Springer.

DOKUMENTA

Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union, March 30, 2010, *Official Journal of the European Union*, C 83.

Directive 2003/55/EC of the European Parliament and of the Council of 26 June 2003 concerning common rules for the internal market in natural gas and repealing Directive 98/30/EC, June 26, 2003, *Official Journal of the European Union*, L 176/57.

Federal Republic of Germany against the judgment of the General Court delivered on 10 September 2019 in Case T-883/16, Republic of Poland v European Commission, Appeal brought on 20 November 2019, Case C-848/19 P. Available from: <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=222692&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=11780591> (accessed 20/10/2020).

Regulation (EU) No 994/2010 of the European Parliament and of the Council of 20 October 2010 concerning measures to safeguard security of gas supply and repealing Council Directive 2004/67/EC, November 12, 2010, *Official Journal of the European Union*, L 295/1.

Regulation (EU) 2017/1938 of the European Parliament and of the Council of 25 October 2017 concerning measures to safeguard the security of gas supply and repealing Regulation (EU) No 994/2010, October 28, 2017, *Official Journal of the European Union*, L 280/1.

Republic of Poland v European Commission, Judgment of the General Court of 10 September 2019, Case T-883/16. Available from: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&td=ALL&num=T-883/16#> (accessed 5/10/2020).

Šumanova deklaracija, 9. maj 1950. godine. Deklaracija prevedena na srpski jezik dostupna na: <http://www.ius.bg.ac.rs/prof/materijali/jovmil/clanci/SUMANOVA%20DEKLARACIJA.pdf> (pristupljeno: 25.10.2020).

Treaty Establishing the European Coal and Steel Community and Annexes I-III, Paris, April 18, 1951, *United Nations – Treaty Series* 140.

Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts, November 10, 1997, *Official Journal of the European Communities*, C340/1.

Treaty on European Union (with protocols and final act). Concluded at Maastricht, February 7, 1992, Registration No. 30615, *United Nations – Treaty Series*, Vol. 1757, 1–30615.

Strahinja Obrenović

FROM THE GENERAL PRINCIPLE OF SOLIDARITY TO THE ENERGY SOLIDARITY

SUMMARY

In September 2019, the General Court of the European Union established the principle of energy solidarity in a case initiated by Poland against the European Commission (*OPAL* case). The mentioned case can be considered through the ongoing debate about the European solidarity. The necessity of introducing solidarity at the European level has raised significant questions. First is the question whether solidarity in the European Union is a legal or political principle, and whether non-compliance with solidarity entails legal consequences such as sanctions. The second question refers to the situation in which the principle of solidarity is applied, and whether the principle of solidarity binds actors in extraordinary circumstances or it must always be respected. Having in mind the mentioned case, the aim of this paper is to point out certain issues that have arisen from the interpretation of energy solidarity, and which can be considered through the prism of the existing debate on solidarity in Europe.

KEYWORDS: *solidarity, European Union, european solidarity, energy solidarity, principle of solidarity, OPAL case.*

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

616.98:578.834]:316.62(100)"2020"(082)
616.98:578.834]:323(100)"2020"(082)
327:[616.98:578.834(100)"2020"(082)

**УДРУЖЕЊЕ за политичке науке Србије. Редовна
међународна конференција (2020 ; Београд)**

Političke posledice pandemije : zbornik radova sa redovne međunarodne konferencije Udruženja za političke nauke Srbije održane 26-27. 09. 2020. u Beogradu = Political Consequences of the Pandemic : the 2020 Serbian Political Science Association Annual Conference Proceedings Held on September 26-27, 2020 in Belgrade / urednik Ivan Stanojević. - Beograd : Udruženje za političke nauke Srbije : Fakultet političkih nauka Univerziteta, 2021 (Beograd : Čigoja štampa). - 326 str. : tabele i graf. prikazi ; 24 cm

Tekstovi na srp. i engl. jeziku. - Tiraž 100. -
Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts.

ISBN 978-86-6425-081-8 (FPN)

а) Ковид 19 -- Пандемија -- Политички аспект -- 2020 --
Зборници б) Ковид 19 -- Пандемија -- Друштвени аспект --
2020 -- Зборници

COBISS.SR-ID 36678153

